

АНТИЧКА КЊИЖЕВНОСТ

Уредник
Др Мирон Флашиар

ПАУСАНИЈА

ОПИС ХЕЛАДЕ

I

КЊИГА I—V

Предговор, превод са старогрчког
и коментар
ЉИЉАНА ВУЛИЋЕВИЋ

Археолошки коментар
Др АЛЕКСАНДРИНА ЦЕРМАНОВИЋ КУЗМАНОВИЋ

Скенирао: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

МАТИЦА СРПСКА

Наслов оригинала
ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ
ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΕΡΙΓΗΣΙΣ

ПРЕДГОВОР

О *Периетесама* и о Паусанији *Периетети*

Паусанија се сасвим заклонио иза свога дела. За нас он је аутор без биографије. А и његово дело је из антике до нас доспело окружено ћутањем векова, као да је било игнорисано у античкој критици. Штури цитат, у списима његовог млађег савременика Елијана (*Var. hist.* XII, 61), дат без навођења дела из кога је преузет а у новијој филологији приписиван Паусанијиној *Периетеси* (VIII, 27, 14), већ је 1667. потпао под атетезу Т. Фабера и изостао је из његове рецензије Елијановог текста. Почетком XVIII века ово место под сумњом поново је вратио у текст Ј. Перизоније, у свом издању Елијана, отворивши у предговору дискусију о проблему познавања и датовања Паусаније. Ипак, ово је место из Елијана само сасвим оскудно сведочанство о томе да су савременици обраћали пажњу на Паусанију и његов путописни приручник. Уосталом, и до данас је остало под сумњом могуће интерполације.¹

Наш писац није започео дело ни у то време уобичајеном посветом владару, ни предговором у коме би се обратио читаоцима у намери да стекне њихову наклоност, објаснио своје мотиве за писање оваквог дела, саопштио његов наслов и обим, навео принципе којима ће се руководити у писању. Дело нема ни епилога који би нам јасно ставио до знања да је *Периетеса* завршена. Сасвим природно, оваква ситуација покренула је не мали низ питања за која се одговори могу и морају тражити једино у самом Паусанијиним делу. Ко је био Паусанија? Када је живео? Како гласи наслов његовог дела? Којој је читалачкој публици дело било намењено? Када је *Периетеса* била написана? Да ли је Паусанија своје дело довршио? Да ли је оно до нас стигло у целости?

Велики је филолошки труд утрошен у трагању за одговорима на ова питања током протеклих 450 година, а резултати су, мора се признати, упркос труду, знању и оштроумним

¹ Aubrey Diller, *Pausanias in the Middle Ages*, TAPA 87 (1956), 84—97. Repr. SGMТ 149—62, Amsterdam 1988. Pag. 84.

претпоставкама испитивача, ипак само субјективна мишљења која се могу и бранити и побијати.

Ако прихватимо навод Стефана Византинца као тачан, Паусанијино дело било је насловљено *Hellados periegesis* — *Ойис Хеладе*. *Периегесе* као посебна књижевна врста издвојиле су се у раном хеленистичком периоду. Током пет векова, од Нимфодора из Сиракузе из раног III в. ст. е. до последњег нама познатог писца у овој врсти а нешто млађег Паусанијиног савременика Дионисија Периегете, који је у 1.186 хексаметара сручио *Periegesis tes Oikoumenes* — *Ойис свеџа*, позната су имена шездесетак периегета и наслови њихових дела. Име књижевне врсте повезано је са глаголом *periegeomai* — водити околу и показивати, извршити увид на лицу места (правно). У првом смислу га Лукијан (*Dial. mort.* 20. I) у више наврата употребава (Лукијанов Менип моли Еака „проведи ме и покажи све у Хаду” — *periegesai moi ta en Haidou panta*); док је употреба у другом, правном значењу потврђена нарочито на натписима (SIG, 638.³ 14—15). За књижевну периегесу врло су важна оба значења, јер је попут Полемона из Троје и Паусанија дао опис Хеладе као очевидац, методом аутопсије, дакле на основу „увида”.

Периегесе, *ойиси*, *водичи* развили су се једним делом напрам залеђа што га је створило књижевно стваралаштво логографа Хекатеја из Милета (*Periodos ges*) и *Историја* његовог млађег савременика Херодота који је кренуо Хекатејевим стопама. У своје прве четири књиге обавестио је Хелене о њима страним и далеким народима — Лиђанима, Персијанцима, Египћанима, Скитима и о њиховим земљама, обичајима, легендама, институцијама. С друге стране, периегесе се природно настављају на антички пељар (*periplous*), приручник за морепловце који их води крај одређене секције обале. Ови антички пељари били су ограничени углавном на Медитеран и Црно море а садржавали су сва потребна обавештења о успутним лучким градовима, наравно, са назнаком удаљености, о обалском залеђу, становницима и њиховим обичајима. Какав су облик имали ови пељари може се закључити по сачуваном делу Паусанијиног савременика Аријана *Пловидба обалама Црнога мора*. Периегеса се разликује од географије одсуством научне, математичке и астрономске компоненте, а нема у њој ни описа предела, пејзажа. Њене су границе према другим књижевним врстама и наукама, географији, митологији, историографији, наукама о старинама, парадоксографији, неодређене и лако померљиве. Излагање периегесе усмерено је ка

што бољем и потпунијем приказивању грађевина, споменика, статуа, уз антикварска, митолошка и историјска обавештења повезана са предметом описа, при чему стилској страни казивања није поклањана велика пажња.

Сведочанства о периегетама и насловима њихових дела стигла су до нас посредном предајом. Сачувана су у фрагментарним цитатима различитих дужина и у одредницама које налазимо у старим лексиконима. Отуда парадоксална ситуација да према Паусанији и његовом делу, које нико у антици није цитирао, стварамо представу о осталим периегетама и о периегеси као античкој књижевној врсти. Већ након летимичног прегледа наслова једино сачуваних из целог низа периегета, Паусанијиних претходника, види се да су то биле сасвим претежно монографије посвећене једном локалитету, једном делу града, чак и једној групи споменика (нпр. заветним даровима), једном светилишту, или приповестима о утемељењу града и његовој историји. Као илустрацију навешћемо неколико наслова дела најславнијег периегета Полемона из Троје (II в. ст. е.): *Ойис ајтинској Акропоља*, *Ойис Сиракузе*, *Ойис ризница у Делфима*, *Ойис Ајусијеона у Перјаму*, *Ойис Осликаног јорџика у Сикиону*, *Утемељења градова у Фокиди и о сродству њихових стјановника са Ајинјанима*, *О најћисима (сакуљеним) по градовима* итд. Ако са наведеним насловима упоредимо наслов Паусанијиног дела, видећемо да је својим амбицијама Паусанија надмашио многе своје претходнике одабравши као предмет описивања целу Хеладу.

Паусанијино доба и време настанка „Ойиса Хеладе”

Позабавимо се прво временом у коме је Паусанија живео и писао своје дело.

Данас је познато да је Паусанија написао десет књига своје *Периегесе* оним редом у коме су дошле до наших дана, вероватно за неких двадесет година, и то у раздобљу од око године 160 (нижи датум 143) до око године 180 (нижи датум 175), што се поклапа са владавином Марка Аурелија.² Ови су гранични датуми израчунати према Паусанијиним наводима у самом тексту *Периегесе*. За I књигу *terminus post quem*, датум након којег је настала, пружа Паусанијин извештај о Херодо-

² A. Diller, *The Authors Named Pausanias*, TAPA 86 (1955), 268, 79. Repr. SGMТ, 137—48. Amsterdam (1983).

вом стадиону у Атини (I, 19, 6). Стадион је био завршен 143. године. *Terminus ante quem*, датум пре кога је текст настао, за прву књигу израчунат је према Паусанијиној примедби да у време његове посете Атини Херодов Одеон још није био сазидан (VII, 20, 6). Познато је да је Херод подигао Одеон у спомен својој жени, која је преминула 160. године. Следи закључак да је прва књига написана између 143. и 160. године. Према В. Гурлиту³, *terminus post quem* за II књигу је година 165. Закључак је овај испитивач извео према Паусанијином спомињању Асклепијевог светилишта у Смирни (II, 26, 9). За ово се зна да те године још није било довршено. Остале временске одредбе које даје писац у II књизи такође указују на то да је Гурлитова претпоставка тачна. У V књизи Паусанија изјављује да је од времена када је Цезар обновио Коринт до његовог времена протекло 217 година (V, 1, 2). Познато је да је Коринт био обновљен 44. године ст. е. из чега следи да је Паусанија писао V књигу године 173. *Terminus post quem* за књиге од VIII до X израчунат је по спомињању похода Марка Аурелија на Сармате. Од 175. године цар је стекао победнички *cognomen Sarmaticus*, док је тријумф *de Sarmatis* прославио крајем 176. године.⁴ Последњи историјски догађај који спомиње Паусанија је упад Костобока у Хеладу који се збио 170. или 171. године. Марко Аурелије је последњи цар који се спомиње у *Перијесу*.

Погрешно мишљење да је Паусанија писао своје дело за време Хадријанове владавине, дакле између 117. и 138, било је превладно од XVI—XIX века. Наиме, Хуландер (Холцман), професор у Хајделбергу и одличан преводилац и издавач Плутарха, у свом критичком издању Паусанијиног текста из 1583. године, које је касније допунио Ф. Силбург, израчунао је годину 161 (према VIII, 43, 6 и X, 34, 5) и годину 173 (према V, 1, 2), па је на тај начин растегао период састављања *Перијесе* чак на преко педесет година.⁵ Горе поменути а нижи датуми, тј. претпоставка о настанку дела између 143. и 175. године, предложени су и делом су прихваћени тек од 1890.⁶

³ W. Gurlitt, *Über Pausanias* (Graz 1890).

⁴ P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser* (Göttingen 1969), 107.

⁵ G. Hylander и F. Sylburg, ed. Paus, (Frankfurt 1583).

⁶ R. Heberdey, *Der Einfall der Kostoboker in Griechenland und die Abfassungszeit der Periegesis des Pausanias*, AEM 13 (1890), 186—91. Цитирано према Diller-у.

Ко је био Паусанија?

Око личности самог аутора ове једине нама сачуване периегесе такође је било много нагађања. Скорија истраживања А. Дилера потврдила су да су сви покушаји да се Паусанија идентификује са хомонимним литератама II века — упркос вишевековном настојању и труду филолога — остали без задовољавајућег исхода. Истраживања на том пољу одвијала су се споро. Помаци су били мали и ретки, заблуде ушанчене, све док од краја XIX века, захваљујући дубљем познавању антике и развоју филологије, неке хипотезе нису биле коначно одбачене.

Почетком XVI века Рафаеле Мафеи Волтерано идентификовао је Паусанију периегету са истоименим софистом кога спомиње Филострат (*Vitae soph.* II, 13). Овај је софиста био родом Кападоџанин, ученик Херода Атичанина, који је живео око 101—177. године, а држао је катедру у Атини и у Риму. Филострат даје критику његовог стила и артикулације његових говора. Према временским оквирима, идентификација је могућа, али није документована ниједним редом у Паусанијиним делу; чак се Кападоџија у овоме и не спомиње. Као да се Паусанија, уколико је био Кападоџанин, стидео своје постојбине. С друге стране, ни сам Филострат, а ни лексикон *Суда*, не спомињу *Перијесу* као дело овога софисте. Да би ситуација била још компликованија, ниједан од поменутих извора не наводи исте наслове за дела софисте Паусаније. Ова претпоставка без доказа, заснована на хомонимности и временској коинциденцији, током дугог периода била је и оспоравана и брањена. Следећи покушај, у XVII веку, не баш срећне идентификације са софистом из Сирије, који је стигао у Рим и кога је Гален лечио од парализе руке, ослањао се на извештај овог лекара (*De locis affectis* III, 14).⁷ У овом случају такође нема довољно података за поуздану идентификацију са нашим периегетом, осим што је Галенов пацијент живео у II веку и што је боравио извесно време у Риму. Покушана је затим била идентификација, такође неуспешна, са Паусанијом из Халикарнаса, лексикографом из Хадријановог времена, кога спомињу Фотије (у *Библиотечци*, 153) и Еустатије (у *Коментаријима*). Лексикограф се не може идентификовати ни са једним од поменутих хомонима који су живели у време

⁷ На ову је помисао дошао Ioannes Ionsius, *De scriptoribus historiae philosophicae* (Frankfurt 1659). Цитирано према Diller-у.

Марка Аурелија и касније. Идентификацију са Паусанијом из Дамаска, кога спомиње Константин Порфирогенет (*De thematibus* I, 2) оборио је А. Дилер доказавши да је живео много пре нашег периегете, око 100. године ст. е. (Током овог истраживања Дилер је открио нешто интересантније: да је *Periploous* у јампским триметрима, до тада приписиван Пс. Скимну, дело Паусаније из Дамаска.) Ако овим истраживањима и није било могуће поуздано идентификовати Паусанију са неким од његових истоименика из II века, ипак се успело приближно одредити време његовог рођења, негде у годинама 110/115.

Широко је било прихваћено мишљење, мада је и оно оспоравано,⁸ да је Паусанија био родом из Лидије, и то из града Магнесије, садашње Манисе, у близини планине Сипила. Писац се у више наврата, а у књизи I, III, V, VI, VII, VIII, враћа овој планини, даје о њој и њеној околини географске, етнографске, зоографске, хорографске податке и извештава о култовима, локалним предањима и историјским догађајима везаним за ту регију. Посебно је интересантна његова изјава како је својим очима видео како су скакавци на Сипилу три пута били уништени елементарним непогодама (I, 24, 8). Једном их је приликом развејао снажни вихор; други пут их је, после јаких киша, уништила припека; док су трећи пут поскапали од јаке студени. Да би човек све ово видео, потребно је да прилично дуго проборава на истом месту. Магнесију крај Сипила писац спомиње седам пута у своме делу, Пергам петнаест пута. О оба града даје прегршт извештаја, говори о њиховој историји, култовима, предањима, значајним споменицима. Стога се претпоставља да је Паусанија био рођен и да је одрастао у Магнесији, сада Маниси, и да су Магнесија и Пергам, економски јаки градови са статусом *civitates liberae* још од Сулиног доба, у том делу света културни центри са библиотекама, универзитетима, светилиштима и богатом традицијом, одиграли у Паусанијином животу важну улогу. И Пауса-

⁸ J. H. S. Schubart у предговору свога издања (1838) указао је да је за писце II в. уобичајена појава да се селе од једног до другог културног центра и да место (V, 13, 7) које је Siebelis узео за темељац своје претпоставке о либанском пореклу писца може значити да се Паусанија у тренутку када је то писао једноставно налазио у Магнесији. Willamowitz је такође прихватао идеју о Паусанијином либанском пореклу, само што је сматрао да је Паусанија подвиг становника Магнесије на Меандру приписао истоименом граду крај Сипила; *Kl. Schr.*, vol. 5, део 2 (Berlin 1937), 363. Каснија истраживања показала су да је Willamowitz био у заблуди.

нијин извештај, дат не без поноса, о отпору становништва Магнесије Архелају (I, 20, 5), једном од најспособнијих Митридатових војних заповедника у првом рату који су Римљани водили против Митридата у годинама од 88. до 84. ст. е., говори у прилог претпоставки о либанском Паусанијиним пореклу. Писац, наиме, не спомиње Архелајеве заслуге за муњевито освајање римских посела у Малој Азији о којима извештава Апијан (*Mith.* 82), већ спомиње Архелаја као војсковођу који је, пре неких 250 година, претрпео пораз од предака његових сународника. Уз све то Паусанија добро познаје и остала места и споменике Мале Азије, што се види из његове VII књиге, и веома се похвално изражава о тамошњим Јоњанима као да жели да их упоређи са Хеленима у старој постојбини, изуметницима сјајне културе, чији је он смерни поклоник. Паусанија жели да покаже како Јоњани ни у чему не заостају за својим сународницима у мајци Хелади.

Приклонимо се, дакле, овој последњој претпоставци. Понеки закључак о околностима Паусанијиног живота могуће је извести из самог *Ојиса Хеладе*, додатно а мање или више уверљиво.

Из Паусанијиног дела можемо закључити да писац потиче из имућног друштвеног слоја који је могао синовима да обезбеди добро образовање. Сudeћи по његовом политичком ставу, Паусанија је потекао из редова муниципалне аристократије, можда и са римским грађанским правом. Једном каже, помало јетко: „Колико бар ја знам, демократија није унапредила ниједан други народ осим Атињана који су захваљујући баш њој далеко испредњачили” (IV, 35, 5). На другом месту Паусанија бележи и овакво своје песимистичко запажање: „По моме мишљењу, право је речено да човек који се самопрегорно посветио политици поуздавши се у верност и оданост народа, никада није лепо умро” (I, 8, 3).

Ако је родом и био Лићанин, Паусанија је као човек свога времена био космополита, који је највише држао до своје припадности грчко-римском културном простору. Сем што је био против демократије, Паусанија је испољио непријатељски став и према тираниди и олигархији. Монархију пак сматра сношљивом, под условом да је на престолу неки од добрих царева попут оних у чије је време живео. Овакав је став имао своје оправдање. Нерва и Трајан помирили су сенаторску аристократију са монархијом. Под филхеленима Хадријаном, Антонином Пијем и Марком Аурелијем нагли економски процват, условљен миром, унапредио је и економски

оснажио градове Мале Азије и Африке. Просперитет нешто слабијег интензитета захватио је грчке крајеве на Балкану и Апенинском полуострву.

Цареви филхелени старају се о добробити својих поданика на истоку, изграђују монументална здања, библиотеке, пинакотеке, одеоне, па водоводе и читаву мрежу путева који доприносе живљем развоју трговине у царству. Под „добрим царевима” све већи број људи из источних провинција долази до сенаторског положаја. Царство је достигло своје максимално пространство. У миру источне провинције доживљавају економски и културни процват. Јачање административног апарата захтева добар образовни систем и развој центара образовања. Филхелен Хадријан кренуо је, попут нашег писца, на турнеју по градовима Грчке и Истока. То је доба великих књижевника, Апулеја, Лукијана, Плутарха; али и време траћења интелектуалних моћи у састављању артистички беспрекорних, бесадржајних творевина попут једне реторске *Похвале йрацини*. Брига и старање царева о провинцијама на истоку огледа се и у политици управе у њима. Трајан отприлике у време Паусанијиног рођења, као управника провинције Азије упућује проконзула Корнелија Тацита (112/113. г.). Овај је, дубоко забринут савременим празнословљем у које је беседништво запало, потражио тој појави узроке и открио срж овога проблема у своме дијалогу *О узроцима йройдања беседништва*. У Битинију је у исто време Трајан упутио Плинија Млађег (111/113. г.), чија преписка са царем представља драгоцен извор за римску управу у том делу царства. Боље представнике римске културе и цивилизованости цар није могао одабрати. Снажни талас језичког и стилског архаизма у Риму за време Хадријана и Антонина коинцидира са атицистичком реакцијом писаца „друге софистике” у Грчкој. Овом и оваквом „римском” свету и овој културној клими припада Паусанија, и по образовању и по мисаоном и духовном усмерењу. Из *Ойиса Хеладе*, помаља се његов лик самосвесног Хелена, родољуба и лојалног римског поданика, задивљеног славном прошлошћу и блиставим творевинама духа својих предака из времена грчке независности. У доба када се Паусанија родио његова је постојбина већ два и по века била подложна Риму, док је „она права и непатворена Хелада”, како је назива Плиније Млађи, већ читава три века била под контролом Римљана.

У оваквом политичком и културном контексту ваља схватити резигнираног родољуба Паусанију који је довољно раз-

борит да и не сања о поновном повратку грчке независности. Стога он, као и већина његових савременика, настоји да оживи и призове натраг давнашњи сјај мајке свих Хелена. У жељи да употпуни знања стечена из књига, кренуо је на пут, као на ходочашће, по Хелади своје чежње, у походе споменицима чија се старост у његово време мерила вековима. Да је био другог социјалног порекла, Паусанија себи не би могао приуштити таква екстензивна и честа путовања, пре и за време писања *Периетесе*. А пропутовао је много. Добро је упознао целу западну Малу Азију — Троаду, Мисију, Јонију, Карију, Фригију, Галатију и Ликију. Стигао је на својим путовањима до Еуфрата, прошао кроз Сирију и Палестину — о чему извештава као очевидца. Каже да није видео Вавилон и Сусу; али је зато посетио Египат и видео пирамиде и Амоново светилиште у оази Siwa, чувени Мемнонов колос крај Тебе. На северу је видео Бизант и острва Тасос, у Егејском мору Родос, Делос, Андрос, Егину. Знатижеља га је одвела и на Запад, где је посетио Рим, престоницу света, кампанске градове Капуу, Куму, Путеоле, Метапонт на југу, а прешао је и на Сардинију. Колико су таква путовања коштала може се закључити по речима његовог савременика Апулеја, који је потрошио већи део наследства, цео милион сестерција, на једном скромнијем путовању из Атине у Рим и из Рима у Картагину (*Apol.*, 23; *Met.* XI, 27—28). Морао је сусретати наш писац у ондашњим метрополама људе из свог друштвеног слоја на високим положајима, научнике и писце у библиотекама и високим школама, чувене уметнике и спортисте. Али о својим сусретима, сродницима, пријатељима, савременим писцима, као ни о себи, не саопштава Паусанија ни речи. Спомине он узгред највише-није савременике, цара Хадријана, Антонина Пија, Марка Аурелија, славног учитеља беседништва друге софистике Херода Атичанина, два римска сенатора грчког порекла Антонина Питодора и Клаудија Сетиду, олимпионике Гранијана из Сициона и Мнесибула из Елатеје, али увек у вези са неким спомеником.⁹ Међутим, у више наврата Паусанија преноси своје разговоре или расправе са обичним људима, месним водичима, са којима је долазио у додир на својим путовањима.

⁹ Хадријана Паусанија често спомиње, в. *Индекс*; Антонина Пија VIII, 43, 1—6; Марка Аурелија VIII, 43, 6; Херода Атичанина I, 19, 6; II, 1, 7; VI, 21, 2; VII, 20, 6; X, 32; и Антонина Питодора II, 27, 6. Клаудија Сетиду оца IV, 32, 2; Гранијана из Сициона, олимпионик II, 11, 8; Мнесибула из Елатеје, олимпионик X, 34, 5.

То се обично узима као знак његове личне скромности и повучености, али то може бити и поглед на свет обликован под утицајем, у то време преовлађујуће, стоичке пантеистичке филозофије, тзв. „средње стое”. У томе је духу сročена и његова похвала Исократу: „На стубу је статуа Исократа, који је оставио за собом три дична спомена: прво, био је веома трудољубив и, премда је навршио деведесет и осам година, никада није престао да подучава; друго, био је надасве смотрен, држао се даље од политике и државни га послови нису занимали; треће, био је више него слободољубив те се на вест о боју код Херонеје из очаја убио” (I, 18, 8).

Из целог његовог става и понашања можемо закључити да је Паусанија богобојажљив човек, који поштује религијске прописе и не критикује необичне, каткада варварске обреде, о којима чује у светилиштима: „Мишљења сам да је Ликаон живео у исто време са Кекропом, атинским краљем, али да нису били једнако мудри у поштовању богова. Јер Кекроп је први Зевса назвао врховним богом и одлучио да не треба жртвовати ништа што је живо, већ је на жртвенику спалио домаће колаче које Атињани још и сада зову *pelanoi*. Ликаон је међутим на жртвеник Зевсу Ликеју принео и жртвовао људско олојче и пролио његову крв по жртвенику и говори да је одмах по жртвовању од човека постао вук (*lykos*). И ја сам убеђен у ту причу, која код Аркађана постоји од давнина и у њој има вероватноће” (VIII, 2, 3).¹⁰ У више наврата писац нам саопштава да је по прописима принео жртву у неком светилишту, и из његових речи можемо претпоставити да је као миста прошао кроз обреде посвећења у Елеусини (I, 14). Његово поштовање свете тајне посвећења оглашава се на више места у *Опису Хеладе*, највише у виду примедбе о томе да су такве тајне „неизрециве” (*arreta*). Упозорења добијена у сну спречавају га да опише обред тајног посвећења, па чак и све што се налази у светој градини (I, 14; 38). Богобојажљиви Паусанија врло често спомиње „бржанску промисао” или „божанство”, у јединици; граници између смртног човека и света богова код њега је јасно повучена, човек је својом смртном природом ограничен на свој свет, подложен божанској промисли; огрешења о божанске законе и култове неминовно повлаче за собом „правичну казну” (III, 4). Паусанија нам наводи које је пророчиште

¹⁰ Превод З. Борђевић. Од хеленистичког периода преображај човека у звер, врло експлоатисан у литератури, приказиван је као последица моралне деградације личности.

у његово време најпоузданије (I, 34), помиње чудотворце (I, 14), многа чуда (I, 27). Интересантно је да је Паусанија скептичан према есхатолошким представама, што у више наврата и показује (III, 25; II, 36 итд.), премда верује у бесмртност душе: „Знам да су халдејски и индијски мудраци били први који су тврдили да је човекова душа бесмртна; поверовали су им и неки Хелени, а нарочито Платон, Аристонов син. Ако су сви спремни да то прихвате, онда се не може порећи ни то да је мржња на Лакедемоњане заувек била уврежена у Аристоме-новој души” (IV, 32).

Овде ваља напоменути да је Паусанија живео и написао своје дело у време чудотвораца, у време теурга, проповедника нових веровања насталих од елемената старе филозофије питагоровца, платоничара и стоичара, из елемената орфичких и народних веровања, из елемената источњачког мистицизма.

У његовим речима често зазвучи песимистичка нота ре-зигнације: „Међутим, људска дела а ништа мање и добре намере судбина затаји као што речни муљ прекрива белутке” (IV, 9, 8). Веома ретко омакне му се понека реченица која га открива као осећајног човека (VII, 19, 2—5): „Али мислим да су се Меланип и Комета уздигли изнад патње, јер једино што вреди колико и људски живот јесте срећа у љубави”.¹¹ Можда је наш аутор и сам осетио горчину промашене љубави јер на другом месту каже: „Чуо сам и другу причу о њему, да је вода Селимна корисна као лек од љубави и мушкарцима и женама и да заборављају своју страст, пошто се окупају у реци. Ако има истине у том казивању, онда би вода Селимна за људе била драгоценија од многог блага”.¹²

Етички ставови Паусанијини су конвенционални. Сваку осуду, налази Паусанија, заслужују похлепа, подлаштво, изопаченост; а најгори од свих порока је издајство. Јунаштво писац обасипа похвалама: „Збиља, премда су и Хелени водили многе ратове а исто тако и варвари међу собом, само је неколико ратова изузетна храброст појединца узнела до веће славе, као што је Ахил славом окрунио рат против Илиона, а Милтијад бој на Маратону. Међутим, Леонидино чојство и јунаштво, по моме мишљењу, бацило је у заснак све потоње, као и претходне подвиге. Наиме, Ксерксу, најсамосвеснијем цару од свих које су имали Међани, доцније и Персијанци, творцу тако сјајних дела, стао је на пут Леонида са сачицом бораца

¹¹ Превод З. Борђевић.

¹² Превод З. Борђевић.

које је са собом довео у Термопиле, и онемогућио би му уопште и да види Хеладу и никада не би спалио Атину да Трахињанин није стазом преко Ете провео непријатељску војску под Хидарниним заповедништвом и омогућио им да опколе Хелене" (III, 4, 7).

Да ли је писац довршио „Ојис Хеладе“ и коме је дело било намењено?

До нас је стигло десет књига *Ојиса Хеладе*. У њима је Паусанија представио Пелопонез и средњоисточни део копнене Грчке. Садржај је по књигама распоређен овако: I књига — Атина, Атика, Мегара и Мегарида; II књига — Коринт са Истмом, Арготида и острво Егина; III књига — Лаконија; IV књига — Месенија; V и VI књига — Елида; VII књига — Ахаја; VIII књига — Аркадија; IX књига — Беотија; X — књига — Фокида, Делфи и западни део Локриде.

Ако такав садржај сачуваног дела и његових десет књига упоредимо са Паусанијиним исказом: „Но ваља ми наставити са описивањем, јер сам научио да на исти начин опишем све хеленске крајеве (*panta ta hellenika*)” — у Фрејзеровом преводу „целу Хеладу” (I, 26, 4) — покреће се питање да ли је Паусанијин *Ојис Хеладе* стигао до нас у целости. Прегледом садржаја види се да је писац изоставио грчке крајеве у западним деловима Мале Азије, острва Егејског мора (Егина у II књизи представља изузетак), црноморске крајеве, Велику Грчку и Сицилију, Киренајку и делове копнене Грчке на Балканском полуострву. Недостају, наиме, Тесалија, Епир, Етолија, Акарнанија, тако да се северна граница описаног дела копнене Грчке протеже на потезу Термопили—Наупакт. Наведена чињеница, као и место у Стефану Византинцу у коме се уз одредницу *Tamyna*, град на Еубеји, цитира XI књига Паусанијине *Периејесе*, отворили су нови простор за низ претпоставки о томе колико је Паусанијино дело првобитно имало књига. Поменуто место једино је упућивање на XI књигу које је стигло до нас. А. Мајнеке је у свом издању Стефана Византина, уз р. 600 где одредница *Tanagra* следи одмах иза *Tamyna* (место на Еубеји), објаснио да се ради о погрешно прочитаној ознаци за број 1 (Γ' А' уместо А'). Иначе, истакао је Мајнеке, у *Периејеси* нигде се не спомиње Тамупа, док се Танагра спомиње у I књизи (I, 34, 1). У самом Паусанијиним делу нема потпоре претпоставци да је постојала XI књига, јер се у десетој књизи не налази ниједно упућивање на наредну књигу,

док су у свим осталим књигама упућивања унапред и уназад бројна, а увек се завршавају X књигом. Мишљења филолога су ипак и у овом случају подељена. Мајнеке је добио подршку за своје тумачење од Гурлита, Регенбогена,¹³ али има стручњака који не искључују могућност постојања XI књиге. К. Роберт је чак претпоставио постојање XI, XII и XIII књиге, што није прихваћено.¹⁴ Дилер допушта могућност да је XI књига била написана и да се изгубила пре времена Максима Плануда, као што се догодило и са *Римском археологијом* Дионисија Халикарнашанина.¹⁵

У предговору свога издања избора из Паусанијиног *Ојиса Хеладе* Е. Мајер указује на то да књиге немају увек логични завршетак, да су првобитно биле другачије подељене, те подржава мишљење да *Периејеса* није довршена. Крај I књиге Мајер види већ после описа Елеусине, у пишчевим речима: „Ово је, по моме мишљењу, оно најгласовитије што Атињани имају и да се чује од легенди и да се разгледа од знаменитости, а од почетка мој опис је из обиља грабе одабирао оно што је било вредно записати” (I, 39, 3). Све после овога места, Мегара и Мегарида, сматра он, припада II књизи. Он такође примећује да се при садашњој подели не осећа прелаз на другу књигу, да приповедање из књиге у књигу тече без усека, осим на крају VIII књиге где се по завршеном описивању крајева на Пелопонезу поново прелази у средњу Грчку. Чини нам се да при том Мајер превиђа Паусанијину свеприсутну тежњу за повезивањем делова у целину, нарочито при спајању дужих прича са описима споменика, као што је поступио код описа Партенона (I, 24, 5). Том је приликом прекинуо опис да би обавестио о атинском обреду о Диополијама и, враћајући се на описивање Партенона, повезао је све у једној реченици, премда је могао, само да је хтео, реченицу написати без првог дела са осетним усеком: „Ово раде онако како сам испричао. Када улазите у храм који зову Партенон све фигуре које су на такозваном тимпану односе се на Атенино рођење, док фигуре на стражњем тимпану представљају надметање Атене и Посејдона за власт над Атиком”. Са истих разлога и реченице повезује анакиклесом и лажном анафором.

¹³ O. Regenbogen, *Pausanias, der Periheget* у: Pauly—Wissowa—Kroll, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. VIII (1956), 1008—98.

¹⁴ C. Robert, *Pausanias als Schriftsteller. Studien und Beobachtungen* (Berlin, 1909), 26, 61—66.

¹⁵ A. Diller, *Codices Planudei*, BZ 37 (1937), 295—301.

Остаје питање зашто је Паусанија изоставио поменуте делове копнене Грчке. Из Паусанијиних узгредних примедба види се да је писац на својим путовањима упознао Тесалију, али је намерно изоставља. Можда стога што је већ од времена Филипа Македонског Тесалија са Македонијом чинила јединствену целину, а у Паусанијино време налазила се у оквиру римске провинције Македоније, те је културно и историјски била недовољно повезана са осталим делом Хеладе. Исто је могуће да Тесалија, по Паусанијином суду, није нудила посебно интересантне споменике за описивање. Исто тако он спомиње и Етолице и Акарнанце, предања о њима и њихово учешће у историјским догађајима, али не осећа потребу да опише њихове крајеве. Етолија је због удаљености од мора остала у V веку ст. е. неразвијена, неурбанизована средина. После кратког успона у хеленистичком периоду, уследили су ратови против Македоније и прво савезништво, а затим непријатељство са Римом, тако да је 189. године ст. е. била приморана да призна римску управу. По оснивању Никопоља у Епиру на рту Аксију, ови су крајеви опустели и у Паусанијино време нису располагали интересантном периегетском грађом. Изостављање Тесалије, Етолије, Акарнаније, рекло би се, одговара политичким приликама Паусанијиног доба јер су све три покрајине улазиле у састав римских провинција. Зашто нису описане Локрида у целисти и Дорида, не зна се. При крају X књиге Паусанија је описао четири локалитета западне Локриде и опис нагло завршава описом Наупакта.

Из свега наведеног могу се извести неколике претпоставке: да је Паусанија написао само десет књига и да није ни намеравао да напише више; ако се прихвати постојање изгубљене XI књиге, описи осталих делова Локриде, Дориде и Еубеје (на основу непоузданог читања у Стефану Византинцу) могли су се налазити у њој; трећа је претпоставка да је Паусанију у шездесетој години живота изненадила смрт и да није успео да заврши своје дело.

Гурлит, Хициг—Блимнер, Фрејзер и Мајер заступају мишљење да је прва књига била написана и издвојено објављена пре осталих.¹⁶ Има, наиме, доста историјских извештаја које

¹⁶ Gurlitt, *op. cit.*, 2—3; Hitzig—Blümner, Vol. I, deo I (1896), 115—116; Frazer, *op. cit.* XVII—XVIII; Meyer, *op. cit.*, 16 sqq. Противно мишљење изнели су G. Pasquali, *Die schriftstellerische Form des Pausanias*, Hermes 48 (1913), 221; Regenbogen, *op. cit.*, 1010; A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*, 2. ed. (Bern & Munich 1963), 911.

у потоњим књигама писац накнадно или поново у проширеном облику разрађује, а тематски нису уско повезани са I књигом. Да I књига није била већ објављена, претпостављају поменути стручњаци, писац би ове делове из ње избацио, нпр. напад Келта на Делфе (I, 4, 1—4 и X, 3—23). Одсуством топографског описа, са великим скоковима са места на место без упозорења, описивањем неуобичајено великог броја грађевина, необичним распоредом историјске грађе, I књига се издваја од осталих. Очито, писац је током писања изграђивао методу описа. При свему томе, Паусанија је имао пред собом јасну представу о деловима и целини свога дела, што се може закључити по упућивању већ у I књизи на IX књигу; као и по томе што му се ретко догоди да касније заборави на оно што је обећао.

Мишљења филолога такође су била подељена око читалачке публике којој је Паусанија наменио свој *Опис Хеладе*. И у овом случају изнете претпоставке остају у оквирима субјективног мишљења. X. Хициг и X. Блимнер мисле да читаоци Паусанијине *Периетесе* нису морали бити Грци, али су могли бити образовани кругови становништва Велике Хеладе и Мале Азије којима је, да би упознали постојбину својих предака, писац наменио дело. О. Регенбоген претпоставља да су то малоазијски Грци, П. Леви да су то Римљани филхелени.¹⁷ Може се са сигурношћу рећи само да је Паусанија писао за људе који знају грчки, и претпоставити да је Паусанија, космополити из времена Антонина, било споредно које је народности читалац под условом да дели његово одушевљење за грчко културно наслеђе.

Да ли је писац желео да напише само водич?

Какво је дело Паусанија оставио за собом? *Опис Хеладе* је врста водича намењеног и за читање код куће и за употребу на путу. *Опис Хеладе* јесте написан са намером да помогне античком туристи да се лакше снађе на лицу места, али не практичним упутствима већ обавештењима о локалним знаме-

¹⁷ H. Hitzig—H. Blümer, vol. I, 2, 553—54; Regenbogen 1013, 1032, 1048, 1093; P. Levi, *Pausanias, Guide to Greece*, 2 vols. (Baltimore 1971). G. W. Bowersock, *Pausanias, in Greek Literature*, vol. I of *The Cambridge History of Classical Literature*, ed. P. E. Easterling and E. J. Kenney. Цитирано према Ch. Habicht, *Pausanias Guide to ancient Greece*, 25.

нитостима. Ваља да замислимо таквог путника који по Грчкој вуче са собом не тако лаку кутију са десет свитака од папируса, што је врло крт материјал подложен крзању, и по припеци корача неравним путем кроз брдовити предео у потрази за пећином, светиштем, извором, да би на лицу места извадио из кутије одговарајући свитак. Антички читалац није имао никаквих ознака које би му олакшале да пронађе тражено место у низу стубаца у свитку; уз све то, он је књигу морао држати и развијати обема рукама. Писац му је још више отежео положај испреплевши своје описе бројним нарацијама које чине интегрални део *Периетесе*, а у Паусанијином случају заузимају више од половине целог дела. У овој двојној намени испитивачи налазе разлог са кога је Паусанија остао „малотиражни” писац, чије дело није било широко прихваћено. Дело је античком туристи, са поменутих разлога, као водич било непрактично, док је читаоце код куће, којима је наративни део *Периетесе* био намењен, педантно и дуго описивање сцена на Кипсоловом ковчегу (V, 17—20), или Полигнотове слике у Делфима (X, 25—31), или набрајање 203 најзначајније статуе олимпионика у Алтису (VI, 1—18), неминовно замарало и одвраћало од штива. Уз све то, описи уметничких дела, здања и споменика ипак нису могли да дочарају праву слику о њима, а тога је и сам писац свестан. Описујући стадион Херода Атичанина у Атини, он каже: „Стадион од белог мермера је дивота за поглед, али ни близу толико замаман ако само слушате његов опис” (I, 19, 6). Искрено речено, његови описи нису могли задовољити читаоца *Периетесе* уколико није на лицу места и не гледа споменике које Паусанија описује.

Без мапе и плана човеку упућеном само на Паусанијин текст није лако да стекне представу о положају описаних грађевина и споменика на месту које не познаје, а ретке су просторне одредбе као „лево, десно, источно и западно”. Исто тако, тешко је разумети да ли се нешто налази иза или повише нечега, јер у оба случаја писац употребљава предлог „*hyper*” и тиме ствара приличне тешкоће за разумевање текста. Удаљеност даје само уз градове. Иначе употребљава „после, затим, близу, недалеко, наспрам” итд. Стога Мајер и мисли да су ови кратки описи били намењени античком туристи који гледа споменик, а не читаоцу код куће.

Заправо, наш је писац, чини се, желео пре свега да напише литерарно дело, а не само водич; желео је да поучи и да забави читаоца. У бујању прозних књижевних облика „друге софистике” Паусанија се довио да, у духу свога доба а према

укусу савремене читалачке публике, састави књигу разнородне грађе (*polyhistoria*) и да све то презентира не у облику симпотичког списка, у коме учене главе разговарају и поучавају читатељску публику, или зборника насталог у проблеменим атичким ноћима, или шарених приповести, или дијалога, већ у облику периегесе. У непрекинутом монологу, као интелектуалац однегованог укуса и у улози неуморног а радозналост путника, преноси нам све што је будним оком запазио, помном пажњом саслушао у причама месних водича и што је из своје богате лектире ексцерпирало. Одабира Паусанија из тога свега оно највредније и преплиће *theoremata* (оно што се разгледа) и *logoi* (приповести), изаткавши тако свој вишебојни *Ойис Хеладе*. Периегетски елемент је потка око које се преплићу шарене нити историјских извештаја, локалних предања, митова, легенди и сага, народних прича, љуспица дијалекатских облика, глоса, етимологија, антрополошких запажања, етнографских података, описа култова и обреда, магијских чинова, празноверица, извештаја о фауни и флори, обавештења о античким ауторима и њиховим делима, књижевних критика, Хомерове географије, цитата из Хомера, Херодота, Пиндара и других аутора, преписаних натписа, пророчанстава. Да би пажњу читаоца одржао будном, заголићаће је ту и тамо парадоксографском причом обавивши опис читавим каталожним венцем необичних појава из природе или живота људи, да би одмах напоменуо да је сам на лицу места проверио појаву, па је потврдио, оповргао или изразио сумњу у њу. Захваљујући богатству митографске грађе, јединственим варијантама митова у *Периетеси*, Паусанија уз Аполодора и Хигина представља главни извор за митографију царског периода.

Ваља нагласити да ово обиље разнородних обавештења спонтано извире из самог описа периегетског материјала и да се писац ниједанпут није изгубио. Увек се враћа на место где је прекинуо опис и без резова наставља тамо где је био застао. Да би пажњу читалаца одржао будном у делу које самом својом природом намеће понављања те изазива монотонију, Паусанија је прибегао принципу тзв. *variatio*, и у садржају и у стилу. Пада такође у очи да Паусанију, као периегету, не интересују природне лепоте и о лепоти предела кроз које пролази углавном ћути. Споменуће само нешто необично, нешто ретко, што се на другом месту не може видети. Паусанијини су описи предела и споменика сведени на најосновније црте: „Лево од овога рта улива се у море река Смен; ако уопште има реке чија је вода слатка за пиће, то је онда Смен.

Он има врела на планини Тајгету, а протиче поред града на раздањини не већој од пет стадија” (III, 24, 9); или: „Кад идете од Херма, цео тај предео пун је хрстова. Име тога краја Скотита (Тмаст) није потекло од непрекидне густе шуме, већ је Зевсу култно име било Скотита (Тмаст); светилиште Зевса Скотите лежи с леве стране пута удаљено неких десет стадија” (III, 10, 6).

Обиље приповедне грађе наталожене у одељцима *logoi* богат је и драгоцен извор за упознавање античке приповетке, као и за типологизацију приповедака будући да садржи мере готово за сваку врсту усмене приповедне књижевности.

Паусанијин укус у уметности и његово антикварско интересовање

Паусанија је себи поставио циљ да из огромног материјала који је сакупио у свом ходољубљу одабере и представи читаоцима оно што је по његовом мишљењу у највећој мери вредно да се чује, односно види. Ово у више наврата и наглашава: „У своме опису Атике оградио сам се напоменом да ја не набрајам редом чега све има, већ изабирам оно највредније спомена. Управо ћу то исто истаћи и пре описа Спарте; наиме, од почетка план мога излагања био је усмерен ка издвајању оног највреднијег од бројних, безначајних казивања која мештани, сваки у свом завичају, приповедају” (III, 11, 1).¹⁸

Културноисторијски суд о уметничком делу није спадао у делокруг периегете, стога га не треба очекивати од нашег писца. Он нас обавештава о творевинама људског духа и талента у оквирима свога интересовања, говори о делима која сам цени. Као човек свога доба, он је, како смо већ напоменули, загладан у далеку прошлост архајске и класичне Хеладе. Лично и по израженој предилекцији он даје предност религијском над профаним. Може се запазити да не спомиње, или барем врло ретко, уметнике и грађевине из времена после III века ст. е. За њега су управо оне најстарије, дрвене статуе (*ksoana*) плод божанске инспирације скулптора: „... у близини је дрвена статуа голог Херакла; како тврде, Дедалово је уметничко дело. Свеколика Дедалова дела, премда су наоко прили-

¹⁸ Да је писац доследно спровео овај принцип има потврда у целом делу: II, 13, 3; 29, 1; 34, 11. III, 11, 1. V, 21, 1. VI, 17, 1; 23, 1. VIII, 10, 1; 54, 7. X, 9, 1.

чно необична и сирова, обасјава ипак неко божанско надахнуће” (II, 4, 5). Паусанија затим изузетно цени скулпторе V века. Првенство даје Фидији иза кога одмах поставља Алкамена: „Култна статуа Афродите у Вртовима рад је Алкамена и она је једно од највреднијих уметничких дела у Атини” (I, 19, 2). По његовом суду, одлични су скулптори и Каламид, Мирон, Наукид, Питагора и Оната. Уметници IV века, попут Пракситела и Кефисодота, мање га усхићују, док од још млађих скулптора једино цени Дамофонта Месењанина (IV, 31, 10). Остали Паусанијини извештаји о уметницима сводили су се углавном на набрајање њихових дела и навођење имена њихових учитеља; или бележи ко је од њих био изуметник (*heuretes*) неке новине у градитељству, вајарству или сликарству: „Градитељ храма био је мештанин Либон; цреп на крову није од печене земље него од пентеличког мермера оклесаног у облику црепа. То је, кажу, изум Биза са Накса чије су, како веле, и статуе на Наксу на којима је натпис...” (V, 10, 3). Понекад уме да боцне дремљивог читаоца пикантном анегдотом, као у I књизи о Праксителу и Фрини (I, 20, 1); или узгредном напоменом о лепоме дечаку Пантарку, олимпионики, чији је љубавник био Фидија (VI, 10, 6).

Сами описи уметничких дела шкрти су и дати чешће без критичког суда: „Ту је и Атенин храм који вреди видети; у њему су остављени и други заветни дарови и Зевсова дрвена статуа која има два ока на месту где и ми остали од природе имамо, а треће је на челу” (II, 24, 3—5). Овај опис пропраћен је локалним предањем о пореклу статуе и објашњењем заснованим на цитату из Хомера о томе зашто статуа има три ока. Овај други део Паусанијиног излагања пет пута је дужи од самог описа.

У *Ойису Хеладе* Паусанија спомиње шеснаест сликара од којих највише цени Полигнота, из V века ст. е., и Никију, из IV века ст. е. За овога каже да је „од свих сликара, својих савременика, најбоље сликао животиње...” (I, 29, 15). Паусанија вичним оком ипак уме и да запази фини детаљ на слици или скулптури, и да читаоцу скрене пажњу на то: „Ту је насликана Мети (Пијанство), такође Паусијин рад, која пије из стаклене купе. На слици чак можеш видети стаклену купу и кроз њу лице жене” (II, 27, 3). Ручводећи се одликама у скулптуралном стилу, Паусанија зна гдекад да припише дело одговарајућем аутору: „У Еритри се налази и храм Атене Полијаде и њена огромна дрвена статуа, која седи на престолу и у свакој руци држи преслицу, а на глави носи небески свод. Да је то

Ендојево дело могли бисмо закључити и по другим знацима, како посматрајући израду статуе тако нарочито по харитама и хорама од белог мермера, које стоје на отвореном простору, пре него што се уђе у храм” (VII, 5, 9).¹⁹

Писац је, напоменули смо, живо заинтересован за религијске споменике и култове што његовом делу даје специфичну обојеност. У своме избору грабе увек ће предност дати сакралној грађевини, ма колико скромна била, над величанственом, профаном грађевином чија се старост не мери вековима. Стварно одушевљење изразио је двома грађевинама из V века ст. е., Аполоновим храмом у Баси у Аркадији и Пропилејима у Атини: „Пропилеји имају кров од белог мермера и све до мога времена по лепоти и величини својих камених блокова остали су непревазиђени” (I, 22, 4). По лепоти издваја и две грађевине из IV века ст. е., храм Атене Алеје у Тереји и позориште у Епидуру: „Епидуруни у светилишту имају позориште које, по моме мишљењу, надасве вреди видети. Римска позоришта, наиме, својим сјајем куд и камо засењују сва остала у свету, аркадско позориште у Мегалопољу грандиозношћу, али по складу пропорција и лепоти који би то градитељ могао бити достојан ривал Поликлету? А он је био градитељ и позоришта и округлог здања” (II, 27, 5). Дакако, није сваки од ових судова лични Паусанијин. Да се Паусанија поред методе аутопсије у састављању *Ојиса Хеладе* користио и литерарним изворима, на то је указао већ Гурлит.²⁰

Кад год му се укаже прилика, Паусанија извештава о необичним обредима и светковинама, обичајима, врацбинама и празноверицама, и на тај начин сакупља материјал на коме ће му историчари грчке религије и етнографи бити неизмерно захвални. Исту вредност за историју грчке религије имају епиклесе богова, поштованих по разним крајевима које је посетио, и култне легенде које је забележио. Запажено је да се његов однос према митовима и легендама током дугогодишњег писања *Ојиса Хеладе* прилично изменио. На почетку свога дела представља нам се као скептик на више места, нпр. у легенди о Кикну или о Сизифу: „Ја верујем да је музичар постао лигурски краљ, али ми је невероватно да је птица настала од човека” (I, 39, 3); или: „Када му је Асоп извор даровао, открио је тајну и тако због своје брбљивости — веровао ко хоће — у Хаду испашта казну” (II, 5, 1). Али током дугогодишњег писа-

ња свога дела, можда и због одмаклијег животног доба, Паусанија је прешао пут од скептицизма до конвенционалног религиозног става: „Када сам почео да пишем овај спис, сматрао сам да у тим хеленским причама има доста лудости, али стигавши до Аркадије, почео сам да стичем о њима неки овакав утисак. У старо време они Хелени су сматрани мудрим који су се изражавали у загонеткама, а не отворено, па сам зато закључио да су и приче о Крону нека врста такве хеленске мудрости. Зато ћу се у ономе што се тиче божанског света служити постојећим причама” (VIII, 8, 3).

Митолошку грађу Паусанија не презентира као митограф већ је она неразлучиви део описа. И овде се такође открива Паусанијина жеља да саопшти нешто недовољно познато, необичну варијанту легенде коју није сreo у својој лектири, локално предање о утемељењу града, светилишта, постављању статуе, култну легенду. Понекад Паусанија даје рационалистичко или алегоријско тумачење митова и легенди у које, и поред све добре воље, не може да поверује, да их прихвати разумом. Тако о метаморфози Тереја, Прокне и Филомеле у птице, пупавца, славуја и ластавицу каже: „Тада се ту, причају Мегарани, први пут појавила птица пупавац. Жене пак добоше у Атину и, како су једнако кајале и своје јаде и чедоморство, од силног кајања докајаше век свој, а људи им приписаше преображај у славуја и ластавицу, јер и ове птице, по моме мишљењу, певају жалобно као да туже” (I, 43, 2).

За Паусанију Хомер представља неприкосновени ауторитет коме прибегава у својим честим недоумицама у питањима генеалогича, именима градова, варијантама предања. Иначе, мисли он, не треба поклонити много вере ономе што песници кажу када су у питању предања и открива свој критички дух у побијању легенди које сматра бесмисленим: „На наспрамном зиду насликани су Тезеј, Демократија и Демос. Слика јасно показује да је Тезеј био тај који је Атињанима увео грађанску једнакост. И на други начин у народ је доспео и пронео се глас да је Тезеј народу поверио управљање државом и да су од његовог времена Атињани непрекидно били под демократском управом, све док се није осовио Писистрат и постао тиранин. Међутим, и друго штошта неистинито кола у народним масама јер пук не зна историју а верује свему што је од најраније младости слушао да се казује у хоровима и у трагедијама. Тако се приповеда и то о Тезеју који је и сам краљевао, и његови су потомци по Менестејевој смрти надаље наставили да краљују све до четвртог колена” (I, 3, 3).

¹⁹ Превод З. Борђевић.

²⁰ Gurlitt, *op. cit.*, 149 sqq. и 190 sqq.

*Паусанијин метод описивања и веродостојности
његових извештаја*

Морамо овде изнети још неколике примедбе о општем начину презентовања података и њиховој вредности и веродостојности.

Осим у I књизи, када је још трагао за одговарајућом формом, у свим осталим књигама Паусанија по географском принципу презентира грађу описујући једну област за другом. Полазећи од границе једне покрајине, он најкраћим путем стиже до њене престонице. После описа престонице, који почиње од агоре, иде другим путем до границе, па дуж ње, описујући успутне знаменитости. Тај поступак понавља док, поново на овој граници, не заврши описивање те области. Тада започиње описивање нове области. Изузетак представља IV књига, где у недостатку периегетске грађе писац од 4—27. поглавља прича историју месењанских ратова.

Ваља још имати на уму да Паусанија не описује само велике, споменицима богате престонице и знаменита светишта попут Атине, Сикиона, Коринта, Олимпије, Делфа, Оропа, Тебе. Често он скрене са пута до градишта негдашњег града о коме је читао, или до скромног светишта у пећини, до извора, до тешко приступачног места, о коме је нешто чуо или прочитао. Тако је посетио Аполоново светиште и храм у Аби, иако је знао да је уништено пожаром: „Ипак је у моје време још стајао, као најслабија зграда коју је ватра икад оштетила, јер је после Персијанца, који га је први осакатио пламеном, опет од Беоћана био опустошен пожаром” (X, 35, 11).²¹

Поновимо сада са још јачим нагласком да је Паусанија више од било ког античког писца био изложен осуди филолога, поглавито немачке школе. Замерали су му да је недовољно образован; да цитира писце не из оригиналних дела него преписује из анонимних приручника; да лаже кад каже да је прочитао неко дело; да периегетску грађу описује не на основу онога што је сам видео него преписује Полемона из Илиона уз инфантилно подражавање Херодотовог стила.²² Изведен је чак закључак да је Хелада у његовом опису старија око 300 година од његовог доба само због чињенице што се здања

²¹ Превод З. Борђевић.

²² U. von Wilamowitz, *Thukydideslegende*, Hermes 12 (1877), 326 sqq. Цитирано према Habicht-у, 165/66.

млађа од III века ст. е. сасвим ретко спомињу у његовом делу. Преузимање грађе из Полемона Калкман је проширио на Олимпију, Делфе и делове III књиге; а претпоставио је и коришћење приручника географа из Августовог времена, каталога уметника и неког митографског приручника.²³ Следбеницима поменутих филолога супротставили су своје судове Шубарт и Хициг и стали у одбрану Паусаније. Повољнијем суду о Паусанији допринела је поменута Гурлитова студија, чијем се суду придружио Фрејзер, док је исправност оваког суда о нашем писцу потврдио Регенбоген. Сада, захваљујући истраживањима новијег датума, можемо с правом рећи да је његово дело настало поштеним трудом и истрајношћу образованог човека радозналост духа.

Археолошка ископавања умногоме су допринела рехабилитацији Паусаније као писца, потврдивши да је поуздан као водич, да описује локалитете на основу личног виђења. Паусанијин опис Микене (II, 16, 3—7) садржи митове о оснивању и имену града и извештава да су Микену Аргивци разорили 468. године ст. е. Опис започиње Лављом капијом. Овај део Паусанијиног извештаја Хабихт²⁴ сматра зачетком онога што називамо професионалном археологијом. Хајнрих Шлиман који се, иако није био по професији археолог, с правом може сматрати утемељитељем археологије, прочитавши пажљивије Паусанијин опис, закључио је да се гробови Атреја, Агамемнона и осталих, који су били побијени заједно са њим, налазе „унутар бедема”, али не оног градског, како су мислили остали, већ оног унутрашњег, акропољског, у коме се налазила и Лавља капија. Верујући у антички извештај, започео је ископавања на акропољу и открио пет гробница са непроцењивим благом. Ово његово откриће огroman је допринос европској културној баштини јер је, омогућивши продор у нову, тзв. микенску епоху, отворило простор за упознавање микенске цивилизације и развој нове науке — микенологије. Овим открићем, описаним у Шлимановим дневницима, учињен је и први корак у правцу преиспитивања ушанченог негативног суда о Паусанији. Јер показало се да је Паусанија у том кратком опису обавестио запањујуће прецизно о центру цивилизације која је цветала 1.700 година пре његовог времена.

²³ A. Kalkmann, *Pausanias der Perieget: Untersuchungen über seine Schriftstellerei und seine Quellen*, Berlin 1886, 59, 102 sq., 111 sq., 116, 119 sqq., 155 sqq., 184 sqq., 200 sqq.

²⁴ Habicht, *op. cit.*, 29.

Паусанијин *Опис Хеладе* са својом периегетском грађом показује се и иначе од непроцењиве вредности за археологе и историчаре уметности. Многи би откопани остаци храмова, градова, светилишта остали безимени да овај неуморни путник није поштено и тачно преписао натписе које је видео, прибележио локална предања и имена градова која су се у међувремену променила, да није записао култна имена божанстава и именовао статуе и њихове скулпторе у светилиштима и храмовима, навео имена и податке према којима се може израчунати време стваралаштва скулптора и сликара. Археолози најбоље могу посведочити о непроцењивој помоћи његових топографских извештаја.

У *Опису Хеладе* расути су бројни историјски извештаји који, како је већ претходно речено, извиру из саме периегетске грађе, а покривају период од позноархајског периода до пишчевог времена. Ове историјске партије Паусанија је обично стављао као увод у описивање одређене области или града, или уз опис историјског споменика, чувеног попришта, уз почасну статуу заслужне личности, победни споменик, вотивни дар, костурницу или појединачни гроб. Његов опис гробова дуж пута за Академију послужио му је да уз дивљење изрази своје поштовање славним личностима и безименим јунацима атинске историје, од којих су они последњи које помиње живели 450 година пре његовог времена (I, 29). Регенбоген је ово место назвао „меморијалном плочом атинских победа и пораза, не без етичког духа”.²⁵

У историји је такође приметно Паусанијино интересовање за дубљу прошлост, за време хеленске независности и за борбе за одбрану хеленске самосталности и слободе. Историју свога времена сасвим ретко спомиње. Пада у очи и његово прећуткивање римске историје. Уколико се неки такав догађај и спомиње, увек је повезан са грчком историјом. Његови историјски извештаји тичу се, како је речено, периода у коме је Грчка била независна, дакле раздобља до 146. године ст. е. После тог датума спомиње још и несрећу коју је Атина доживела 86. године ст. е. од Сулине свирепости.

Од историјских догађаја Паусанија извештава о персијским ратовима (V век ст. е.); период пентеконтаетије ретко спомиње (до 431. године ст. е.); пелопонеске ратове готово да и не спомиње. То је по свој прилици стога што се оваквог братоубилачког рата Паусанија гнушао, а то је показао и тиме

²⁵ Regenbogen, *op. cit.*, 1010.

што је заповеднике и једне и друге стране у Пелопонеском рату назвао „убицама Хеладе”. Другим очима ипак гледа на победу Тебанаца над Лакедемоњанима код Леукотре 371. године ст. е. и назива је највећом победом „од свих за које знамо да су их икад однели Хелени над Хеленима” (IX, 6, 4). У овој победи видео је, наиме, чин ослобођења од спартанског јарма. Са IV веком ст. е. његови извештаји о историјским збивањима постају бројнији, чему Хабиخت налази два разлога: прво, сам писац каже да не жели да прича о нечему што су већ пре њега испричали Херодот и Тукидид; а с обзиром да је историјски извештај условљен периегетским материјалом, самим тим везан је за овај период у крајевима где су споменици из класичног периода у Паусанијино време слабије били заступљени. Тебанској хегемонији посветио је доста простора, као и сукобима Грка са Филипом II, кога не воли; затим освајањима Александра Великог и његовим наследницима. Дужи историјски пасуси појављују се у свим књигама. У првој (I, 6—16) испричао је укратко историју дијадоха и епирског краља Пира. Кроз све је то провучена и историја македонског краљевства, Антигона и Деметрија Полиоркета, Антипатра и Касандра. Неки од ових извештаја опширније су дати у другим књигама, као што и о провали Келта у Хеладу Паусанија поново извештава (X, 19—20). У другој књизи Арату из Сикиона посвећен је дужи екскурс (II, 8—9). У четвртој књизи историја месењанских ратова обухвата чак двадесет три поглавља. У седмој књизи историја Ахаје запрема девет поглавља (VI, 7—16). У осмој књизи посвећена су Филопојмену, славном стратегу Ахајаца, три поглавља (VIII, 49—52). Филопојмен је Паусанијин идеални јунак о коме је рекао да је „после његове смрти Хелада престала да буде мајка јунака”. У десетој књизи историји III светог рата посвећена су два поглавља (X, 2—3).

Доста је тешко одредити које је изворе Паусанија користио за своје историјске извештаје. Ту се мора разлучити у којим деловима прати извештај неког професионалног историчара, шта извештава по усменом сазнању од локалних водича, шта сам закључује на основу прочитаног натписа. Без тачног познавања његових извора и њиховог вредновања не може се ни Паусанија похвалити или осудити, а његове изворе није лако открити. Види се да је Паусанија добро упознат са делима Херодота, Тукидида, Ксенофонта, Хијеронима из Кардије (који му је главни извор за период од Александрове смрти до Пирове погибије, 323—272. године ст. е.), Полибија (на

чијем је делу засновао историјске пасусе VII књиге) и других античких историографа. Види се да је прочитао Плутархову биографију Филопојмена, иако Плутарха не спомиње. За своју историју месењанских ратова, око које су се укрштала копља испитивача од тридесетих година овога века па надаље, Паусанија наводи као изворе *Messeniaci* Мирона из Пријене и еп *Messeniaci* Ријана Крићанина, али је доказано да је користио наведене ауторе посредно, у некој компилацији насталој у раном царском периоду, заснованој на поменутих делима и употпуњеној локалним предањима.

За Паусанију се не може рећи да је подједнако поуздан историчар као што је поуздан водич. Прво, ваља имати у виду да Паусанија није историчар и не треба га процењивати мерилима којима се процењују професионални историчари. Кажемо то стога што је Паусанија као историчар претрпео тешку осуду испитивача због нетачности и својих разних заблуда и омашки. Њих нажалост има расутих по свим књигама *Периесте*, а наведене су код нас у напоменама уз сваку књигу и појединачно. Хабиخت мисли да се Паусанија служи следећом методом у приказивању историјских догађаја. У дужим историјским пасусима пратио је један извор, док је краће извештаје наводио по сећању, па су му се стога и поткрадале грешке. Погрешно схваћен текст извора крив је, на пример, за тешку омашку када је Паусанија у два маха известио да је Халијарт био спаљен од Персијанаца (IX, 32, 5; X, 35, 2), што упућује на 480. годину ст. е. Град је, међутим, био спаљен 171. године ст. е. и то од Римљана а у рату са Персејем, македонским краљем. М. Холо је показао да је узрок Паусанијине заблуде погрешно схваћен исказ „*en to Persiko polemo*”.²⁶

Кроз своје историјске извештаје Паусанија се представио као родољуб који, без обзира на исход борбе, надасве цени јунаштво и изриче свој морални суд о житељима хеленских полиса према томе да ли су учествовали у одсудним биткама за одбрану хеленства од страних нападача. Очигледно, ради се о упрошћеном начину посматрања историјских догађаја у реторизованом историјском приказивању: „Напокон су Месењани склопили савез са Филипом, Аминтиним сином, и Македонцима; управо то их је, кажу, спречило да учествују у боју који су Хелени били код Херонеје. Но исто тако нису хтели

²⁶ M. Hölleaux, *Rev. Phil.* 19 (1895), 109—15; *Repr. Études d'épigraphie et d'histoire Grecque*, vol. 1 (Paris 1938), 187—93. Цитирано према Habicht-у, *op. cit.*, 99.

ни да укрсте оружје са Хеленима. По Александровој смрти, када су по други пут Хелени устали да ратују против Македонаца, Месењани су такође учествовали у борби, као што сам већ раније испричао у опису Атике. Међутим, нису се придружили Хеленима у борби против Гала, јер Клеоним и Лакедемонјани нису хтели да склопе са њима примирје” (IV, 28, 2—3). Не треба наглашавати да су Персијанци, Македонци, Келти по оваквим мерилима она друга, црна страна, док се Хелени процењују према неколико битака које представљају стандард у свакој прилици. Када су и поражени, Хелени остају за Паусанију јунаци које је изневерила срећа. У свим судбинским биткама персијских ратова, на Маратону, у Термопилима, код Саламине, у Херонејској битки против Филипа II, у Ламијском рату, који је букнуо по смрти Александра Великог, у битки за одбрану Делфа од Келта, учествовали су Атињани и зато их је родољуб Паусанија оценио као хеленске добротворе. Паусанија има и своје листе доброточинитеља (VIII, 52) и издајника Хеладе (VII, 10), које су сасвим конвенционалне. Занимљиво је да међу доброточинитеље није сврстао Перикла и Трасибула, Спартанца Агесилаја. Искључио је из свог пописа, пинакса, Аристиду и Спартанца Паусанију, наведши разлоге којима се руководио (VIII, 52, 2).

Однос Паусанијин према Римљанима врло је резервисан. Власт Рима над Грчком Паусанија прихвата као неминовност, а будући да се осећа као Хелен, његов став према Риму је суздржано негодовање, или ледено ћутање. Ово је јасно испољио говорећи о односу Ахајског савеза према Римљанима, када је од два зла, Македоније или Рима, ваљало одабрати једно: „Ахајци су много кривили и самога Фламинија и још раније Отилија, јер су окрутно управљали старим хеленским градовима, који су Римљанима били недужни, а признавали власт Македонаца против своје воље. Предвиђали су да им уместо Филипа и Македонаца долазе Римљани да постану господари свих Хелена” (VII, 8, 2).²⁷ Исто такво негодовање осећа се у извештају о Сулином зверству према Атињанима, Тебанцима и Орхоменјанима, о његовој пљачки и одвлачењу у Рим хеленских уметничких дела, чак сакралних, Атенине статуе из Алалкомене у Беотији, вотивних дарова из Олимпије, Епидаура и Делфа. Па и похвале, које Паусанија оправдано изрекне о тројици царева, о Хадријану, Антонину Пију или Марку Аурелију, срочене су дискретно, са мером и суздржано:

²⁷ Превод З. Борћевих.

„Ту је још Зевс са именом Елеутерије и цар Хадријан, добротвор свих својих поданика, а надасве Атине” (I, 3, 2), па речито сведоче о личности писца, и то нарочито када се упореде са изјавама његовог савременика, софисте Елија Аристида.²⁸

Паусанијини литерарни извори обавештења

Већ смо напоменули да се грађа у Паусанијино дело слива из три главна извора: из онога што је видео; из онога што је сазнао на лицу места од локалних водича или свештеника у храмовима и светилиштима; из оног што је прочитао. Кроз свој *Опис Хеладе* писац се представља као образован човек, који спомиње око 125 аутора и из дела већине њих цитира.²⁹ Да ли је сва поменута дела прочитао у целости, или цитира из друге руке, случај уосталом чест у његово време, не може се увек поуздано разлучити. Сем тога, и сам писац често не наводи своје литерарне изворе, већ каже само „Ефешанин”, „Сидонјанин”, „становници кажу”, „дознао сам”, и слично.

У избору литерарних дела која Паусанија цитира такође се огледа укус његовог доба. Надасве цени епску поезију и цитира песнике од Хомера до Аполонија Рођанина. Хомерове стихове зна напамет и цитира их 22 пута, док Хомера помиње 250 пута. Наводи места из *Илијаде* и *Одисеје*, из *Хомерских химни* (Деметри, Аполону), пореди „његове” химне са Орфејевим; *Тебаиду* цени исто колико и Хомерове и Хесиодове епове. Друго место припада Хесиоду, кога спомиње 50 пута и 8 пута цитира. По Паусанијином суду, Хесиод је аутор само *Послова и дана* и *Великих Еоја*, док му неки, каже, приписују и *Теогонију*. Паусанија радо цитира стихове сада изгубљених цикличких епова, хвали *Орфичке химне*. Од лирских песника заступљени су Сапфа, Алкман, Корина, Пиндар и други. Од трагичких песника спомиње Есхила и Еурипида више пута. Софокла само једном. Судећи по већ цитираном месту у предговору, где наш писац критикује легенду о Тезеју као утемељењу атинске демократије, може се закључити да се Паусанија, као поштовалац старијих облика предања, не слаже са слободном, новом обрадом митова и легенди у делима поменутих трагичких песника. Од комедиографа спомиње Аристофана, Фриниха, Еуполида и Менандра. Херодот је, рекли смо на по-

четку, Паусанијин узор из кога не само преузима извештаје већ се труди да своје тексту дода јонски распричану пребојност, упркос помодним атицистичким диктатима. Тукидила такође познаје и користи. Од својих читалаца очекује да су исто као и он упућени у дела поменутих историчара, те не сматра потребним да их и именом помиње. Од књижевних дела хеленистичког периода наш писац највише користи списе историчара који су сада изгубљени, а како сам Паусанија каже, већ су у његово време пали у заборав.

Калимах му је морао бити извор за приче о олимпионикама, што је закључено по сачуваним фрагментима из Калимаховог дела *Aitia*, али Паусанија Калимаха не цитира.³⁰ Од других песника хеленистичког периода спомиње Аполонија Рођанина и Арата из Сола у Киликији. Филозофија га не интересује, судећи по ограниченом броју представника које спомиње: Платона два пута, Аристотела, Зенона, Хрисипа, Диогена киничара, Аркесилаја само по један једини пут. Од својих савременика није споменуо ниједнога писца. Према римским ауторима као хеленски интелектуалац односи се самосвесно, прешавши леденим путањем преко целе римске литературе. А немогуће је да као образован човек није чуо за Цицерона, или за славу управитеља провинција Азије и Битиције с обзиром да је боравио у Риму.

Паусанијин стил

Као писац сам Паусанија у хеленској књижевности не заузима високо место.

Приметна је Паусанијина тежња да се непрекидним варирањем избегава монотонија исказа, а и склоност да се изражава у намерно необичном распореду речи, што често читаоца замара. По стилу се не може сврстати ни међу уздржане атицисте свога времена, а на први површан поглед ни међу представнике барокног азијанског стила, који је већ дуже времена био негован у његовој постојбини. Пфундтнер је први у својој дисертацији указао на Паусанијино подражавање Херодотовог стила.³¹ Трагања за Паусанијиним узорима и изво-

²⁸ Aelius Aristides, *or.* 26, *О Антионину Пују*.

²⁹ M. H. Rocha—Pereira, *Pausaniae Graeciae descriptio*, ed. M. H. R. -P. vols. 3 (Leipzig 1973, 1977, 1981); 3. vol., 252—259 („Index auctorum”).

³⁰ J. Fontenrose, *The Hero as Athlete*, *Caliph. Stud. in Class. Antiquity* I, Berkeley, Univ. Caliph. Pr. (1968), 91.

³¹ J. O. Pfundtner, *Pausanias Periegeta imitator Herodoti*. Diss. Königsberg 1866.

рима открила су да је Паусанија широко користио Тукидида.³² Већ пре тога Бек је извео закључак да Паусанија не подражава само Херодота, већ да по угледању на свога земљака Хегесију из Магнесије заправо ипак пише азијанским стилем.³³ Међутим, Христ—Шмид у својим истраживањима налазе да Паусанија није ништа већи азијанац од осталих представника нове софистике.³⁴ У овом троуглу кретаће се још и даља испитивања Паусанијиног стила, при чему ће се истицати да је избор речи у Паусанијиним исказима одређен умногоме подражавањем Херодота, а да писац *Периетесе* све то модернизује поводећи се за Хегесијиним азијанским стилем.

Нови помак на пољу испитивања Паусанијиног стила пружила су истраживања скоријег датума, пре свега она Ове Стрида. У својој студији Стрид је анализирао редослед речи, грађење реченице, реторске фигуре, утврдио је граматичко-синтактичке особености Паусанијиног исказа како би прецизно показао шта је овај писац хтео да постигне својим начином изражавања и да ли је то и остварио.³⁵ Од фигура говора Паусанија нарочито често користи епаналепсу коју гради на више начина и различито надовезује: „У овом светилишту Аркесида је насликао Леостена, који је као челник Атијана и свих Хелена поразио Македонце у боју у Беотији, па још једном изван Термопила, потиснуо их све до Ламије наспрам Ете и онде их зауставио; елем, овога Леостена и његове синове насликао је Аркесида” (I, 1, 3). Ову је епаналепсу, како се види, Паусанија подвукао још и хијастичким распоредом речи. Псеудоанафора и анакиклеса одговарају његовој тежњи да своје причању да наоко ноншалантан тон, и такође су често употребљене: „Епаминонда је принео жртву, помолио се утвари из сна и отворио посуду за воду. Отворивши је, нашао је најтање разваљан листић калаја; био је увијен као свитак” (IV, 26, 8). За псеудоанафору леп је пример: „Једном у сваком месецу Елијани приносе жртве на свим жртвеницима које сам набројао, а приносе их на старински начин”

³² O. Fischbach, *Die Benützung des thukydideischen Geschichtswerkes durch den Periegeten Pausanias*. Wiener Studien 15, 1893, 161 sqq.

³³ A. Boeckh, *De Pausaniae stilo Asiatico*. *Gesammelte kleine Schriften* IV, Leipzig 1874, 208 sqq.

³⁴ Christ—Schmid = Christ W. v., *Geschichte der griechischen Literatur* umgearb. von W. Schmid u. O. Stählin, Zweiter Teil. 6. Aufl. München 1920, 1924 (Handbuch d. klass. Altertumswiss. VII. I, 1, 2).

³⁵ Ove Strid, *Über Sprache und Stil des Periegeten Pausanias*, 9 *Studia Graeca Upsaliensia*; Uppsala 1976 (Acta Universitatis Upsaliensis).

(V, 15, 10). Парентеса је такође веома заступљена, једноставна попут „како мислим” или „као што Аргивци причају”, или развијена у дужу, сложјену реченицу. Овакве дуже парентесе писац често комбинује са епаналепсом, као у овом примеру: „Испред улаза у светилиште Зевса Олимпијског — римски цар Хадријан саградио је као свој заветни дар храм и поставио културну статуу вредну да се види; димензијама она надмашује, не рачунајући колосе на Роду и у Риму, све остале статуе; израђена је од слоноваче и злата изузетно вешто, уметнички, ако се има у виду њена величина — дакле, испред улаза налазе се Хадријанове статуе” (I, 18, 6).

Све поменуте фигуре говора веома су заступљене у Херодотовом стилу, а самом својом природом одговарају наративним деловима *Ойуса Хеладе*.

Appositio partitiva, уметнуте партиципске реченице, асиндетон, литота („не најмање”, веома често употребљавано), хијазам и антитетички паралелизам којима је сврха *variatio*, конструкција генитива апсолутног без субјекта, доприносе компликованој шароликости Паусанијиног језика, а преводиоцу задају не малу главобољу. Навешћемо следећи триколон као пример антитетичког паралелизма: „Поставши тиранин, Теаген је сазидао ову чесму коју вреди видети како због величине и украса тако и с обзиром на мноштво стубова” (у прев. „због мноштва стубова”, I, 40, 1). Манирираном употребом члана као и прономиналне заменице уместо члана, Паусанија импровизује и ствара утисак необавезности, примерен материји.

У начину на који Паусанија гради реченицу, у честој употреби анаколута, О. Стрид види паралелу са Тукидидовим стилем.

Закључак О. Стрида је да Паусанијин стил показује, у основи, класицистичке црте, осенчене бојама Херодота и Тукидида, што доприноси богатству и разноликости израза. Одлике азијанизма, кратке, ритмоване реченице са посебним ритмом на почетку и крају реченице, хомојотелеута на крају реченица, необичан распоред речи, фигуре сазвучја, необичне метафоре, по Стриду, нису превасходно карактеристика Паусанијиног стила; осим необичног реда речи који, међутим, код њега није подређен ритму. Исто тако Паусанијин стил, каже овај најскорији испитивач, нема сличности ни са оним писаца друге софистике који пишу под утицајем азијанског стила. Стара поставка да је Паусанија писао под утицајем азијанског стила свог земљака Хегесије из Магнесије овим истраживањима као да је коначно оповргнута.

Закључак студије Ове Стрида јесте да Паусанија није тек површно имитирао Херодота и Тукидида, него је, полазећи од њихове језичке праксе, створио самосвојни књижевни стил, богат у изразу — што постиже варирањем садржине и изрази, у намери да привидном ноншаланцијом своје штиво читаоцу учини интересантним и привлачним. Своју је замисао Паусанија остварио и спровео до краја у стилизовању *Ойиса Хеладе*. Ове Стрид сматра да је старији суд о Паусанији као лошем писцу био неоправдан и неправедан.

Мотивисаност њисца за њисање оваквог дела

Преостало је још једно сасвим опште питање на које ипак треба дати одговор. Зашто је Паусанија саставио овакво дело? Можда одговор треба потражити на месту где овај аутор говори о несталним и крхким приликама људске егзистенције и среће: „Ако је Мегалопољ, основан од Аркађана уз највеће одушевљење и најбоље наде Хелена, сада лишен сваке лепоте и старог процвата и већим делом је у рушевинама, ништа се не чудим знајући да је божанство увек спремно на ново и да исто тако судбина мења све оно што је јако и слабо, што настаје и што пропада, и да одвлачи са неумољивом нужношћу како јој шта одговара. Микена, која је у Тројанском рату предводила Хелене, и Нинива, у којој је био асирски двор, сасвим су пропале и пусте, док се име беотске Тебе, која је некад сматрана достојном да буде на челу Хелена, спустило само на акропољ и нешто мало становника. И она места која су се у старо време истицала богатством, египатска Теба и минијски Орхомен, сада заостају у напредовању чак и за обичним појединцем средњег имовног стања, док Дел, заједничко тржиште свих Хелена, ако се изузму људи које су Атињани послали да чувају светилишта, и нема становника мештана. У Бабилову је још остало Белово светилиште, а од тога Бабилонa, који је био највећи град под сунцем свога времена, није више ништа остало осим зидова, као што је случај и са Тиринтом у Арголиди. Та места је уништило божанство. Међутим, Александров град у Египту и Селеуков на Оронту, јуче основани, недавно су стигли до толике величине и благостања јер им је срећа била наклоњена” (VIII, 33).

Да би за потомство сачувао од заборава драгоцену наслеђе Хелена, писац је, према својим способностима и могућностима свога времена, саставио *Ойис Хеладе*. Завештао је своје

дело будућим нараштајима заљубљеника у Хеладу — из чијег реда је и сам био. Штедро нас је обдарио мноштвом обавештења од којих су нека већ послужила новијој науци употпунивши наша сазнања о класичној старини. Према значају његовог дела, за све хеленофиле и за људе од науке који проучавају античко наслеђе, бледе Паусанијине разне омашке и заблуде, а превиђамо и недостатак генијалности и осредњи таленат — због чега су му педантни научници и критичари тако строго и немилосрдно замерали. Одличан познавалац и коментатор Паусанијиног дела Фрејзер, изразио је, *in писе*, овакав смотрен а ласкав суд о његовом делу: „Без њега би рушевине Грчке остале највећим делом лавиринт без кључа, загонетка без одговора. Његова књига пружа кључ за лавиринт, одговор на многе загонетке”.

Љиљана Вулићевић

О ИЗДАЊИМА *ПЕРИЕГЕСЕ* И ЊЕНОМ СРПСКОМ ПРЕВОДУ

Проучавање историје рукописа Паусанијине *Периетесе* започиње крајем прошлога века. Истраживања путева којима је Паусанијино дело стигло до нашег времена имају као резултат следећу претпоставку.¹ Мало је вероватно да је овакво гломазно дело било издато у већем броју примерака. По свој прилици било је начињено мало копија, само за ужи круг пишчевих пријатеља. Десет папирусних свитака са Паусанијиним аутографом, или неком раном копијом, стављени у кутију, чекали су, заборављени, у некој библиотеци да из њих први Стефан Византинац, „граматичар“ и царски професор у Константинопољу у време цара Јустинијана, ексцерпира грађу за свој лексикон *Ethnica* (у више од 50 књига). Овај аутор 75 пута наводи као извор одакле преузима грађу дело *Periegesis*, а само у два случаја уз наслов дела наводи и име аутора Pausanias. Стефан Византинац се постарао да се Паусанијин текст препише унцијалом, у кодекс од пергаментa. Упоребивање ексерпираног материјала из Паусанијиних књига у лексикону *Ethnica* са Паусанијиним текстом у кодексима отежано је двема чињеницама: што Стефан Византинац не цитира изворни текст *verbatim* (случај чест код античких цитата, који се најчешће наводе према сећању) и што је само дело *Ethnica* сачувано у епитомизираним облику. Спиро је у својој рецензији *Периетесе* указао на чињеницу да се Стефан Византинац често слаже са кодексима у погрешном читању, као и да у више наврата емендира текст кодекса према своме нахођењу.²

Током средњег века, а у великим временским размацима, појављивао се ту и тамо траг да је Паусанијина *Периетеса* била прочитана, или да су из ње ексерпирани делови текста за лексиконе или изборе текстова.

¹ A. Diller, *The Manuscripts of Pausanias*, TAPA 88 (1957), 169–88. Repr. SGMТ, 163–82, Amsterdam 1987.

A. Diller, *Pausanias in the Middle Ages*, TAPA 87 (1956), 84–97. Repr. SGMТ, 149–62, Amsterdam 1988.

² Fr. Spiro, ed. Paus. (Leipzig, Teubner 1903) passim.

Три наводне реминисценције на Паусанију у епиграмима Агатије, песника и историчара из VI века, нису поуздане. После „мрачног периода“, патријарх Фотије, који је својом личношћу и делом наткрилио IX век, као *spiritus movens* културног препорода, није уврстио Паусанијину *Периетесу* у своју Библиотеку (*Myriobiblos*) вероватно стога што ни књижевна врста ни стил Паусанијиног дела нису могли задовољити истанчани укус атицисте Фотија. У наредном веку, поуздано се зна, Арета, архиепископ из Цезареје у Кападокији, библиотефил, открио је око 900. године кодекс који је Стефан Византинац дао да се препише и направио је за себе копију писану скоро уведеним књишким писмом — минускулом. Он је прочитао Паусанијино дело и као траг о томе оставио на свом примерку запис, на маргини, „опис Патре, места рођења мене, Арете, архиепископа Цезареје“ — што је сачувано међу схолијама у једном од постојећих рукописа (Codex Paris, gr. 1410 fol. 194r. ad Paus. VII, 21, 10). Ово је побудило расправу о ауторству свих сачуваних схолија у кодексима *Периетесе*.³

³ Постоји осамнаест рукописа Паусанијине *Периетесе* од којих ниједан није старији од 1450. г. За поставку текста од превасходне важности су четири рукописа: Marc. gr. 413, Laur. 56–11, Paris. gr. 1410, са схолијама, и само за половину I књиге Matrit. 4564. Четрнаест преосталих потекли су од рукописа из Венеције и Фиренце. Четири важна рукописа потекла су од сада изгубљеног примерка не старијег од друге декаде XV века из Фиренце, који је припадао колекцији хуманисте Никола Николија.

Схолија за Паусанијин текст нису писана *in extensim*, већ се односе само на неке делове текста. Главнина схолија I књиге и дужи схолион уз V, 7, 6 потекли су из *Etymologicum genuinum* и из Хесихијевог *Лексикона*. Од схолија уз VI–X књиге четири се непосредно позивају на фрагменте изгубљених Калимахових дела (Fr. 98, 100, 666, 667, Pfeiffer), један на Пиндара (fr. 31 Turyn). Ова су схолија била неосновано приписана Агатији (Reitzenstein), а по открићу рукописа са једним Аретиним схолионом, иако нема довољно документарних доказа за то, све их приписују Арети. Обри Дилер заступа ново мишљење које настанак схолија заснованих на *Etym. genuin.* и на Хесихијевом *Лексикону* лоцира у Фиренци и помера у рану ренесансу (*Pausanias in the Middle Ages*, 96). Наиме, scholia која се ослањају на *Etym. genuin.* могла су, по његовом мишљењу, настати у Фиренци пре 1468, тј. пре него што су почели да према Николијевом рукопису израђују копије, јер Николи је такође поседовао и један од два постојећа рукописа *Etym. magn.* Што се тиче scholia заснованих на Хесихијевом *Лексикону*, Дилер сматра да су и оне такође пре фирентинског но византинског порекла. Наиме, рукопис Хесихијевог *Лексикона* појављује се на Сицилији већ у XII или XIII веку. У XV веку рукопис се налази у Фиренци у библиотеци Св. Марка где је могао укрстити свој пут са Николијевим кодексом.

По мишљењу Аде Адлер, састављачи енциклопедије Суде преузимају су ексерпте Паусанијине *Периетесе* из колекције ексерпата грчких историчара компилираних под надзором Константина Порфириогенита.⁴ Међутим, у сачуваним деловима Суде Паусанија се не спомиње именом, а други испитивачи Константинове колекције ексерпата Паусанију не наводе као извор.⁵ Има у Суду ипак 26 ексерпата, рачунајући и осам дупликата, који се са сигурношћу могу приписати Паусанији. То су поглавито приче о олимпионикама у VI књизи, 6 ексерпата из VIII књиге, 2 из X. Упоредивањем текста у кодексима и ексерпата у Суду, примећене су хотимичне измене Паусанијиног текста од састављача енциклопедије, чак када су преузимане и приче у целости. Понекад је био измењен и смисао текста.⁶

Следе три века без икаквих трагова о интересовању за Паусанијино дело. Почетком XIII века, у IV крсташком походу, Франци су 1204. године освојили Константинопол и том је приликом византијском културном наслеђу била нанета већа штета него 1453, када су Константинопол заузели Турци. Дobar део сада изгубљених дела античке књижевности нестao је заувек у крсташком пљачкању и пустошењу престонице. Нова престоница Византије била је премештена на исток, у Никеју, после чега је уследио осетан застој у образовању. По паду Латинског царства и враћању престонице у Константинопол 1261. године долази до новог полета у образовању и култури. Прикупљају се тада рукописи, у чему је истакнуто место припало Максиму Плануду, човеку цркве и дипломатије, преводиоцу са латинског на грчки — Овидија (*Хероиде*, *Метаморфозе*), дела св. Аугустина, Боетија и Макробија — и рецензенту *Грчке антилоогије епитирама*. Плануд је дошао у додир са Аретиним примерком Паусанијине *Периетесе* и похранио га је у библиотеку манастира Кнога у Константинопољу, где га је након једног века Никифор Григорас имао у рукама и искористио за своје студије. Максим Плануд уврстио је у свој избор античких текстова *Synagoge* изводе из Страбона, Паусаније, Јована Лиђанина, Платона и других античких аутора. Упоредивањем текста кодекса и његових ексерпата,

⁴ A. Adler ed. *Suidas* 1 (Leipzig 1928) p. XX; *RE* 7A (1931), 700—6. Цитирано према Diller-у.

⁵ Th. Büttner-Wobst, *Die Anlage der historischen Encyclopädie des Konstantinos Porphyrogenetos*, *BZ* 15 (1938), 117. Цитирано према Diller-у.

⁶ A. Diller, *op. cit.*, 88—89.

види се да је много обзирније од састављача Суде поступао према оригиналном Паусанијином тексту, дакако уз извесне исправке коруптних места. Током XIII и XIV века наилази се на спорадичне трагове Паусанијиних ексерпата у тзв. *Miscellanea* византијских филолога и професора, који су из своје лектире ексерпирали интересантне делове текста за потребе својих ученика или за своје студије.⁷

У XV веку у Константинопољу или Грчкој нема више спомена о Паусанији, али се зато појављују трагови интересовања за Паусанијину *Периетесу* на западу, у Италији а међу хуманистима ране ренесансе — што се може закључити из њихове преписке.⁸ Захваљујући срећном случају, и Паусанијина *Периетеса* је међу осталим спасеним грчким рукописима стигла из Константинопоља у Италију, и тако је сачувана. Наиме, из писма А. Траверсарија види се да 1418. године Николо Николи, познати колекционар рукописа грчких и латинских писаца који је живео у Фиренци, пристаје да пошаље свој рукопис Паусанијине *Периетесе* у Венецију Франческу Барбару. Гварино Веронезе пише Николи Николију из Падове о задовољству које је осетио читјући *Korinthiaca* у Николијевом кодексу Паусаније. По Николијевој смрти Козимо де Медичи сместио је његову колекцију рукописа у библиотеку манастира Св. Марка у Фиренци, о чему сведочи каталог манастирске библиотеке састављен 1500. године у коме је рукопис наведен

⁷ A. Diller, *op. cit.*, 91—94, наводи рукописе *Miscellanea* са изводима из Паусаније: Paris. gr. 1630, око 1300. г.; Palatinus gr. 129 у Хајделбергу за кога Артур Бидл, који га је открио, сматра да је аутограф византијског полихистора Никифора Грегора (1290—1360); рукопис из Дармштата 2773 који је познат поглавито због свог лексикографског и граматичког материјала као и због ексерпата из Марка Аурелија; Vaticanus, gr. 701 из позног XIV века који садржи коментар на Птолемејев *Almagest* и друге астрономске списе; на последњим листовима млабом руком дописани су били делови о географским именима у редоследу алфабета на слободним белним површинама. A. Diller, *ibid.* каже да се, погледавши само тај материјал, може препознати Paus. I, 1, 4—5; I, 2, 6; I, 4, 5—6.

⁸ L. Mehus, *A. Traversari epistolae et orationes* (Firenca 1759), lib. VI epist. XIV. R. Sabbadini, *Epistolario di Guarino Veronese* (Венеција 1915—19) No. 59, vol. 1, стр. 125, 3, стр. 57 sq. Што се тиче адресата овог писма, Сабadini претпоставља да је то био Johannes Quirinus, док А. Дилер верује да је то морао бити Николо Николи јер је адресат писма власник Паусанијиног рукописа, а Николи је свој рукопис Паусаније слао 1418. г. у Венецију, чему одговара и година 1418/19. G. G. Zippel, *Niccolò Niccoli* (Firenza 1890), 41—4, 66—70. Цитирано према Diller-у.

као *Pausaniae historia in membranis*.⁹ Нажалост, како и под којим је околностима овај Николијев примерак а архетип осталих сачуваних рукописа нестао, није познато. Сви рукописи који су дошли до нас млађи су од Николијевог примерка.

Према Николијевом примерку Паусанијине *Периеџесе* у библиотечи Св. Марка у Фиренци настале су нове копије Паусанијиног дела у целини, или бројни ексерпти и цитати код позних хуманиста из друге половине XV века, када је интересовање за Паусанијин текст нагло пробуђено.

Editio princeps Паусанијине *Периеџесе* настало је 1516, у рецензији М. Мусура, и то у штампарији Алда Мануџија у Венецији. Овим започиње модерна етапа у историји Паусанијиног текста.

До нас је стигло 18 рукописа Паусанијине *Периеџесе*. Они су позног датума, а њихов је архетип изгубљени кодекс из колекције Никола Николија. Први је упоредио и класирао рукописе Паусанијине *Периеџесе* Ј. Х. Ц. Шубарт, године 1838. а за своју рецензију текста, којом је приликом саставио и листу рукописа. За своје издање текста упоредио је у целости 5 рукописа: *Codex, Vindobonensis Hist. gr. 23*, *Codex, Vindobonensis, Hist. gr. 21* (оба се кодекса чувају у Аустријској националној библиотеци), *Codex Lugdunensis B. P. G. 16K*, *Codex Lugdunensis B. P. G. 161* (оба се чувају у Лајдену у Универзитетској библиотеци) и *Codex Romanus Bibl. Angel. C2. 11 (gr. 103)*; упоредио је делимично и других пет кодекса: *Codex Venetus, Marcianus, gr. 413* из Висарионове колекције, *Codex Florentinus, Riccardianus, gr. 29*, *Codex Monacensis, gr. 404* (који се чува у Државној библиотеци), *Codex Neapolitanus III Aa 16 bis* и *Codex Parisinus, gr. 1411* (који се чува у Националној библиотеци). Он је такође први поставио теорију да је из антике стигао један примерак који је откривен у ренесанси и према коме су настали сви остали постојећи рукописи. Х. Хиџ—Х. Блимнер су за своје издање 1896, одн. 1910. године наставили упоређивање рукописа, као и Ф. Спиро за своје издање 1903. Спиро је посматрањем по транспозицији листова закључио да су два последња рукописа у свакој од наведених група копије којима је узорак био *Codex Florentinus Laurentianus Mediceus 56—10*. Хиџ за своје издање ова два рукописа није узео у обзир. Заједнички недостатак њиховог рада према А. Дилеру,¹⁰ не тако редак у прошлом

⁹ *Repertorium sive Index librorum latine et grece bibliothecae conventus Sancti Marci de Florentia ordinis Predicatorum*, оригинал у Модени, копија у Лауренцијани у Фиренци. Цитирано према Diller-y.

¹⁰ A. Diller, *op. cit.*, 169.

веку, био је занемаривање принципа *eliminatio codicum descriptorum*. Шубарт је с правом рукописе поделио у две групе. Прототип једне групе је поменути Висарионов рукопис из Марџијане у Венецији. Међу рукописима друге групе дошло је до знатне контаминације и бројних интерполација, тако да је систематизација онемогућена.

У скороје време Дилерова истраживања бацила су више светлости на историју Паусанијиног текста и по највећем броју добрих читања издвојила су, у Спировој и Хиџовој рецензији занемарен, *Codex Florentinus, Laurentianus Mediceus 51—11*. Овај је кодекс, према сведочанству у субскрипцији, преписао у Риму 1485. године најбољи калиграф и најодговорнији копист тога времена — презбитер Ioannes Rhosus са Крита. Како је Дилер утврдио, Полиџијановим залагањем кодекси Паусанијине *Периеџесе* из колекције Лоренца ди Пиерфранческа Медичи био је послан у Рим да се начини копија за Бовани Лоренца, што се види из Лоренцове кореспонденције. У недостатку доказа, остаје отворено питање да ли је кодекс Лоренца ди Пиерфранческа, даљег рођака Величанственог Лоренца де Медичи и пасионираног колекционара рукописа, архетип, који се још чувао у манастиру Св. Марка, и шта је потом било са њим. Дилер је такође открио, према поремећеном редоследу текста, да је московски кодекс апограф настао у исто време кад и *Фиренџински кодекс gr. 29* из Рикардијеве колекције, који је још био неповезан, услед чега је и дошло до обртања редоследа листова. Кодекс из Рикардијеве колекције послужио је Марку Мусуру, то је видљиво по накнадним исправкама које се слажу са текстом у алдини, да припреми текст првог штампаног издања Паусанијиног текста. Дилер претпоставља да је и Рикардијевом и московском кодексу као модел послужио *Codex Romanus, Vaticanus, Palatinus, gr. 56*. Московски кодекс на зачељу садржи имена своја три власника, и тако се његов пут може пратити од Максима Маргуњија, који је живео 1584. године у Венецији и потом се вратио на родни Крит завештавши своје књиге манастиру. Неким је путем кодекс *Периеџесе*, стигавши на Атос, освануо у Ивируну, одакле га је 1655. године руски монах Арсениј Суханов, кога је Синод послао да донесе рукописе у Москву, пренео у московски Синод. Сада се рукопис чува у Историјском музеју. Облик текста у московском рукопису искористили су за своја издања Фације (1794), Сибелис (1822) и Шубарт (1838). Спиро је такође I, V и X књигу колационирао према московском рукопису. Многобројне су велике и мале лакуне у тексту који је стигао

до нас; има доста коруптних места као последица од кописте лоше прочитаних бројних имена или због Паусанијиног местимично тешко схватљивог начина изражавања.

Превод Паусанијине *Περιεῖσε* који се овде ставља пред српског читаоца рађен је према Спировој рецензији у Тојбнеровом издању.¹¹ Ако је прихватано читање изван Спирове рецензије, то је назначено у напоменама. Уз Спиров текст консултовани су такође:

Pausanias's Description of Greece. Translated with a Commentary by J. G. Frazer, VI vols. London 1913;

Pausanias, *Description of Greece* with an English translation by W. H. S. Jones and H. A. Ormerod, vols. IV, with a companion volume containing maps, plans and indices; Harvard Univ. Press. London & New York 1966 (The Loeb Classical Library);

Des Pausanias Beschreibung von Griechenland. Mit kritischem Apparat herausgegeben von Hermann Hitzig, mit erklärenden Anmerkungen versehen von Hermann Hitzig und Hugo Bluemner; III Bde. in 6 Teilen, Leipzig 1896—1910;

Pausanias, *Beschreibung Griechenlands*. Neu übersetzt mit einer einleitung und erklärenden Anmerkungen versehen von E. Meyer 2. ergänzte Aufl. Zürich und Stuttgart 1966 (Die Bibliothek der alten Welt);

Pausaniae Graeciae Descriptio. Vol. 3. Ed. M. H. Rocha — Pereira, Leipzig 1973, 1977, 1981;

Vodič po Heladi, preveo i komentárom popratio Uroš Pasini, „Logos” (Split 1989).

Др Бранко Гавела превео је више поглавља I књиге *Περιεῖσε* као илустративни текст у својој *Историји уметности античке Грчке* („Научна књига”, Београд 1969).

Транскрипција грчких властитих имена представљала је преводиоцима не мали проблем. Да се при транскрипцији прибегло било ком изговору, реконструисаном или традиционалном, појављивали би се облици који би код читалаца изазвали недоумицу. Наиме, Едип је толико присутан у нашој говорној употреби да би Ојдипод зазвучало, премда је правилно транскрибовано, извештачено. Стога су преводиоци, иако су били свесни да то није идеално решење, изабрали средњи пут и у традиционалној транскрипцији пренели све називе који су у

том облику општепознати, док су мање познате облике, нпр. Мелампод, транскрибовали према реконструисаном изговору и завршном гласу основе. Настојало се иначе да се основе, где је год то било могуће учинити у духу нашег језика, у транскрипцији очувају. Стога су именице са основом на -а транскрибоване као Еуридамида, Леонида, док су именице мушког рода на -ес пренете према традиционалној транскрипцији, нпр. Еурисак, Еуристен, на који су начин транскрибоване и сигматске основе III деклинације Сократ, Еурикрат, Таурастен. Именице са основом на -о транскрибоване су на 4 начина: (*Aleksandros*) Александар, Перијандар, (*Polymnos*) Полимно, (*Polygnotos*) Полигнот, (*Polybios*) Полибије. Посебан проблем представљале су именице вокалских основа III деклинације. Именице -у и -и основа транскрибоване су (*Iys*) Итис, Итија и (*Hupanis*) Хипанис, Хипанија, али (*Alis*) Алтис, Алтиса, како је већ одомаћен облик. Именице женског рода са основом на -ои транскрибоване су на два начина Ина, Ине и Пејто, Пејтоје. У свим положајима, сигма је транскрибована као -s, нпр. Магнесија, Сосиполид, док је у речима, где се учврстио изговор звучног сибиланта, транскрибовано Тезеј, Пелопонез, муза итд. Дифтонзи су најчешће преношени монофтонгизовано Есхил, Етол, Беотија, Плистарх.

Имена аутора и наслови њихових дела дати су у латинској транскрипцији, док су појмови из грчког језика латинично транскрибовани.

Преводиоци се захваљују проф. др. Александрини Цермановић Кузмановић што се прихватила израде археолошког дела коментара, проф. др Бранку Гавели што их је подстакао да се лате овог превода и у почетној фази рада им помагао. Посебну захвалност преводиоци дугују проф. др Мирону Флашару због подршке, веома корисних савета и свесрдне помоћи.

Љиљана Вулићевић

¹¹ *Pausaniae Graeciae descriptio*, Recognovit Fridericus Spiro, vol. III (Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri 1903).

ОПИС ХЕЛАДЕ

КЊИГА I—V

ПРВА КЊИГА

АТИКА

1. На хеленском копну које лежи наспрам Кикладских острва и Егејског мора рт Сүнион¹ стрши са тла Атике. Опловиш ли рт, ту ти је лука, а на самом врху рта је храм Атене Сүнијске.² Мало даље су Лаурион, где су некада давно Атињани имали руднике сребра, и настањено, невелико острво по имену Патроклово.³ На овом је острву Патрокло подигао утврђење и позабијао палисад. Он је допловио као врховни заповедник египатске армаде коју је Птоlemeј, син Птоlemeја, Лаговог сина, Атињанима послао у помоћ када је Антигон, Деметријев син, са својом војском ударио на Атику, пустио је и истовремено опседао бродовима са мора.

Пиреј⁴ је од давнина био дема, али пре но што је Темистокле постао архонт у Атини није био лука. Фалерон је — ту је, наиме, море најближе граду — био атинско пристаниште. Одавде је, веле, Менестеј одједрио у Троју, а још пре њега Тезеј, да Миноју плати крварину за Андрогееву смрт. Када је Темистокле постао архонт — увидео је, наиме, и да Пиреј има подеснији пристан и да са своја три пристајалишта пружа већу корист но оно једно у Фалерону — изградио га је и опремио за атинску луку. Ту су све до мога времена постојали навози за лађе, а поред највећег пристајалишта је Темистоклов гроб. Атињани су се, кажу, покајали због својих поступака према Темистоклу и рођаци су пренели његове кости из Магнесије. Извесно је да су се Темистоклови синови и вратили у завичај и поставили као заветни дар у Партенону слику са очевим ликом.

266—262.
г. ст. е.

У Пиреју надасве вреди видети Атенино и Зевсово светилиште. Обе култне статуе израђене су од бронзе; Зевс држи жезло и Нику (Победу), а Атина копље. У овом светилишту Аркесилај је насликао Леостена,⁵ који је као челник Атињана и свих Хелена поразио Македонце у боју у Беотији, па још једном изван Термопила, потиснуо их све до Ламије наспрам Ете и онде их зауставио; елем, овога Леостена и његове синове насликао је Аркесилај. Иза Дугог портика који је уз море — у овом је портику пијаца за живаљ уз море, а има и друга пијаца за оне што пребивају подаље од луке — стоје статуе Зевса и Демоса (Народа), Леохаров рад.⁶ Поред мора Конон је саградио Афродитино светилиште после пораза лакедемонских ратних бродова код Книда на Карском полуострву. Книћани, наиме, највише од свих богова поштују Афродиту и имају њена светилишта. Најстарије светилиште је Афродите Доритиде (Дародавке), а одмах после њега Афродите Акраје (богиње висова); најмлађе је светилиште Афродите коју већина људи назива Книдском, а сами Книћани Еуплојом (богињом срећне пловидбе).

Атињани имају још једно пристаниште у Мунихији са храмом Артемиде Мунихијске⁷ и још једно у Фалерону, како сам већ претходно рекао, поред кога је Деметрино светилиште. Има ту још два храма: један Атене Скираде⁸ и мало даље други Зевсов, затим следе жртвеници богова по имену Агности (Непознати), жртвеници хероја, па Тезејевих синова и Фалеров жртвеник. Фалер је, веле Атињани, одједрио са Јасоном на Колхиду. Ту је и жртвеник Андрогееја, Минојевог сина. Атињани овај жртвеник зову Херојевим жртвеником; међутим, људи чији је посао да боље од осталих познају старине свога краја знају да је Андрогеев.

Рт Колијада⁹ удаљен је двадесет стадија. Овамо су морске струје избациле олупине након уништења мећанске армаде. Ту су статуа Атене Колијаде и статуе богиња по имену генетилиде (богиње рођења). За богиње које житељи Фокеје у Јонији зову генаидама мислим да су истоветне са генетилидама на Колијади.

323. г.
ст. е.

394. г.
ст. е.

На путу из Фалера у Атину има Херин храм без двери и крова; спалио га је, приповедају, Мардоније, Гобријин син. Садашња култна статуа, према ономе што причају, Алкаменово је дело.¹⁰ Њу ни Мећанин сигурно не би имао срца да оштети.

2. На самом улазу у град налази се гроб Амазонке Антиопе. Њу су, како је Пиндар испричао, отели Тезеј и Пиритој. Међутим, Трезењанин Хегија¹ рекао је за њу у својој песми ово. Када је Херакле држао под опсадом Темискиру на Хермодонту и није му полазило за руком да је освоји, Антиопа се заљубила у Тезеја — Хераклу је, наиме, Тезеј помогао да освоји град — и предала им је Темискиру. То је у својој песми испричао Хегија, а Атињани приповедају да је Молпадија, када су Амазонке нагрнуле на Атину, устрелила Антиопу, док је Тезеј усмртио Молпадију. Атињани, наиме, имају и Молпадијин гроб.

На путу из Пиреја ка унутрашњости копна стићи ћете до рушевина бедема које је по поморској битци код Книда подигао Конон. Наиме, Темистоклови бедеми,² сазидани након повлачења Мећана, били су срушени за време Тридесеторице тирана. Дуж пута се налазе веома знаменити гробови: гроб Менандра,³ Диопитејевог сина, и Еурипидов кенотаф.⁴ Пошто је дошао на двор краља Архелаја, Еурипида су сахранили у Македонији, а на који је начин умро — описали су, наиме, многи — нека остане како је речено. И у Еурипидово доба такође песници су боравили на дворовима краљева као што је у још древније време Анакреонт проборавао на двору Поликрата, тиранина на Саму, док су се Есхил и Симонид отиснули у Сиракузу Хијерону. На двору Дионисија, који је потом постао тиранин на Сицилији, боравао је Филоксен, а на двору македонског владара Антигона проборавао су Антагора са Рода и из Сола Арат. Међутим, Хесиод и Хомер или нису имали прилике да се зближе са краљевима, или су чак то хотимично пренебрегли: Хесиод због свог сељачког порекла и зазора од путовања, а Хомер, који се далеко отиснуо из свога

404—403.
г. ст. е.

завичаја, због тога што је новчану добит од краљевске дарежљивости стављао иза славе коју је уживао у простом народу. Па ипак, Хомер је такође приказао у своме епу Демодока где борави на Алкинојевом двору, и Агамемнона који је оставио извесног песника крај своје жене.

Недалеко од градске капије налази се гроб са надгробном фигуром војника у стојећем ставу крај коња. Ко је то, не знам, а Праксител је извајао и коња и човека.

На улазу у град је зграда за опремање обредних опхода;⁵ једне приређују сваке године, а друге у дужем временском размаку. У близини има Деметрин храм са култним статуама богиње, њене кћери, и Ијакха са баклом. На зиду је написано атичким писмом⁶ да су то Праксителова дела. Недалеко од Деметриног храма има Посејдонова коњаничка статуа; бог је замахнуо копљем на гиганта Полибота, о коме становници Коса причају мит о рту Хелоне (Корњаче). Натпис из мога времена тврди за ову статуу да представља неког другог а не Посејдона.

Од градске капије до Керамеика нижу се портици. Пред овима има бронзаних статуа и мушкараца и жена, свих оних који су стекли неко право на почаст и славу. Један од два портика садржи светилишта богова и гимназиј (вежбалиште), по имену Хермесов. У овом портику је и Пулителијева кућа у којој су, како причају, извесни, не неугодни Атињани⁷ из обести пародирали тајни обред посвећења у Елеусини. Сада је ова кућа посвећена Дионису. Овог Диониса зову Мелпомен (Певач) са истог разлога са кога и Аполона зову Мусагет (предводник муза). Ту је статуа Атене Пеоније (Исцелитељке), затим Зевсова, Мнемосинина (Сећања), статуе музџа, па Аполон, који је Еубулидов заветни дар и рад, и демон Акрат (неразблажено вино) из Дионисове пратње. У зид је узидано само његово лице. Иза Дионисовог светилишта је зграда са глиненим статуама: атински краљ Амфикион гости Диониса и остале богове. Ту је и Пегас из Елеутере који је Атињанима довео Диониса.

У овом подухвату помогло му је Делфијско пророчиште које је подсетило на Дионисову посету Атини у Икаријево време. А Амфикион је стекао краљевство овако.

У области садашње Атике, причају Атињани, први се закраљи Актеј.⁸ По Актејевој смрти, наследи престо, пошто бејаше ожењен Актејевом кћерком, Кекроп. Кекропу се родише кћери Херса, Аглаура, Пандроса и син Ерисихтон. Ерисихтон не поста краљ атински јер га је, још за очеве живота, задесила смрт, а Кекропово краљевство припаде Кранају, по утицају и угледу Атињанину без премца. А Кранај је, приповедају, изродио више кћери, међу којима и Атиду. По њој област, која се првобитно звала Актеја, би названа Атиком. Подигавши буну, Амфикион, премда је био ожењен Кранајевом кћерком, сврже Кранаја са престола. Али недуго потом и он сам би протеран од Ерихтонија и његових присталица. А Ерихтонијев отац, приповедају, није био смртник, већ су му родитељи били Хефест и Геја (Земља).

3. Део града Керамеик¹ носи име по хероју Кераму, за кога такође тврде да је био син Диониса и Аријадне. Први на десној страни је такозвани Краљев портик, у коме, вршећи своју једногодишњу службу, коју зову краљевање, заседа архонт краљ. На крову од опеке овога портика има фигура од теракоте: Тезеј, који је завитлао у море Скирона, и Хемера (Дан), која носи Кефала. Он је, кажу, био надасве леп и отела га је Хемера која се заљубила у њега. Он је добио сина Фаетонта²... и поставила га је за чувара храма. Ово су испричали многи песници међу којима и Хесиод у *Капалоју жене*.³ Близу портика стоје статуе: Конон, његов син Тимотеј и Еуагора,⁴ критски краљ, који је постигао код цара Артаксеркса да он Конону повери феничке ратне бродове. Учинио је то као Атињанин, родом са Саламине, јер је својим родословом сезао уназад до родоначелника Теукра и Кинирине кћерке. Ту се налазе и Зевс кога називају Елеутеријем (богом слободе) и цар Хадријан, који је добротинствима обасуо све своје поданике, нарочито Атину. Иза ових статуа саграђен је портик са сликама

такозваних Дванаест богова. На наспрамном зиду насликани су Тезеј, Демократија и Демос. Слика јасно показује да је Тезеј био тај који је Атињанима увео грађанску једнакост. И на други начин у народ је доспео и пронео се глас да је Тезеј народу поверио управљање државом и да су од његовог времена Атињани непрекидно били под демократском управом, све док се није осовио Писистрат и постао тиранин. Међутим, и друго штошта неистинито кола у народним масама, јер пук не зна историју а верује свему што је од најраније младости слушао да се казује у хоровима и у трагедијама. Тако се приповеда и то о Тезеју који је и сам краљевао, и његови су потомци по Менестејевој смрти надале наставили да краљују све до четвртог колена.⁵ Да ми је до распредања родословља, могао бих набројати исто тако и краљеве од Меланта до Клидика, Есимидиног сина.

У овом портику насликана је битка близу Мантине-је Атињана које су послали у помоћ Лакедемоњанима. И остали историчари, а и Ксенофонт, приказали су у својим списима цео ток рата: освајање Кадмеје, несрећу Лакедемоњана у Леуктри, како су Беотјани упали на Пелопонез и споменули су савезничку чету која је са атинске стране притекла Лакедемоњанима у помоћ. На слици је приказан коњички бој: у њему су најистакнутије личности Грил, Ксенофонт син, на атинској страни, а у беотској коњици Епаминонда, Тебанац. Ове је слике за Атињане израдио Еуфранор,⁶ који је у оближњем храму израдио и Аполона са култним именом Патрој (Отачки). Ону статуу пред храмом извајао је Леонар,⁷ а Аполона са именом Алексикак (бранитељ од зла) израдио је Каламид.⁸ А бог је ово име добио зато што је пророчанством из Делфа окончао кугу која их је морила истодобно са Пелопонеским ратом.

Ту је сазидано и светиште Мајке богова.⁹ Култну статуу извајао је Фидија.¹⁰ У близини је и Већница такозваних Пет стотина, који током једне године као Веће управљају Атином. У Већници је дрвена статуа Зевса Булеја (заштитника Већа), па Аполон, уметничко дело

561—527.
г. ст. е.

362. г.
ст. е.

371. г.
ст. е.

430. г.
ст. е.

Писије, и Демос (Народ), Лисонов рад.¹¹ Законодавце је насликао Протоген из Кауна,¹² а Олбијад Калипа — човека који је повео Атињане у Термопиле да би спречили продор Гала у Хеладу.

4. Ови Гали¹ настањују најудаљеније крајеве Европе у крају огромног мора, уз обале непловног, са осеком и плимом и са створењима ни по чему налик на бића у осталим морима. Кроз земљу им протиче река Еридан² крај које, како верују, Хелијаде (Сунчеве кћери) оплакују коб брата Фаетонта. Тек се позно за овај народ усталило име Гали. Наиме, себе су од давнина називали Келтима па су их и остали тако звали. А када се силесија Гала сјатила, она нагрне ка Јонском мору, истера Илире и сав живаљ све до Македоније и саме Македонце, па преплави Тесалију. Док су се приближавали Термopilском кланцу, већина Хелена није ништа предузимала поводом варварског упада јер су их пре тога Филип и Александар тешко потукли. Затим су Антипатар и Касандар³ докрајчили хеленске снаге, тако да ниједна држава појединачно није сматрала за срамоту то што због своје слабости и немоћи не учествује у одбрани хеленског света. Атињани који су од Хелена највише били изнурени дуготрајним ратовањем са Македонцима, јер су у биткама често трпели поразе, ипак су заједно са хеленским добровољцима кренули у Термопиле, избравши за заповедника овог Калипа. Запосевши кланац у самом теснацу, покушавали су да спрече варваре да продру у Хеладу. Но Келти, откривши богазу којом је некада Трахињанин Ефијалт провео Мебане и савладавши Фокибане који су на том месту били распоређени, неопажени од Хелена пређоше Ету. Тада су Атињани учинили Хеленима највећу услугу, јер су се, премда опкољени, на две стране борили са варварима. А највећи терет подносили су Атињани на бродовима, јер је Ламијски залив на делу пред Термопилима мочваран. Ову појаву, како мислим, изазива топла вода која на том месту дотиче у море. Дакле, ови Атињани су били још и на већој муци, јер су, прихвативши Хелене на бродове,

279. г.
ст. е.

морали да плове по блату бродовима претовареним војском и оружјем. Елем, док су Атињани, на начин како сам рекао, настојали да спасу Хелене, Гали с друге стране Термопила⁴ нису ни помишљали да освајају друге градове, већ су хитали да опљачкају Делфе и Аполоново благо. Сами становници Делфа и Фокијани који живе у градовима око Парнаса стали су им на бранич постројени за бој, а стигла им је у помоћ и етолска војна сила. Наиме, у то је време етолски живаљ био у напону младалачке снаге. Чим су се војске сукобиле, на Гале се не само стадоше обурвавати громови и одроњене громаде са Парнаса већ се устремише на њих и језиве утваре у облику оклопника.⁵ Двојица оклопника, Хиперох и Амодок, кажу, стигли су од Хиперборејаца, трећи је био Пир, Ахилев син. Због помоћи коју им је пружио у овом боју, Делфљани Пиру као хероју приносе жртве, иако су пре овог догађаја чак бешчастили његов гроб јер су га сматрали душманским гробиштем. Но већи број Гала, прешавши на бродовима у Азију, стаде да хара приморјем. Након извесног времена становници Пергама,⁶ који се од давнина звао Теутранија, потерали су од мора Гале у истоимену област. Пергамци су запосели област с ону страну реке Сангрија, освојивши од Фрижана град Анкиру. Овај је град давно утемељио Мида, Гордијев син. Сидро које је Мида нашао још се за мојих дана налазило у Зевсовом светилишту, као и здецац са Мидиним именом. Мида је, причају, воду овога зденца помешао са вином да би ухватио Силена. Елем, баш ту Анкиру заузели су Пергамци, а и Песинунт подно планине Агдистис, где је, причају, био сахрањен Атис. Пергамци имају ратни плен од Гала и слику на којој је представљена борба са Галима.⁷ Земља коју настањују Пергамци од давнина је, кажу, била посвећена кабирима, а они сами полажу на то да су Аркађани, потомци Аркађана који су са Телефом прешли у Азију. О осталим њиховим ратовима, све да су их и водили, није се прочуло у свету. Ипак извршили су три веома значајна подвига: поковање азијског приморја јужно од Пергама, протеривање Гала из те области и Телефов

јуначки напад на Агамемнонову дружину. Том су приликом Хелени, промашивши Троју, пустошили Мејску равницу мислећи да је Троада. Али, вратићу се на место одакле сам се у причању удаљио.

5. У близини Већнице Пет стотина је Толос,¹ тако га зову, у коме притани приносе жртве паљенице. У њему има неколико фигурина од сребра. Мало даље стоје статуе хероја по којима су доцније атинске филе добиле имена. Ко је био тај што је наместо четири филе установио десет² и наденуо им нова имена, испричао је Херодот. Од епонима — тако их, наиме, зову — ту су: Хипотоонт, син Посејдона и Алопе, Керкионове кћери, Антиох, један од Хераклових синова кога му је родила Меда, Филантова кћи, трећи је Ајант, Теламонов син, а од Атињана Леој.³ Он је, кажу, за спас државе дао своје кћери пошто му је бог тако у пророчанству наредио. Међу епонимима је и Ерехтеј који је у боју надбио Елеусињане и убио њиховог вођу Имарада, Еумолповог сина. Ту су још Егеј, па Енеј, Пандионов копилап, а од Тезејевих синова Акамант. Што се тиче Кекропа и Пандиона — и њихове сам статуе, наиме, видео међу епонимима — не знам којим то истоимењацима указују култ. Постојао је, наиме, старији краљ Кекроп који се оженио Актејевом кћерком и млађи Кекроп, син Ерехтеја, Пандионов унук, Ерихтонијев праунук, који се преселио на Еубеју. Па и Пандион, Ерихтонијев син, завладао је као краљ, као и Пандион, син другог Кекропа. Овог последњег Метиониди су свргли са престола и, када је отишао у изгнанство у Мегару — био је, наиме, ожењен кћерком мегарског краља Пиле — заједно са њим били су протерани и његови синови.

Пандион се овде, приповедају, разболео и умро, а гроб му се налази у Мегариди у крај мора, на хридици коју зову именом Атене Етије (богиње гњурца). Пошто су протерали Метиониде, његови су се синови вратили из Мегаре и Егеј, пошто је био најстарији, постао је атински краљ. Али Пандион није отхранио кћерке себи на радост. Премда се моћи ради ородио са трачким

краљем, кћерке оцу нису оставиле синове осветнике. За смртника нема пута и начина да прескочи оно што му је од бога досуђено. Приповедају да је Тереј, премда ожењен Прокном, обешчистио Филомелу упркос грчким нормама. Нагрдивши уз све то и девојчино тело, жене је присилно да му се освете. На Акропољу се налази још једна Пандионова статуа коју вреди видети.

Ово су били древни атински епоними, а филе су потом понеле имена и по наредним личностима: по Аталу⁴ Мишанину, Птоlemeју⁵ Египћанину, а управо у моје време по цару Хадријану. Он је далеко одскочио и као побожник, с обзиром на поштовање које је указивао боговима, и као добротвор, с обзиром на то да је у највећој мери допринео благостању свих својих поданика. Ни у један рат није загазио по својој вољи, а покорио је Хебрејце, који пребивају иза Сиријаца, зато што су се побунили. Која је све божја светиштва из темеља подигао, која је све уресом искитио и заветним даровима обдарио, колике је даровине грчким градовима поделио, каткада, кад би га замолили, и варварским, побројано је у натпису који се налази у светишту свих богова у Атини.

6. Аталово и Птоlemeјево доба временски је толико удаљено да су о њему предања ишчилела, док су историчари, који су поред поменутих краљева живели да би описивали њихова дела, потонули у заборав чак и пре предања. Стога сам наумио да опишем каква су дела извршили, шта су све постигли и како је њиховим очевима припала власт над Египтом, Мисијом и суседним народима.¹

Македонци верују за Птоlemeја да је син Филипа, Аминтиног сина, а само именом Лагов. Његову је мајку, наиме, са чедом под пасом Филип дао Лагу за жену. Птоlemeј је, кажу, у Азији извршио више блиставих подвига и од свих другова највише се нашао Александру када се овај међу Оксидрачанима обрео на рубу погибије. По Александровој смрти, супротставивши се онима који су краљевску власт нудили Аридеју, Фили-

132. г.
ст. е.

323. г.
ст. е.

повом сину, Птоlemeј је највише био одговоран за поделу народа на краљевине. Прешавши у Египат, сам је смакао Клеомена, кога је Александар поставио за египатског сатрапа јер је веровао да је одан Пердики и самим тим њему лично непоуздан; затим је наговорио Македонце, којима је било наређено да допреме у Егу Александров леш, да му предају покојниково тело. Сахранио је Александра по македонском обреду у Мемфису, а како је знао да ће Пердика ударити на њега, будно је чувао Египат војним посадама. Пердика је, да би свој поход учинио доличнијим, повео са собом Аридеја, Филиповог сина и дечака Александра, сина Роксане, Оксидартове кћери, и Александра, а у ствари је подло намислио да Птоlemeју отме краљевство у Египту. Међутим, избачен из Египта, изгубивши углед ратника достојног дивљења, а и иначе омражен у македонским редовима, Пердика је погинуо од руку својих телохранитеља.

Пердикина смрт одмах је политички оснажила Птоlemeја. Прво је освојио Сирију и Феникију, а онда је прихватио Селеука, Антиоховог сина, изгнанника, кога је прогнао Антигон, и стао се спремати да нападне Антигона. Наговорио је Касандра, Антипатровог сина, и Лисимаха, краља у Тракији, да му се придруже у рату, указујући на протеривање Селеука и како их све Антигон, који се осовио и осилио, угрожава. Антигон се у међувремену припремио за рат, и уопште није стрепео од опасности и пораза у рату. Пошто је био обавештен да је Птоlemeј отишао у Либију да ратује са Кирењанима, јер су се побунили, освојио је у једном налету Сирију и Феникију па, поверивши ове области сину Деметрију (по годинама додуше младићу, али за кога се већ знало да добро расуђује), сам се спустио на Хелеспонт. Али, пре но што је прешао на другу страну, повео је назад војску јер је чуо да је Деметрија Птоlemeј поразио у боју. Деметрије се међутим није пред Птоlemeјем сасвим повукао из земље и, заробивши из заседе чету Египћана, побио је неколицину. На то се, не сачекавши долазак Антигона, Птоlemeј повукао у Египат. Чим је прошла зима,² Деметрије одједри на Кипар и у помор-

321. г.
ст. е.

316. г.
ст. е.

313. г.
ст. е.

312. г.
ст. е.

ској битки порази Менелаја, Птолемејевог сатрапа, а одмах затим и самог Птолемеја, када је прешао на острво да помогне Кипранима. На то Птолемеја, који је побегао у Египат, почну истовремено опседати Антигон на копну, а бродовљем Деметрије. Премда се обрео на ивици пропасти, Птолемеј је ипак спасао своје краљевство јер се утаборио са својим четама пред Пелусијем и чекао непријатеља, бранећи се при том ратним бродовима са реке. Антигон је изгубио сваку наду да ће у оваквим околностима моћи да освоји Египат те посла Деметрија са силном војском и бродовљем у поход на Род, а све у нади да ће му ово острво, уколико га освоји, послужити као упориште у рату против Египћана. Међутим, и Рођани су против опсадника испољавали јунаштво и домишљатост, а и Птолемеј им је, колико је год могао смоћи снага, помагао у борби. Омашивши и на Роду, а пре тога и у Египту, Антигон се недуго потом дрзнуо да построји своје чете за борбу³ са Лисимахом, Касандром и Селеуковом војском; изгубио је тако већи део своје војне силе, и сам је погинуо измучен нарочито дуготрајним ратом са Еуменом. Од краљева који су срушили Антигона, по моме суду, најбезочнији је био Касандар који је, повративши претходно уз Антигонову помоћ власт над Македонијом, ипак дошао да ратује против свог добротвора.

По Антигоновој смрти, Птолемеј поново припоји Сирију, заузме Кипар и поврати Пира у Теспротиду, а када се Кирена побунила, Мага, син Беренике (која је тада била Птолемејева жена), освоји Кирену пете године по побуни.

Ако је овај Птолемеј уистину био син Филипа, Аминтиног сина, мора бити да је женскарлук наследио од оца. Премда је, наиме, већ био ожењен Еуридиком, Антипатровом кћерком, и изродио са њом децу, заволео је Беренику, коју је Антипатар у Еуридикиној свити послао у Египат. Заволевши ову жену, изродио је са њом и децу, а кад му се примакао крај, оставио је да као краљ влада Египтом Птолемеј,⁴ по коме и Атињани имају филу, син Беренике, а не Антипатрове кћери.

306. г.
ст. е.

7. Овај је Птолемеј заволео и као брат и као мушкарац своју сестру Арсиноју и оженио се њом, поступивши сасвим противно македонском схватању реда, али у складу са обичајима Египћана којима је владао. Убио је затим брата Аргеја, јер му је, како се прича, радио о глави; он је био тај који је пренео из Мемфиса Александрово мртво тело. Убио је и другог брата, Еуридикиног сина, приметивши да подбада Кипране. Тада се Мага, Птолемејев брат по мајци, кога је мати Береника уздигла на положај киренског намесника — а Береника га је родила од Филипа, Македонца, безначајног човека из народа — дакле, тај се Мага одметнуо од Птолемеја и повео је Кирењане на Египат. Птолемеј је утврдио за одбрану улаз у Египат и очекивао је напад Кирењана, а Маги, који је већ кренуо са војском, стиже вест да су се побунили Мармариди. Мармариди су једно номадско либијско племе. На то Мага крене натраг у Кирену, а Птолемеја, који је кренуо у потеру за њим, зауставише следећи разлози. Када се Птолемеј припремао да одбије Магин напад, заврбовао је разне стране најамнике, међу којима и неких четири хиљаде Гала. Откривши да су се заверили да освоје Египат, одведе их на пусто острво на сред реке. Ту ови изгибоше што једни од других, што од глади. Мага који је био ожењен Апамом, кћерком Антиоха, Селеуковог сина, наговори Антиоха да прекрши савез који је његов отац Селеук склопио са Птолемејем и да завојшти на Египат. Док се Антиох спремао за поход, Птолемеј је разаслао своје чете против свих Антиохових поданика, на оне слабије послао је плачкаше, да им прегазе земљу, а оне који су били моћнији задржавао је војском, тако да Антиох уопште није био у стању да нападне Египат. Већ сам претходно рекао како је овај Птолемеј Атињанима послао бродовље¹ у помоћ за рат против Антигона и Македонаца. Међутим, његова помоћ није била ни од каквог значаја за спас Атињана. Добио је синове од Арсиноје, не сестре већ Лисимахове кћери; његову сестру, која му је била жена, још раније као нероткињу задесила је смрт и по њој Египћани имају покрајину Арсиноитис.

8. Моје описивње захтева да испричам и Аталову историју, јер је и он, такође, један од атинских епонима. Македонац по имену Доким, Антигонов војсковођа, који се доцније заједно са својом имовином предао Лисимаху, имао је евнуха из Пафлагоније Филетера. Шта је све Филетер учинио за отцепљење од Лисимаха и како је придобио Селеука, изложићу у узгредној причи у Лисимаховој историји. Дакле, Атал,¹ који је био Аталов син а Филетеров синовац, наследио је престо који му је предао његов брат од стрица Еумен. Његов најзначајнији успех било је то што је принудио Гале да се од мора повуку у област коју још и данас држе.

После статуа епонима нижу се статуе богова: Амфијарај и Ејрена² (Мир) која носи дечака Плута (Богатство). Ту је постављена и статуа Ликурга,³ Ликофроновог сина, израђена од бронзе, па статуа Калије⁴ који је, како већина Атињана тврди, са Артаксерксом, Ксерксовим сином, за Хелене склопио мир. Ту је и статуа Демостена⁵ кога су Атињани принудили да побегне у прогонство на Калаурију, острво пред Трезеном; примивши га поново натраг, прогнали су га и други пут након пораза код Ламије. Када је по други пут био прогнан, Демостен је тада прешао на Калаурију, где се убио испивши отров. Само овог изгнаног Грка Архија⁶ није одвео натраг Антипатру и Македонцима. А овај се Архија, родом из Турија, латио нечасног посла: све Хелене који су иступали против Македонаца пре хеленског пораза у Тесалији, доводио је Антипатру да се казне. Ето на шта је изашла Демостенова превелика оданост Атињанима. По моме мишљењу, право је речено да човек који се самопрегорно посветио политици поуздавши се у верност и оданост народа, никада није лепо умро.

Близу Демостенове статуе је Арејево светилиште⁷ у коме су постављене две Афродитине статуе. Арејеву статуу израдио је Алкамен, а статуу Атене неки Паранин по имену Локро. Ту је и статуа Ениоје, а израдили су је Праксителови синови.⁸ Око храма стоје статуе Херакла, Тезеја и Аполона, представљеног како себи повежује траком косу; ту су затим две статуе: једна Калада,⁹

269—197,
г. ст. е.

с. 448. г.
ст. е.

323. г.
ст. е.

322. г.
ст. е.

који је Атињанима, како причају, написао законе, и друга Пиндара, који је уз остале почастии добио од Атињана и статуу, зато што их је похвалио у једној својој оди. Недалеко стоје статуе Хармодија и Аристогејтона који су убили Хипарха; већ су други испричали¹⁰ са ког су разлога ово учинили и како су то извршили. Статуе једне групе Критијина су уметничка дела, а оне старије извајао је Антенор. Када је Ксеркс, наиме, заузео Атину, пошто су Атињани већ напустили град, однео је као ратни плен и ове статуе, а касније их је Атињанима вратио Антиох.

Испред улаза у позориште које зову Одеон¹¹ стоје статуе египатских краљева. Сви имају једно исто име Птолемеј, али сваки има други надимак. Једног зову Филометор, другог Филадельф, а Лаговог сина зову Сотер (Спаситељ); тако су га, наиме, назвали Рођани. Од осталих сам већ раније споменуо Филадельфа међу епонимима, а близу њега је и статуа његове сестре Арсиноје.

9. Птолемеј именом Филометор¹ осми је по реду потомак Птолемеја, Лаговог сина, а надимак је добио из подсмеха. Не знам, наиме, ни за једног краља кога је мајка тако силно мрзела. Премда је био од њених синова најстарији, мајка није допустила да га позову на престо, средивши још раније да га отац пошаље на Кипар. За Клеопатрину зловољу према сину наводе уз друге узроке и то што се надала да ће јој млађи син Александар бити покорнији. Стога је прво стала предобијати Египћане да Александра изаберу за краља; кад јој се маса супротставила, другом приликом послала је Александра на Кипар, наводно као војног заповедника, а у ствари желећи помоћу њега да још више застраши Птолемеја. Напоследку је својим рукама израђавала евнухе за које је веровала да су јој најоданији и извела их је пред народ. Тобоже, Птолемеј је и њу саму напао, и овако је исекао евнухе. На то Александријци крену хотећи да убију Птолемеја, а како се он брже-боље укрцао на лађу, они Александра који се вратио са Кипра прогласе

514. г.
ст. е.

за краља. Међутим, Клеопатру је стигла казна за Птолемејево изгнанство, јер погибе од руке Александра коме је она сама омогућила да влада Египћанима. Када је овај злочин изашао на видело и кад је Александар у страху од грађана побегао, Птолемеј се вратио, и тако је по други пут завладао Египтом. Завојштио је на Тебанце који су се побунили, и покоривши их у трећој години по побуну, тако силно их је потлачио да у Тебанаца није остало ни сећање на негдашње благостање које се толико развило да је Теба богатством надмашила најбогатије међу Хеленима — светилиште у Делфима и становништво Орхомена. Птолемеју је недуго потом стигао суђени час, а Атињани којима је учинио многа добра, о којима нема потребе причати, дадоше да се израде у бронзи и поставе две статуе: једну његову, а другу Беренике, његовог јединог законитог детета.

После Египћана постављене су статуе Филипа и Александра, Филиповог сина. Све што се збило у вези са њима одвећ је значајно да би чинило само узгредну причу у некој другој приповести. Дакле, египатским краљевима су због истинског поштовања и као добротитељима додељене почести, а Филипу и Александру народ је исто то указао из удвориштва, као што су и Лисимахову статуу поставили не толико из поштовања колико из уверења да је за њих у том тренутку то проби-
тачно.

Овај је Лисимах пореклом био Македонац и Александров телохранитељ, кога је једном Александар из беса затворио у кавез² заједно са лавом и доцније открио да је савладао звер. Александар га је надаље увек и у свему пун дивљења уважавао и поштовао исто као македонске аристократе. По Александровој смрти Лисимах поста краљ трачког живља у суседству Македонаца, којим је владао Александар, а још пре њега Филип. Ови би могли представљати тек мали део трачког живља. Ако, наиме, упоредиш народ са народом не рачунајући Келте, нема народа бројнијег од свеукупних Трачана, и зато их нико пре Римљана никада и није све заједно покорио. Римљанима је потчињена цела Тракија, а од

с. 360—281.
г. ст. е.

323. г.
ст. е.

келтских области држе све оно што је вредно имати; остале делове, које сматрају бескорисним због прејакe зиме или неплодног тла, намерно су превидели. Лисимах је тада од суседних племена прво напао Одришане, а затим је завојштио на Дромихету и Гете. Али сукобивши се са народом не баш невичним ратовању, а бројно далеко надмоћнијим, доспео је у смртну опасност и једва је извукао живу главу; његов син Агатокле, који је тада први пут заједно са оцем ратовао, пао је Гетима у ропство. Како је потом у више наврата био поражен у биткама, а и синовљево заробљеништво није за њега била ситница, Лисимах је са Дромихетом склопио мир, препустивши гетском краљу своје области с ону страну Истра и само из нужде удавши за њега кћер. Међутим, други кажу да није био заробљен Агатокле, већ главом Лисимах и да је био ослобођен након споразума који је њега ради Агатокле углавио са гетским краљем. Чим се вратио, оженио је Агатокла Лисандром, кћерком Птолемеја, Лаговог сина, и Еуридике. Лисимах је бродовљем прешао у Азију и заједно са осталим краљевима срушио је Антигонову власт. Утемељио је поред мора садашњи град Ефес у који је довео као насељенике Лебебане и Колофоњане разоривши претходно њихове градове, тако да је Феник,³ јамбограф, у тужбалици ожалио пад Колофона. Мислим да Хермесијанакт,⁴ елегичар, није више био жив, иначе би свакако и он пропратио тугованком пад Колофона. Лисимах је заратио и на Пира, Бакидиног сина. Уграбио је прилику када је Пир отишао из Епира (Пир је углавном много лутао), опљачкао је цео Епир и доспео је до краљевских гробница. Наредни део приче за мене је невероватан, међутим, Хијероним из Кардије је записао како је Лисимах провалио гробнице и избацио кости покојника. Овај је Хијероним, иначе, стекао глас да је са мржњом писао о свим краљевима сем о Антигону, према коме је био врло пристрастан. Што се тиче епирских гробница, готово је очито да је Хијероним из мржње измислио како је Македонац оскрнавио гробове покојника. Осим тога, Лисимах је свакако имао на памети да су ти исти покојни-

302. г.
ст. е.

287—281.
г. ст. е.

ци не само Пирови него и Александрови преци. Александар је, наиме, такође био Епирац и по мајчиној страни један од Еакида. Па и потоње савезништво Пира са Лисимахом потврђује да, иако су један против другог заратили, међу њима није било ничега таквог да се преко тога не би могло прећи. Можда је Хијероним кривно Лисимаха и због другог нечега, а највише што је разорио Кардију и на њеном месту основао Лисимахију на превлаци трачког Херсонеса.

10. Лисимахово пријатељство са Македонцима трајало је док је на престолу био Аридеј, потом Касандар и његови синови. Када је краљевство прешло Деметрију, Антигоновом сину, Лисимах је, пошто је очекивао да ће Деметрије завојштити на њега, одлучио да сам започне рат; знао је, наиме, да у Деметрију тиња очева тежња за ширењем државе, а и да је на позив Александра, Касандровог сина, дошао у Македонију и одмах по доласку убио самог Александра и место њега завладао Македонијом. Сукобивши се због свега тога са Деметријем код Амфиопоља, замало није био избачен из Тракије, међутим, пошто му је Пир притекао у помоћ, задржао је Тракију и проширио је после тога власт на Несте и Македонце. Већи пак део Македоније држао је у својој власти баш Пир, који је стигао са својом војном силом из Епира и у то је време био са Лисимахом у савезништву. Међутим, када је Деметрије прешао у Азију и завојштио на Селеука, савезништво Пира са Лисимахом устрајало је само толико док се одупирало Деметрију. Чим је Деметрије потпао Селеуку под руку, савез Лисимаха са Пиром се разврже и, кад започеше ратовати, Лисимах је заратио и против Антигона, Деметријевог сина, и против самог Пира. Поразивши их надмоћно, Лисимах је освојио Македонију и принудио је Пира да се повуче у Епир. Али људе због љубави обично задесе многе невоље. Упркос томе што је у то време био у поодмаклим годинама, што су га сматрали срећним због синова, што је Агатокле добио од Лисандре децу, Лисимах је ипак узео за жену Арсиноју, Лисандрину

309. г.
ст. е.

294. г.
ст. е.

288. г.
ст. е.

сестру. Ова Арсиноја, у страху да по Лисимаховој смрти њена деца не остану на милост и немилост Агатоклу, сковала је, како се прича, против њега подлу заверу. Неки историчари су већ описали како је Арсиноја заволела Агатокла па, пошто јој је љубав остала неузвраћена, намислила, кажу, да му дође главе. Лисимах је тек касније, причају, прозreo сплетке своје жене, али тада је био немоћан јер је напослетку изгубио све пријатеље и савезнике. Пошто је тада Лисимах оставио Арсиноји некажњено убиство Агатокла, Лисандра утекне Селеуку водећи са собом и синове и своју браћу ... који овако заобилазно побегну Птолемеју.¹ У овом бекству Селеуку придружио им се и Александар, Лисимахов син од неке Одрижанке. Пошто стигосе у Вавилон, стану Селеука салетати молбама да зарати на Лисимаха. Баш у то време и Филетер, човек коме је било поверено старање о Лисимаховом благу, озлојеђен због Агатокловог убиства а престаошан Арсинојиним подлаштвом, освоји Пергам на Каику па упути Селеуку гласника са вешћу да и благо и себе ставља под његову заштиту. Чувши за то, Лисимах хитно пређе у Азију, први отпочне рат и у сукобу са Селеуком претрпи тежак пораз и погине. А Александар, његов син од Одрижанке, пошто је дуго салетао молбама Лисандру, добије очево тело, пренесе га доцније на Херсонес и сахрани на месту где се његов гроб још и данас може видети између села Кардије и Пактије.

11. Таква је била историја Лисимаховог живота. Атињани имају и Пирову статуу. Овај Пир, сем сродства, није имао ничег заједничког са Александром. Пир је, наиме, био син Еакиде, Арибиног сина, а Александар син Олимпијаде, Неоптолемове кћери; отац Неоптолема и Арибе био је Алкета, Тарипин син. Од Тарипе до Пира, Ахиловог сина, има петнаест људских поколења. Пир је био први који након пада Илиона није марио да се врати у Тесалију, већ се, приставши у Епир, ту и настанио по упутству Хеленовог пророчанства. Од Хермионе Пир није имао деце, а од Андромaxe му се роди-

319—272.
г. ст. е.

ше Молос, Пијел и најмлађи Пергам. Хелен је такође имао сина Кестрина, јер се по Пировој погибији у Делфима Андромаха удала за Хелена.¹ Када је Хелен умро, оставио је краљевство у наследство Молосу, Пировом сину; Кестрин је са добровољцима из Епира запосео област с ону страну реке Тијамида; Пергам је прешавши у Азију убио Арија, владара у Теутранији, који је са њим поделио мегдан за своје краљевство, и наденуо је по себи садашње име граду. Андрوماхино светиште — она је, наиме, Пергама пратила на путу — још и сада постоји у граду. Пијел је остао онде у Епиру и до њега као свог родоначелника, а не до Молоса, Пир, Еакидин син, и његови преци допиру у прошлост. Све до Алкете, Тарипиног сина, Епир је такође био под управом једног краља. А Алкетини се синови након раздора око престола договорише да равноправно владају и осташе поште-ни једни према другима. Касније, када је Александар, Неоптолемов син, био убијен међу Луканцима,² и када се из страха од Антипатра Олимпијада вратила у Епир, Еакида, Арибов син, у свему се потчињавао Олимпијади; придружио јој се и у походу против Аридеја и Македонаца, иако Епирци нису били ради да крену за њим. А када је Олимпијада победила, поступила је безбожно и опако и у Аридејевом убиству, и још много горе према извесним Македонцима,³ због чега је касније, по општем уверењу не незаслужено, искијала од Касандрове одмазде. Због мржње према Олимпијади ни сами Епирци у почетку нису прихватили Еакиду, а када су му после извесног времена Епирци опростили, надаље се Касандар противио његовом повратку у Епир. Када се код Енијале земетнуо бој између Филипа, Касандровог брата, и Еакиде, Еакида је био рањен и недуго потом стигао му је суђени час.

Епирци су прихватили за краља Алкету, Арибовог сина и старијег Еакидиног брата, иначе човека тако жестоке ћуди да га је због тога отац протерао. Одмах по доласку почео је да искаљује свој бес на Епирцима, све док се нису побунили и ноћу смакли и њега и његове синове. Пошто су Алкету убили, довели су у Епир Пи-

ра, Еакидиног сина. Једва да је стигао, кад на њега удари са војском Касандар, пошто је Пир био млад и још није учврстио своју власт. Док су Македонци надирали на Епир, Пир утекне Птоlemeју, Лаговом сину, у Египат. Птоlemeј га ожени полусестром своје деце по мајци и уз помоћ египатских чета врати у Епир.

Први Хелени на које је Пир поставши краљ ударио бејаху Коркирани; њихово је острво, наиме, лежало пред његовом земљом и он није хтео да другима послужи као упориште одакле ће га нападати. Како је по освајању Коркире прошао заративши на Лисимаха и како је потиснувши Деметрија владао Македонијом, све док и њега самог Лисимах није потиснуо, дакле најзначајније Пирове подвиге до тог времена, већ само описао у Лисимаховој повести. Не знамо ни за једнога Хелена пре Пира да је ратовао против Римљана. Наиме, Диомед се са својим Аргивцима, како се прича, није сукобио са Енејом. Атињани су много тога прижељкивали, као и то да освоје целу Италију, али их је слом у Сиракузи спречио да се огледају са Римљанима. Александар, Неоптолемов син, из истог рода као Пир али по годинама од њега старији, погинуо је међу Луканцима пре но што се могао ухватити у коштац са Римљанима.

12. Тако је Пир био први који је из Хеладе пребродо Јонско море да би напао Римљане. Он је такође дошао на позив Тарентинаца. Ови су, наиме, већ били у рату са Римљанима. С обзиром на то да нису били у стању да се само својим снагама супротставе Римљанима, а како су претходно већ задужили доброчинством Пира притекавши бродовљем у помоћ док је ратовао против Коркире, тарентински посланици га понајпре приволеше да им помогне описујући Италију као земљу која се по богатству може мерити са целом Хеладом; рекоше да није у реду да одбије њих који му се у невољи обраћају и као савезници и као смерни молиоци. Док су посланици ово говорили, Пиру паде на ум пад Илиона, па се понада да ће и њему припасти у рату таква срећа: против досељеника из Илиона војеваће он, Ахилов по-

297. г.
ст. е.

413. г.
ст. е.

280. г.
ст. е.

313. г.
ст. е.

312. г.
ст. е.

томак. Пошто му се ово допало — никада, наине, није одуговлачио када би нешто наумио — стао је одмах укрупљати људство на ратне бродове и преправљати теретне лађе за превоз коња и тешких оклопника. Постоје књиге писаца који немају углед историчара, насловљене мемоари. Док сам их читао, у највећој мери задивила ме је и Пирова смелост коју је сам испољавао у борби, а исто тако и његово свагда непогрешиво предвиђање пре битака. Тако се и том приликом без знања Римљана бродовљем превезао у Италију и није одмах по доласку изашао пред њих; када су се пак Римљани сукобили са Тарентинцима, први се пут појавио са војском изнебуха их нападши, што је, сасвим природно, у Римљана изазвало панику. Пошто је врло добро знао да Римљанима у борби није дорастао противник, држао је у приправности слонове да их пусти на њих. Први Европљанин који је стекао слонове поразивши Пора и индијску војну силу био је Александар. По Александровој смрти, држали су их и други краљеви, а највише слонова имао је Антигон. Пир је своје слонове заробио у боју са Деметријем. Када су се, дакле, том приликом слонови појавили, Римљане је обузео ужас јер су поверовали да је то нешто друго, а не животиње. Сви су људи очито још од старина знали за слоновачу као материјал за уметничка дела и рукотворине, али саме слонове нико од њих уопште није видео, изузев Индијца, Либијца и њихових суседа. О томе сведочи и Хомер,¹ који је описао како су постеле и куће имућнијих краљева биле украшене слоновачом, а животињу слона ниједном није споменуо. Да је слонове видео, или чуо за њих, по моме мишљењу, сигурно би пре описао њих него бој Пигмеја и ждралова.² Међутим, сиракужанско посланство одвело је Пира на Сицилију.³ Наине, Картагињани су, прешавши на острво, опустошили хеленске градове, остала је још само Сиракуза и њу су држали под опсадом. Чувши од посланика за ово, Пир остави Тарент и Италике на рту, па прешавши на Сицилију натера Картагињане да одступе од Сиракузе. Пун самопоуздања, упркос томе што

су од свих ондашњих варвара Картагињани били најискуснији поморци, јер су старином потекли од Феничана из Тира, имао је смелости да се управо са њима огледа у поморској битки, располажући само Епирцима, који ни након пада Троје нису упознали море и многи од њих нису знали како се употребљава со. Хомеров стих у *Одисеји* ми сведочи о томе:

*...іде за море не знају људи,
који јела не соли и ништа не једу слано...⁴*

13. Пир се, пошто је претрпео пораз, са остацима бродовља вратио у Тарент. Ту је био тешко потучен¹ — знао је, наине, да га Римљани неће оставити да се повуче без борбе — и овако је себи обезбедио одступницу: када је по повратку са Сицилије био поражен, прво је разаслао писма и у Азију и Антигону, тражећи од једних краљева војску, од других новац, а од Антигона и једно и друго. А када су се његови гласници вратили и предали му одговоре, Пир сазва и епирске и тарентинске заповеднике, па не прочитавши ниједно писмо обавести их да им стиже помоћ. Глас стиже брзо и до Римљана да Македонци и други азијски народи броде преко мора хитајући Пир у помоћ. На ову вест Римљани нису ништа предузели, а Пир је већ те ноћи прешао преко горја које зову Кераунијско (Громовито).

После пораза у Италији Пир је пустио своју војску да предахне, па је Антигону објавио рат, узевши му за зло више ствари, а нарочито што га је изневерио и није му у Италију упутио помоћ. Савладавши како Антигону домаћу војску тако и његове галске најамнике, потиснуо их је до приморских градова, а сам је загосподарио горњом Македонијом и Тесалијом. О значају борбе и надмоћи Пирове победе најбоље сведочи келтско оружје које је Пир поставио као заветни дар у светилишту Атене Итонице између Фере и Ларисе, као и натпис на оружју:

*Бојни штитове те Ијониди Ајени на дар
окачи Молошан Пир, њрехрабрих Гала су њлен.
Чишаву војску Анџиону расириши, није ни чудо,
ратишчки Еаков сој њобедан и сад к'о њре.*

Ове је штитове ставио овде, а Зевсу у Додони поставио је као заветни дар штитове самих Македонаца. На њима је натпис:

*Штитови ови давно њјустџе Азију златну,
штишови донџе џи ројсџива Хеленима жџи;
сад на стиуџцима Зевсова храма мирују џустџи од
јорде Македоније две освојен ратиом џлен.*

Пир замало није освојио целу Македонију, а што то није учинио, премда бејаше рад, одговоран је Клеоним, јер је Пир и иначе спрежније посезао за оним што му падне под руку. А овај Клеоним, који је предобио Пира да напусти ратовање у Македонији и да дође на Пелопонез, премда Лакедемоњанин, довео је у лакедемонску земљу непријатељску војску из разлога који ћу објаснити после Клеонимовог родослова. Паусанија, хеленски заповедник код Платеје, имао је сина Плистоанакта, а овај Паусанију, који је имао сина Клеомброта, који је погинуо код Леуктре у борби против Епаминонде и Тебанаца. Клеомброт је имао синове Агесиполида и Клеомена, а када је Агесиполид умро не оставивши за собом порода, Клеомен је наследио краљевство. Он је имао два сина,² старијег Акротата и млађег Клеонима. Акротата је првог задесила смрт, а када је потом умро и Клеомен, Ареј, Акротатов син, повео је борбу за престо, те Клеоним на овај или онај начин приволе Пира и доведе га у Лакедемон. А пре онога код Леуктре Лакедемоњани никада нису посрнули у боју,³ тако да су чак тврдили како их никада нико није надбио у пешачком боју. Леонида је, наима, победио, тврдили су они, али није имао довољно сабораца да докрајчи Мећане, а ратни успех Атињана и Демостена код острва Сфактерије називали су ратном преваром, а не победом. Први уде-

479. г.
ст. е.

371. г.
ст. е.

480. г.
ст. е.

425. г.
ст. е.

снашао их је у Беотији, а затим су гадно настрадали од Антипатра и Македонаца. Трећи по реду, рат са Деметријем сручио се на Лакедемон као ненадано зло. Када их је напао Пир, суочени тада четврти пут са непријатељском војском, постројили су се у бојне редове за одбрану земље заједно са Аргивцима и Месењанима који им бејаху стигли као савезници. А када је Пир победио, мало је требало да без борбе заузме Спарту, међутим, опљачкавши земљу и отеравши плен, он је закратко застао да предахне. Спартанци су се припремали за опсаду јер је Спарта још раније у рату са Деметријем била утврђена дубоким шанчевима и палисадом од чврстог коља, а на најслабијим местима и подзидима. Баш у то време, док се ратовање у Лаконији отегло, Антигон је повративши македонске градове хитао на Пелопонез, јер је знао да се Пир, уколико освоји Лакедемон и већи део Пелопонеза, неће вратити у Епир него у Македонију, да ту поново зарати. Док се дакле Антигон спремао да поведе војску из Арга у Лаконију, Пир главом бану у Арг. Победивши и тада, гонио је бегунце све до у град, где му се, као што се могло очекивати, раскинуше бојни редови. Како су се већ људи борили крај храмова и кућа, по сокацима, једни на једном, други на другом крају града, Пир је остао без пратње и задобио је ударац у главу. Како веле, умро је од ударца црепа који је бацила нека жена. Аргивци пак тврде да она која га је усмртила није била жена већ Деметра у лику смртнице. Овакву легенду о Пировој смрти причају сами Аргивци, а Ликеја, месни старинар, срочио је о томе и песму. На месту где је погинуо Пир, тако им је пророчанством бог наредио, Аргивци имају Деметрино светилиште, а у њему је сахрањен и Пир. Чудно ми је што је тројицу такозваних Еакида на исти начин задесила смрт од божје руке, јер Хомер⁴ каже да је Ахил погинуо од руке Пријамовог сина Александра и Аполона, а Пителија је наредила становницима Делфа да убију Пира, Ахиловог сина, док је Еакидиног сина задесила смрт онако како причају Аргивци и како је Ликеја срочио у песми. Од аргивске легенде се, међутим, разлику-

330. г.
ст. е.

295. г.
ст. е.

272. г.
ст. е.

272. г.
ст. е.

је оно што је написао Хијероним из Кардије, јер дворјанину ваља писати историју да се свиди краљу. Ако је и Филлисту⁵ опроштено што је прећутао најгнуснија Дионисијева дела зато што се надао повратку у Сиракузу, онда сигурно ваља опростити и Хијерониму што је писао да би се видео Антигону.

14. Ово је био крај епирског успона. На улазу у Одеон у Атини има више статуа међу којима и Дионис кога вреди видети. У близини је извор, зову га Енеакрунос¹ (са девет точила), а овако га је украсио Писистрат. Широм града има цистерна, а само је овај овде извор. Повише овог извора има два храма, један је подигнут Деметри и Кори (Девојци), а у другом је постављена Триптолемова култна статуа.² Написаћу све што се о њему прича, изоставивши део легенде о Дејопи.³ Аргивци су ти који највише од свих Хелена оспоравају Атињанима предање о стародревности, као и даровима које су, како причају, добили од богиња, баш као што у варвара Египћани то чине Фрижанима. Прича се, дакле, да је Пелазг, када је Деметра стигла у Арг, угостио богињу у своме дому и да је богињи Хрисантида, која је знала за отмицу Коре, све открила. Касније је Трохил, свештеник у мистеријама, побегао из Арга због Агенооровог непријатељства, па приспевши у Атику оженио се, како веле, неком Елеусињанком; она му је родила два сина, Еубулеја и Триптолема. Ово је било аргивско предање. Међутим, Атињани и они поред њих... знају да је Триптолем, Келејев син, први посејао житно семе. Мусејеви стихови,⁴ уколико су уопште његови, кажу да је Триптолем син Океана и Геје (Земље), док Орфејеви стихови,⁵ а ни ови по моме суду нису Орфејеви, веле да је Дисаула био Еубулејев и Триптолемов отац и да им је Деметра подарила да засеју жито, јер су јој открили тајну о њеној кћери. А Херил⁶ Атињанин, који је написао драму *Алоја*, каже да су Керкион и Триптолем били браћа, да их је родила Амфиктионова кћи и да је Триптолему отац Парос, а Керкиону Посејдон. Када сам намеравао да наставим ову причу и да опишем све чега

има у свetišћу у Атини именом Елеусинион, спречила ме је приказа из сна. Стога ћу се окренути ономе што је слободно саопштити свима. Испред овог храма, у коме је и Триптолемова статуа, налази се бронзани бик представљен као да га воде на жртвовање, а ту је и Епименида из Кноса,⁷ извајан у седећем ставу. Он је, приповедају, отишавши у унутрашњост, ушао у пећину и заспао, а сан га није оставио све док се није навршила четрдесета година. Касније је састављао песме и обављао обреде очишћења за више градова, међу којима и за Атину. Талет, који је Лакедемоњанима зауставио кугу, ни по чему није био близак Епимениди, чак није био ни из истог града. Овај је био из Кноса, а за Талета Полимнаст из Колофона, који је о њему за Лакедемоњане сročио песму, вели да је био из Гортина.

Мало даље је храм Еуклеје⁸ (Славе), још један заветни дар захвалности због победе над Међанима који су се искрцали на атичком Маратону. Слутим да су се Атињани овом победом највише дичили. Па и Есхил, који је толику славу стекао својим песништвом и учешћем у поморским биткама код рта Артемисија и Саламине, док је очекивао смрт није споменуо ништа од тога, већ је записао своје лично и очево име, град из кога потиче и да о његовом јунаштву сведоче свети гај на Маратону и Међани који су се ту искрцали.

Повише Керамеика и такозваног Краљевог портика је Хефестов храм.⁹ Што поред њега стоји Атенина статуа, није ме зачудило, јер знам за причу о Ерихтонију. Али гледајући Атенину статуу са плавим очима, досетио сам се да је богиња представљена по либијској варијанти мита. За Атену, наиме, Либијци причају¹⁰ да је кћи Посејдона и језера Тритониде, те да зато има, као и Посејдон, плаве очи. У близини је свetišће Афродите Ураније¹¹ (богиње неба). Асирци бежаху први људи који су увели култ Ураније, после Асираца од Кипрана Пафљани, а од Феничана житељи Аскалона у Палестини: од Феничана пак дознали су за њен култ Киберани. Међу Атињане увео је овај култ Егеј, мислећи за се да је јалов — тада још није имао деце — и да је његове сестре

стигло зло¹² од Уранијине срибе. Култна статуа, која још и сада постоји, од парског је мермера и Фидијин је рад. Атињани имају дему Атмоњана који приповедају да је Порфирнион још пре Актеја краљевао и саградио њихово светилиште Ураније. Али по демама причају и друга предања која се потпуно разликују од онога што причају Атињани.

15. На путу ка портику, који због слика зову Поиките (Осликани),¹ налази се бронзани Хермес са именом Агорај (бог трга) и у његовој близини је капија. На њој се налази трофеј који су поставили Атињани пошто су у коњичком боју победили Плистарха.² Њему је, као своме брату, Касандар поверио заповедништво над коњицом и најамничким четама. Прва слика у поменутом портику приказује Атињане постројене за борбу против Лакедемоњана код Еноје у Арголиди: сликар није представио борбу на врхунцу, ни пошто се борба захуктала да се могу испољити јуначки подвизи, већ сам почетак боја, док се непријатељски војници хватају у коштац. На средњем зиду приказани су Тезеј и Атињани у борби са Амазонкама. Збиља, само овим женама порази нису са-трли смелост и неустрашивост за окршај. Упркос томе што је Херакле освојио Темискиру и што им је након тога изгинула војска коју су упутиле против Атине, ипак су стигле у Троју да се боре и против самих Атињана и против свеколиких Хелена. После Амазонки представљени су на слици Хелени који су већ освојили Илион: краљеви су се окупили у веће и већају о Ајантовом бесрамном поступку према Касандри; на слици су сам Ајант, друге заробљенице и Касандра. На крају слике приказани су борци на Маратону: Беоњани из Платеје и свеколики атички живаљ прилазе варварима да се са њима сукобе. На овом делу слике обе непријатељске стране имају подједнаке изгледе за победу, мало даље, међутим, усред окршаја, варвари беже и једни друге гурају у мочвару; на крају слике су фенички бродови и Хелени убијају варваре који се пењу на лађе. Ту је насликан и херој Маратон, по коме је поље прозвано,

460. г.
ст. е.

затим Тезеј, насликан као да израња из тла, па Атена и Херакле.³ Маратоњани су, како сами казују, први почели да поштују Херакла као бога. На слици су од бораца најистакнутији Калимах, кога су Атињани себи изабрали за врховног војног заповедника (полемарха), Милтијад, један од војних заповедника (стратега) и херој по имену Ехетло, кога ћу касније споменути. У овој портику су и бронзани штитови; на једнима је натпис који каже да су заплењени од Скиоњана⁴ и њихових савезника, а за оне друге, премазане смолом, да их не оштете време или рђа, прича се да су припадали Лакедемоњанима који су били заробљени код острва Сфактерије.

421. г.
ст. е.

425. г.
ст. е.

594. г.
ст. е.

с. 358—281.
г. ст. е.

16. Постављене су ту и бронзане статуе: испред портика је Солон, који је Атињанима саставио законе, и мало даље Селеук,¹ коме је стигло не баш нејасно предсказање о будућој срећи и благостању. Када се, наиме, Селеук спремао да са Александром оде из Македоније и у Пели приносио жртву паљеницу Зевсу, дрва која су лежала на жртвенику пришла су сама култној статуи и планула без потпале. По Александровој смрти, Селеук је у страху од Антигона, који је дошао у Вавилон, утекао Птолемеју, Лаговом сину, па се затим опет вратио у Вавилон. Како се вратио, разбио је Антигонове чете а самог Антигона убио; потом је заробио и Деметрија, Антигоновог сина, када је са војском кренуо на њега. Пошто му је то пошло за руком, а недуго потом била је уништена Лисимахова моћ, Селеук је своме сину Антиоку поверио сву власт у Азији и сам се журно запутио у Македонију. А Селеукова војска се састојала од Хелена и од варвара. Птолемеј, Лисандрин брат, придружио му се као пребег из Лисимаховог табора. Елем, овај Птолемеј, и иначе склон пустоловинама, са кога је разлога и стекао надимак Кераунос (Гром), чим је Селеукова војска у освајању стигла до Лисимахије, подмукло је смакао Селеука. Пошто је препустио краљевима да разграбе и развукну Селеуково благо, Птолемеј је завладао Македонијом. На престолу је столовао све док није пао од варварске руке, пошто се први од краљева, колико ја

знам, усудио да се огледа у боју са Галима. Тако је власт у Македонији поново приграбио Деметрије, Антигонов син. Уверен сам да је од краљева Селеук био најправичнији и пун страхопоштовања према свему божјем. Прво, Селеук је био тај који је Милећанима у Бранхиду послао бронзаног Аполона кога је Ксеркс одвукао у Екбатану у Персији. Друго, пошто је утемељио Селеукију на реци Тигру и довео у град Вавилоња не као насељенике, он је поштедео вавилонски зид, а поштедео је и Белово светилиште, допутивши Халдејцима да станују око светилишта.

17. На атинском тргу има тога што у осталих Хелена нема култа,¹ попут жртвеника Елеја (Милосрђа). Према да је ово божанство за човеков живот и смењивање прилика у њему од свих богова најкорисније, Атињани су једини Хелени који имају његов култ. А Атињани не негују само човекољубље већ и богове поштују више но остали. Они, наиме, имају жртвенике Ајдоје (Смерности, Савести), Феме (Славе) и Хорме (Побуде). Сасвим је јасно да људима који су нешто побожнији од осталих припада у истој мери и више среће. У гимназију,² који није далеко од трга а носи име по Птолемеју, своме утемељитељу, налазе се камене херме, које вреди видети, и бронзана статуа Птолемеја. Ту су постављене још статуе Јубе Либијца³ и Хрисипа из Сола.⁴

Уз гимназиј се налази Тезејево светилиште. Ту су слике Атињана који се боре против Амазонки. Овај је рат такође представљен и на штиту њихове Атене⁵ и на постољу Олимпијског Зевса. У Тезејевом светилишту насликана је битка кентаура са Лапитима: Тезеј је већ убио кентаура, док је у осталих борба нерешена. Онима који не знају легенду слика на трећем зиду нејасна је, делимично што је од времена изгледела, делимично што Микон није представио целу легенду. Када је Миној водио на Крит Тезеја и осталу младеж, заљубио се у Перибеју; пошто му је Тезеј био највећа сметња, Миној му је у јарости сасуо многе увреде, као и да није Посејдонов син, јер неће бити у стању да му прстен печатњак,

280. г.
ст. е.

који му је био на руци, врати ако га баци у море. Миној је, како се прича, рекавши ово, бацио прстен печатњак. Међутим, Тезеј је, кажу, изронио из мора и са оним печатњаком и са златним венцем, Амфитритиним даром. О Тезејевој смрти причају се бројна противречна предања. Причају још како је, све док га Херакле није довео на горњи свет, Тезеј био заточен и окован, а од свега што сам чуо најближе истини је ово. Хотели да отме жену теспротског краља, Тезеј је завојштио на Теспроћане⁶ и на тај је начин изгубио већи део војске, те су и он и Пиритој — он је, наиме, војевао са њим да би убрзао своју женидбу — били заробљени. Теспротски краљ држао их је у заточеништву у Кихиру. Има у Теспротиди више знаменитости вредних да се разгледају, међу којима је Зевсово светилиште у Додони са храстом посвећеним овом богу. У близини Кихира има и језеро које зову Ахерусијским, и река Ахеронт, и туда тече Кокит, више но суморна река. Хомер⁷ се, по моме мишљењу, видевши ове крајеве, осмелио да опише Хадово краљевство, а рекама у њему наденуо је имена по поменутих рекама у Теспротиди. У време Тезејевог тамновања Тиндарејеви синови су завојштили на Афидну и освојили је, а Менестеја су вратили на престо. Менестеј није марио што су Тезејеви синови кришом утекли на Еубеју Елефенору, међутим, знао је да ће му Тезеј, ако се икада жив врати у домовину од Теспроћана, бити љути противник. Стога је удворништвом и попуштањем предобио народ тако да су Тезеја, када се доцније вратио у отаџбину, отерали у изгнанство. Тезеј се запутио на Крит Деукалиону, али су га на путу ветрови занели на Скир. Овде су га Скирани велелепно прихватили, окруживши га пажњом примереном његовом дичном пореклу, његовој јуначкој слави, његовим заслугама. Због свега тога Ликомед му је подло дошао главе.

Тезејево светилиште у Атини саграђено је након мећанског искрцавања на Маратон, када је Кимон, Милтијадов син, похарао Скиране — била је то дакако одмазда за убиство Тезеја — и пренео је Тезејеве кости у Атину.⁸

18. Светилиште Диоскура¹ је древно; они сами представљени су у стојећем ставу, док њихови синови седе на коњима. У светилишту је Полигнот на слици приказао свадбу леукипида, док је Микон насликао јунаке који су заједно са Јасоном отпловили на Колхиду. На слици је Микон уложио највише труда око Алкеста и његових коња. Повише светилишта Диоскура налази се Аглаурин свети гај. Овој Аглаури и њеним сестрама Херси и Пандроси, Атена је, причају, поверила Ерихтонија, затворивши га у ковчег. Забранила је сестрама да завире у ковчег који им је поверила на чување. Причају да је Пандроса збиља послушала богињу, док су друге две — оне су, наиме, отвориле ковчег — намах, како су угледале Ерихтонија, полуделе и суновратиле се низ најврлетнију страну Акропоља. Туда су се успентрали Мебани² и побили оне Атињане који су веровали да су боље од Темистокла схватили пророчанство те су утврдили Акропољ кољем и дрвеном оплатом. У близини се налази Пританеј³ у коме се чува текст Солонових закона, а од божјих статуа ту су постављени Ејрена (Мир) и Хестија (Огњиште); ту су такође статуе других личности и статуа Аутолика, такмичара у панкратији. Портрети Милтијада и Темистокла обележени су погрешним натписима — Римљанин и Трачанин. Када одавде кренете ка нижим деловима града,⁴ стићи ћете до светилишта Серапида.⁵ Овога су бога Атињани преузели од Птолемеја. А од египатских Серапидових светилишта најгласовитије је оно у Александрији, најдревније оно у Мемфису. У овај храм, пре но што сахране Аписа, немају приступа ни странци ни свештеници. Недалеко од Серапидовог светилишта налази се место на коме су, како приповедају, Тезеј и Пиритој склопили погодбу и кренули прво у поход на Лакедемон, потом на Теспроане. У близини је саграђен храм Илитије.⁶ Она је, веле, од Хиперборејаца дошла на Дел и олакшала Лети трудове. Остали су за њено име сазнали од Дељана. А Дељани овој богињи приносе жртве паљенице и њој у част певају Оленову *Химну Илийији*.⁷ Међутим, Крићани верују за Илитију да је рођена у Амису у кношкој

480. г.
ст. е.

области и да је Херина кћерка. Само су у Атињана Илитијине дрвене статуе застрвене до пета. Две богињине статуе, приповедале су жене, потичу са Крита и Федрин су заветни дар, а трећу, најстарију, донео је са Дела Ерисихтон.

Испред улаза у светилиште Зевса Олимпијског⁸ — римски цар Хадријан саградио је као свој заветни дар храм и поставио култну статуу вредну да се види; димензијама она надмашује, не рачунајући колосе на Роду и у Риму, све остале статуе; израђена је од слоноваче и злата изузетно вешто, уметнички, ако се има у виду њена величина — дакле, испред улаза налазе се Хадријанове статуе. Две су израђене од мермера са Таса, а две од египатског мермера. Испред стубова стоје бронзане статуе које Атињани зову „Насеобине“. Опсег посвећене градине⁹ износи четири стадија, а градина је пуна статуа. Сваки је град, наиме, поставио као свој дар фигуру цара Хадријана, међутим, све су надмашили Атињани поставивши иза храма колос, који вреди видети. У светој градини има такође старина. То су: Зевсова бронзана статуа, храм Крона и Реје, светилиште Геје (Земље) са култним именом Олимпијска. Овде је тле зинуло отприлике за један лакат и, причају, овом је раселином отекла вода после поводња у Деукалионово доба. Сваке године у раселину бацају јечменицу замешену медом. На стубу је фигура Исократ¹⁰ који је оставио за собом три дична спомена: прво, био је веома трудољубив и, премда је навршио деведесет и осам година, никада није престао да подучава; друго, био је надасве смотрен, држао се даље од политике и државни послови га нису занимали; треће, био је више него слободољубив те се на вест о боју код Херонеје из очаја убио. Ту су постављени и Персијанци од фригијског мермера који придржавају бронзани треножац, заслужују да се виде и они и треножац. Старо светилиште Зевса Олимпијског, како веле, саградио је Деукалион, а као доказ да је Деукалион живео у Атини показују његов гроб недалеко од садашњег храма. Хадријан је подигао Атињанима и друге грађевине, међу којима и храм Хере и Зевса

338. г.
ст. е.

Панхеленског (Свехеленског), затим заједничко светилиште свих богова, а све је засенило сто стубова од фригијског мермера:¹¹ зидови портика су од истог камена као стубови. Ту су и одаје украшене позлаћеном таваницом и алабастром, уз то накићене статуама и сликама; у њима се чувају књиге. Има и гимназиј са Хадријановим именом у коме је такође сто стубова од камена из либијског каменолома.

19. Тик уз храм Зевса Олимпијског је статуа Аполона Питијског. Има још једно светилиште Аполона са култним именом Делфиније.¹ Када је храм био сазидан а још није имао крова, Тезеј је, причају, приспео у Атину још непознат њеним житељима. Кад дође подно зидова храма Аполона Делфинија, одевен у хаљину дугу до пета, косе уредно сплетене, зидари који су градили кров подругљиво га запиташе што удавача лута сама. Тезеј им ништа не одговори, већ, како се прича, испрегавши волове из кола која су баш ту стајала, баци их увис, више од крова који су зидали.

О месту које се зове „Вртови” и о храму Афродите не причају никакво предање, баш као ни о статуи Афродите која стоји близу храма. Облик ове статуе је, наиме, четвртаст као и у херма, а натпис каже да је Афродита Уранија (богиња неба) најстарија од такозваних мојра (суђаја). Култна статуа Афродите у Вртовима рад је Алкамена и она је једно од највреднијих уметничких дела у Атини. Ту је Хераклово светилиште које зову Киносарг (беле или брзе кује); предање о белој куји људи могу сазнати ако прочитају пророчанство.³ Ту су жртвеници Херакла и Хебе, за коју верују да је Зевсова кћи и да се удала за Херакла. Овде је направљен жртвеник Алкмене и Јолаја који је заједно са Хераклом извршио већину подвига. Ликеј⁴ носи име по Лику, Пандионовом сину, али од настанка па све до мога времена сматран је Аполоновим светилиштем и овде је бог први пут био назван Лиције (Вучји). А прича се такође да су се Термилици, којима је Лик дошао бежећи од Егеја, по њему прозвали Ликијцима. Иза Ликеја је гробница Ни-

са који је као мегарски краљ пао од Минојеве руке, а Атињани су га донели и овде сахранили. О овоме Нису легенда каже да је на глави имао црвени прамен,⁵ а усуд му је био да мора умрети, ако му га ко одсече. Кад су Крићани напали његову земљу, остале градове у Мегариди заузимали су на јуриш, а опседоше Нисеју, у коју се Нис склонио. Тада се, према предању, Нисова кћи заљубила у Миноја и одсекла је очев прамен.

Тако се то, кажу, догодило, а реке које протичу кроз Атину јесу Илис⁶ и још једна која носи исто име као келтски Еридан и улива се у Илис. А то је баш Илис где је, како веле, ветар Бореја уграбио Оритију док се играла. Бореја се оженио Оритијом и, помажући Атињанима из привржености тазбини, уништио је многе варварске бродове.⁷ Атињани мисле да је Илис посвећен како другим боговима тако и музама, а на његовој обали налази се жртвеник муза илисијада. Показује се такође место где су Пелопонежани убили Кодра, Мелантоновог сина, који је у Атини био краљ. Кад пређете Илис, ту је место по имену Агре⁸ и храм Артемиде Агротере (Ловкиње). Артемида је, веле, први пут овде ловила стигавши са Дела и стога култна статуа има лук. Стадион од белог мермера је дивота за поглед, али ни близу толико замаман ако само слушате његов опис; о његовој величини би се најпре могао стећи утисак по следећем: започињући полумесечасто горе на узвишици поврх Илиса, спушта се право у два крака све до речне обале. Саградио га је Херод Атичанин и већи део пентеличког каменолома био је исцрпен за његову градњу.

20. Од Пританеја креће улица по имену Трипode (Троношици).¹ Оно по чему су називали ово место јесу храмови, велики тек толико да на њима могу стајати троношци од бронзе који садрже изванредно значајна уметничка дела. Ту је, наиме, и Сатир² којим се по казивањима, Праксител веома дичио. Једном када је Фрина запитала Пракситела које му је дело најлепше, пристао је, кажу, као заљубљен мушкарац да јој једно своје дело поклони, али није хтео да јој каже које се

њему самом чини најлепшим. На то утрчи Фринин роб и повиче како је у Праксителовој радионици избио пожар, да је већина његових дела нестала у пламену, али да још нису сва уништена. Праксител сместа јурну на врата и повика да му је сав труд узалудан ако је пламен дохватио Сатира и Ерота (Јљубав). Међутим, Фрина му довикну нек остане код ње и не страхује: није претрпео никакву штету, само га је лукавством навела да спомене дела за која мисли да су му најлепша. Тако је Фрина изабрала Ерота. У оближњем Дионисовом храму је Сатир, младић који пружа чашу, а Ерота који стоји заједно са њим, као и Диониса израдио је Тимил.

Најстарије Дионисово³ светилиште је поред позоришта. Унутар посвећене градине има два храма и две статуе Диониса: један је Елеутереј (из Елеутере), а другог од слоноваче и злата израдио је Алкамен.⁴ Овде има и слика: Дионис који води на небо Хефеста. Хелени причају и ово: Хера је тек рођеног Хефеста бацила, а он јој је, светећи се, послао на дар престо од злата са невидљивим негвама. Чим је богиња села на престо, негве су је чврсто сапеле; Хефест није хтео да попусти наговорима ниједног бога све док га Дионис — уживао је највеће Хефестово поверење — није напио и одвео на небо. Дакле, ово је представљено на слици, па Пентеј и Ликург који трпе казну због увреде Диониса, затим уснула Аријадна и Тезеј који се отискује на пучину, а Дионис долази да уграби Аријадну.

Близу Дионисовог светилишта и позоришта налази се здање које је, прича се, сазиано по угледу на Ксерксов шатор.⁵ Обновљено је јер је старо здање спалио римски војсковођа Сула када је заузео Атину. А ово је био узрок рата. Митридат је владао као краљ варварима око Понта Еуксина (Црног мора). Шта је био повод да Митридат поведе рат против Римљана, како је прешао у Азију и колико је градова себи припојио, што присиливши их ратом, што привезавши их савезништвом, нека буде предмет истраживања људи који желе да упознају Митридатову историју, а ја ћу разјаснити тек колико је везано за освајање Атине. Био је изванстан Атињанин

Аристион који је служио Митридату као посланик за хеленске градове. Он је предобио Атињане да пристану уз Митридата, а не уз Римљане; додуше, није их предобио листом, него само народ, и то оне превртљивце из народа. Атињани од угледа пребегну као добровољци Римљанима. Када је дошло до боја, Римљани су надмоћно победили и Аристиона са Атињанима који су бежали сатерали су у град, а Архелаја са варварима у Пиреј. Овај Архелај био је такође Митридатов војни заповедник, кога су пре овог похода Магнећани, који пребивају на Сипилу, када је упао у њихову област ранили и већину варвара побили. Атињани су били опкољени, а Таксил, Митридатов војсковођа, баш је у то време опседао Елатеју у Фокиди; чим му о томе стигло вести, он повуче војску и поведе је у Атику. Чувши за то, римски војни заповедник једном делу своје војске повери да одржава опсаду Атине, а са већим делом војних снага лично похита у Беотију да пресретне Таксила. Трећег дана потом Римљанима стигло је вести од обе војске: Сули да је атински бедем освојен, а опсадницима Атине да је Таксил поражен у борби у околини Херонеје.⁶ Чим се Сула вратио у Атику, заточивши у Керамеику Атињане, који су му били ратни непријатељи, изда наредбу да се из сваке десетине убије један кога одреди коцка. Како Сулина пизма на Атињане није јењавала, неки људи кришом утекну у Делфе. Када су питали да ли је то сада стигао суђени час да се Атина затре, Питија им одговори оно о мешини.⁷ На Сулу се пак потом обори болештина која је, како сам чуо, покосила и Ферекида Сиријца. Али, иако је Сула са већином Атињана поступио окрутније но што се могло очекивати од једног Римљанина, ипак, по моме мишљењу, то није био узрок удесу који га је снашао, већ гнев Хикесија (бога прибегавања) зато што је из Атениног светилишта, где је потражио заштиту, извукао и убио Аристиона.

Према је Атина у рату са Римљанима била овако ослабљена и злостављена, поново је доживела процват у време Хадријанове владавине.

87/86. г.
ст. е.

120—86.
г. ст. е.

21. У позоришту Атињани имају статуе трагичких и комичких песника, углавном безначајних. Наиме, осим Менандра нема ту ниједног комичког песника који је стекао славу. Од славних трагичких песника, ту се налазе Еурипид и Софокле. Прича се да су по Софокловој смрти Лакедемонјани упали у Атику и да се њиховом заповеднику у сну привидео Дионис. Ставши пред њега, бог му је наредио да укажу новој сирени почасту убијачене за покојнике. Протумачио је сан као да се односи на Софокла и његово песништво и све до данашњег дана остао је обичај да људи оно најлепше, најзаносније како у поезији тако и у прози упоређују са сиреном.¹ Есхилова статуа је, како мислим, била извајана много касније по његовој смрти и после оне слике на којој је приказан бој на Маратону. А сам Есхил је причао како је као момчић чувајући грожђе заспао у пољу, а у сну му се јавио Дионис и наредио да пише трагедије. Кад је свануо дан — желео је, наиме, да послуша бога — одмах је покушао и са лакоћом је састављао стихове. Тако је сам причао. На зиду по имену Јужни, који је окренут позоришту, постављена је као заветни дар позлаћена глава Медузе Горгоне,² а око ње је израбена егида. Уврх позоришта има у стењу пећина³ подно Акропоља. На пећини је такође треножац, а на њему Аполон и Артемида представљени како убијају Ниобину децу. Ову сам Ниобу видео својим очима кад сам се попео на планину Сипил.⁴ Из непосредне близине то је камена громада и нема изглед ни обичне ни погружене жене. Али ако се мало више удаљиш, учиниће ти се да гледаш уплакану, болом погружену жену.

На путу од позоришта ка атинском Акропољу сахрањен је Кал. Овога Кала, који је био Дедалов сестрић и ученик, убио је Дедал и побегао на Крит; након извесног времена утекао је одатле Кокалу на Сицилију. Асклепијевог светилиште⁵ вреди видети како због култних статуа бога и његових синова тако и због слика. У њему је студенац крај кога је, приповедају, Посејдонов син Халиротије раздевичио Арејеву кћерку Алкипу и пао од Арејеве руке; поводом овог убиства први пут је одржано

суђење. Ту има више заветних дарова међу којима је и један сарматски грудни оклоп. Ко год га види, рећи ће да варвари нису ништа лошије занатлије од Хелена. Сармати,⁶ наиме, немају гвожђа; нити га копају из земље, нити увозе. Од свих варвара на том подручју, они су најнедружевнији. Да би надокнадили овај недостатак гвожђа, досетили су се овако. За копча праве коштане врхове уместо железних, лукови и стреле су им од древине, а врхови стрела су коштани. На све непријатеље на које се намере набацују омче па окренувши коње обарају омчама сапете људе. Оклопе за груди израђују на следећи начин. Сваки Сармат гаји много кобила, пошто њихова земља није жребом раздељена на приватне поседе нити им као номадима ишта раба сем дивље шуме. Овим се кобилама не служе само за ратовање, већ их као жртве приносе својим боговима, а и хране се њима. Прикупивши и очистивши копита, расцепкају их и обликују парчиће сличне змијској крљушти. Ако неко досад никада није видео змију, барем је морао видети још зелену борову шишарку; ако би дакле неко ову израду од комада копита упоређивао са зарезима који се виде на боровој шишарци, добио би тачну представу о њему. Пошто ове рожнате љуспе пробуде, повежу их коњским и воловским жилама и служе се њима као грудним оклопима који ни изгледом ни чврстином уопште не заостају за хеленским: у борби прса у прса отпорни су, наиме, и на ударце и на убоде. Међутим, грудњаци од лана нису у истој мери корисни борцима, јер на снажан удар пропуштају гвоздено оружје. Ловцима пак ови грудњаци користе, јер се лављи и леопардови зуби ломе о њих. Ове ланене грудњаке могуће је видети постављене као заветне дарове и у другим светилиштима, а и у Гринеју,⁷ где је најлепши Аполонов гај са негованим и осталим дрвећем које, премда не даје плода, одише пријатним мирисом или је милина за очи.

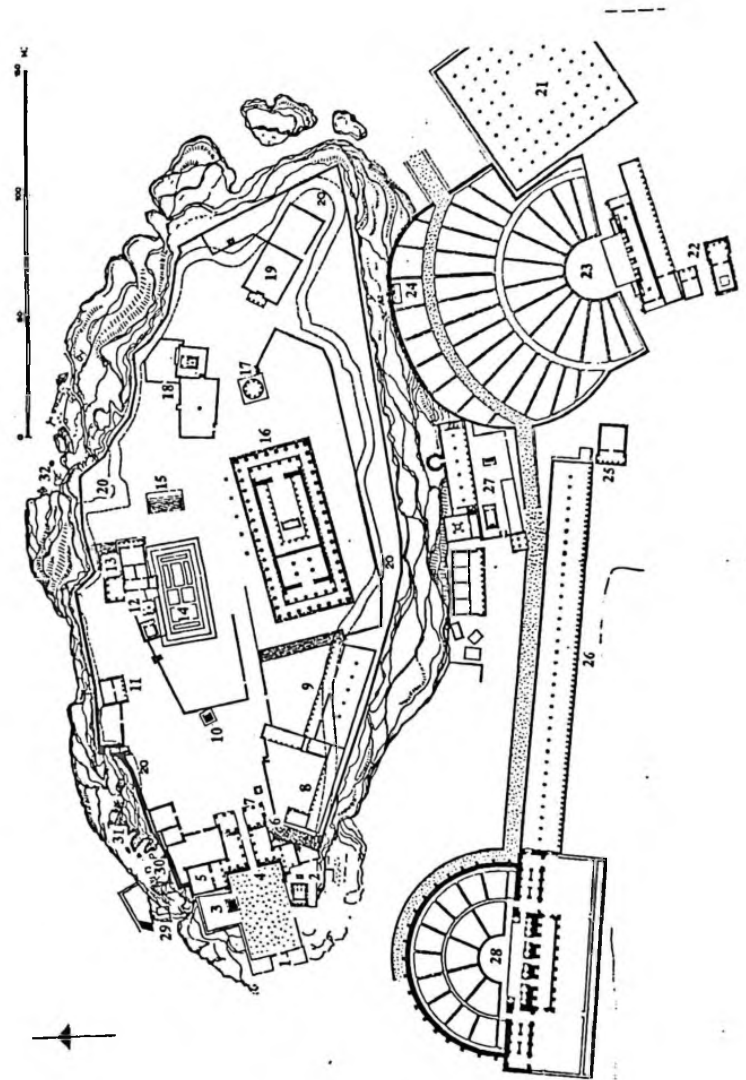
22. После Асклепијевог светилишта, кад овим путем наставите ка Акропољу, има Темидин храм. Пред њим је Хиполиту насута гробна хумка. Крај живота стигао му

је, као причају, од клетви. Свако, чак и варварин који је научно хеленски језик, зна за Федрину љубав према Хиполиту и за дадиљин срамни поступак из жеље да се додвори господарици. Трезењани такође имају Хиполитов гроб, а њихово предање гласи овако. Када је Тезеј научио да се ожени Федром, не желећи, уколико добије синове, ни да им Хиполит буде потчињен нити да уместо њих влада, пошаље сина Питеју да га он отхрани и да једног дана у Трезену буде краљ. После неког времена побуни се против Тезеја Палант са синовима. Побивши побуњенике, Тезеј дође у Трезен да се очисти од проливане крви и ту Федра први пут виде Хиполита, па заљубивши се у њега, намисли да му дође главе. Трезењани имају мирту чији је сваки лист пробушен. Ова мирта, причају, није одувек тако расла, већ је то учин Федриног љубавног јада и игле коју је носила у коси. Када је Тезеј Атињане из свих дема ујединио у један град, увео је култ Афродите Пандемос¹ (Свенародне) и Пејтоје (Убеђивање). Старих култних статуа у моје време више није било, а ове, које се сада ту налазе, дела су не безвредних уметника. Ту је такође и светилиште Геје Куротрофос (Земље, хранитељке младића) и Деметре Хлоје (Зелене).² Све о њиховим именима можеш сазнати ако само заподенеш разговор са свештеницима.

Има само један улаз на Акропољ: другог нема, јер је Акропољ³ са свих страна окомит, уз то и подзидан

АТИНСКИ АКРОПОЉ

→
1. Белева капија — 2. Храм Атене Нике — 3. База Агрипиног споменика — 4. Пропилеји — 5. Пинакотека — 6. Остаци Пропилеја из времена Писитрата и пелашких зидова — 7. Светилиште Атене Хигије — 8. Теменос Артемиде Брауроније — 9. Халкотека и теменос Атене Ергане — 10. Атина Промахос — 11. Кућа арефора — 12. Пандросеј — 13. Ерехтејон — 14. Стари храм Атене Полијаде — 15. Атенин жртвеник — 16. Партенон — 17. Храм Августа и РOME — 18. Светилиште Зевса Полијеја — 19. Храм Пандиона — 20. Пелашки зид — 21. Периклов Одеон — 22. Стари и нови храм Диониса Елеутереја — 23. Дионисово позориште — 24. Трасибулов споменик — 25. Никијин споменик — 26. Еуменова стоа — 27. Асклепијево светилиште — 28. Одеон Херода Атичанина — 29. Извор Клепсидре — 30. Панова пећина — 31. Стари прилаз — 32. Светилиште Ерота и Афродите у Вртовима

чврстим бедемом. Пропилеји⁴ (улазни трем) имају кров од белог мермера и све до мога времена по лепоти и величини својих камених блокова остали су непревазиђени. За статуе коњаника⁵ не могу поуздано да кажем да ли представљају Ксенофонтине синове, или су тек тако извајане за украс. С десне стране Пропилеја је храм Нике Аптерос⁶ (Бескрилне). Одавде се може видети море и са овога се места, како причају, Егеј суновратио и убио. Наиме, лаба која је на Крит носила младиће и девојке пловила је под црним једрима; а Тезеј је обећао оцу — пловио је да се огледа са такозваним Минојевим биком — да ће, уколико савлада бика, пловити кући под белим једрима. Али изгубивши Аријадну, заборавио је обећање. Када је Егеј видео да се лаба враћа под црним једрима, верујући да му је син погинуо, суновративши се прекратио је себи живот. У Атини има светиште са Егејевим именом.

С леве стране Пропилеја је зграда са сликама. Међу сликама које нису избледеле од старости има две на којима су Диомед и Одисеј: овај на Лемну узима лук од Филоктета, а Диомед износи из Троје Атенину статуу. Ту су на сликама приказани: Орест, који убија Егиста, Пилад, који убија Науплијеве синове који су Егисту притекли у помоћ, и Поликсена, непосредно пре но што ће је заклати поред Ахиловог гроба. Хомер је добро учинио изоставивши овај тако окрутни чин. Добро је, чини ми се, приказао и Ахила како је освојио Скир,⁷ сасвим противречно осталима који су тврдили како је Ахил на Скиру живео међу девојкама, што је, додуше, и Полигнот насликао. Он је такође насликао Одисеја како прилази девојкама које заједно са Наусикајом поред реке перу рубље, баш онако како је то Хомер у стиховима приказао.⁸ Ту има и других слика, међу којима је и Алкибијадов портрет, а на слици су знамени победе његових коња у Немеји. Ту је и Персеј, приказан како једри на Сериф носећи Полидекту Медузину главу. Легенду о Медузи не желим да причам у поглављу о Атини. Од слика ту је још, ако изоставиш слику дечака који носи врч за воду и рвача кога је насликао Тименет,

Мусејев портрет. Прочитао сам стихове у којима је речено да је Мусеј од Бореје добио дар да лети, а по моме мишљењу ове је стихове сручио Ономакрит и нема ниједног неоспорно Мусејевог дела осим *Химне Деметри*, коју је саставио за ликомиде.

Баш код самог улаза у Акропол стоје Хермес, кога зову Пропилеј, и харите (грације), а њих је, говоре, извајао Сократ, Софронисков син,⁹ коме је Питија посведочила да је од свих људи најумнији; то није рекла чак ни Анахарсиду, премда је то силно желео и тога ради и дошао у Делфе.

23. Хелени причају разне легенде, као и да је било седам мудраца. Двојица од њих, приповедају, били су тиранин на Лезбу и Перијандар, Кипселов син. Па ипак, од Перијандра су били и човечнији и мудрији Писистрат и његов син Хипија, како у ратовању тако и у управљању државом, све док због Хипархове смрти Хипија није почео на свима да искаљује пизму, па и на жени по имену Леена (Лавица). Њу је, наиме, када је Хипарх био убијен — сада причам оно што раније није било записано,¹ док већина Атињана у то верује — Хипија стављао на муке све док није пресвисла. Знао је, наиме, да је била Аристогейтонова милосница па није могла, претпостављао је, бити неупућена у заверу. Када је тиранија Писистратида била окончана, Атињани су у спомен овој жени из захвалности поставили бронзану лавицу; поред ње има статуа Афродите, која је, како веле, заветни дар Калијин а Каламидово дело.²

У близини се налази бронзана фигура Диитрефа³ прободена стрелама. Овај Диитреф учинио је штошта о чему причају Атињани, а вратио је и трачке најамнике који су пристигли пошто је већ Демостен одједрио у поход на Сиракузу; њих је, дакле, пошто су закаснили повео кући. Пристао је затим на Халкидском еурипу, где је у унутрашњости копна био беотски град Микалес, и кренувши од мора у унутрашњост заузео је овај град. Од Микалешана Трачани су побили не само све борце већ и жене и децу. За ово имам доказа. Наиме, сви

беотски градови, које су опустошили Тебанци, у моје су време били настањени, јер су њихови житељи непосредно пре пада града отишли у збег; да приликом напада варвари нису истребили све Микалешане, они који су преживели поново би доцније настанили свој град. Пред статуом Диитрефа силно сам се зачудио што је прострелена стрелама јер осим Крићана Хелени се обично не служе луком и стрелама. За Опунтске Локране, које је Хомер⁴ представио како су стигли под Илион са луковима и праћкама, знамо да су у време персијских ратова били наоружани као тешки оклопници. Чак ни у становника Малије лук није остао у употреби; мислим да пре Филокетеа нису ни знали за њега и убрзо потом су се оканили тога. Близу Диитрефове статуе — нећу, наиме, да описујем статуе без значаја — стоје кипови богова: Хигије (Здравља), за коју причају да је Асклепијева кћи, и Атене такође са култним именом Хигија.⁵ Ту је невелик камен, тек толики да на њега може сести омањи човек. На овом је камену, причају, када је Дионис стигао у Атику, предахнуо Силен. Сатире поодмаклих година зову силенима. Желећи да сазнам боље од осталих ко су заправо сатири, заповедао сам о томе разговоре са многим људима. Еуфем Каријац⁶ ми је испричао да су га, док је пловио у Италију, ветрови занели с пута и бацили у спољашње море по коме морепловци не броде. Онде, причао је, има много пустих острва, док на другим живе дивљани. Уз ова последња морнари нису хтели да пристану, јер су већ једном раније учинивши тако стекли лоша искуства са острвљанима; но и том их је приликом на то натерала нужда. Та острва морнари зову Сатиридима (Сатирским острвима), а острвљани су рићи и уврх бедара имају репове не много мање од оних у коња. Чим су их опазили, дивљани појурише на лађу, а да нису ни гласа од себе пустили, и полегоше по женама које су биле на лађи. Преплашени морнари напоскон избацише на острво некакву варварку. Ову су жену сатири силовали не само на уобичајен начин него и не бирајући део тела.

На атинском Акропољу видео сам и друга уметничка дела: бронзаног дечака са шкропионицом, дело Ликија, Мироновог сина, и Персеја који је већ убио Медузу, Мироново дело. Ту је и светилиште Артемиде Брауронске,⁷ култна статуа је Праксителово уметничко дело, а богиња је добила име по деми Браурону. Има у Браурону древна дрвена статуа, како је зову, Артемида са Тауриде; ту је такође постављен као заветни дар такозвани Дурије (дрвени коњ) израђен од бронзе. Да је Епеев изум био справа за рушење бедема, зна свако ко Фрижанима не приписује крајњу наивност. Међутим, о том се коњу прича да је у својој утроби носио најврсније хеленске јунаке, па и изглед бронзаног коња одговара легенди: Менестеј, Теукро и Тезејеви синови извирују из коња. Од статуа смртника које стоје после овог коња,⁸ ту су Епихарин, који се увежбавао у трчању под пуном ратном спремом, извајао га је Критија,... а Енобије је добротворством задужио Тукидида, Олоровог сина.⁹ Енобије је, наиме, постигао да се изгласа одлука о повратку Тукидида у Атину; како је на повратку Тукидид био мучки убијен, његов се гроб налази недалеко од Мелитидске капије. Изоставићу извештаје о Хермолику, борцу у панкратији, и о Формиону, Асопиховом сину, јер су други већ о њима писали. О Формиону¹⁰ имам да додам још следеће: Формиону, који је био на равној нози са честитим и виђеним Атињанима, а није имао ни неугледне претке, десило се да је запао у дугове. Повукао се стога у дему Пеанијеју и тамо је живео све док га Атињани нису изабрали за врховног заповедника ратних бродова у походу; он је пак одбио то уз изговор да је задужен и да нема образа да стане пред војнике пре но што исплати дуг. Тако Атињани — по сваку су цену, наиме, желели да им заповедник буде Формион — исплатише све његове дугове.

24. Овде је извајана група: Атена удара силена Марсију јер је подигао фрулу упркос томе што је богиња хтела да остане бачена.¹

Наспрам групе коју сам споменуо налази се представа легендарне борбе Тезеја са такозваним Минојевим биком, било да је био човек, било неман, каквом га преовлађујући мит приказује. Наиме, од овог бика много чудовишније наказе рађале су жене и у моје време. Ту је постављена и статуа Фрикса, Атамантовог сина, кога је ован однео Колшанима: приневши некоме богу, по свој прилици онемо кога Орхоменјани зову Лафистије, овна као жртву паљеницу и разудивши га по хеленском обичају, Фрикс посматра стегна како горе.² Даље су постављене друге статуе, међу којима је и Хераклова: дави, како је већ речено у миту, змије. Ту је и статуа Атене која излази из Зевсове главе. Такође је ту и фигура бика,³ заветни дар Већа на Ареопагу. Са кога је стварно разлога овога бика Веће поставило, човек би, само ако хоће, могао да нагађа до миле воље. Већ сам и раније напоменуо како су Атињани ревнији побожници од осталих људи. Они су били ти који су први назвали Атену Ерганом⁴ (Радницом), они су први поставили трупце херма, заједно у њиховом храму... и Демон ревних људи. Ко год даје предност уметнички израђеним предметима над старинама ваља да погледа и следеће: то је човек, Клеетин рад, са кацигом на глави,⁵ чије је нокте уметник направио од сребра. Ту је и статуа Геје⁶ (Земље) која моли Зевса да је облије кишом, било да је киша била потребна Атињанима, било да је све Хелене задесила суша. Овде је постављен и Тимотеј, Кононов син, и сам Конон. Прокна већ решена на чедоморство, као и сам Итис, а групу је поставио као заветни дар Алкамен. Представљена је и Атина која показује људима маслину, а Посејдон талас. Ту је и Зевсова статуа, Леохаров рад, и још једна статуа Зевса са именом Полијеј (заштитник града).⁷ Описујући жртвени обред њему у част, нећу споменути и онај митски разлог за то. Дакле, на жртвеник Зевса Полијеја ставе јечам измешан са житом и не пазе на њега. А во, кога су припремили за жртву и држе га на оку, прилази жртвенику и зобље зрневље. Једног од свештеника зову *Bouphonos* (убица вола); он, пошто убије вола и ту баци секиру — такав је пропис обреда — побегне трком. Остали, као да не

познају извршиоца овога убиства, изведу на суд секиру да јој се суди.

Ово раде онако како сам испричао. Када улазите у храм који зову Партенон,⁸ све фигуре на такозваном тимпану односе се на Атенино рођење, док фигуре на стражњем тимпану представљају надметање Атене и Посејдона за власт над Атиком. Сама култна статуа израђена је од слоноваче и злата. На средини кациге стоји фигура Сфинге — све што се прича о Сфинги изнећу када моје описивање стигне до Беотије — а са обе стране кациге рељефно су израђени грифони. Аристеја из Проконеса⁹ вели у свом епу да се ови грифони боре за злато са Аримаспима, који живе иза Иседонаца. Злато које чувају грифони избија из земље. Сви Аримаспи су од рођења једнооки људи, а грифони су звери налик на лавове са орловским крилима и кљуном. О грифонима нека је доста толико. Култна статуа Атене је усправна, у хаљини до пета, а на грудима јој је Медузина глава рељефно израђена од слоноваче. У једној руци држи Нику (Победу), отприлике високу четири лакта, а у другој копље. Крај њених ногу лежи штит, а близу копља је змија. Ова би змија могла бити Ерихтоније. На постољу статуе приказано је у рељефу Пандорино постање.¹⁰ Хесиод и други песници испричали су у стиховима да је Пандора била прва жена. Пре Пандориног постања још није било женског рода. Сећам се да сам овде видео само портрет цара Хадријана и код улаза фигуру Ификрата,¹¹ који је извршио многа задивљујућа дела.

Наспрам храма стоји бронзани Аполон, а статуу је, веле, извајао Фидија; бога називају Парнопије (заштитник од скакаваца) јер је, када су скакавци пустошили Атику, обећао да ће их отерати из земље. Знају и да их је отерао, али не кажу на који начин. Ја лично знам да су скакавци са планине Сипила три пута били уништени, али не на исти начин, већ се на прве оборио силовити ветар и развејао их, друге је после божјег дажда захватила и уништила јака припека, треће је сасекао изненадни мраз.¹²

25. Видео сам да их је то задесило. На атинском Акропољу налазе се статуе и Перикла, Ксантиповог сина, и самог Ксантипа, који се против Меџана борио у поморској битки код Микале. Периклова статуа постављена је на другом месту,¹ а близу Ксантипа стоји статуа Анакреонта из Теја,² после Лезбљанке Сапфе, првог песника, који је већи део својих песама испевао као љубавне песме; има изглед човека који као у пијанству пева. Диномен је извајао две женске статуе које стоје ту близу, Ину, Инахову кћерку, и Калисту, Ликаонову кћер; и о једној и о другој прича се истоветна прича: Зевсова заљубљеност, Херин бес и преображај прве у краву, а Калисте у мечку.

Атал³ је поставио крај јужног зида као заветни дар: легендарни бој гиганата, који су некада пребивали око Тракије и Пеленске превлаке, борбу Атињана са Амазонкама, бој на Маратону са Персијанцима и уништење Гала у Мисији; свака фигура висока је отприлике два лакта. Ту стоји и Олимпиодор,⁴ који је стекао славу и због величине и због значаја својих дела, ништа мање и због прилике у којој је то чинио; наиме, одисао је самопоуздањем сред људи који су трпели пораз за поразом те стога нису очекивали никакав успех ни у будућности. У ствари, несрећом код Херонеје започела је за све Хелене зла коб и без разлике претворила је у робље и оне који су гледали са презиром на Македонце и оне који су пристали уз њих. Филип је освојио већину хеленских градова, а са Атињанима је тобож склопио мир, док их је у ствари највише потлачио и оштетио одузелши им острва и окончавши њихову превласт на мору. Извесно време, за Филипова краљевања и доцније за време Александра, Атињани су мировали. Али, кад су по Александровој смрти Македонци себи изабрали за краља Аридеја, иако је сва власт била поверена Антипатру, Атињани нису могли више да подносе помисао да ће хеленство остати заувек под Македонцима, те сами крену у борбу и стану и остале подстицати на то. Пелопонезански градови који су стали уз њих бежаху Арг, Епидаур, Сикион, Трезен, па Елиџани, Флијунџани,

479. г.
ст. е.

338. г.
ст. е.

Месена, а с оне стране Коринтске превлаке Локрани, Фокиџани, Тесалци, Каришџани и Акарнанци који нападају Етолском савезу. Беоџани, који су настанили тебанску област пошто је остала без живља, из страха да Атињани поново не запоседну и настане њихову Тебу, нису се придружили савезу, већ су свом снагом потпомагали македонску страну. Све који су пристали у савез, сврстане по градовима, предводили су њихови војни заповедници, а за врховног заповедника целокупне војске био је изабран Атињанин Леостен, и због угледа и значаја његовог града и стога што је уживао глас искусног ратника. Он је већ задужио заслугом све Хелене. Александар је, наиме, хтео да исели у Персију све оне Хелене који су као најамници ратовали за Дарија и његове сатрапе, али га је Леостен предухитрио пребацивши их бродовима у Европу. Па и овом приликом извршио је дела блиставија и више од онога што су очекивали, а његова погибија изазвала је малодушност и очај у сваком срцу, и стога је не баш у незнатној мери допринела поразу. Македонска војна посада ушла је Атињанима у град; запосели су Мунихију, потом Пиреј и Дуге бедеме. Када је Антипатар умро, Олимпијада је, прешавши из Епира и убивши Аридеја, извесно време владала. Но, не дуго потом Касандар је опсадом савладао Олимпијаду и предао је народу. Када је Касандар постао краљ — причам само оно што се односи на Атињане — освојио је Панактон, тврђаву у Атици, затим Саламину и Атињанима је поставио за тиранина Деметрија, Фаностратовог сина, који је са своје мудрости изашао на глас. Њега је пак свргао Деметрије, Антигонов син, млад човек, пријатељски склон Хеленима. Али Касандар је одмах — у њему је, наиме, тињала некаква страшна мржња према Атињанима — предобио Лахара, народног првака, и спријатељивши се с њим наговорио га да се одлучи на тиранију. Не знам ниједног тиранина који је према смртницима испољио више окружности, а према свевишњима мање поштовања. Премда је Деметрије, Антигонов син, у то време био у рату са атинским народом, срушио је ипак и Лахарову тиранију; када је пак бедем

322. г.
ст. е.

298—295.
г. ст. е.

био освојен, Лахар је утекао у Беотију, купивши претходно све златне штитове са Акропоља⁵ и поскидавши чак са Атенине статуе све украсе који су се могли скинути. Зато су на њега испод ока мотрили као на зело богатог човека. По свој прилици Коронејани су Лахара због овог богатства убили. Ослободивши Атињане од тирана, Деметрије, Антигонов син, није им одмах по Лахаровом бекству вратио Пиреј: након тога их је савладао у рату и увео војну посаду у саму Атину утврдивши такозвани Мусеј. А Мусеј⁶ је брежуљак који лежи унутар старог градског подручја, наспрам Акропоља, где је, како причају, певао Мусеј; кад је од старости умро, био је ту и сахрањен. Касније је овде био саграђен и надгробни споменик неком Сиријцу. У поменутој прилици Деметрије је утврдио и држао овај брежуљак.

26. После извесног времена неколицини грађана јавише се сећања и на претке, и колико се променила слава и моћ атинска те одмах, без оклевања изабраше себи за заповедника у рату Олимпиодора. Он их је водио против Македонаца, и старо и младо без разлике, с надом у ратне успехе више због заноса и полета својих бораца него због њихове борбене моћи. Македонце који су изашли пред њега победио је у боју, а када су ови побегли у Мусеј, заузео је и утврђење. Тако је Атина била ослобођена од Македонаца. Премда су се сви Атињани борили достојно славе, прича се да је Леокрит, Протархов син, био у борбама надасве неустрашив. Први се, наиме, попео на бедем, први је био у јуришу на Мусеј, и када је пао у боју, Атињани су му указали многе почасте, а као заветни дар Зевсу Елеутерију (Слободарском) поставили су његов штит, урезавши претходно на њему његово име и подвиг. То је Олимпиодорово најзначајније дело изузев онога што је учинио када је одбранио Пиреј и Мунихију.¹ Када су пак Македонци напали Елеусину, Олимпиодор је, постројивши за борбу елеусинске чете, надбио Македонце. А још пре овога, када је Касандар навалио на Атику, Олимпиодор је, отпловивши у Етолију, придобио Етолце да им при-

288. г.
ст. е.

287. г.
ст. е.

скоче у помоћ и Атињани су највише захваљујући овом савезу избегли рат са Касандром. Олимпиодор не ужива почаст само у Атини, како на Акропољу тако и у Пританеју, већ се и у Елеусини налази његова слика. Фокибани из Елатеје поставили су у Делфима Олимпиодорову бронзану статуу² зато што је и њима помогао када су се побунили против Касандра.

Близу Олимпиодорове статуе стоји бронзана статуа Артемиде са кулtnим именом Леукофрина³ (богиња из Леукофрије), а поставили су је као заветни дар Темистоклови синови. Наиме, Магнећани, којима је управљао Темистокле, добивши то од персијског цара, поштују Артемиду Леукофрину.

Но, ваља ми наставити са описивањем, јер сам нау-мио да на исти начин опишем све хеленске крајеве. Ендеј бејаше родом Атињанин и Дедалов ученик који је свог учитеља, када је Дедал због убиства Кала био у изгнанству, пратио на Крит. Његово је дело статуа Атене у седећем ставу⁴ са натписом да је Калија статуу поставио као заветни дар, а извајао је Ендеј.

На Акропољу је и здање које зову Еректејон.⁵ Испред његовог улаза је жртвеник Зевса Хипата (Највишег). На њему ништа што је живо не приносе на жртву, а пошто ставе на њега погаче, обичај им забрањује да користе вино. Кад уђете, ту су жртвеници: први припада Посејдону, на њему по наређењу пророчанства приносе жртве и Еректеју, други хероју Буту,⁶ а трећи Хефесту. На зидовима су слике породице Бутада, а унутра је — здање је, наиме, подељено на два дела — бунар са сланом водом. Ово није ништа чудно, јер многи људи који пребивају унутар копна имају такве бунаре, а међу њима и Карци у Афродисији. Али овај бунар на Акропољу има још нешто занимљиво за описивање: кад дува југо, из њега допире шум таласа. У стени је отисак трозупца. Појавио се, према казивању, као Посејдоново сведочанство у спору око права на Атику.

И остали део града и цела Атика подједнако су посвећени Атени — иако су, наиме, жители по својим демама установили култове других богова, ништа мање

не поштују саму Атену — међутим, за целу заједницу највећа светиња, установљена већ много година пре уједињења дема, јесте статуа Атене; она стоји на ономе што се сада зове Акропољ, док се у оно доба звало „град“.⁷ Предање о овој статуи гласи да је пала са неба. Нећу се упустати да ли је то било овако или онако: Калимах⁸ је за богињу израдио светиљку од злата. Кад једном напуне светиљку уљем, чекају да се следеће године наврши исти дан, а у међувремену, премда једнако гори и дању и ноћу, уље достаје светиљци. У њој је стењак од карпасијског лана, само је та врста лана отпорна на пламен; над светиљком се до крова уздиже бронзано палино стабло и извлачи дим. Калимах који је израдио светиљку, иако заостаје за врхунским делатницима у тој области, ипак је био надасве довитљив, тако да је први просврдлао камен и сам себи наденуо, или прихватио надимак који су му други дали, Рапчинитељ вештине.

27. У храму Атене Полијаде (заштитнице града) постављен је дрвени Хермес за кога се приповеда да је Кекропов заветни дар, а не може се видети од грана мирте. Има ту заветних дарова вредних да се спомену. Од старина вредних спомена, ту је столица на склапање, Дедалов рад, па ратни плен од Међана — грудни оклоп Масистија,¹ који је код Платеје заповедао коњицом, и кратка сабља, која је наводно припадала Мардонију. Дакле, за Масистија знам да га је убила атинска коњица, а пошто се Мардоније борио против Лакедемоњана и погинуо од руке неког Спартанца, Атињани уопште нису ни могли непосредно доћи до сабље, нити би им уопште Лакедемоњани дозволили да је узму. О маслини² ништа друго не казују но да је то богињин доказ у надметању за власт над Атиком. А приповедају да је била спаљена када је Међанин запалио Атину, па сасвим изгоревши још истога дана ижбикала два лакта.

У суседству Атениног храма налази се Пандросин храм; Пандроса се, једина од сестара, није огрешила о поклоњено поверење. Обред који ме је веома зачудио, а

није познат свима, описаћу како се збива. Две девојке станују недалеко од храма Атене Полијаде, а Атињани их зору арефорама.³ Девојке извесно време проводе код богиње у храму, а када се наврши време светковине, ноћу обављају следећи обред. Има у граду ограђено светилиште недалеко од такозване Афродите у Вртовима, и одавде до тога места води природни подземни ходник; поставивши, дакле, себи на главу оно што им Атенина свештеница преда да носе — при чему ни жена која даје, нити девојке које носе не знају шта је то — девојке тим ходником силазе. Доле остављају оно што су носиле, па примивши нешто друго, покривено носе натраг. Потом ове девојке отпусте, а на њихово место доведу на Аркопољ друге. Поред Атениног храма је Сиерис,⁴ статуа старице висока отприлике један лакат; по казивању, она је била Лисимахина служавка; ту су и велике бронзане статуе мушкараца у борбеном ставу: једног зову Ерехтеј, а другог Еумолп. А ипак, бар Атињани, познаваоци старина поуздано знају да је Имарад, Еумолпов син, био тај који је погинуо од Ерехтејеве руке. На постољу стоје фигуре Теенета, који је прорицао Толмиду, и самог Толмида;⁵ он је као заповедник атинског бродовља наносио губитке и другима и Пелопонежанима који живе у приморју, спалио је и лакедемонско бродоградилиште код Гитија, освојио је од перијека Беју и острво Китеру. Спустио се до Сикионије, и када су се Сикиоњани упустили са њим у борбу зато што је пљачкао њихову област, натерао их је да окрену плећа и гонио их до самога града. Када се потом вратио у Атину, повео је атинске клерухе на Еубеју и Накс, а на Беоћане ударио са војском. Опљачкавши већи део земље и опсадом освојивши Херонеју, упутио се у област Халијарта, где је погинуо у боју, а његова је војска претрпела пораз. Оваква је, како сам обавештен, била Толмидова животна прича. Ту има и древних Атениних статуа: ништа са њих није окрхнуло, само су потамнеле и постале ломније на удар; и њих је, наиме, захватила ватра када је по укрцавању на бродове и бекству Атињана међански цар заузео град, који је остао без мушкара-

479. г.
ст. е.

456/55.
г. ст. е.

447. г.
ст. е.

ца у снази. Ту је затим представљен лов на вепра, не знам тачно да ли је то лов на Калидонског вепра, па и Кикно који дели мегдан са Хераклом. Овај Кикно је, веле, многе побио, међу којима и Лика, Трачанина, када су биле одређене награде за победника на мегдану, али и сам је погинуо од Хераклове руке код реке Пенеја.

Једно је од предања, која у Трезену причају о Тезеју, и ово. Стигавши у Трезен Питеју, Херакле је ради обеда одложио лављу кожу, а к њему убоше неки трезенски дечаци међу којима и Тезеј; он је у то време отприлике навршио седму годину. Опазивши кожу, остали се дечаци, како причају, дадоше у бег, а Тезеј се, не много уплашен, искраде, оте од слугу секиру, па из тих стопа зорно навали мислећи од коже да је лав. То је прво трезенско предање о Тезеју, а друго је како је Егеј ставио под камен своје чизме и мач као белег сину, па отпловио у Атину. Чим Тезеј наврши шеснаесту годину, одгурне камен па крене на пут са Егејевим белегом. На Акропољу је извајана представа ове легенде, све је израђено од бронзе осим камена. Још једну представу Тезејевог подвига Атињани су поставили као заветни дар, а прича о томе гласи овако. Бик је Крићанима пустошио земљу, а нарочито предео уз реку Тетрин. Збиља, у давнини су живеле звери много страшније и опасније за људе, попут лава у Немеји и оног другог на Парнасу, змијурина у разним крајевима Хеладе, вепрова и у околини Калидона, и Ериманта, и у Кромију у коринтском подручју, тако да је потекла прича како је неке изнедрила земља, да су друге, наводно, посвећене боговима, а да су треће пуштене за казну људском роду. Овога је бика, причају Крићани, послао у њихову земљу Посејдон зато што га Миној, премда је господрио хеленским морем, није више поштовао од неког другог бога. Тај је бик, причају, са Крита стигао на Пелопонез и представља један од такозваних дванаест Хераклових подвига. Чим овај бик би пуштен у аргивско поље, утекне преко Коринтске превлаке, утекне у Атику, у атичку дему Маратон и почне да убија све живо на шта се намери, међу осталима и Минојевог сина Андрогееја. На то Миној

бродовљем нападне Атину — није, наиме, веровао да су Атињани недужни у Андрогеевој смрти — и тлачио их је све док се нису споразумели да му Атињани предају да одведе на Крит седам девојака и исто толико младића за Минојевог бика, који је по казивањима боравио у лавиринту у Кносу. А оног бика на Маратону Тезеј је, прича се, после тога догнао на Акропољ и принео богињи као жртву паљеницу; дема Маратон поставила је фигуру бика као свој заветни дар.

28. Не могу тачно да кажем зашто су поставили бронзану статуу Килона упркос његовој намисли да заведе тиранију, али слутим да су то учинили јер је ликом и стасом био надасве леп, а што се славе и угледа тиче, није био ни незапажен будући да је у Олимпији освојио победу у двострукој трци,¹ а допало му је и да за жену добије кћерку Теагена, који је у Мегари био тиранин. Поред свега што сам већ споменуо, ту су два заветна дара Атињана од десетка ратног плена. Први је бронзана статуа Атене,² десетак плена освојеног од Меџана који су се искрцали на Маратону, а Фидијино уметничко дело: на богињиним штитицу представу борбе Лапита са кентаурима и све што је изгравирано, како веле, израдио је Миј, а Мију је за ово, као и за остала његова дела, нацрте дао Парасија, Еуеноров син; шиљак копља ове Атене, као и перјаницу кациге збиља могу видети сви који, оставивши за собом Сунсион, плове ка Атини. Други дар су бронзана борна кола, десетак плена из рата са Беоћанима и Халкићанима на Еубеји. Ту су и друга два заветна дара: Перикле, Ксантипов син, и од свих Фидијиних дела оно надасве вредно да се види, статуа Атене назване Лемнија³ (Лемњанска) по дародавцима. Прича се да су цео зид око Акропоља, сем оног дела који је озидао Кимон, Милтијадов син, подигли Пелазги,⁴ који су некад давно пребивали подно Акропоља. Причају, наиме, да су градитељи били Агрола и Хипербије. Кад сам се распитивао ко су они били, нисам могао дознати ништа друго сем да су старином са Сицилије и да су се преселили у Акарнанију.

632. г.
ст. е.

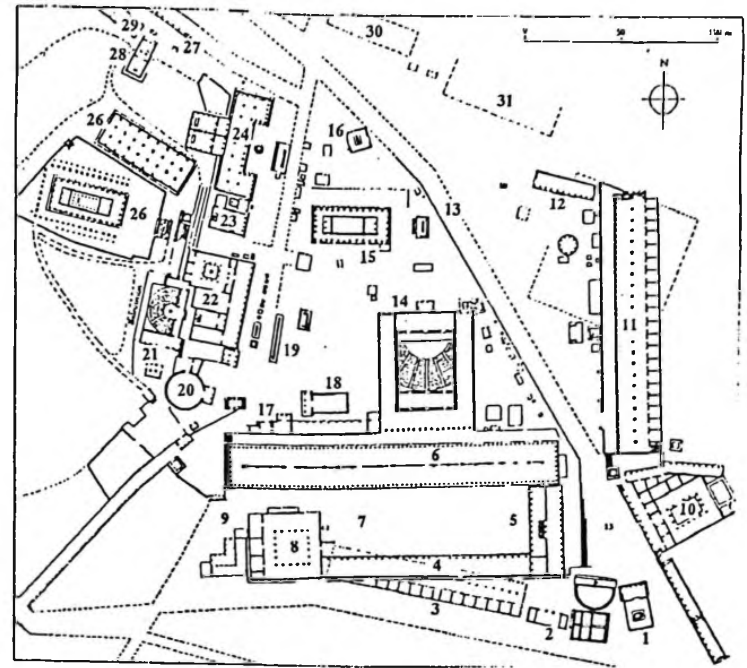
507. г.
ст. е.

Кад сићете не чак у доњи град, већ мало испод Пропилеја, ту је извор и у близини је Аполоново светилиште у пећини.⁵ Верују да се Аполон на овом месту сјединио у љубави са Креусом, Ерехтејевом кћерком... Филипида послаше у Лакедемон као скоротечу са поруком да су се Меџани искрцали у Атици; по повратку, он их извести да су Лакедемоњани одложили полазак у поход јер је њихов обичај да не крећу у борбу док се не наврши уштап. Филипид је причао како га је близу горе Партенија пресрео Пан и рекао да је склон Атињанима и да ће доћи на Маратон да се заједно са њима бори. Овај бог је, дакле, због ове вести у њих поштован.

Овде је такође Ареопаг⁶ (Арејев брег) који је добио то име јер је Ареј први овде био изведен пред суд, а у моме опису већ је испричано да је убио Халиротија, као и због чега га је усмртио. Касније је овде, причају, и Орест био изведен пред суд због матероубиства, а ту је и жртвеник Атене Ареје који је Орест, избегавши казну, поставио као заветни дар. Што се тиче два необраћена камена, на којима стоје оптужени и тужиоци, први зову каменом Насиља, а други Немилосрђа.

У близини је светилиште богиња које Атињани зову семне⁷ (свете), а Хесиод их у *Теогонији* назива еринијама (срдама). Први их је Есхил представио са змијама у коси; али ни на овим њиховим статуама, ни на осталим статуама богова подземног света нема ничег страшног. Ту су постављене и статуе Плутона, Хермеса и Геје. У овом светилишту приносе жртве паљенице сви који су на Ареопагу ослобођени кривице, а приносе ту жртве паљенице и у другим приликама како странци тако и Атињани. Унутар посвећене градине је Едипов гроб и, након помног распитивања, дознао сам да су му кости биле пренете из Тебе. Наиме, оно што је о Едиповој смрти срочио Софокле у својој трагедији брани ми да примим као веродостојно Хомер, који је рекао да је, када је Едип умро, Мекистеј дошао у Тебу да би учествовао у погребним играма.⁸

Атињани имају и других судница⁹ које нису у толикој мери изашле на глас. Прво су ту једна по имену

АТИНА, агора у II веку

1. Југоисточни храм — 2. Енеакрунос — 3. Јужни трем I — 4. Јужни трем II — 5. Источна грађевина — 6. Средњи трем — 7. Продавнице — 8. Хелија — 9. Југозападни бунар — 10. Пантенова библиотека — 11. Аталова стоа — 12. Североисточни трем — 13. Панатенејска улица — 14. Одеон — 15. Арејев храм — 16. Жртвеник 12 богова — 17. Управне зграде — 18. Југозападни храм — 19. Кипови хероја фила — 20. Толос — 21. Булеутерион — 22. Метроон — 23. Храм Аполона Патроја — 24. Зевсов трем — 25. Храм Хефеста и Атене (тзв. Тезејон) — 26. Хеленистичка грађевина — 27. Светиште Демоса и харита — 28. Храм Афродите Ураније — 29. Римски трем — 30. Трем са хермама — 31. Стоа Поикиле

Parabyston (Гурнута у страну) и *Trigōnon* (Троугласта); прва се тако зове јер се налази у неугледном делу града и што се ту људи окупљају због сасвим безначајних спорова, а друга је добила име по своме облику. А *Batrakhioun* (Жабље зелена) и *Phoinikioun* (Црвена) носе

име по боји све до данас. Но највећа судница, у коју се скупла највише људи, зове се Хелијеја. Има и других судница у којима се суди за убиство, као она Код Паладија, где се обично суди људима за нехотично убиство. Да је овде први пут суђено Демофонту, нико не спори, али због чега то, ту се приче разилазе. Диомед се, приповедају, по заузећу Илиона враћао кући лабама, кад их затече ноћ пред Фалероном; Аргивци се искрцаше као на непријатељско тле, јер им се због мрака учинило да је то нека друга земља, а не Атика. На то, веле, Демофонт, који такође није знао да су људи који су се искрцали са бродова Аргивци, прискочи са војском народу у помоћ, поби аргивску дружину и, отевши Паладиј, одјаши на коњу. Међутим, неког Атињанина, који у мраку није видео прст пред оком, обори Демофонтов коњ и он, пошто је био изгажен, издахне. После овог Демофонт би изведен на суд и кажњен. Неки тврде да је то учинила покојникова родбина, други опет аргивска држава. Код Делфинија се суди људима који тврде да су из оправданих разлога извршили убиство, а навевши сличан разлог, и Тезеј је избегао казну када је убио побуњеника Паланта и његове синове. А раније, пре но што је Тезеј био ослобођен кривице, био је обичај да сваки убица или оде у прогонство, или, уколико остане, умре на исти начин. Такозвана судница у Пританеју, где се суди хладном оруђу и свим неживим предметима, мислим да вуче корене из следећег догађаја. У доба Ерехтејева краљевања у Атини убица волова је први пут код жртвеника Зевса Полијеја заклао вола; оставивши на истом месту секиру, отишао је из земље у изгнанство, а секиру након суђења ослободе кривице; из године у годину све до данашњег дана ово суђење се понавља. Уз то се прича како и остали неживи предмети сами узвраћају људима мило за драго. Најбољи и најчувенији доказ за то је Камбизова сабља.¹⁰ У Пиреју се поред мора налази Фреатис. Ту се изгнаници, ако у њиховом одсуству буде покренута против њих још једна оптужба, пред судијама који их са копна слушају бране са брода. Предање каже да се први овако бранио Теукар пред

Теламоном, тврдећи да је недужан за Ајантову смрт. Толико о овоме за оне који желе да се обавесте о судницама.

29. Близу Ареопага показују лабу направљену за панатенејски опход.¹ И ову је лабу, по свој прилици, неки градитељ већ надмашио, али лабу на Делу са девет низова веслачких клупа од палубе наниже, бар колико ја знам, још нико.² Изван града, и у демама и дуж путева, Атињани имају светилишта богова као и гробове хероја и људи. У непосредној близини је Академија, некада приватни посед, а у моје време гимназиј. Кад силазите ка Академији, ту је градина посвећена Артемиди,³ у којој су дрвене статуе Аристе (Најбоље) и Калисте (Најлепше). Како ја мислим, а и стихови Памфа⁴ то потврђују, то су Артемидина култна имена и, премда знам и друго предање о њима, ја ћу га изоставити. Ту је невелики храм у који сваке године у одређене дане доносе култну статуу Диониса Елеутереја (из Елеутере). Овде има толико њихових светилишта, а од гробова први је Трасибула, Ликовог сина,⁵ човека у сваком погледу најбољег од знаменитих Атињана који су живели и пре и после њега; изоставивши већину његових заслуга, да поткрепим своју тврдњу, довољно ће ми бити и следеће: срушио је тиранију такозване Тридесеторице кренувши из Тебе са четом која је у почетку бројала само шездесет људи, а приволео је и несложне Атињане да се помире и да буду јединствени; дакле, први је овај гроб, а после њега Периклов, Хабријин⁶ и Формионов. Ту је и заједничка гробница Атињана⁷ које је задесила смрт у поморским и копненим биткама без оних који су се борили на Маратону; ови последњи, наиме, због јунаштва и пожртвовања имају гробове на самом попрштју, док сви остали почивају дуж пута за Академију и на њиховим гробовима стоје стеле на којима је наведено име и дема сваког појединог борца. Први су били сахрањени они који су у Тракији, након неодољивог продора све до Драбеска, од Едонаца били изненада нападнути и побијени; прича се још да су се на њих обрушили гро-

408. г.
ст. е.

465. г.
ст. е.

мови. Ту је више војних заповедника, међу којима и Леагар коме је било поверено врховно војно заповедништво и Софан из Декелеје који је убио Аргивца Еурибату, победника у петобоју⁷ на Немејским играма, када је Егињанима притекао у помоћ. То је била трећа војска коју су Атињани послали изван Хеладе. Наиме, сви су Хелени по заједничком договору кренули у рат против Пријама и Тројанаца, а Атињани су за свој рачун послали са Јолајем војску у поход на Сардинију,⁸ па други пут у поход на садашњу Јонију и трећи пут, овом приликом, у поход на Тракију. Испред гроба је стела са представом коњаника у боју: имена коњаника су Меланоп и Макаратат, а смрт их је стигла у бојном реду у борби са Лакедемоњанима и Беоћанима на сумећи елеонског подручја и Танагре. Ту је такође гроб тесалских коњаника који су због древног савезништва пристигли да помогну када су Пелопонежани са Архидамом први пут напали са војском Атику; у близини је гроб критских стрелаца.⁹ Поново се нижу гробови Атињана, Клистена који је смислио поделу на филе, које и данас постоје, и коњаника који су погинули када су Тесалци са Атињанима делили ратне муке и опасности. Ту почивају и борци из Клеоне који су са Аргивцима дошли у Атику; са кога су разлога дошли, испричаћу када у свом опису дођем до Аргивца.¹⁰ Овде је и гроб Атињана који су се борили против Егињана пре но што је Мећанин завојштио. Била је то свакако, чак и за демократију, правична одлука кад су Атињани дозволили да се робови сахране о државном трошку и да се њихова имена испишу на стели; натпис сведочи да су у рату ваљали својим господарима. Ту су и гробови других ратника, а њихова су попршта на разним странама. Наиме, од оних који су кренули на Олинт овде почивају најславнији и Мелесандар¹¹ који је бродовљем заплочио Меандром у горњу Карију; сахрањени су ту и они који су погинули када је Касандар зарадио на Атињане, као и Аргивци који су се некад борили као атински савезници. А савез Атињана са Аргивцима склопљен је, кажу, овако: када је бог једном приликом заљуљао Лакедемоњанима град, хелоти се по-

457. г.
ст. е.

431. г.
ст. е.

508. г.
ст. е.

457. г.
ст. е.

349. г.
ст. е.

430. г.
ст. е.

бунише и одметнуше на Итому. Пошто су се одметнули, Лакедемоњани су слали посланства да траже помоћ и на друге стране и у Атину. Атињани су им послали одабране борце са Кимоном, Милтијадовим сином, као заповедником. Међутим, Лакедемоњани их због подозрења врате натраг. Атињани су сматрали да им је нанета неподношљива увреда и, кад су се враћали натраг, склопе савез са Аргивцима, непомирљивим непријатељима Лакедемоњана. После тога, непосредно пре но што ће Атињани код Танагре приметити бој са Беоћанима и Лакедемоњанима, Аргивци им пристигли у помоћ.¹² Аргивци су извесно време били надмоћни, али спустила се ноћ и тако им одузела поуздану победу; наредног дана Лакедемоњанима је пошло за руком да победе, јер су Тесалци издали Атињане. Наумио сам да редом испричам и о овим заслужним грађанима: прво о Аполодору, заповеднику најамника, који је био Атињанин и, послан од Арсита, сатрапа фригијске области поред Хелеспонта, спасао је Перинћанима град када је Филип са војском ударио на перинтско подручје. Аполодор је, дакле, овде сахрањен, па Еубул, Спинтаров син, као и борци које, иако су били јунаци, није пратила добра срећа. Једни су напали тиранина Лахара, а други су намислили да заузму Пиреј, али пре но што су остварили свој храбри наум саучесници су их одали и били су погубљени. Овде почивају и они који су пали код Коринта. Бог је јасно показао, нарочито овде, и још једном код Леуктре, да су они које Хелени зову јунацима без Тихе (Среће) изгубљени јер су, доиста, и Лакедемоњани, који су том приликом победили Коринћане и Атињане, уз то још и Аргивце и Беоћане, после тога били страшно поражени код Леуктре и то само од Беоћана. После бораца палих код Коринта, натпис у елегичким дистихима означава да једна иста стела стоји на гробу бораца који су пали на Еубеји и Хију и каже да су ту такође борци који су изгубили живот у најудаљенијим крајевима Азије и на Сицилији. Исписана су и имена заповедника, без Никијиног имена, па имена обичних војника, како Атињана тако и Платејана. Никија је био

461. г.
ст. е.

457. г.
ст. е.

340. г.
ст. е.

296—295.
г. ст. е.

394. г.
ст. е.

445. г.
ст. е.

изостављен са следећег разлога: извештавам исто као и Филлист,¹³ који је рекао да је Демостен склопио примирје за све остале сем за себе и, кад су га заробили, да је покушао да изврши самоубиство, док се Никија по својој вољи предао у заробљеништво. Стога Никијино име није било написано на стели, јер је био осуђен као добровољни заробљеник и недолични борац. На другој стели су имена и бораца који су војевали по Тракији и код Мегаре, и оних који су се борили кад је Алкибијад предобо Аркабане у Мантинеји и Елибане да се одметну од Лакедемоњана, и оних који су извојевали победу над Сиракужанима пре но што је Демостен приспео на Сицилију. Сахрањени су ту такође и они који су се борили у поморским биткама пред Хелеспонтом, и они који су се борили против Македонаца код Херонеје, и они који су са Клеоном завојштили на Амфипол, и они који су погинули код Делија у области Танагре, и они које је Леостен повео у Тесалију, и они који су са Кимоном отпловили на Кипар, а од бораца који су са Олимпиодором истерали македонску војну посаду нема више од тринаест. Атињани тврде да су Римљанима, када су ови водили неки погранични рат, послали невелику чету војника и да се потом пет атичких ратних бродова борило на римској страни кад је дошло до поморске битке са Картагињанима.¹⁴ Овим борцима је, дакле, такође овде гроб. Већ сам испричао о подвизима Толмида и његових другова и како су погинули,¹⁵ а свако коме је до тога стало нека зна да они такође почивају дуж овога пута. Овде почивају и они који су са Кимоном остварили велики подвиг победивши истог дана и на копну и на мору. Сахрањени су овде и Конон и Тимотеј, отац и син, други по реду који су извршили блистава дела после Милтијада и Кимона. Почива ту Зенон, Мнасејев син, Хрисип из Сола, Никија, Никомеров син, који је од свих сликара, својих савременика, најбоље сликао животиње, Хармодије и Аристогејтон који су убили Писистратова сина Хипарха, беседници Ефијалт, који је у највећој мери ограничио судску моћ Ареопага, и Ликург, Ликофронов син. Ликург је прило-

413. г.
ст. е.

445. г.
ст. е.

420. г.
ст. е.

409. г.
ст. е.
338. г.
ст. е.
422. г.
ст. е.
424. г.
ст. е.
449. г.
ст. е.

514. г.
ст. е.

жио државној благајни шест и по хиљада таланата више од своте коју је Перикле, Ксантипов син, прикупио; припремио је уз то и посуђе за опход у част богиње, и фигуре Ника од злата, и накит за стотину девојака; за рат пак оружје и копља, а за поморску силу број ратних бродова повисио је на четири стотине. Од грађевина, завршио је позориште које су други започели и за време своје управе изградио је у Пиреју навозе за бродове и гимназију у близини такозваног Ликеја. Све што је било од сребра и злата за украс начињено Лахар¹⁶ је такође опљачкао када је завео тиранију, а грађевине су још остале све до мога времена.

30. Пред улазом у Академију¹ има жртвеник Ерота (Љубави) са натписом да је Хармо био први Атињанин који је овом богу посветио жртвеник. А жртвеник у граду по имену Антеротов (осветника презрене љубави), како причају, заветни је дар метека; наиме, Атињанин Мелет, понижавајући метека Тимагору, који је био заљубљен у њега, овоме је рекао да се попне на сам врх литице и да се одатле сунуврати. Тимагора је уистину био неустрашив и није streпео за свој живот, а и желео је да угоди момчићу без обзира на све што од њега затражи те се тако попео и бацио доле. Чим је Мелет видео да је Тимагора погинуо, запао је у тако силно кајање и грижу савести да се са исте литице и сам бацио, па, бацивши се, тако и погинуо. Од тог времена је у метека ушло у обичај да поштују божанство Антерота, као Тимагориног осветника. У Академији има један Прометејев жртвеник и од њега људи са запаљеним бакљама трче у град.² Такмичење се састоји у томе да се у трчању сачува запаљена бакља, а ако се у трци угаси пламен на бакљи прваша, он губи право на победу, а стиче га онај други по реду. Ако би се бакља угасила и овом такмичару, побеђује онај трећи по реду. Међутим, ако би се свима погасиле бакље, победа нема коме да припадне. Ту је жртвеник муза³ и још један Хермесов, а унутра у Академији направили су један за Атену и дру-

ги за Херакла. Ту је и маслиново стабло које је, прича се, никло друго по реду.

Недалеко од Академије налази се споменик Платона, коме је бог предсказао да ће у филозофији бити недостижан. А предсказао је то овако. Уочи дана кад ће му Платон постати ученик, Сократ је видео у сну како му је лабуд слетео у крило. Лабуд је пак птица чувена са своје музикалности. Приповедају, наиме, да су Лигурци, који пребивају с ону страну реке Еридана иза келтске области, имали за краља музичара именом Кикно (Лабуд), који се после своје смрти по Аполоновој вољи прометнуо у лабуда. Ја верујем да је музичар постао лигурски краљ, али ми је невероватно да је птица настала од човека. На овоме се месту види кула Тимона, јединог човека који је мислио да нема другог начина да човек постане срећан сем да побегне од осталих људи. Показује се и место по имену Колон Хипије⁴ (Коњски брежуљак), прво место у Атици на које је, веле, Едип приспео — ово се такође не слаже са Хомеровим стиховима, али то ипак причају — ту је и жртвеник Посејдона Хипија (бога коња), Атене Хипије (богиње коња), као и светиште хероја Пиритоја и Тезеја, затим Едипово и Адрастово светиште. Гај посвећен Посејдону, као и храм, спалио је нападши Атићане Антигон,⁵ који им је и у другим приликама пустошио земљу.

31. Мале атичке деме, а свака од њих била је утемељена како је случај хтео, располажу овим знаменитостима за описивање. У Халимунту¹ је светилиште Деметре Тесмофоре (Законодавке) и Коре (Девојке); у Зостеру² (Појасу) поред мора налази се жртвеник Атенин, затим Аполонов, Артемидин и Летин. Не тврде да је Лето овде родила децу него да је одредила појас хотећи да се породи, те је стога место добило ово име. У Проспалти³ такође имају светилиште Деметре и Коре (Девојке), а у Анагирунту⁴ светилиште Мајке богова. У Кефали⁵ највеће поштовање уживају Диоскури, становништво их, наиме, назива Великим боговима. У Прасији⁶ је Аполонов храм; овамо, како се приповеда, стиже првина лети-

не⁷ као жртвени дар Хиперборејаца, а Хиперборејци је предају Аримаспима, Аримаспи Иседоњанима, од којих првину прихватају Скити и допремају је у Синопу; из Синопе је Хелени преносе у Прасију, а Атићани су ти који је носе на Дел; ову првину рода скривају у пшеничној слами и нико од њих није је видео. У Прасији је гроб Ерисихтона кога је стигла смрт на лаби када се по обављеном свечаном опходу са Дела враћао кући. Већ сам раније рекао да је Кранаја, атинског краља а свога таста, са престола свргао Амфиктион. Кранај је, причају, побегао са својим присталицама у дему Ламптру,⁸ где је умро и био сахрањен; још у моје време у Ламптри постоји Кранајев гроб. Гроб Јона, Ксутовог сина — и Јон је, наиме, живео међу Атићанима и био им је врховни војни заповедник у рату са Елеусињанима — налази се у Потамима у Атици.⁹ То се тако прича, а у Флији¹⁰ и Мирунунту има жртвеника Аполона Дионисодота (дароваоца Диониса), Артемиде Селасфоре (богиње светлоноше), па Диониса Антија (бога цвећа), исменидских нимфа и Геје (Земље) коју називају Великом богињом. Други храм има жртвенике Деметре Анесидоре (богиње која горе шаље дарове), Зевса Ктесија (заштитника течевине), Атене Титроне и Коре Протогоне (прворођене девојке) и богиња које зову семне (свете). Дрвена статуа у Мирунунту је Коленидина; Атмоњани¹¹ пак поштују Артемиду Амарисију. Распитујући се, установио сам да водичи не знају ништа поуздано о овим богињама, а ја претпостављам да је то тако са следећег разлога. Има на Еубеји град Амаринт, чији житељи поштују Амарисију, а и Атићани светкују светковину Амарисије, ни за трунку мање свечано од еубејског празника. Култно име богиње, како мислим, стигло је на овај начин Атмоњанима, а Коленида у Мирунунту названа је по Колену. Већ сам написао да многи становници дема причају како су њима, још пре Кекропова краљевања, владали краљеви. Колен је име човека који је краљевао — како причају Мирунунћани — пре но што је Кекроп постао краљ. Има и дема Ахарна,¹² а њени становници имају култ Аполона Агијеја (бога улице) и Херакла. Ту је и

266—262
г. ст. е.

жртвеник Атене Хигије (Здравља). Хипијом (коњском богињом) називају Атену, Диониса Мелпоменом (Певачем), а истог бога зову још и Кисом (Бршљаном) јер, причају, бршљан је прво овде никао.

32. Планине у Атици су Пентелик,¹ на коме су каменоломи, затим Парнет,² на коме лове дивље свиње и медведе, па Химет,³ на коме доспева најбоља паша за пчеле, не рачунајући ону алазонску. У Алазонаца⁴ су, наиме, и пчеле слободно пуштене и свикле да заједно са осталом стоком иду на пашу и не држе их затворене у кошницама. Оне праве себи мед било у ком се крају земље задесиле, а производ им је тако чврст да из њега не можеш издвојити ни восак ни мед. То је тако, а атичке планине такође имају статуе богова. На Пентелику је статуа Атене, на Химету Зевса Химетија; ту су и жртвеници Зевса Омбрија (Кишног) и Аполона Проопсија (Предвиђача). На Парнету има бронзана статуа Зевса Парнетија и жртвеник Зевса Семалеја (који шаље знамења); има на Парнету још један Зевсов жртвеник и на њему приносе жртве паљенице називајући бога час Омбријем (Кишним), час Апемијем (отклањачем зла). Анхесмо⁵ је невелика планина и на њој је статуа Зевса Анхесмија.

Пре но што пређем на описивање острва, наставићу опет са описивањем дема. Дема Маратон⁶ подједнако је удаљена од Атине и од Кариста на Еубеји. То је место у Атици где су се варвари искрцали, били поражени у боју и кад су се навезли на пучину, изгубили нешто бродова. На Маратонском пољу је гробница Атињана, а на њој су стеле са именима погинулих бораца сврстаних појединачно по филама, и још један гроб за Платејане из Беотије и робове. Борили су се, наиме, тада први пут и робови. Ту је засебан гроб једног човека, Милтијада, Кимоновог сина, кога је смрт задесила касније, по неуспелом покушају да освоји Пар, и због тога су га Атињани извели пред суд.⁷ На Маратону сваке боговетне ноћи можеш чути њиштање коња, звекет и вреву бојовника у боју.⁸ Нема тога ко је намерно застао да то јасно осмо-

490. г.
ст. с.

три а да му је изашло на добро; иначе сени нису кивне на оног ко их случајно види. Житељи Маратона поштују борце пале у боју називајући их херојима, затим Маратона, по коме дема носи име, и Херакла, тврдећи да су они, први од Хелена, признали Херакла за бога. А догодило се, причају они, да се у боју појавио јунак изгледом и рухом налик на ратара. Помлативши плугом многе варваре, после боја нетрагом је нестао. Када су Атињани о томе питали пророчиште, бог им је само одговорио да поштују Ехетлаја (божанство рукунце) као хероја.⁹ Направљен је и победни споменик од белог мермера. Атињани говоре да су сахранили Међане, јер у сваком случају света је дужност леш покојника прекрити земљом, али ја нисам могао пронаћи ниједан њихов гроб. Није се могла разазнати ни хумка ни неки други гробни знамен јер су их по свој прилици носили до раке и како било бацали у њу. Има на Маратону извор који зову Макарија и о њему причају овакво предање. Када је Херакле утекао из Тиринта од Еуристеја, настанио се код Кеика, који му је био пријатељ а владао је као краљ у Трахину. Пошто је Херакле напустио овај свет, Еуристеј је захтевао да му предају Хераклову децу. Трахински краљ послао је децу у Атину са изговором да он сам нема моћи, а да је Тезеј довољно јак да их заштити. Стигавши као прибегари у Атину, деца су дала Пелопонежанима повод да први пут зарате против Атињана, пошто Тезеј није хтео да Еуристеју уручи децу када их је овај тражио. Атињани су, кажу, добили пророчанство да једно од Хераклове деце мора драговољно умрети, иначе неће победити у рату. Тада се Макарија, Хераклова и Дејанирина кћи, пробола мачем; тако је Атињанима дала победу у рату, а извору своје име. На Маратону постоји језеро које је већим својим делом мочварно. У њега су варвари, јер нису познавали путеве, упалили приликом бекства и, кажу, имали су због тога велике губитке. Повише језера су камене јасле Артафернових хатова и отисци у стењу¹⁰ његовог чадора. Из језера истиче река чија је вода уз само језеро питка за стоку, а при ушћу у море већ је сланкаста и препуна морске

рибе. Мало даље од Маратонског поља је Панова гора са Пановом пећином коју вреди видети. Улаз у пећину је тескобан, али пошто уђете у њу, видите дворане, купатила, као и оно што зову Пановим стадом — камење веома налик на стадо коза.

33. На извесној удаљености од Маратона у једном правцу је Браурон,¹ где се, кажу, искрчала Ифигенија, Агамемнонова кћи, бежећи из Тауриде са Артемидином статуом; оставивши овде статуу, стигла је и у Атину, а затим у Арг. У Браурону доиста има једна древна дрвена Артемидина статуа, а ко сада по моме мишљењу има ону статуу донету од варвара, испричаћу на другом месту свога описа.² Рамнунт³ је далеко од Маратона округло шездесет стадија идући ка Оропу путем поред мора. Становници имају куће украј мора, а светилиште Немезе, која је од богова најнеумољивија према кривцима, мало је увучено од обале. Мисли се да се на варваре који су се искрцали на Маратону свалио гнев ове богиње. Ташто су, наиме, поверовали да за њих не постоји препрека за освајање Атине и довлачили су, као да су већ извојевали победу, парски мермер да подигну победни споменик. Фидија је од овог мермера извајао статуу Немезе; на глави богиње налази се круна са јеленима и невеликим фигурама Нике (Победе). У левој руци богиња држи јабукову гранчицу, а у десној зделицу са представом Етиопа на њој. Што се Етиопа тиче, ја сам нисам могао да докучим са ког су разлога ту представљени, као ни да прихватим тумачење људи који мисле да су то схватили. Етиопи су, кажу они, представљени на зделици због реке Океана, јер поред њега пребивају Етиопи, а Океан је Немезин отац. Океан није река, него најудаљеније море до кога је човек дошао пловећи, поред кога пребивају Ибери и Келти и Океан окружује британско острво. Од Етиопа пак иза Сијене, они који пребивају најдаље према Црвеном мору су Ихтиофазии (Рибоједи) и залив око кога су се настанили назван је њиховим именом. Најправичнији Етиопи живе у граду Мерији, у такозваној Етиопској равници. Они су ти који

показују Сунчев сто,⁴ а осим Нила немају ни друге реке ни мора. Постоје још једни Етиопи, суседи Маура; они допиру све до Насамонаца. Наиме, Насамонци, које Херодот зове Атлантима, а оне који за себе тврде да знају земљомерство Лакситима, последњи су Либијци који пребивају близу Атланта; они не сеју никакве усеве већ живе од дивље винове лозе. Ни ови Етиопи ни Насамонци немају реке. Наиме, иако вода око Атланта избија у три потока, ниједан од њих не прераста у реку, већ одмах сву воду без разлике упија песак. Стога Етиопи не пребивају ни поред какве реке Океана. Вода са Атланта је мутна, а поред извора је било крокодила, не мањих од два лакта, а чим би људи прилазили близу, крокодили су се загнућивали у извор. Не малом броју људи пало је на ум да ова вода, кад из песка поново избије на површину, ствара Египћанима Нил. Планина Атлант толико је висока да се прича и како врховима досеже небо; непроходна је због воде и дрвећа које је обрасло сву планину. Страна Атланта према Насамонцима је позната, а знам да још нико није опловио страну Атланта окренуту мору. Толико о овоме. Ни ова, ни било која друга Немезина статуа од оних старинских није представљена са крилима, јер ни најсветије дрвене статуе у Смирњана⁵ немају крила: потоњи уметници — верују, наиме, да се ова богиња углавном појављује после љубави — са тога разлога и њој и Ероту додају крила. Прећи ћу сада на описивање сцена које су на постољу статуе представљене у рељефу, напоменувши ради јасноће само ово. Немеза је, Хелени причају, била Хеленина мајка, а Леда је девојчицу одојила и отхранила. И Рамнунћани и сви остали Хелени једнако мисле да је њен отац био Зевс, а не Тиндареј. Чувши ову легенду, Фидија је представио Хелену коју Леда приводи Немези, а представио је и Тиндареја са синовима и човека са коњем по имену Хипеј (Коњаник) који стоји поред њих. Ту су и Агамемнон, Менелај и Пир, Ахилев син, који је био први муж Хермионе, Хеленине кћери... Орест је изостављен због матероубиства, премда је Хермиона и у добру и у злу остала уз њега и родила му сина. Следећи

на постољу су човек по имену Епох па још један младих; о њима нисам ништа друго сазнао до да су браћа Еноје,⁹ по којој дема има име.

34. Оропску област,¹ која се налази између Атике и подручја Танагре и првобитно је припадала Беотији, држе у наше доба Атињани који су ради ње вазда ратовали, али је никада нису коначно присвојили све док им њу Филип није предао освојивши Тебу. А град Ороп лежи на морској обали и нема ничег значајног за описивање. Амфијарајево светилиште далеко је од града око дванаест стадија. Према казивањима, земља је под Амфијарајем,² док је бежао из Тебе, зинула и прогутала га заједно са колама. Само, веле, ово се није збило овде него на путу из Тебе у Халкиду, тамо где је место које зову Харма (Кола). Прво су становници Оропа увели обичај да Амфијараја поштују као бога, а потом су и сви Хелени увели његов култ. Могу да набројим и друге смртнике из тог доба који у Хелена имају божански култ, а неким од њих посвећени су чак градови, као Елеунт на Херсонесу Протесидају, беотска Лебадеја Трофонију. Оропљани имају и Амфијарајев храм и кулпну статуу од белог мермера. Жртвеник је вишеделни: први део посвећен је Хераклу, Зевсу и Аполону Пеону (Исцелитељу), други је одређен за хероје и њихове жене, а трећи за Хестију, Хермеса, Амфијараја и за Амфилохове синове. А Алкмеон³ због онога што је учинио Ерифили нема култа ни у Амфијарајевом храму нити у Амфилоховом светишту. Четврти део жртвеника припада Афродити и Панакеји (богињи свелека), затим још Јасоји (Видарки), Хигији (Здрављу) и Атени Пеонији (Исцелитељки). Пети је направљен за нимфе и Пана, за реке Ахелој и Кефис. Амфилох има такође у Атињана жртвеник у граду, и у Малу у Киликији пророчиште које је у моје време од свих пророчишта најпоузданије. Оропљани у близини храма имају извор који зову Амфијарајевим именом; извору не приносе жртве и држе да се вода из њега не сме користити за обред очишћења или за обредно прање руку. Али ако је неко излечио

болест помоћу пророчанства, обичај је да баци у извор сребрни или златни ковани новчић, јер туда је, веле, Амфијарај, већ као бог, изашао на горњи свет. Ијофонт Кношанин, антиквар, сакупио је пророчанства у хексаметру, тврдећи да их је прорекао Амфијарај Аргивцима посланим у поход на Тебу. Ова пророчанства у стиху силно су се допадала народу. Изузев оних о којима се прича како их је у давна времена Аполон задахнуо пророчком махнитошћу, ниједан од гатара није био пророк, већ су били кадри само да тумаче снове и да гонетају лет птица и изнутрице жртвених животиња. Мислим да се сам Амфијарај углавном посветио тумачењу снова. Очевидно је, пошто је био проглашен за бога, установио прорицање по сновима. Обичај је да се свако ко је дошао да пита Амфијараја за пророчанство мора прво очистити обредом. Обред очишћења је приношење жртве богу, а жртвују и њему и свим осталим божанствима чија се имена налазе на жртвенику. Обавивши претходно обредно очишћење, приносе овна на жртву па, податрввши себи овнујску кожу, усну на њој очекујући у сну одговор и упутство.

35. Атињани имају недалеко од копна острва, једно има Патроклово име — о њему сам већ говорио¹ — а друго је иза Сүниона, ако пловите тако да вам је Атика с леве стране. На ово се острво, причају, по паду Илиона искрцала Хелена те стога има име Хелена. Саламина лежи наспрам Елеусине и пружа се чак до мегарске области. Острву је ово име први наденуо Кихреј по својој мајци Саламини,² Асоповој кћери, и касније су се ту под Теламоновим вођством настанили Егињани. А Филеј, син Еурисака, Ајантовог сина,³ предао је, причају, острво Атињанима зато што су га учинили атинским грађанином. Много година потом Атињани су протерали Саламињане откривши да су у рату против Касандра својевољно претрпели пораз и углавном намерно предали свој град Македонцима. Осудили су на смрт и Есхетада, који је у том рату био изабран за саламинског војног заповедника, и заклели се да ће за сва времена

памтити издају Саламињана. Још су остале развалине трга и Ајантов храм са статуом од ебановине. У Атињана се све до данашњег дана задржао култ и самог Ајанта и Еурисака; наиме, Еурисаков жртвеник се налази такође у Атини. У Саламини се недалеко од луке показује један камен; на њему је, приповедају, седео Теламон и испраћао погледом лађу којом су његови синови отпловили у Аулиду да се придруже свехеленском походу. Живаљ из околине Саламине приповеда да је по Ајантовој погибији у њиховом крају први пут никао један цвет.⁴ Бео је, са ружичастим преливима, а његова круница и лишће ситнији су од оних у крина. И на њему су иста слова као на перуници. Чуо сам предање Еољана који су доцније настанили Илион о пресуди код доделе оклопа. Морске струје су, приповедају они, након Одисејевог бродолома избациле оклоп на обалу код Ајантовог гроба. О Ајантовом стасу⁵ обавестио ме је неки Мисијац. Море је, причао је он, поплавило страну Ајантовог гроба окренуту жалу и олакшало улазак у гробницу; допустио ми је да сам изведем закључак о величини покојниковог стаса по овоме. Кости на Ајантовом колену које лекари зову „чашице” биле су отприлике велике као диск за дечаке, такмичаре у петобоју. Нисам се зачудио оријашкој висини Келта који живе сасвим на крају света, на ивици предела пустих због студи које зову Кабарима; они се стасом уопште не разликују од египатских мртваца. Испричаћу и о свему осталом што је по моме мишљењу вредело да се види. За становнике Магнесије на Летају њихов суграђанин Протофан извојевао је истог дана у Олимпији две победе, у панкратији и у рвању. У гроб овог човека ушли су плачкаши у нади да ће ту нешто ушибарити, а за плачкашима су после улазили и други, да виде костур са ребрима која нису била раздвојена, већ су срасла од рамена до оних најмањих које лекари зову „лажним”. Испред града Милета лежи острво Лада; од њега су се открили мања острвца. Једно од њих људи су називали Астеријевим острвцем; на њему је, приповедају, био сахрањен Астерије, а он је био син Анакта, Гејиног (Зем-

љиног) сина. Дакле, скелет овог Астерија не мери у дужину ништа мање но десет лаката. Међутим, мене је збиља зачудила ово. У горњој Лидији има невелики град Теменова капија. Ту су се, када се од олујне оборине врх брда распакао, појавиле кости, које су изгледом наводиле на помисао да су човечије, премда се због величине то није могло помислити. Одмах се у народу пронео глас да је то скелет Гериона, Хрисаоровог сина, а да је његова и она столица. Била је, наиме, ту човечија столица исклесана у каменој избочини планине. Па и бујицу почеше звати реком Океаном и већ су причали како су неки људи при орању наишли на говеђе рогове, зато што постоји предање да је Герион одгајао најбоље краве. Када сам, побијајући ову њихову лагарију, доказивао да је Герион у Гадири, где додуше није његов гроб већ само дрво које се сад овако, сад онако мења, либански су водичи напоскон открили праву истину: да је скелет Хилов, да је Хил Гејин син и да се по њему прозвала и река. Херакле је пак, додали су, због свог негдашњег боравка код Омфале свом сину наденуо име Хил по овој реци.

36. На Саламини пак — вратићу се, наиме, описивању које сам започео — има Артемидино светилиште и споменик постављен у част победе коју су извојевали Хелени заслугом Темистокла, Никокловог сина. Ту је и Кихрејево светилиште. Када су Атињани водили поморску битку против Међана, међу бродовљем се, легенда каже, појавила змија. За њу је бог Атињанима у пророчанству објаснио да је херој Кихреј.¹ Пред Саламином лежи острво Пситалија;² како причају, на њега се искрцало неких четири стотине варвара; после пораза Ксерксових поморских снага изгинули су, кажу, и они, чим су Хелени прешли на Пситалију. На овом острву нема ниједне уметнички израђене статуе, већ само дрвених, грубо тесаних Панових фигура.

Кад се из Атине³ упутите у Елеусину Светим путем, како га Атињани зову, стићи ћете до места где је Антемокриту направљена гробница. Над њим су Мега-

480. г.
ст. е.

рани извршили најстрашније светогрђе, јер су га убили кад им је као скоротеча стигао са наредбом да се надаље не сме обрађивати свето зелиште.⁴ Зато што су овако поступили на њима се непрестано, све до данашњег дана, искаљује сриба двеју богиња, јер од Хелена једино њих чак ни цар Хадријан није могао да унапреди. После Антемокритове гробнице је гроб са стелом Молота, коме су Атињани указали част да буде њихов војни заповедник кад су прешли на Еубеју хитајући у помоћ Плутарху⁵, и место Скир које је са овог разлога добило то име. Када су Елеусињани ратовали против Ерехтеја, дошао им је из Додоне пророк по имену Скир, који је такође утемељио и старо светилиште Атене Скираде код Фалера. Када је погинуо у боју, Елеусињани га сахране у близини набујале реке те тако и то место и река добију име по хероју. У близини је саграђена гробница Кефисодора, народног првака и најљућег противника македонског краља Филипа,⁶ Деметријевог сина. Кефисодор је предобио за атинске савезнике краљеве Атала из Мисије и Птоlemeја из Египта, од независних народа Етолце, а од острвљана Рођане и Крићане. Будући да је помоћ из Египта, из Мисије и од Крићана увелико каснила, а Рођани, чија се војна сила заснивала углавном на бродовљу, нису могли бити од велике помоћи против македонских оклопника, Кефисодор је, још са неким другим Атињанима отпловивши у Италију, молио Римљане да им помогну. Римљани су им послали војну силу са заповедником и тако су надмоћно поразили Филипове чете и Македонце да је након тога Персеј, Филипов син, и изгубио краљевину и био као заробљеник одведен у Рим. Овај Филип бејаше Деметријев син. Деметрије је, наиме, први из ове куће задоbio власт у Македонији, убивши Александра, Касандровог сина, као што сам у претходном делу свога описа већ рекао.⁷

37. После Кефисодорове гробнице сахрањен је Хелиодор Халис; његова слика се такође може видети у великом Атенином храму.¹ Ту је сахрањен и Темисто-

кле, Полиархов син, трећи потомак Темистокла који је водио поморску битку против Ксеркса и Међана. Остале млађе потомке ћу изоставити, осим Акестион.² Она је била кћи Ксенокла, сина Софокла, Леонтовог сина, а њени преци све до прадеде Леонта бејашу бакљоноше; за свога живота прво је видела брата Софокла како носи бакљу, после њега мужа Темистокла, а по његовој смрти сина Теофраста. Акестион је, причају, задесила толика срећа. Кад продужите мало даље, ту је светиште хероја Лакија, дема коју по њему зову Лакијада³ и гробница Тарентинца Никокла који је као јединствен китарод досегао врхунац славе. Овде има још жртвеник посвећен Зефиру (јужном ветру) и светилиште Деметре и њене кћери; са њима заједно овде имају култ Атена и Посејдон.⁴ У овом месту је, кажу, Фитал примио у свој дом Деметру, а богиња му је као уздарје поклонила смоквино стабло. Ово што сам рекао поткрепљује епиграм на Фиталовом гробу:

*Фитал, херој и краљ, у древности Деметру свети
уостити; божиња уздарјем, јесењим узвратићу плодом,
који крајковеки сој смртника светиом назове смоквом.
Отад се Фиталов род омлађује једнако славом.*

Пре но што се пређе Кефис има гробница Теодора⁵ који је међу савременицима био најбољи трагички глумац. Поред реке су две статуе: једна је Мнесимахина, а друга је заветна статуа њеног сина представљеног како себи одсеца косу, да би је посветио Кефису. Да је овај обичај био од давнина устаљен међу свим Хеленима, може се закључити из стихова Хомера⁶, који прича како се Пелеј у молитви заветовао да ће, ако се Ахил жив врати из Троје, одсећи синовљеву косу на дар Сперхеју.

Кад пређете Кефис, ту је древни жртвеник Зевса Мејлихија (Милостивог). На овом се жртвенику очистио од крвопролића Тезеј уз помоћ Фиталових потомака када је побио више разбојника, међу којима и Синида, са којим је преко Питеја био у сродству. На истом месту је гроб Теодекта из Фаселиде,⁷ а ту је и Мнесите-

349/48.
г. ст. е.

198. г.
ст. е.

јев гроб. Он је, веле, био ваљан лекар и поставио је као заветни дар статуе, међу којима је и фигура Јакха. Поред пута је сазидан невелики храм по имену Кијамитов.⁸ Не могу тачно да кажем да ли је он био тај који је први засадио боб (*kyatos*), или су тим именом назвали неког хероја, јер откриће боба нису могли да припишу Деметри. Ко год је видео обред посвећења у Елеусини, или је прочитао такозване *Орфичке ейове*, зна о чему говорим. Од гробница се највише истичу величином и лепотом гробница неког Рођанина који се доселио у Атину, а ону другу је саградио Харпал, Македонац који се, утекавши од Александра, бродовљем превезао из Азије у Европу. Чим је приспео Атињанима, они су га затворили, али подмитивши извесне људе, међу којима и Александрове присталице, он је утекао. Већ се пре овога оженио Питоником, не знам од кога рода, а била је хетера у Атини и Коринту. Ову жену је тако силно заволео да је после њене смрти подигао гробницу коју од свих старих гробница у Хелена највише вреди видети.⁹

Има и светилиште у коме су постављене статуе Деметре и њене кћери, као и Атене и Аполона. Првобитно је ово светилиште било саграђено само за Аполона.¹⁰ Причају, наиме, да је Кефал, Дејонов син, помогавши Амфитриону да савлада Телебојане, први настанио острво, које се сада по њему зове Кефаленија. Све до тада, због убиства Прокриде, своје жене, пребивао је у Теби као изгнаник. Доцније су у десетом колену Кефалови потомци Халкин и Дет, отпловивши у Делфе, молили да им бог одобри повратак у Атину. Бог им нареди да прво принесу жртву паљеницу Аполону на оном месту у Атици где виде тријеру да трчи по сувом. Кад се обреше у планини коју зову Појкиле (Шарена), показа им се змија како хитро замиче у своје легло. На овом месту принели су Аполону жртву паљеницу и, кад потом стигосе у Атину, Атињани их признаше за грађане.

После овог светилишта има Афродитин храм,¹¹ а пред њим је зид од необрађеног камена који вреди видети.

38. Такозвани Реити¹ само својим током налик су на реке, док им је вода морска. Човек може веровати да се из Халкидског еурипа подземним током сливају и уливају у море на нижој разини. За Реите се говори да су посвећени Кори (Девојци) и Деметри; рибу из њих могу хватати само свештеници ових богиња. Реити су, како сам сазнао, у старини били размеће елеусинске области и осталих Атињана, и с ону страну Реита први се настанио Крокон тамо где су још и сада такозвани Кроконови двори. Овај се Крокон, Атињани причају, оженио Сесаром, Келејевом кћерком. Додуше, не причају то сви, већ само становници деме Скамбониде.² Нисам могао да пронађем Кроконов гроб, али и Елеусињани и Атињани на истом месту показују Еумолпов гроб. Еумолп је, причају, дошао из Тракије и био је син Посејдона и Хионе (Снежане); а Хиона је, како веле, била кћи ветра Бореје (Северца) и Оритије. Хомер ништа није рекао о Еумолповом пореклу, а у својим стиховима га назива „јуначним”.³ Кад су Елеусињани били бој са Атињанима погинуо је Ерехтеј, атински краљ, али погинуо је и Имарад, Еумолпов син.⁴ Рат су окончали под следећим условима: Елеусињани остају у свему подложни Атињанима, а самостално могу обављати обред посвећења. Свету службу двома богињама обављали су Еумолп и Келејеве кћери, које Памфо и Хомер једнако називају Диогенејом, Памеропом и трећу Сесаром. По Еумолповој смрти остао је у животу његов младић син Керик, за кога сами Керики говоре да је био син Аглауре, Кекропове кћери, и Хермеса, а не Еумолпа.

Има и светиште хероја Хипотоонта, по коме називају своју филу, а близу је и Зареково светиште. Он је, како веле, од Аполона учио музику, а ја мислим за њега да је био Лакедемонјанин, који је као странац стигао у Атику, и да се град Зарак на морској обали у Лаконији зове по њему. Ако Атињани и имају неког завичајног хероја Зарека, о њему ја ништа не знам.

Поред Елеусине протиче Кефис,⁵ чији је ток силовитији од Кефиса који сам претходно споменуо. Поред њега је место које зову Еринеј и, како причају, када је

уграбио Кору, Плутон је на овом месту сишао у подземље.⁶ Близу овог Кефиса Тезеј је убио разбојника по имену Полипемон, а Прокруст по надимку. Елеусињани имају Триптолемов храм, затим храм Артемиде Пропилеје (богиње улазног трема) и Посејдона Патера (Оца), као и бунар који зову Калихор (Лепо коло), где су први пут Елеусињанке повеле коло и запевале у славу богињи. А Раријско поље је, веле, прво засејано и прво је класало, те се због тога усталио обичај да са њега купе јечмено зрневље за обред и да од њега месе јечменице за жртву. Ту се показује такозвано Триптолемово⁷ гумно и жртвеник. Сновићење ми је забранило да опишем све што се налази унутар зидова светилишта, а исто тако све што је непосвећенима забрањено да виде, наравно, немају права ни да чују. За хероја Елеусина, по коме зову свој град, једни тврде да је син Хермеса и Даејре, Океанове кћери, а други су у песми сročили да је Огиг био Елеусинов отац. Наиме, стара предања, кад их не поткрепљује песништво, дају прилику и за друге измишљотине, нарочито у херојским родословима.

Кад из Елеусине кренете ка Беотији, ту је платејско подручје које се граничи са атинским. Првобитно је међа према Атици била у Елеутерана, а када су ови пришли Атињанима, међа према Беотији надаље је остао Китерон. Елеутерани су пришли Атини не притерани ратом већ стога што су желели да стекну атинско грађанско право, а и из мржње према Тебанцима. У овој равници је Дионисов храм, одакле је она древна дрвена статуа бога била донета у Атину. Култна статуа која се сада налази у Елеутери⁸ извајана је по угледу на ону стару. Мало даље је невелика пећина,⁹ а крај ње је извор студене воде. За ову се прећину приповеда да се Антиопа у њој породила и изложила синове, а за извор, да је у њему пастир, који је новорочад нашао, расповивши децу први пут окупао. Од Елеутере је остало још само нешто бедема и кућишта; по овим рушевинама је јасно да је град био утемељен мало повише равнице близу Китерона.

39. Други пут из Елеусине води у Мегару. Пошто се запутите њиме, доћете до бунара који се зове Антион (Цветни).¹ Памфо је у песми испричао како је Деметра прерушена као старица после отмице кћери седела крај овог бунара. Одавде су је Келејеве кћери, уверене да је богиња Аргивка, одвеле својој мајци, а Метанира јој је поверила да одгаја њеног сина. Нешто даље од бунара је Метанирино светиште, а после њега су гробови јунака који су кренули у поход на Тебу. Наиме, Креонт који је тада уместо Лаодаманта, Етеокловог сина, владао Тебом, није дозволио сродницима да покупе своје мртве и да их сахране. Али, пошто је Адраст као прибег дошао Тезеју да моли за помоћ и пошто су Атињани завојштили на Беоћане, кад је победио у битки, Тезеј је пренео пале у Елеусину и овде их сахранио. Међутим, Тебанци приповедају да су драге воље допустили да се погинули покупе и тврде да нису приметили битку.

После гробова Аргиваца има Алопина гробница; она је, веле, затрудневши од Посејдона, родила Хипотонта и на овом месту је изгубила живот од руке свога оца Керкиона. А Керкион је, прича се, и иначе окрутно поступао са странцима, а нарочито кад би их присиљавао да се са њим порву. Чак до мог времена ово се место звало Керкионово рвалиште, а налази се мало даље од Алопине гробнице. Керкион је, према казивањима, усмртио све своје противнике у рвању сем Тезеја, а Тезеј га је обалио и савладао углавном захваљујући својој вештини. Тезеј је, наиме, први изумео рвачку вештину и од њега је надаље била установљена обука рвача. Пре њега људима су у рвању највише помагали голем стас и снага.

Ово је, по моме мишљењу, оно најгласовитије што Атињани имају и да се чује од легенди и да се разгледа од знаменитости, а од почетка мој опис је из обиља грађе одабирао оно што је било вредно записати.

У суседству Елеусине налази се област коју зову Мегарида. У старо време² она је такође била атински посед, јер је краљ Пила ову област оставио у наследство Пандиону. Као докази за то, служе ми Пандионов гроб

у овој области и Нис, који је Егеју, најстаријем у целој породици, препустио да влада Атињанима, а сам се задовољно да краљује Мегаром и подручјем све до Коринта. По њему се мегарска лука још и сада зове Нисеја. Када је касније Кодро завладао као краљ, Пелопонежани су завојштили на Атињане. Не постигавши у рату никакав блистави успех, кренули су кући па освојивши од Атињана Мегару, дали су добровољцима из редова Коринћана и других савезника да се настане у њој. Тако су Мегарани, променивши своје обичаје и наречје, постали Дорци, а град је, причају, овако био назван када је Кар, Форонејев син, као краљ владао у овој области. Тада су, причају, први пут сазидали Деметрина светилишта и људи им наденули име Мегара (Дворане). Тако причају о себи сами Мегарани. Беоћани, међутим, тврде да је Мегареј, Посејдонов син, који је пребивао у Онхесту, дошао са војском да помогне Нису у рату против Миноја. Погинувши у боју, био је на истом месту сахрањен, а град, који се раније звао Ниса, добио је име по њему. Потом, у дванаестом колену од Кара, Форонејевог сина, причају Мегарани, дође из Египта Лелег те завлада као краљ, и за његове владавине његови поданици добише име Лелеги. Лелег је, кажу, родио Клесона, Клесон Пилу, а Пила Скирона. Овај последњи оженио се Пандионовом кћерком и после се спорио око престола са Нисом, Пандионовим сином; њихов спор решио је Еак предавши краљевство Нису и његовим потомцима, а Скирону врховно војно заповедништво у рату. Мегареј, Посејдонов син, оженивши се Ифинојом, Нисовом кћерком, наследио је, веле, од Ниса власт; Мегарани не признају рат са Крићанима и пад свога града за време Нисове владавине.

40. Има у граду чесма коју је Мегаранима сазидао Теаген,¹ о коме сам већ претходно рекао да је удомио кћер за Килона Атињанина. Поставши тиранин, Теаген је сазидао ову чесму коју вреди видети како због величине и лепоте тако и због мноштва стубова. Воду која дотиче у њу зову Водом ситнидских нимфа. Ситнидске

нимфе, Мегарани причају, њихове су завичајне, а једну од њих обљубио је Зевс. Некад давно Мегар, који је био син Зевса и баш те нимфе, умакао је из оног поводња у Деукалионово доба; а умакао је на висове Гераније (Ждралове горе), која се у оно доба још није тако звала — пливао је, наводно, према крицима птица, док су ждралови летели пред њим — па је зато планина била названа Геранијом.² Недалеко од ове чесме је древно светилиште и у наше време у њему има статуа са ликовима римских царева и бронзана статуа Артемиде са култним именом Сотејра (Спаситељка).³ Чета Мардонијевој војске, приповедају, прегазивши у налету мегарску област хтела је да се врати у Тебу Мардонију, али по Артемидиној вољи затекла их је у путу ноћ, па су изгубивши правац забасали у гудуре. Покушавајући да испитају има ли у близини непријатељске војске, одапели су неколике стрелице, а облична стена, кад су је погодили, зајеча. На то су они много свесрдније наставили да одапињу стреле, све док напоследку нису утрошили све стрелице у уверењу да гађају душмане. Разданило се и Мегарани су навалили на њих, а како су се борили оклопници против неоклопљених варвара, уз то још и без стрела, Мегарани су побили већину непријатеља. Зато су себи направили ову статуу Артемиде Сотејре. У светилишту су и статуе такозваних Дванаест богова, то су наводно Праксителова дела. Култну статуу Артемиде извајао је Стронгилион.

После овога, по уласку у Зевсово светилиште које зову Олимпијеј,⁴ има храм који вреди видети. Зевсова култна статуа остала је недовршена, јер је у међувремену избио рат између Пелопонежана и Атињана, у коме су Атињани и копненом војском и бродовима сваке године пустошили мегарску област; упропастили су државну имовину и приватне куће дотерали до крајње беде. Лице Зевсове статуе је од слоноваче и злата, а све остало је од глине и гипса. Ову је статуу, веле, извајао вајар Теокосмо, мештанин, а помагао му је Фидија. Над Зевсовом главом су хоре (годишња доба) и мојре (суђаје).⁵ Свима је јасно да се Усуд повинује једино Зевсу и да

овај бог правовремено смењује годишња доба. Иза храма су расути полуобрађени дрвени делови; њима је Теокосмо, пошто их претходно опточи слоновачом и златом, намеравао да доврши Зевсову статуу. У самом храму постављен је као заветни дар кљун бојног брода. Овај су брод, веле, заробили пред Саламином у поморској битки коју су водили против Атињана. Атињани такође признају да су се пред Мегаранима за извесно време повукли са острва, а потом их је, кажу, Солон, пишући елегије, бодрио; после овога Атињани су се одважили за борбу и, надбивши их у боју, поново су освојили Саламину.⁶ Мегарани пак тврде да су изгнаници из Мегаре, које зову Дориклеји, дошли насељеницима на Саламини и предали острво Атињанима.

После Зевсовог светилишта по успону на акропољ, који се по Кару, Форонејевом сину, још и у наше време зове Карија, ту вам је храм Диониса Никтелија (Ноћника); ту је такође саграђено светилиште Афродите Епистрофије (богиње која људе окреће ка љубави), затим такозвано Никтино пророчиште (богиње ноћи), и храм без крова Зевса Конија (бога који диже прашину). Статуу самог Асклепија као и Хигијину статуу извајао је Бријаксид. Ту је и такозвани Деметрин Мегарон (Деметрино светилиште): саградио га је, говорили су, Кар за време свога краљевања.

41. Кад са акропоља силазите обронком окренутим северу, ту је у близини Олимпијеја Алкменина гробница.¹ На путовању из Арга у Тебу, Алкмену је, причају, задесила смрт у Мегари, у крај пута, а Хераклиди су се завадили, јер су једни хтели да пренесу њено тело на траг у Арг, а други у Тебу. У Теби је, наиме, био и гроб Храклове деце од жене Мегаре и Амфитрионов гроб. Бог у Делфима им је одговорио пророчанством да је за њих боље да Алкмену сахране у Мегари. Одавде нас је један водич, мештанин, одвео до места за које рече да се зове Рус (Речни ток); некада је, наиме, овуда са планина које наткриљују град текла (*ryenai*) вода, а Таеген, који је тада владао као тиранин, скренувши водени ток у

другом правцу, подигао је жртвеник Ахелоју. Ту близу је гробница Хила, Херакловог сина, који је поделио мегдан са Аркађанином Ехемом, Аероповим сином. Ко је био тај Ехем, који је убио Хила, објаснићу на другом месту свога описа.² Дакле, и Хил је сахрањен у Мегари. Ово би се с разлогом могло назвати походом Храклида на Пелопонез у време Орестова краљевања.³ Недалеко од Хилове гробнице је храм Изиде и поред њега храм Аполона и Артемиде. Храм је, веле, сазидао Алкатој⁴ пошто је убио такозваног Китеронског лава. Овај лав је, како причају, усмртио силне људе међу којима и Еуипа, сина њиховог краља Мегареја; старији краљев син Тималк још пре тога бејаше пао од Тезејеве руке, када је заједно са Диоскурима ударио на Афидну. Мегареј је стога обзнанио да ће јунак који убије Китеронског лава добити и руку његове кћери, и наследиће његово краљевство. Зато је Алкатој, Пелопов син, напао звер и савладао је, а чим је постао краљ, саградио је ово светилиште наденувши име Артемиди Агротера (Ловкиња), а Аполону Агреј (Ловац). То се, Мегарани приповедају, тако збило. Међутим, премда настојим да пренесем све исто као што стоји у мегарском предању, ипак не могу баш да им у свему дам за право. Ја, додуше, верујем да је Алкатој на Китерону убио лава, али који је то писац могао описати да је Тималк, Мегарејев син, дошао у Афидну са Диоскурима? Како се може веровати да је приспевши ту погинуо од Тезејеве руке, кад Алкман у својој песми о Диоскурима прича да су ови освојили Атину и као заробљеницу одвели Тезејеву мајку, а уз то и да сам Тезеј није био ту? Пиндар се у својој песми са овим саглашава и вели да је Тезеј, желећи да Диоскурима постане зет, чувао отету Хелену све док није отишао да помогне Пиритоју у његовој легендарној женидби. Свако ко је проучио родослове јасно уочава велику будулаштину Мегарана, јер је Тезеј био Пелопов потомак. Него Мегарани, иако знају истинито предање, ипак га прећуткују јер не желе да се зна да им је град за време Нисове владавине био освојен, него су тобоже краљевство добили у наслеђе и Мегареј, као Нисов зет, и опет

Алкатој као Мегарејев зет. Алкатој је, очигледно, стигао из Елиде⁵ по Нисовој смрти и по пропасти мегарске моћи. Ову моју тврдњу поткрепљује следеће. Алкатој је, наиме, подигао бедем из темеља, јер су онај стари, који је опасивао град, разорили Крићани.

О Алкатоју и лаву, било да је убио лава на Китерону или негде другде и саградио храм Артемиде Агротере и Аполона Агреја, нека је доста оволико. Кад од овог храма кренете наниже, ту је Пандионово светиште. У своме сам опису већ испричао како је Пандион био сахрањен на месту које зову хрид Атене Етије⁶ (птице ђурца). Пандион има такође у граду у Мегарана култ.

Близу Пандионовог светиха налази се Хиполитина гробница. Изнећу предање које о њој причају становници Мегаре.⁷ Кад су Амазонке завојштивши због Антиопе на Атићане биле поражене од Тезеја и пошто је већину жена задесила смрт у боју, Хиполита, Антиопина сестра, која је тада била њихова врховна заповедница, утекне са шачицом жена у Мегару. Претрпевши тако тежак ратни пораз, обесхрабрена околностима у којима се обрела, а поврх тога и без наде да ће се вратити кући у Темискиру, од бола и очајања пресвисне. Након њене смрти, Мегарани је сахране, и облик њене гробнице одговара амазонском штиту. Недалеко од ове гробнице је гроб Тереја који се оженио Прокном, Пандионовом кћерком. За Тереја Мегарани причају да је владао као краљ облашћу око такозованих мегаридских Пага (Извора), по моме пак мишљењу, а за то су остала и сведочанства до данашњег дана, владао је Даулидом иза Херонеје; у прошлости су, наиме, велики део области која се данас зове Хелада настањивали варвари. Када је Тереј онако злочиначки поступио према Филомили, а жене се осветиле на Итију, Тереј није могао да их се домогне. Дигао је руку на себе у Мегари, и грађани му одмах насуше гробну хумку, и приносе му жртве сваке године користећи за то шљунак уместо јечма.⁸ Тада се ту, причају Мегарани, први пут појавила и птица пупавац. Жене пак дошоше у Атину и, како су једнако кајале и своје јаде и чедоморство, од силног кајања докајаше век

свој, а људи им приписаху преображај у славуја и ластавицу, јер и ове птице, по моме мишљењу, певају жалобно као да туже.⁹

42. Мегарани имају још један акропољ који носи име по Алкатоју. Док се успињете на овај акропољ, десно вам је гробница Мегареја, који им је у време навале Крићана као савезник стигао из Онхеста. Ту се такође показује жртвено огњиште богова по имену Продомеји¹ (Предградитељи). Овим је боговима, причају, први принео жртву паљеницу Алкатој, када је хтео да започне градњу бедема. Близу овог жртвеног огњишта је камен на коме је, како кажу, Аполон одложио лиру кад је помагао Алкатоју да зида бедем.² Да су Мегарани плаћали данак Атићанима, потврђује ми још и следеће: Алкатој је очито своју кћер Перибеју као данак послао заједно са Тезејем на Крит. У време кад је зидао бедем, Алкатоју је, како причају Мегарани, Аполон помагао у градњи и одложио је лиру на овај камен; кад год неко овај камен случајно удари камичком, он забруји као права лира кад се у њу удари. И ово ме је задивило, међутим, надасве ме је задивио египатски колос.³ У египатској Теби, кад пређете Нил према такозованим Сингама (Свиралама), видео сам статуу још у седећем ставу како јечи. Народ статуу зове Мемнон и прича о њему да је из Етиопије прегазис Египат чак до Сузе. Тебанци пак говоре да то није статуа Мемнона већ Фаменофа, њиховог сународника, а чуо сам неке како тврде да је то Сесострис. Статуу је преполовио Камбиз и сада део трупа од главе до струка лежи оборен, а остатак седи и сваког јутра при рабању сунца зајеца; тај би се звук најбоље могао упоредити са звуком напукле струне на китари или лири.

Мегарани имају Већницу, а то је, како кажу, негдашњи гроб Тималка о коме сам малочас рекао да га није убио Тезеј. На врху акропоља сазидан је Атенин храм,⁴ култна статуа је позлаћена, осим руку и стопала; ови делови, као и лице, израђени су од слоноваче. Овде је и друго светилиште Атене са именом Ника (Победа),

па треће Атене Ајантиде (Ајантове). Легенду о овом светилишту месни водичи су пропустили да спомену и ја ћу написати како мислим да је било. Теламон, Еаков син, ожену се Перибејом, Алкатојевом кћерком. Дакле, мислим да је Ајант, који је наследио Алкатојево краљевство, дао да се изваја Атенина статуа.

Стари Аполонов храм⁵ био је од опека; потом га је цар Хадријан президао од белог мермера. Статуа Аполона са именом Питијски и још једна са именом Декатефор (бог који прима десетак) сасвим су налик на египатске дрвене фигуре, док статуа Аполона, названог Архебет (Оснивач), личи на егинске статуе. Без разлике, све су извајане од ебановине. Чуо сам неког Кипранина, искусног травара и видара, како тврди да ебан не листа и не доноси плода, нити се уопште да видети на сунчевој светлости, већ да је то корење под земљом, да га Етиопи ископавају и да има у њих људи који знају да га пронађу. Ту је и светилиште Деметре Тесмофорос (Законодавке). Кад кренете од овог светилишта наниже, видећете гробницу Калиполида, Алкатојевог сина. Алкатој је имао и старијег сина, Исхеполида, кога је отац послао Мелеагру у помоћ да убије дивљу звер у Етолији. Кад је Исхеполид тамо погинуо, Калиполид је први сазнао за његову погибију и трком дотрчавши на акропољ — у том тренутку његов је отац палио жртву у част Аполону — збацио је главње са жртвеника; Алкатој, још необавештен о синовљевој погибији, преломио је да је Калиполид крив за светогрђе и одмах га је онако у јарости ударио по глави једном од главњи збачених са жртвеника и убио.

Уз улицу која води у Пританеј налази се светиште хероине Иноје⁶ око кога је камена ограда; поред ње расту маслине. Од Хелена само Мегарани приповедају да је Инојин леш доплутао до њихове обале. Леш су нашле и сахраниле Клесо и Таурополида — оне су кћери Клесона, Лелеговог сина — а Мегарани су је, веле, први назвали Леукотејом и сваке јој године приносе жртве.

43. У Мегари, кажу, има и светиште хероине Ифигеније; она је, наиме, такође овде умрла. Ја сам чуо и друго предање о Ифигенији, које причају Аркабани, а знам да је Хесиод испричао у епу *Кајалој жена* да Ифигенија није умрла, већ је по Артемидиној вољи Хеката. Херодот је написао у складу са овим предањем да Таури који живе поред Скитије приносе на жртву бродоломнике Девици, а за Девицу тврде да је Ифигенија, Агамемнонова кћи. У Мегарана и Адраст има култ. Он је такође, како веле, у њих умро када је освојивши Тебу враћао војску кући; смрт му је изазвала старост и Егијалејева смрт. Артемидино пак светилиште саградио је Агамемнон када је дошао да придобије Калханта, који је пребивао у Мегари, да са њим крене у Илион. У Пританеју је, говоре, сахрањен Еуип, Мегарејев син, а такође и Алкатојев син Исхеполид. Близу Пританеја има стена, зову је Анаклетрида (стена зова на повратак), јер је Деметра, ако је причи веровати, док је лутала тражећи кћерку, и са те стене позвала кћер да јој се врати. Још и у наше време жене у Мегари представом дочаравају ово предање.

У граду има гробова: једну су гробницу направили борцима палим за време најезде Меџанина, а оно што зову Есимнион била је такође гробница хероја. Кад је Хиперион, Агамемнонов син — он је, наиме, последњи владао Мегаром као краљ — дакле, када је Хиперион са своје похлепе и осиноности погинуо од Сандионове руке, грађани су одлучили да њима као краљ више не влада појединац, већ да заведу изборну управу и да се редом једни другима покоравају. Тада је Есимно, који по угледу и слави није заостајао ни за једним Мегаранином, дошао богу у Делфе за савет. Дошавши тамо, упитао је како Мегарани могу остварити напредак и благостање. Бог му је између осталог одговорио и да ће Мегаранима бити добро ако буду доносили одлуке „већином”.¹ Схватили су да се ово пророчанство односи на покојнике па су ту подигли Већницу да би се у њој нашао гроб њихових хероја.

Ако се одавде запутите светишту хероја Алкатоја, које у моје време Мегарани користе за архив, ту је гробница за коју су тврдили да припада Пиргоји, Алкатојевој жени, којом се оженио пре Мегарејеве кћери Еухеме. За другу гробницу кажу да припада Ифиноји, Алкатојевој кћери. Умрла је, како причају, још као девојка. Ушло је у обичај да девојке доносе на Ифинојин гроб жртве леванице и да јој пре удаје принесу на жртву увојак своје косе, баш као што су некад кћери Дељана резале увојке као жртву Хекаерги и Опида.² Поред улаза у Дионисион (Дионисово светилиште) има гроб Астикратеје и Ментоје: ове су биле кћери Полиида, сина Керана, који је био син Абанта, Меламповог сина. Мелампод је дошао у Мегару да очисти од греха Алкатоја када је убио сина Калиполида. Полиид је саградио и Дионисово светилиште, и поставио је као заветни дар дрвену статуу бога, која је у наше време цела покривена, осим лица; само оно се види. Поред ове статуе стоји и сатир од парског мермера, Праксителов рад. Овог Диониса зову Патрој (Отачки), а другог Дасилије (Листав), и причају да је као свој заветни дар култну статуу поставио Еухенор, син Полиида, Керановог сина. После Дионисовог светилишта има Афродитин храм са култном статуом од слоноваче и са култним именом богиње Праксис (љубавни чин). Ова статуа је најстарија у храму. Пејто (љубавно наговарање), као и друга богиња коју зову Парегора (Тешитељка) Праксителова су дела. Скопасова³ дела су Ерот (Љубав), Химер (Чежња) и Пот (Жудња), ако им се одиста и делање разликује попут имена. Близу Афродитиног храма има светилиште Тихе (Среће), а култна статуа богиње Праксителово је уметничко дело. У оближњем храму бронзане статуе муза и Зевса израдио је Лисип.

Мегарани имају још и Коребов гроб. Оно што је о њему у песми срочено испричаћу на овом месту, премда се у истој мери тиче и Арга.⁴ У доба када је у Аргу краљевао Кротоп, његова кћи Псамата, како приповедају, заневши са Аполоном роди чедо, па у страшном страху од оца дете изложи. На дете се намере Кротопо-

ви пси овчари и растргну га, а Аполон пошаље Аргивцима у град Појну (Покору). Она је, причају, од матера отимала нејач све док је Кореб, да би Аргивцима угодио, није убио. Али како уби Појну — није, наиме, јењавала морија која се као друго зло оборила на њих — Кореб по својој вољи оде у Делфе да искаје божју казну за убиство Појне. И стварно, Питија није дозволила Коребу да се врати у Арг, већ му је заповедила да узме треножац, изнесе га из светилишта, па да на месту где му треножац исклизне из руке сагради Аполону храм и сам се ту настани. Треножац му, а да ни опазио није, исклизне из шаке и падне на гори Геранији (Ждраловој гори). На том месту утемељи он село Триподиске (Троношћине). Коребов се гроб налази на мегарском тргу. На њему је урезано у елегичким дистисима предање и о Псамати и о самом Коребу, уз то је постављена и група надгробних фигура — Кореб који убија Појну. Ово су у Хелена најстарије статуе извајане од камена, које сам ја видео.

44. Близу Кореба сахрањен је Орсип¹ који је трчећи наг победио у Олимпији тркаче који су по старинском обичају сви били опасани прегачама. Уз то је, кажу, као војни заповедник у рату, припојио део суседне области. Намерно је, по моме мишљењу, пустио да му у Олимпији спадне прегача, јер је знао колико лакше од опасаног трчи наг човек. Кад од трга силазите улицом коју зову Еутеја (Прав), с њене десне стране је светилиште Аполона Простатерија (Заштитника). Ваља мало скренути с пута да би се светилиште нашло. У светилишту има један Аполон, кога вреди видети, и Артемида, па Лето и још неке статуе, а све је извајао Праксител. У старом гимназију близу капије коју зову Капија нимфа има камен у облику навелике пирамиде. Овај камен зову Аполон Карин² и ту је светилиште Илтија.

Толико знаменитости нуди њихов град за разгледање. Кад сте сишли до пристаништа, које се све до нашег времена зове Нисеја,³ ту је светилиште Деметре Малофоре (богиње која носи јагне): о њеном култном имену

казује се много штошта, као и да су први овчари у овом крају дали Деметри име Малофора. Може се закључити да се кров светилишта урушио од старости. Овде је и акропољ који се такође зове Нисеја. Пошто сте сишли са акропоља, ту поред мора вам је гробница Лелега, за кога говоре да је по доласку из Египта завладао као краљ, а био је син Посејдона и Либије, Елафове кћери. Према Нисеји лежи невелико острво Миноја. Ту се у рату против Ниса усидрило критско бродовље. Брдска област Мегариде граничи се са Беотијом и у њој су Мегарани утемељили град Пагу (Изворе) и још један, Егостену. Кад се запутите у Пагу па мало скренете са главног пута, има место где се показује стена начичкана заривеним стрелама,⁴ у коју су једном давно Међани ноћу одапињали стреле. У Паги је сачувана бронзана статуа Артемиде са култним именом Сотејра (Спаситељка), коју вреди видети; она како величином тако и изгледом потпуно одговара оној статуи у Мегари. Ту је и светиште хероја Егијалеја, Адрастовог сина. Кад су, наиме, Аргивци по други пут завојштили на Тебу, Егијалеј је погинуо код Глисанга на самом почетку првога боја и рођаци су га пренели у Пагу у Мегариди и сахранили; његово се светиште још увек зове Егијалејон. У Егостени⁵ има светилиште Мелампода, Амитаоновог сина; ту је на стели рељефно израђена невелика фигура мушкарца. Меламподу приносе жртве и сваке године светкују светковину њему у част. Он, веле, не прориче ни по сновима ни на било који други начин. Чуо сам још и ово у мегарском селу Еренеји: Аутоноја, Кадмова кћи, у превеликом болу због Актеонове погибије, која се збила онако како се прича, и због све зле среће у очевом дому овамо се доселила из Тебе. Аутонојина гробница је такође у овом селу.

Кад из Мегаре идете у Коринт, има ту и других гробова, међу којима је и гроб фрулаша Телефана⁶ са Сама. А гроб је, приповедају, дала да се направи Клеопатра, кћи Филипа, Аминтиног сина. Ту је и гробница Кара, Форонејевог сина; првобитно, била је то само хумка, док је касније по упутству божјег пророчанства

била украшена каменом шкољкашем. Мегарани су једини Хелени који имају ову врсту камена и од њега је у Мегари направљено много тога. То је веома бео камен, мекши од другог камена, и сав је прошаран морским шкољкама. То је дакле такав камен, а пут, који се све до данашњег дана зове Скиронида,⁷ по Скирону, направио је сам Скирон вршећи дужност мегарског врховног војног заповедника, а био је, како кажу, намењен искључиво пешачком саобраћају. Цар Хадријан га је проширио и подесио за колски саобраћај, тако да се на њему чак могу мимоићи двоја кола из супротног смера. О литицама које управо на уском грлу пута стрше увис постоје предања. О Молуријској литици предање гласи да се са ње у море суновратила Иноја⁸ са млађим сином Меликертом. Наиме, њеног старијег сина Леарха убио је отац. За Атаманта причају да је то учинио у махнитости. Али према другом предању, он је на Иноји и њеним синовима искалио необуздану јарост схвативши да глад која је морила Орхомењане и оно што је изгледало као Фрикса смрт нису последице божје промисли, него да је маћеха Иноја све то лукаво закувала. Тада је она побегла до мора и бацила се заједно са сином са Молуријске литице. Пошто је делфин донео дечака до Коринтске превлаке, људи су Меликерту указали почести и, променивши му име у Палемон, увели су његов култ, а њему у част приређују и Истамске игре.⁹ Молуријска литица је, како мисле, посвећена Леукотеји и Палемону, а литице после ње људи сматрају проклетим, зато што је Скирон, који је крај њих пребивао, одатле бацао у море све странце на које би се намерио. Подно литица пливала је корњача да шчепа све који упадну у море. А морске корњаче налик су на копнене, сем по величини и ногама, јер имају ноге као у туљана. Али казна за злодела стигла је Скирона, пошто га је Тезеј бацио у то исто море. На врху брда има храм Зевса кога зову Афесије (Избавитељ). Приповедају да је Еак, када је једном давно суша задесила Хелене, по упутству извесног пророчанства принео на Егини жртву паљеницу Зевсу Свехеленском, а бог их је изливши кишу избавио (*aphiēmi*) те

га тако назваше Афесијем. Ту се налазе статуе Афродите, Аполона и Пана. У истом правцу мало даље је Еуристејева гробница. Када је после боја са Хераклидима бежао из Атике, на овом је месту, веле, погинуо од Јолајеве руке. Када од овог пута кренете наниже, стигнете до светилишта Аполона Латоја, а иза њега је размеће мегарске и коринтске области. Овде је, приповедају, Хераклов син Хил поделио мегдан са Ехемом.

ДРУГА КЊИГА

КОРИНТ

1. Коринтска област која је део аргивске земље добила је име по Коринту. Да је Коринт Зевсов син, колико знам, нико никад није озбиљно тврдио сем већине Коринћана. Еумел,¹ Амфилитов син, један из рода такозваних Бакида, за кога се прича да је састављао епове, каже у *Историји Коринџа* — уколико је ова историја уистину његово дело — да се најпре у овом крају настанила Ефира, Океанова кћи; да се потом Маратон, син Епопеја, који је био син Алоеја, Хелијевог (Сунчевог) сина, бежећи од очевог безакоња и осиноности, одселио у Атичко приморје; да је по Епопејевој смрти Маратон дошао на Пелопонез, па разделивши синовима власт да се сам вратио поново у Атику; да је Асопија по Сикиону добила ново име, а по Коринту Ефиреја.

Коринт више не настањује ниједан од староседелца, већ досељеници које су довели Римљани. Одговорност за ово сноси Ахајски савез. Наиме, коринтски живаљ, као члан Савеза, учествовао је такође у рату против Римљана; а рат је изазвао Критолај,² наименован да заповеда ахајском војном силом, подбунивши како Ахајце тако и већину становништва ван Пелопонеза. Кад су победили у рату, Римљани су разоружали и друге Хелене, и сравнили су са земљом бедеме свих утврбених градова. Пошто је Мумије, који је тада био врховни заповедник римских снага на ратишту, опустошио Коринт, касније га је, кажу, поново населио Цезар,³ који је први увео друштвено уређење које је и данас на снази. Картагина је такође била поново настањена за време његове владавине.

146. г.
ст. е.

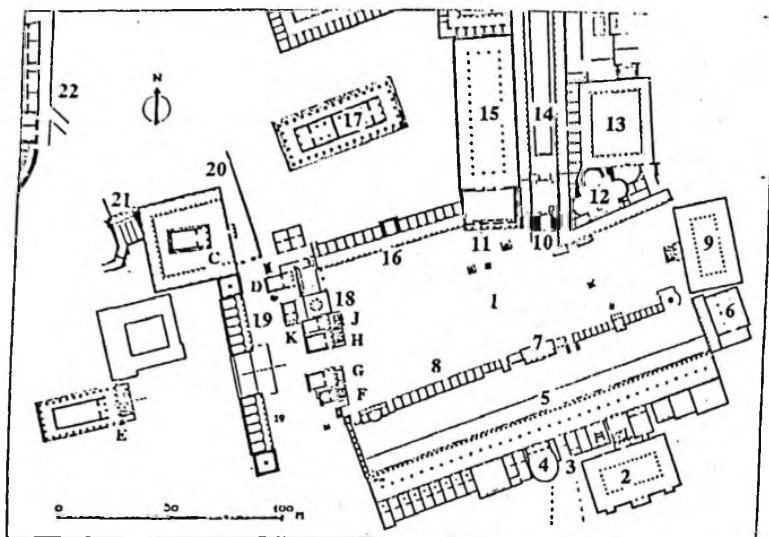
44. г.
ст. е.

Кромниј,⁴ који је назван по Крому, Посејдоновом сину, такође чини део коринтског подручја. Овде је, како причају, одрасла крмача Фаја, и један од легендарних Тезејевих подвига била је и борба са овом крмачом. Мало даље вам је оморика⁵ која још и данас расте крај обале, и ту је био Меликертов жртвеник. На ово је место, кажу, делфин изнео дечака; Сизиф је пронашао леш, сахранио га је на Истму (Превлаци) и њему у част установио Истамске игре. На почетку Истма има место где је разбојник Синид, објумивши их, оморике повијао до земље; све противнике које би победио на мегдану привезивао је за оморике и затим би пуштао дрвеће да се осови; тада би свака оморика вукла привезаног човека на своју страну, а како везе нису попуштале ни на једну од њих већ су истом јачином вукле са обе стране, он би се рашчерећио. На исти начин Тезеј је погубио самог Синида. Тезеј је, наиме, пут од Трезена до Атине очистио од злочинаца побивши све које сам претходно већ побројао; у светом Епидауру убио је и Перифета, за кога се верује да је био Хефестов син, а служио се у борби бронзаном тољагом. Коринтска превлака простира се у ширину на једној страни до мора код Кенхреје, а на другој до мора код Лехаја те тако област јужно од Истма чини копно. Онај који је покушао да од Пелопонеза створи острво⁶ одустао је пре но што је прокопао превлаку. Види се одакле су започели да копају, али уопште нису могли да продру кроз стеновити слој. Тако је Пелопонез још и сад копно, како га је створила природа. Александар, Филипов син, имао је само један неуспели подухват, када је, наиме, хтео да прокопа Мимант.⁷ А Книћане који су прокопавали своју превлаку зауставила је Питија. Толико је човеку тешко да насилно измени божја дела. Што се тиче предања које Коринћани причају о своме завичају, по моме мишљењу, оно није само њихово, већ су то Атињани први изумели у славу Атике. Дакле, Коринћани такође причају да се Посејдон спорио са Хелијем (Сунцем) око њихове земље и да је судија у спору био Бријареј; он је досудио

Посејдону Истамску превлаку са околином, а Хелију је дао вис који наткриљује град.

Од тада је, кажу, Истамска превлака Посејдонова. На Истму вреди видети позориште и стадион од белог мермера. Пошто си ушао у светилиште бога, на једној страни стоје статуе са ликовима такмичара, победника на Истамским играма, а на другој је дрворед оморика⁸ од којих је већина високо израсла. На храму, који није овећи, стоје бронзани тритони. У предворју храма има статуа — две Посејдонове, трећа је Амфитритина, затим Таласа (Море), која је такође од бронзе. Скулптуре у храму као заветни дар поставио је у наше време Херод Атичанин; то су четири коња потпуно позлаћена, сем копита, која су од слоноваче. Поред коња су два златна тритона, којима је све од слабина наниже израђено од слоноваче. На колима стоје Амфитрита и Посејдон, а дечак који усправно стоји на делфину је Палемон. Ова група такође је израђена од слоноваче и злата. На постољу, на коме стоје кола, у средини је приказана у рељефу Таласа (Море), која подиже увис дете Афродиту, а са обе стране стоје такозване Нереиде.⁹ Знам да и другде у Хелади има жртвеника ових божанстава, а неки су Хелени Нереидама посветили и светилишта поред жала, где Ахил такође има култ. Дотојино светилиште је у Габали, где још увек постоји хаљина коју је, како причају Хелени, Ерифила као мито примила на пропаст сину Алкмеону.¹⁰ На постољу Посејдонове статуе приказани су у рељефу и Тиндарејеви синови пошто су и они такође спасиоци лаба и морнара.¹¹ Остали заветни дарови су статуе Галене (Маине) и Таласе (Мора), па коњ који је од слабина наниже сасвим налик риби из мора, Иноја, Белерофонт и коњ Пегаз.

2. У градини светилишта с леве стране је Палемон-ов храм¹ у коме су статуе Посејдона, Леукотеје и самог Палемона. Има и друго светилиште, по имену Адитон — подземни ходник води до њега — у коме је, кажу, сакривен Палемон. Био то неки Коринћанин или странац, ко год би се овде криво заклео, ни на који начин не

КОРИНТ У II ВЕКУ

1. Агора — 2. Југоисточна базилика — 3. Капија — 4. Сала за седнице — 5. Јужна сала — 6. Југоисточна зграда — 7. Трибина за говорника — 8. Дућани — 9. Јулијевска базилика — 10. Пропилеји — 11. Фасада затвора — 12. Извор Пирене — 13. Аполоново светилиште — 14. Улица Лехај — 15. Базилика — 16. Дућани — 17. Аполонов храм — 18. Бабијев споменик — 19. Дућани — 20. Улица ка Сикиону — 21. Извор Глауке — 22. Одеон — C, D, F, G, H, J, K — Храмови.

може умаћи својој заклетви. Ту је и древно светилиште, такозвани Жртвеник киклопа, и на њему жртве паљенице приносе киклопима.² Што се тиче гробова Сизифа и Нелеја — кажу да је Нелеј, стигавши у Коринт, умро од болести и био сахрањен у близини Истма — не знам да ли би их ту тражио онај који је прочитао Еумелов спев. Наиме, Еумел каже да Сизиф чак ни Нестору није показао Нелејеву гробницу, јер то мора да остане незнано свима без разлике;³ Сизиф је пак сахрањен на Истму (Превлаци) и само је неколицина Коринћана, његових савременика, знала где му је био гроб. Истамско такмичење⁴ није било прекидано чак ни када је Мумије проте-

рао Коринћане, већ је све време, док је Коринт био ненасељен, Сикиоњанима било стављено у дужност да одржавају Истамске игре; по поновном насељењу града ова част припала је садашњим становницима Коринта.

Коринтским лукама имена су дали Лех и Кенхрија, за које се прича да су синови Посејдона и Пирене, Ахелојеве кћери. Међутим, у спеву *Велике Еоје*⁵ за Пирену је речено да је била Ебалова кћи. У луци Лехају има Посејдоново светилиште са бронзаном статуом, а на путу од Истма ка пристаништу Кенхреји је Артемидин храм са старом дрвеном статуом. У Кенхреји⁶ има Афродитин храм са мермерном статуом богиње и после њега, на молу који залази у море, стоји бронзана статуа Посејдона, док на другом крају пристаништа има два светилишта: Асклепијево и Изидино. Наспрам Кенхреје је Хеленино купатило: са стене се слива у море бујни слатканасте, млаке воде.

Кад се успињете ка Коринту, дуж пута има гробница а крај капије сахрањен је Диоген из Синопе, коме су Хелени наденули надимак Пас (*Κυων*). Пред градом је луг кипариса који зову Кранеј. Ту се налазе и Белеронтово светилиште, храм Афродите Мелениде (црне богиње) и Лаидин гроб на коме је постављена лавица која у предњим шапама држи овна.⁷ У Тесалији постоји још једна гробница за коју тврде да је Лаидина; наводно, заљубивши се у Хипострата, Лаида је дошла у Тесалију. Приповеда се да је родом била из Хикаре на Сицилији и да су је још као девојчицу заробили Никија и Атињани; пошто су је продали, доспела је у Коринт, засенила лепотом ондашње хетере и пробудила у Коринћана толико дивљење да је још и сада својатају.

Од споменика вредних помена у граду, један део чине остаци старина, а већи део био је изграђен у време доцнијег процвата.⁸ На тргу — ту има, наиме, највише светилишта — налази се Артемида са култим именом Ефесија (богиња из Ефеса) и две дрвене статуе Диониса, потпуно позлаћене осим лица, која су им украшена црвеном бојом. Првог Диониса зову Лисије (бог који ослобађа), а другог Бакхеј; предање о њима испричају

и ја. Пентеј⁹ се, кажу, обесно вребајући Диониса, дрзнуо на много штошта, а напослетку је отишао на Китерон да уходи жене. Попевши се на дрво посматрао је шта чине; кад су га жене у томе затекле, одмах су га свукле са дрвета и живог растргле, кидајући му једна један, друга други део тела. Касније, како Коринћани причају, Питија им је пророчанством наредила да то стабло пронађу и поштују исто као бога. Са тог разлога од оног дрвета направише ове статуе. Ту је такође храм Тихе (Среће), са статуом од парског мермера у стојећем ставу. Поред храма је светилиште за све богове. У близини је сазидана чесма,¹⁰ а на њој је бронзани Посејдон под чијим је ногама делфин из кога тече вода. Од бронзе је и статуа Аполона са култним именом Кларије (бог из Клара) и статуа Афродите коју је извајао Хермоген са Китере. Има и две Хермесове статуе, обе од бронзе и у стојећем ставу, а једној од њих сазидан је и храм. Од Зевсових статуа — такође су под отвореним небом — прва нема култног имена, другу зову Хтоније (бог подземља), а трећу Хипсистос (Преузвишени).

3. Насред трга је бронзана статуа Атене на чијем су постољу израбене у рељефу фигуре муза. Повише трга је храм Октавије, сестре Августе, који је владао Римљанима после Цезара, оснивача садашњег Коринта.

Кад напуштате трг улицом која води у Лехај, ту вам је капија и на њој су двоја позлаћена кола, једна носе Фаетонта, Хелијевог сина, а друга самога Хелија. Мало даље од капије, десно од улаза стоји бронзани Херакле. После њега је улаз за Пиренину воду. За Пирену причају да се, оплакујући сина Кенхреја кога је Артемида нехотице убила, од силних суза расточила у извор. Извор је украшен белим мермером, и ту су сазидане одаје попут пећина из којих у студенац под ведрим небом дотиче вода слатка за пиће; коринтска бронза усијана и још топла кали се, кажу, такође овом водом јер бронза... Коринћани немају.¹ Сем овога, у близини Пирене је и Аполонова статуа и његова света градина, у којој је слика са Одисејевим јуначким нападом на просце.

Кад наставите улицом која води право у Лехај, стићи ћете до бронзане статуе Хермеса у седећем ставу.² Поред њега стоји ован, јер се Хермес, према веровању, од свих богова највише стара о стадима увећавајући њихов приплод, као што је и Хомер рекао у *Илијади*³:

*сина сѣадовѣиѣи Форбаниѣи коѣ је више од свију
Троѣаца Хермиѣа волео, имања мноѣа му дао.*

Оно што се прича о Хермесу и овну на мистеријама Мајке, премда знам, нећу испричати. После Хермесове статуе следе Посејдон, Леукотеја и Палемон на делфину. Коринћани у разним крајевима града имају купатила, нека су изграђена о државном трошку, а једно је саградио цар Хадријан. Најчувеније од њих налази се близу Посејдонове статуе. Саградио га је Спартанац Еурикле⁴ и украсио разноврсним каменом, претежно оне врсте коју копају у Крокеји у Лаконији. Лево од улаза стоји Посејдон, а после њега Артемида у лову. Широм града Коринћани су направили доста кладенаца, јер имају обиље текуће воде, а уз то још и воду коју је цар Хадријан спровео из Стимфала;⁵ но надасве вреди видети кладенац поред Артемидине статуе. На њему је фигура Белерофонта, а вода тече кроз копита коња Пегаса.

Ако се пак од трга запутите другом улицом, у правцу Сикиона, можете видети на десној страни улице храм са бронзаном статуом Аполона,⁶ а мало даље такозвани Глаукин бунар. У њега се, како причају, бацила Глаука у нади да ће ова вода бити утук Медејиним враџбинама.⁷ Повише овог бунара сазидан је такозвани Одеон, а поред њега је гробница Медејиних синова. Имена су им била Мермер и Ферет, а Коринћани су их, прича се, каменовали због дарова које су, кажу они, донели Галуки. Пошто је њихова смрт била насилна и неправична, Мермер и Ферет су Коринћанима морили нејач све док по наредби божјег пророчанства грађани нису установили да се овима сваке године приносе жртве и док нису поставили статуу Дејме (Ужаса). Она се сачувала све до наших дана; то је статуа жене извајане

тако да се човек престрави. Међутим, када су Римљани опустошили Коринт и стари Коринћани нетрагом не-стали, досељеници нису одржавали она жртвовања Медејиним синовима, њихова деца нису њима у част секла косу нити су носила црне хаљине. Што се Медеје тиче, она је тада отишла у Атину и удала се за Егеја, а после неког времена, затечена да Тезеју ради о глави, утекла је из Атине; приспевши у земљу, која се у оно доба звала Арија, дала је становницима своје име, те се по њој називају Међанима. Сина, кога је у бекству довела са собом Аријевцима, родила је, кажу, од Егеја и име му је било Мед. Хеланик⁸ га, међутим, назива Поликсом и тврди да му је отац Јасон. У Хелена постоји еп назван *Науџакџија*.⁹ У њему је речено да се Јасон по Пелијиној смрти преселио из Јолка на Коркиру и да је његовог старијег сина Мермера, док је лов ловио преко на копну, растргла лавица. О Ферету нема ни речи. А Лакедемонјанин Кинетон¹⁰ — он је такође у стиховима саставио *Генеалоџије* — рекао је за Медеју да је Јасону родила сина Медеја и кћер Ериопиду; ни он ништа више не каже о деци. Еумел¹¹ је испричао да је Хелије предао област Асопију Алоеју, а област Ефире Ејету. На поласку у Колхиду Ејет је поверио своју област Буну, да њом управља — Бун је био син Хермеса и Алкидамеје — а када је Бун умро, Епопеј, Алоејев син, помогао се и престола у Ефири. Када је потом Коринт, Маратов син, умро не оставивши за собом порода, Коринћани су позвали себи Медеју из Јолка и предали јој престо. Преко ње је Јасон у Коринту завладао као краљ. Како су јој се рађала деца, Медеја је стално свако новороче носила у Херино светилиште и тамо га кришом остављала. А поступала је тако верујући да ће постати бесмртни. Напокон је и сама увидела да се преварила у очекивању, утом је и Јасон жену затекао на делу — био је, наиме, неумољив кад је тражила опроштај и одатле је одједрио у Јолк — па је због тога и Медеја отишла предавши краљевство Сизифу.

4. Прочитао сам да је то тако било, а недалеко од гробнице Медејиних синова има светилиште Атене Халинитиде¹ (богиње са уздом). Атина је, кажу, највише од свих богова Белерофонту у свему помогла и предала му је Пегаза пошто га је сама укротила и ставила му узде. Богињина култна статуа је од дрвета, а лице, руке и стопала су од белог мермера. Да Белерофонт није владао као самосвојни краљ, него је био потчињен Прету и Аргивцима верујем и ја сам као и сваки човек који није површно прочитао Хомерове епове.² Коринћани су очито, и када је Белерофонт прешао у Ликију, не у мањој мери остали потчињени владарима у Аргу или Микени. Они у војсци за поход на Троју нису имали посебно из Коринта свога заповедника, већ су, сврстани заједно са Микењанима и осталима, учествовали у походу под Агамемноновим заповедништвом. А Сизиф није имао само сина Глаука, Белерофонтовог оца, већ и другог сина Орнитиона, а уз њега и Терсандра и Алма. Фок је био Орнитионов син, а по казивању Посејдонов. Он се доселио у Титореју у Фокиди — сада се тако зове — а Тоант, млади Орнитионов син, остао је у Коринту. Од Тоанта се родио Дамофонт, од Дамофонта Пропода, од Проподе Дорида и Хијантида. За време краљевања ове двојице Дорци завојштише на Коринт; предводио их је Алет, син Хипота, Филантовог сина, који је био син Антиоха, Херакловог сина. Дакле, Дорида и Хијантида, предавши краљевску власт Алету, осташе у Коринту, а коринтски живаљ након пораза у боју би протеран од Дораца. И сам Алет и његови потомци владаху као краљеви пет колена до Бакија, Прумнидовог сина, а после њега такозвани Бакиди наставише да владају још пет поколења, све до Телеста, Аристодемовог сина. Телеста пак из мржње убише Аријеј и Перанта, и више не бејаше краљева, већ по годину дана владаху притани из редова Бакида све док их Кипсел, Еонтијев син, завевши тиранију, није протерао. А Кипсел бејаше потомак Мелана, Антасовог сина. Мелану из Гонусе повише Сикиона, који је Дорцима помогао у походу против Коринта, Алет је прво наредио да оде другим Хеленима пошто

бог није дао пристанак да ту остане, али га је касније, погрешно схвативши смисао пророчанства, примио као досељеника.

Открио сам да је повест коринтских краљева била таква. Дакле, светилиште Атене Халинитиде налази се поред њиховог позоришта и у близини је дрвена статуа голог Херакла; како тврде, Дедалово је уметничко дело. Свеколика Дедалова дела, премда су наоко прилично необична и сирова, обасјава ипак некакво божанско надахнуће. Повише позоришта је светилиште Зевса Капитолског, тако названог на језику Римљана, а на грчком би се могао звати Корифејем. Недалеко од овог позоришта је стари гимназиј и извор који зову Лерна. Извор је окружен колонадом, саграђена су и седишта да у лето људи уђу и одахну. Поред овог гимназија има божјих храмова — један Зевсов, други Асклепијев.³ У овом последњем су статуе Асклепија и Хигије (Здравља) од белог мермера, а Зевсова статуа је од бронзе.

Кад се успињете на Акрокоринт⁴ — то вам је врх брда над градом који је Хелију досудио Бријареј када је судио у спору, а Хелије га је, Коринћани кажу, уступио Афродити — дакле, при успону на Акрокоринт стићи ћете до два Изидина светилишта; једну Изиду зову Пелагија (богиња мора), а другу Египћанка; ту су још два Серапидова светилишта од којих једно зову светилиштем — Серапида „у Конопу”. После ових светилишта направљени су жртвеници за Хелија (Сунце), а ту је и светилиште Ананке и Бије (Нужности и Силе); није уобичајено да се улази у ово светилиште. Поврх њега је храм и престо Мајке богова. И сама богиња и престо извајани су од камена. Храм мојра (суђаја) као и храм Деметре и Коре (Девојке) имају култне статуе које се не могу видети.⁵ На истом се месту налази и храм Хере Бунаје; утемељио га је Бун, Хермесов син, те се зато богиња зове Бунаја.

5. Горе на Акрокоринту вам је Афродитин храм.¹ У њему има статуа: она сама са оружјем, Хелије и Ерот (Љубав) са луком. За извор који се налази иза храма

кажу да је Асопов дар, дарован Сизифу. Сизиф² је, наиме, знао да је Зевс отео Егину, Асопову кћер, али, када га је Асоп молио да му открије тајну, одбио је било шта да ода све док од њега и на Акрокоринту не добије извор. Када му је пак Асоп извор даровао, открио је тајну и тако због своје брбљивости — веровао ко хоће — у Хаду испашта казну. Чуо сам већ људе како причају да је тај извор Пирена и да одавде подземним током вода дотиче у онај извор у граду.³ Овај Асоп извире у подручју Флијунта, протиче кроз област Сикиона и улива се ту у море. А Асоп је, причају Флијунћани, изродио кћери Коркиру, Егину и Тебу. По Коркири и Егини добила су нова имена острва која су се звала Схерија и Енона, а по Теби се прозвао град подно Кадмеје. Тебанци се са тим не слажу и тврде да је Теба била кћи беотског, а не флијунтског Асопа. И друга предања о реци Асопу причају и Флијунћани и Сикиоњани, као и то да је његова вода туђинска, а не домородна.⁴ Текући од Келене наниже кроз Фригију и Крију, Меандар се, наводно, код Милета улива у море, стиже до Пелопонеза и ствара Асоп. Сећам се да сам од Дељана чуо још једну такву причу, како им вода коју зову Инопом дотиче из Нила. Чак има и прича да је и сам Нил у ствари Еуфрат који у мочвари понире и поново извире повише Етиопије те постаје Нил. О Асопу сам чуо такву пручу, а кад од Акрокоринта скренете на брдски пут, стићи ћете до Тенејске капије⁵ и светилишта Илтије. Такозвана Тенеја далеко је неких шездесет стадија. Тенејани тврде за себе да су Тројанци, да су их Хелени као заробљенике довели са Тенеда и да су се ту настанили са Агамемноновим допуштењем. Стога од богова највише поштују Аполона.

Кад из Коринта кренете не у унутрашњост већ путем за Сикион, недалеко од града вам је с леве стране пута спаљени храм. Било је, дакако, много ратова широм коринтске области и ватра је, природно, захватала и куће и храмове изван бедема, али овај је храм био Аполонов и, причају, спалио га је Пир, Ахилејев син. Доцније сам чуо друго предање, да су Коринћани утемељи-

ли храм Зевсу Олимпијском и да га је одавде или оданде ненадано задесио пожар и спалио.

Сикиоњани⁶ — они су суседи Коринћана на овом делу меће — причају о свом завичају да је први исконски житељ у овом крају био Егијалеј и да се област Пелопонеза, која се још и сад зове Егијал,⁷ прозвала по њему, јер је у њој био краљ и први је утемељио у равници град Егијалију.⁸ Ту где им је данас Атенин храм, био је некада акропољ. Егијалеј, кажу, роди Еуропа, Еуроп Телхина, а Телхин Апида. Овај се Апид, пре но што је Пелоп дошао у Олимпију, толико осовио у моћи да се цела област ниже од Истма по њему прозвала Апијом. Од Апида се родио Телксион, од Телксиона Егир, а од овога Туримах, од Туримаха Леукип. Леукип пак није имао мушке деце, већ кћер Калхинију. Ову је Калхинију, кажу, облежао Посејдон, а њено дете одгајио је Леукип и на самрти му је предао престо. Име овога дечака бејаше Перат. Легенда о Племнају,⁹ Ператовом сину, веома ме је зачудила. Сва новорочад коју му рабаше жена умираху истом кад би се првим плачем огласила, све док се Деметра није сажалила на Племнаја. Приспевши у Егијалеју прерушена као странкиња, одгајила је Племнају сина Ортополида. Ортополид је имао кћер Хрисорту. За њу верују да је, затрудневши од Аполона, родила сина коме су дали име Корон, а он је изродио синове Корака и млађег Ламедонта.

6. Када је Корак умро не оставивши за собом порода, баш се у то време из Тесалије вратио Епопеј, и преузео је престо. Док је он краљевао, непријатељска војска им је први пут, како приповедају, ушла у земљу, а све време пре тога проживели су у миру. А рат је изазвао следећи догађај. Антиопа, Никтејева кћи, стекла је име међу Хеленима са своје лепоте, уз то је о њој колао глас да није кћи Никтеја већ Асопа, који размеђује тебанско од платејског подручја. Ову лепотицу отео је Епопеј. Да ли је девојку претходно запросио, или је од почетка смислио овај дрскији начин, ја не знам. Када су стигли Тебанци са оружјем у рукама, ту допадне рана

Никтеј, али буде рањен и победник у сукобу Епопеј. Никтеја, пошто је изнемогао, понесу кући у Тебу, а он на умору повери Лику, своме брату, да буде намесник у Теби, јер је и сам био намесник Лабдаку, још малолетном сину Полидора, Кадмовог сина. Дакле, тада је поверио брату да уместо њега влада као Лабдаков намесник и молио је и заклињао Лика да са још бројнијом војском нападне Егијалију, да се освети Епопеју, а саму Антиопу, ако му падне шака, да казни. За то време Епопеј је прво принео жртве захвалнице за победу и почео је да зида Атенин храм. Када је радове привео крају, помолио се богињи и затражио да му знаком покаже да ли јој је завршени храм угодан. Како је завршио молитву, пред храмом је, казују, израсла маслина. После тога и Епопеја је стигла смрт од ране коју је запустео, тако да Лик и није више имао потребе да ратује пошто му је Ламедонт, Коронов син, који је после Епопеја дошао на престо, предао Антиопу. Док су је путем за Елеутеру терали у Тебу, ту у крај пута се породила. Ово је Асије,¹ Амфиптолемов син, преточио у стихове:

*Асоја дубокој вира, силовийе, вршложне реке
кћи Анџиоја Амфиона божанској роди и Зеџа
зачев од Зевса и Ејојеја, људ'ма њасџира.*

Хомер² их је узвисио славнијим родословом и каже да су они први утемељили Тебу, разлучивши тако, по моме мишљењу, доњи град од Кадмеје. Завладавши као краљ, Ламедонт се оженио из Атине Фенојом, Клитијиним кћерком. Када је потом повео рат против Архандра и Архитела, Ахајевих синова, придобио је за савезника у рату и Сикиона из Атике и дао му је за жену своју кћер Зеуксипу. Пошто је Сикион завладао као краљ, по њему је земља названа Сикионијом, а град уместо Егијале Сикионом. За Сикиона неки тврде да није био син Маратона, Епопејевог сина, већ Метиона, Ерехтејевог сина. Са њима се слаже и Асије; што се пак Хесиода и Ибика тиче, први је рекао да је Сикион био Ерехтејев син, а Ибик тврди Пелопов. Сикион је имао кћер Хтоно-

филу, а Хтонофилин и Хермесов син је, како веле, био Полиб. Касније се њом ожени Флијант, Дионисов син и добио је сина Андродаманта. Полиб је кћер Лисианасу дао за жену Талају, сину Бијантовом а аргивском краљу. Када је Адраст бежао из Арга, дошао је Полибу у Сикион и доцније, по Полибовој смрти, добио је краљевску власт у Сикиону. По Адрастовом повратку у Арг, Јаниск, потомак Клитије, Ламедонтовог таста, дошавши из Атике постао је краљ, а по његовој смрти Фест, по предању такође један од Хераклових синова. Но, када се Фест послушавши пророчанство преселио на Крит, краљ је, прича се, постао Зеуксип, син Аполона и нимфе Силиде. По Зеуксиповој смрти Агамемнон је завојштио на Сикион и на краља Хиполита, сина Ропала, Фестовог сина. Уплашивши се војске која је кренула на њега, Хиполит је пристао да се потчини Агамемнону и Микењанима. Син овог Хиполита био је Лакестада. Али Фалк, Теменов син, са Дорцима је ноћу на препад освојио Сикион, па пошто је и сам био један од Хераклида, краљу није нанео никакво зло већ га је примио за свог савладара.

7. Од тога доба Сикиоњани посташе Дорци, а њихова земља настаде део Арголиде. Разрушивши Егијалев град у равници, Деметрије, Антигонов син, утемељио је поред места на коме је некада био древни акропољ садашњи град. Пошто су Сикиоњани изгубили моћ — човек би погрешио ако тражи узрок томе, но могле би му користити Хомерове речи о Зевсу:

који мноћим веће њрадовима разруши шврће¹

— елем, тако обеснажене Сикиоњане задесио је земљотрес, замало им град није оставио без живе душе и лишио их је многих знаменитости. Овај земљотрес опустошио је градове у Карији и Ликији, а острво Род се тако жестоко затресло да је изгледало да се остварило сибилино пророчанство² о Роду.

Кад сте прешли из коринтског подручја у сикионско, ту вам је гроб Лика, Месењанина, био ко био овај Лик; ја, наиме, не могу да нађем никаквог Лика Месењанина који се увежбавао за такмичење у петобоју и победио у Олимпији. Тај гроб је земљана хумка, а сами Сикиоњани углавном на исти начин сахрањују своје мртве. Тело, наиме, прекрију земљом па сазидавши камено постоље стављају горе стубове, а на њих постављају врх сасвим налик забатима на храмовима. На њему ништа друго не исписују до покојниково име — не споменувши очево — и кажу му збогом.

После Ликовог гроба, пошто већ пређете Асоп, на десној страни вам је Олимпион, а још мало напред, на левој страни пута гроб Атињанина Еуполида, комичког песника.³ Када наставите даље, пошто сте скренули као да ћете у град, ту вам је гробница Ксенодике која је умрла на порођају. Гробница није направљена на сикиоњански начин, већ да би што је више могуће одговарала слици.⁴ Ако уопште има неке слике коју вреди видети, то је ова. Нешто даље одавде вам је гроб Сикиоњана који су пали код Пелене и Диме у Ахаји, затим у Мегалопољу и код Селасије. Известићу о њима подробније у наредним поглављима. Поред капије Сикиоњани имају извор у пећини чија вода не извире из земље већ се слива са пећинског свода. Стога се зове Стазуса (Капав извор).

На садашњем акропољу има светилиште Тихе Акраје (Среће, са виса), а после њега светилиште Диоскура; и они сами су као и статуа Тихе од дрвета.⁵ За извајаног мушкарца са штитом на сцени позоришта⁶ саграђеног подно акропоља кажу да је Арат, Клинијин син. После позоришта је Дионисов храм. Култна статуа бога је од слоноваче и злата, а крај њега су бакханткиње од белог мермера. Ове су жене, кажу, посвећене Дионису и падају у занос њему у част. Но Сикиоњани имају извесне статуе које држе у тајности. Њих једне ноћи сваке године преносе у Дионисово светилиште из такозваног Косметерија (Облачионице) уз запаљене буктиње и појање домородних химни. Челник обредне поворке је

303. г.
ст. е.

222. г.
ст. е.

статуа Диониса кога зову Бакхеј — поставио га је Сикиоњанима Андродамант, Флијантов син — а за њим следи такозвани Лисије (Избавитељ), кога је Тебанац Фан донео из Тебе по Питијином наређењу. Фан је приспео у Сикион када је Аристوماх, син Клеодеја, погрешно схвативши добијено пророчанство, пропустио прилику да се врати на Пелопонез.⁷ Кад се из Дионисовог светилишта запутите ка тргу, видећете са десне стране храм Артемиде Лимнаје (Језеркиње). На први поглед човеку је јасно да се кров урушио; о култној статуи нису у стању да кажу ни да ли је пренета на друго место ни на који је начин уништена.

По доласку на трг видећете светилиште Пејтоје (богиње наговора); оно је такође без култне статуе. Култ Пејтоје био је установљен са следећег разлога. Убивши Питона, Аполон и Артемиду дођоше у Егијалију ради обредног чишћења.⁸ Пошто их је обузео ужас на месту које и данас зову Фобос (Страх), они окренуше на Крит Карманору, а на становништво у Егијалији обори се морија. Гатари посаветоваше житељима Егијалије да жртвама умилостиве Аполона и Артемиду те они послаше на реку Ситу као молиоце седам дечака и исто толико девојчица. Деца су, кажу, привољела богове и дошли су на тадашњи акропољ, а место на које су прво крочили Пејтојино је светилиште. У складу са овом легендом врше још и данас овакав обред: за време Аполонове светковине деца одлазе на реку Ситу и, пошто донесу богове у Пејтојино светилиште, опет их, кажу, враћају у Аполонов храм. Храм се налази на садашњем тргу, а некад давно, кажу, саградио га је Прет. На овом су се месту наводно његове кћери ослободиле помаме. Причају још ово, да је у овом храму Мелеагар оставио као заветни дар копље којим је убио вепра. Овде је, тврде, и Марсијина свирала била остављена као дар богу. Када је Силена стигла зла коб, река Марсија однела је свиралу у Меандар; пошто је свирала исплутала у Асопу, била је избачена на суво у сикионској области а неки је пастир свиралу нашао и поклониио Аполону. Од поменутих заветних дарова ниједан више не постоји, јер

су нестали заједно са храмом који је изгорео. Овај садашњи храм са култном статуом саграђен је као Питоклов заветни дар.

8. Ограђено светилиште римских царева у близини Пејтојиног светилишта било је некада кућа тиранина Клеона. Клистен, син Аристониа, Мироновог сина, завео је, наиме, тиранију још док су Сикиоњани пребивали у доњем граду, а тако је поступио и Клеон у садашњем граду. Пред овом кућом има светилиште хероја Арата који је од свих Хелена, својих савременика, остварио најзначајнија дела. Ово је његова историја. После Клеона, који је владао као самодржац, многе највиђеније грађане обузела је жудња за тиранијом и то тако несавладива да су два човека, Еутидем и Тимоклида истовремено завладали као тирани. Њих је пак протерао народ узевши за свог челника Клинију, Аратовог оца. Неколико година потом завео је тиранију Абантида. Клинију је још пре овог задесила смрт, а Арата је протерао Абантида, или је пак Арат по својој вољи отишао из града. Тада неки мештани убију Абантиду, а његов отац Пасеја одмах постане тиранин. Убивши Пасеју, Никокле је сам завладао као тиранин. Овог Никокла напао је Арат дошавши са изгнаним Сикиоњанима и аргивским најамницима; неке стражаре преваривши у мраку — напад је, наиме, извршио ноћу — а друге богме савладавши, продро је унутар бедема; затим — већ се помањала зора — повевши са собом и грађане, журно се запутио тирановој кући. Кућу је без муке освојио, али сам Никокле је неопажен умакао.

Сикиоњанима је Арат поново увео грађанску равноправност измиливши их са изгнаницима. Вративши изгнаницима куће и сва остала добра која су била распродата, обештетио је купце из личних средстава. Затим је — пошто се у душама свих Хелена уврежио страх од Македонаца и Антигона,¹ који је владао као старатељ Филипа, Деметријевог сина — са наведеног разлога Сикиоњане, иако су били Дорци, увео у Ахајски савез. Одмах су га Ахајци изабрали за војног заповедника и,

590. г.
ст. е.

251. г.
ст. е.

повевши их на Локране из Амфисе па у Етолију, јер су им Етолци били непријатељи, похарао им је земљу. Будући да је Антигон држао Коринт, и да је у граду била македонска војна посада, Арат је изненадним нападом изазвао панику, и победивши у битки, побио је и друге Македонце и Персеја, заповедника војне посаде, који је учио филозофију у Зенона, Мнасејевог сина. Када је Арат ослободио Коринт, придружише се Савезу Епидурани и Трезењани који пребивају на Арголидском рту, од житеља с ону страну Истма Мегарани, а савезништво са Ахајским савезом склопио је чак и Птоlemeј. Лакедемоњани и краљ Агид, Еудамидин син, предухитрили су га освојивши у налету Пелену. Када је стигао Арат са војском, Лекедемоњани су се са њим сукобили и претрпели пораз, па напустивши Пелену, вратили су се кући под заштитом мировног споразума. После ратних успеха на Пелопонезу Арат је држао за силну срамоту што се Македонцима препушта да неометано господаре Пирејем, Мунихијом, уз то још Саламином и Сүнионом па — није, наиме, гајио наду да оружаном силом може ова места преотети — предобије Диогена,² заповедника над војним посадама у наведеним местима, да се за сто педесет таланата повуче са ових положаја; сам је приложио шестину овог износа у име Атињана. Наговорио је и Аристомаха, који је у Аргу био тиранин, да Аргивцима врати демократију и учлани се у Ахајски савез; освојио је Мантинеју од Лакедемоњана који су је били запосели. Међутим, сва човекова хтења се не остварују увек по његовој вољи, те је тако чак и самог Арата невоља притерала да постане савезник Македонаца и Антигона, а то се збило овако.

9. Клеомен, син Леониде, Клеонимовог сина, наследио краљевску власт у Спарти, био је налик на Паусанију како по жељи за апсолутном влашћу тако и по незадовољству постојећим уређењем у држави. Како је био ватренији од Паусаније и неустрашив, убрзо је све то смишљено и одважно остварио. Отровао је Еури-

дамиду, краља из друге краљевске куће, који је још био дечак, а уз подршку ефора пренео је власт на свога брата Епиклеиду; укинувши овлашћења Герусије, наместо њених чланова поставио је номинално патрономе. Амбиција му је била да оствари крупније подухвате и загосподари Хеладом. Прво је напао Ахајце надајући се да ће му, уколико победи, постати савезници, а нарочито није желео да Савез омета остварење његових намера. Сукобивши се са њима код Диме повише Патре — Арат је и овом приликом био на челу Ахајаца — Клеомен је победио у боју. Пораз је Арата принудио, јер је страховао за безбедност Ахајског савеза а и самог Сикиона, да позове у помоћ Антигона. Будући да је Клеомен погазио мировни споразум који је углавио са Антигоном и отворено кршио одредбе уговора, и у другим приликама и кад је протерао становнике Мегалопоља, чим је Антигон прешао на Пелопонез, Ахајци се сукобише са Клеоменом код Селасије. Пошто су Ахајци победили, становништво Селасије било је поробљено и продано, а сам Лакедемон освојен. Антигон је са Ахајцима вратио Лакедемоњанима државно уређење њихових предака; од Леонидиних синова Епиклида је погинуо у боју, а Клеомен је побегао у Египат. У почетку је у Птоlemeја уживао велику почит, а затим је био окован и бачен у тамницу под оптужбом да подбада Египћане против краља. Утекао је из тамнице и зачео побуну међу Александријцима; напokon се, кад су га заробили, сам пробо мачем. Лакедемоњани, задовољни што су се решили Клеомена, нису више хтели да остану под краљевском влашћу, а све остало из старог државног уређења очувало се у њих све до данас. Антигон је остао привржен Арату као човеку који га је добрим задужио и уз чију је помоћ остварио сјајне успехе. Међутим, чим је Филип наследио власт — Арат, наиме, није одобравао што често искаљује бес на поданицима, чак га је ту и тамо спречавао да понеку намеру оствари — са наведених разлога Филип је смакнуо Арата, подмукло му давши да попије отров. Арата су из Егија — ту га је уграбио суђени час — пренели у Сикион и сахранили, где и

225. г.
ст. е.

222. г.
ст. е.

данас постоји светилиште са његовим именом — Аратејон. Филип је учинио исто и Атињанима Еуриклиди и Микону. Ову двојицу, који су били беседници од поверења у народу, такође је уклонио отровом. Али баш Филипа такође ће неумитно стићи коб људоморног отрова. Наиме, његовог сина Деметрија, отровао је млади Филип син Персеј и тако отерао ојађеног оца у смрт. Ово сам узгред испричао имајући пред очима Хесиодове надахнуте речи да човек који снује зло ближњем, првенствено га баш ка себи усмерава.¹

После светишта хероја Арата, следи жртвеник Посејдона Истмијског, затим Зевс Мејлихије (Милостиви) и Артемида коју зову Патроја (Отачка); ове су статуе извајане сасвим неукло. Мејлихије је налик на пирамиду,² а Артемида на стуб. Ту су сазидани и њихова Већница и Клистенев портик, који носи име по градитељу. Саградио га је средствима из ратног плена Клистен који је заједно са члановима Амфиктионије ратовао против Кире. На тргу под отвореним небом стоји Зевс од бронзе, Лисипов уметнички рад,³ а поред њега је позлаћена Артемида. У близини има светилиште Аполона Ликија (Вучјег), сада у рушевинама и уопште га не вреди видети. Наиме, једном давно вукови су тако често упадали у стада да Сикиоњани више нису имали никакве користи од њих и бог им је, споменувши извесно место на коме је лежало суво дебло, одговорио и поучио их да кору овог дебла заједно са месом изложе за храну зверима. Како то звери окусише, одмах полипсаше од коре, а оно дебло је лежало у светилишту Ликија; која је то врста дрвета била, нису знали да кажу чак ни сикионски водичи. После светилишта следи низ бронзаних статуа. Кажу да су то Претове кћери, међутим, натписи на њима односе се на друге жене. Овде је и бронзани Херакле: израдио га је Лисип из Сикиона и ту близу стоји Хермес Агорај (заштитник трга).

10. У гимназију који није далеко од трга постављен је као заветни дар Херакле од камена, Скопасово уметничко дело.¹ Има и на другом месту у граду Хераклову

светилиште. Целу свету градину овде зову Педизом, а наспред ње је светилиште и у њему древна дрвена статуа, уметничко дело Лафаеса Флијунтинина. А Сикиоњани имају овакав обичај при приношењу жртава. Стигавши у Сикион, Фест је, причају, затекао становнике где Хераклу приносе жртве као хероју. Он нипошто није хтео ништа од тога да чини и захтевао је да Хераклу приносе жртве као богу. Још и сада Сикиоњани, заклавши јагње и спаливши стегна на жртвенику, део меса једу као од жртве богу, а остатак приносе као жртву хероју. Први дан светковине, коју празнају Хераклу у част... имена, називајући наведени дан Хераклеја.

Одавде води пут у Асклепијево светилиште. По уласку у посвећену градину, са леве стране вам је двојна зграда. У предњој одаји лежи Хипно (Сан) од кога је остала још само глава. Унутрашња одаја посвећена је Аполону Карнеју и у њу смеју ући само свештеници. У портику лежи кост морске немани огромне величине, после које следи статуа Онејра (Сневања) и фигура Хипна (сна), који успављује лава, са кулtnим именом Епидот (штедри дародавац). Кад уђете у Асклепијево светилиште, са обе стране улаза има по једна статуа: Панова у седећем ставу, а Артемида стоји. По уласку ћете видети кулtnу статую бога без браде од слоноваче и злата, Каламидово дело.² Једном руком држи жезло, а другом шишарку питомог бора. Бог им је, причају Сикиоњани, у змијском облику био доведен из Епидаура на колима са упрегнутим мазгама; жена која га је довела била је Никагора, Сикиоњанка, Агасиклова мати и Ахетимова жена. Овде има малих фигура које висе са крова. За женску фигуру на змији веле да је Аристодам, Аратова мати, и за Арата верују да је Асклепијев син.

Дакле, ова посвећена градина имала је толико знаменитости, а преко пута је друго светилиште посвећено Афродити. У њему је прва по реду Антиопина статуа. Њени су синови наводно били Сикиоњани, те преко њих житељи Сикиона хоће да се ороде и са самом Антиопом. Одмах за њом је Афродитино светилиште. У

590. г.
ст. е.

њега улазе само настојница храма, којој је забрањено да општи са мушкарцем, и девица која обавља једногодишњу свештеничку службу, а зову је *loutrophoros* (водоноша). Обичај је да сви остали са улаза гледају богињу и да јој одатле упућују молитве. Култну статуу богиње у седећем ставу извајао је Сикиоњанин Канах који је израдио и Аполона у Дидими у милетском подручју и Исменског Аполона за Тебанце.³ Статуа је израђена од слоноваче и злата, са полом⁴ на глави, једном руком држи мак, а другом јабуку. Богињи спаљују на жртву стегна животиња, осим свињских, спаљују их на пламену клекиног дрвета и док стегна горе, заједно са њима спаљују и лист пајдерота.⁵ А *paideros* је биљка која расте на отвореном у светој градини и не успева нигде више ни у Сикиону ни у било ком другом месту на земљи. Лишће му је ситније од лишћа букве, крупније од црнике, а има облик храстовог листа; са једне стране је загасито, а са друге бело: по боји ти је највише налик на белу тополу.

Кад се од ових светилишта запутите горе ка гимназију, угледаћете на десној страни светилиште Артемиде Фераје. Дрвена богињина статуа, кажу, била је донета из Фере. Овај гимназиј пак саградио им је Клинија и ту још и сад обучавају младиће. У њему има статуа од белог мермера, Артемиде извајана само до струка и Херакле чији доњи део тела личи на Хермесове четвртасте ступце.

11. Кад одавде скренете према капији коју зову Света, недалеко од ње видећете Атенин храм. Некад давно саградио га је као заветни дар Епопеј, а величином и украсима надмашио је све ондашње храмове. Неминовно је било да временом чак и сећање на овај храм ишчили. Бог га је сажегао громовима, а онај жртвеник — њега гром није погодио — остао је до дана данашњег исти каквим га је Епопеј начинио. Испред жртвеника насута је хумка баш Епопеју и близу гроба су Апотропеји (богови који одвраћају зло). Близу њих обављају обреде за које Хелени верују да одвраћају зло. Епопеј је, кажу, саградио такође и оближње светили-

ште Артемиде и Аполона, а оно после њега, Херино, саградио је Адраст. Ни у једном од њих нема више кулtnих статуа. Иза Хериног светилишта Адраст је саградио жртвенике, један Пану, а други од белог мермера Хелију (Сунцу). Када силазите према равници, стићи ћете до Деметриног светилишта, а утемељио га је, веле, Племнај¹ јер је богињи био благодаран што му је отхранила сина. Мало повише Хериног светилишта које је подигао Адраст има храм Аполона Карнеја. У њему стрше само стубови; нећеш наћи у њему ни зидове ни кров, као ни у храму Хере Продромије (Претходнице). Овај други храм утемељио је Фалк, Теменов син, који је причао да му је Хера на путу за Сикион била путоваћа.

Кад се запутите путем који из Сикиона води право у Флијунт, лево од пута на удаљености од око десет стадија има свети гај који зову Пиреја, а у њему је светилиште Деметре Простасије (Заштитнице) и Коре (Девојке). Овде мушкарци сами светкују празник, а женама препуштају такозвани Нимфон да у њему светкују; у Нимфону има статуа Диониса, Деметре и Коре којима се само виде лица. Пут за Титану дуг је шездесет стадија, а непроходан је за запреге јер је узак. Пошто сте овим путем одмакли по мојој процени двадесетак стадија и скренувши улево прешли Асоп, видећете гај чесвине и храм богиња које Атињани зову семне (свете), а Сикиоњани еумениде (добронамерне). Извесног дана сваке године њима у част светкују празник приносећи им као жртву паљеницу скотне овце, и обичај је да се за жртву леваницу користи мед разблажен водом, а цвеће уместо венаца. Сличне обреде обављају и на жртвенику мојра (суђаја); њихов жртвеник је у гају под ведрим небом. Пошто сте се вратили на пут, поново прешли Асоп и стигли на врх брда, на том се месту, причају мештани, први настанио Титан; он је био Хелијев (Сунчев) брат и по њему је место било названо Титана. Чини ми се да је Титан вичним оком могао запазити годишња доба, и време кад од сунца семе клија а плодови на дрвећу зру, те је због тога словио као Сунчев брат. Касније је Алексанор, син Махаона, Асклепијевог сина,

приспевши у сикионско подручје, саградио у Титани Асклепијево светилиште. Око светилишта пребивају и други људи, претежно послужници бога, а у светој градини има древних чемпресових стабала. Не може се доконати од које је то врсте дрвета, или од кога је метала извајана култна статуа, нити знају име вајара, премда је понеко припише чак самом Александру. Од статуе погледу су доступни само лице, шаке и стопала јер је обучена у хаљину од беле вуне и огртач. Статуа Хигије (Здравља) представљена је на исти начин; њу такође човек не може лако да види, толико је, наиме, и обмотана косом коју секу жене и као заветни дар остављају богињи, и овијена тракама вавилонске хаљине. Пожели ли ко да нечим од овога као заветним даром умилостиви божанство, добија исто упутство да божанску почаст укаже статуи коју зову Хигија. Александру и Еуамериону — и они овде имају статуе — приносе жртве; првога умилостивљују као хероја после заласка сунца, а Еуамериону спаљују жртве као богу. Ако је моја претпоставка тачна, становници Пергама, по упутству пророчанства овога Еуамериона зову Телесфор (Испунитељ), а Епидаурани Акесис (Лечење). Овде је такође и дрвена статуа Корониде, али нема сталног места у храму. Док приносе на жртву богу делове бика, овна, или свиње, Корониду пренесу у Атенино светилиште и тамо јој указују поштовање. Све делове животиња које спаљују за жртву (не задовољавају се само да одсеку стегна) спаљују на земљи, осим птица које спаљују на жртвенику. Што се тиче фигура на забату, ту је Херакле и на крајевима Нике (Победе). У портику се налазе вотивне статуе Диониса и Хекате, Афродите, затим Мајке богова и Тихе (Среће). Ове статуе су од дрвета, а Асклепије са култним именом Гортиније (Гортински) је од камена. Људи из страха не желе да улазе међу свете змије, него им оставе храну пред улазом и више не загледају. У светој градини извајан је у бронзи Сикионњанин Гранијан који је у Олимпији задобио у петобоју две победе и трећу у трци на један стадиј; победио је затим још двапут у двострукој трци, једном без штита и други пут са њим.

12. У Титани има и Атенино светилиште¹ у које преносе статуу Корониде. У њему има древна дрвена статуа Атене коју је, причало се, такође погодио гром. По силаску са овога брда — светилиште је, наиме, саграђено на брду — видећете Жртвеник ветрова; на њему сваке године одређене ноћи свештеник приноси жртву ветровима. Крај четири жртвишта он обавља и друге тајне обреде кротећи жестину којом дувају па и, како тврде, баје Медејиним басмама.

Пошто из Титане дођете у Сикион и идете ка мору, с леве стране пута видећете Херин храм који више нема ни култне статуе ни крова. Саградио га је, кажу, по завету Прет, Абантов син. Пошто сте сишли у такозвану луку Сикионјана и скренули ка Аристонату, пристаништу Пелене, ту вам је мало повише пута на левој страни Посејдоново светилиште. Пошто наставите главним путем, стижете до реке по имену Хелисонг, а после ње до Сите; ове се реке уливају у море.

Флијунтска област² је у суседству сикионског подручја. Овај град далеко је од Титане округло четрдесет стадија, а има пут који води равно из Сикиона у Флијунт. Да становници Флијунта нису ни у каквом сродству са Аркаћанима показују стихови *Каџалоја Аркаћана* у Хомеровом епу, јер Флијунћани нису побројани заједно са Аркаћанима. Да су пак првобитно били Аргивци, а да су касније по повратку Хераклида на Пелопонез постали Дорци разјасниће се током мог излагања. Пошто знам да је већина предања о Флијунћанима противречна, послужићу се оним општеприхваћеним предањима. Причају да је први исконски житељ у овој области био Арант. Утемељио је и град око брега, који све до наших дана још увек носи Арантово име, а није много далеко од другог брежуљка на коме Флијунћани имају акропол и светилиште Хебе (Младости). На овоме је месту Арант тада утемељио град и по њему у старини и област и град понеше име Арантија. Док је он био краљ, Асоп, за кога се прича да је био син Келусе и Посејдона, открио му је речни ток који садашњи становници по проналазачу зову Асопом. Арантов гроб је у

месту Келеји где је, веле, сахрањен и Дисаул из Елеусине. Арант је имао сина Аорида и кћер Аретиреју. Они су, причају Флијунћани, били вешти ловци и срчани ратници. Пошто је Аретиреја прва умрла, Аорид је у спомен сестри име земље променио у Аретиреја. Због тога је Хомер набрајајући Агамемнонове поданике слично стих:

Из Орнеје града и љуке Аретиреје.³

Гробови Арантове деце су по моме мишљењу на Арантовом брегу, а не на неком другом месту у земљи. Имају као надгробне споменике стеле видљиве издалека и пре тајног обреда посвећења Деметри у част,⁴ гледајући у ове гробове, позивају Аранта и његову децу на жртве леванице. За Флијанта који је по себи наденуо треће име земљи, Аргивци говоре да је био син Кејса, Теменовог сина. Са овим предањем никако не могу да се сагласим, јер знам да Флијанта зову Дионисовим сином и причају да је био један од Аргонаута. Мени у прилог говоре и стихови песника Рођанина:⁵

*Тада за њима сјишсе и Флијанти из Аретиреје,
Вољом оца Диониса онде се настани сјајно,
Опњици његово беже уз врела Асоја реке.*

Предање даље каже да је Флијантова мати била Аретиреја, а не Хтонофила; Хтонофила се наводно удала за Флијанта и од ње му се родио син Андродамант.

13. По повратку Хераклида цео се Пелопонез осим Аркадије ускомешао, тако да су многи градови добили прилив дорског живља, а њихово становништво задесиле су још бројније промене. Историја Флијунта је оваква. Дорац Регнида, син Фалка, Теменовог сина, ударио је на Флијунт са војском из Арга и сикионијске области. Неким Флијунћанима се Регнидина понуда, да оставши на својим поседима приме за краља Регниду и са Дорцима који су са њим стигли међу собом разделе земљу,

учинила прихватљивом. Али Хипас и његове присталице позивали су становништво да се одупре и да не препушта Дорцима силно богатство без борбе. Пошто се народ определио за супротан предлог, Хипас је са онима који су то желели отишао у изгнанство на Сам. Чукунунук овога Хипаса био је Питагора,¹ знаменити филозоф. Питагора је, наиме, био син Мнесарха, Еуфроновог сина, чији је отац био Хипас. Овако причају о себи сами Флијунћани, а Сикиоњани им углавном дају за право.

Сада ћу надовезати и опис највреднијих њихових знаменитости. На флијунтском акропољу² има гај кипариса и светилиште које од старине сматрају највећом светињом. Богињу пак чије је светилиште, најстарији Флијунћани зову Ганимедом а потоњи Хебом. Њу је споменуо и Хомер у свом опису *Менелајевој мејдана са Александром*, рекавши за њу да је била виноточа богова и поново у *Силаску Одисеја у Хад*³, где је рекао за њу да је Хераклова жена. Олен је у *Химни Хери* рекао да су хоре (годишња доба) отхраниле Херу, и да су Херина деца Ареј и Хеба. У Флијунћана ова богиња ужива и друге почести, а највећа од њих је начин на који се опходе према лицима која се стављају под њену заштиту. Ови овде стварно добијају опроштај, а ослобођени затвореници остављају своје окове на дрвећу у гају као заветни дар. Флијунћани сваке године светкују и празник који зову Кисотоми (Бршљаносече). Култне статуе нема, не чувају је у тајности, нити излажу погледима посетилаца — зашто је такав обичај у њих, објашњава њихова култна легенда — а пошто сте изашли из светилишта, лево вам је Херин храм са култном статуом од парског мермера. На акропољу је још једна градина посвећена Деметри и у њој је храм са култном статуом богиње и њене кћери. За Артемидину статуу — овде има, наиме, и једна њена статуа од бронзе — имао сам утисак да је стара. При силаску са акропоља видећете на десној страни Асклепијев храм са култном статуом бога без браде. Подно овог храма саграђено је позориш-

те;⁴ недалеко од њега има Деметрино светилиште са старинским статуама у седећем ставу.

Постављена је на тргу као заветни дар фигура козе од бронзе, која је својим већим делом позлаћена. Ова коза стекла је у Флијунћана култ са следећег разлога. Како се помоли сазвежђе које људи зову Коза, оно непрекидно оштећује винову лозу. Да им ово сазвежђе не науди штетом, становници бронзаној кози на тргу указују и друге почасте, и облажу је златом. Овде је такође и гробница Аристије,⁵ Пратининог сина. Овај Аристија као и његов отац Пратина састављали су сатирске драме које су, не рачунајући Есхилове, биле славније од свих осталих. Иза трга има здање које Флијунћани зову Пророчка кућа. Ушавши у њу и преспававши ноћ, Амфијарај је, како причају Флијунћани, тада први пут почео да прориче. Све до тог времена Амфијарај је према њиховом предању био обичан човек, а не пророк. Још од тога доба кућа је све време остала затворена. Недалеко одавде је оно што зову *Omphalos* (Пупак)⁶ и, ако говоримо истину, то је средиште целог Пелопонеза. Нешто даље од Омфала Флијунћани имају древно Дионисово светилиште, затим Аполоново и још једно Изидино. Сви могу да виде Дионисову култну статуу, исто тако и Аполонову, док Изидину смеју да виде само свештеници. Флијунћани причају још и следећу легенду. Када се Херакле жив и здрав вратио из Либије са јабукама Хесперида, како их зову, приспео је у Флијунт неким својим послом и, док се ту бавио, дошао је к њему Енеј из Етолије. Енеј је већ пре овога женидбом постао Хераклов робак и том приликом одмах по доласку или је као госта примао Херакла, или је сам уживао његово гостопримство. Једном, незадовољан пићем које му је пехарник дао, Херакле је једним прстом⁷ зврцнуо по глави дечака Кијата, Енејевог пехарника. Дечак је од удара остао на месту мртав, а Флијунћани имају капелицу у спомен на то. Сазидана је поред Аполоновог светилишта и у њој је група фигура од камена — Кијат који пружа Хераклу пехар.

14. Келеја је удаљена од града округло пет стадија и овде у част Деметри славе мистерије не сваке, већ сваке четврте године. Хијерофант се не именује за цео живот, већ за сваки празник тајног посвећења бирају другог свештеника који се, ако хоће, сме и ожени. У томе се њихов обичај разликује од елеусинског, али све остало у вези са самом светковином саображено је према обредима у Елеусини. И сами Флијунћани признају да опонашају свети чин у Елеусини. Дисаула, Келејев брат, стигавши у њихову област, увео је, кажу, мистерије, а из Елеусине прогнао га је Јон, у време када је Јон, Ксутов син, у рату против Елеусињана био изабран за атинског врховног заповедника. Стварно, не могу се ни на који начин сложити са причом Флијунћана како је неки Елеусињанин био у боју поражен и прогнан, јер је рат био окончан мировним споразумом пре но што је победом једне стране био приведен крају, а у Елеусини је остао чак и сам Еумолп. Могуће би, пак, било да је Дисаула неким другим поводом дошао у Флијунт, а не са оног разлога који наводе Флијунћани. Ја не верујем ни да је био Келејев сродник, чак ни да је био један од вибених Елеусињана, иначе га Хомер нипошто не би заобишао у својим стиховима. Хомер је, наиме, такође срочио *Химну Деметри*; набрајајући у њој све које је Деметра упутила у своје тајне обреде, не спомиње никаквог Дисаулу из Елеусине. Ти стихови гласе овако:¹

*Поучи она Трийшолема, коње цитио итра Диокла,
Еумолпа силна, те људ'ма иастира Келеја,
обрете свете да чине и тајну им открије свима.*

Дакле, овај је Дисула, како причају Флијунћани, овде увео тајни обред посвећења, и он је био тај који је овом месту наденуо име Келеја. Ту је, као што сам већ рекао, гроб Дисаула. Арантов гроб је био начињен раније, јер је по флијунтском предању Дисаул дошао после, а не за време Арантовог краљевања. Арант је, кажу, био савременик Прометеја, Јапетовог сина, и за три људска коле-

на старији и од Пелазга, Аркадовог сина, и оних које у Атини зову старинцима.

На крову такозваног Анактора,² кажу, постављена су као заветни дар Пелопова кола.

15. Ово је било оно највредније спомена од флијунћанских знаменитости. На путу из Коринта у Арг има невелики град Клеона.¹ А Клеон је, једни кажу, био Пелопов син, док други тврде да је Клеона била једна од кћери Асопа који протиче поред Сикиона. Као што рекох, по једном од ово двоје наденуто је име граду. У Клеони има Атенино светилиште, а култна статуа је уметничко дело Скилида и Дипена.² Једни верују да су они били Дедалови ученици, други пак да се Дедал оженио женом из Гортина и од ње добио синове Дипена и Скилида. У Клеони има ово светилиште и гробница Еурита и Ктеата. Кад су као изасланици из Елиде ишли на Истамске игре, ту их је устрелио Херакле, узевши им за зло што су се борили на противничкој страни кад је ратовао против Аугије.

Из Клеоне у Арг воде два пута; један је кратак и само за добре пешаке, а други води преко такозваног Трета; иако је узан, јер га стешњавају планине, ипак је подеснији за кола. У овим се гудурама још и сад показује лавља пећина, а место Немеја је далеко неких петнаестак стадија. У Немеји има храм Зевса Немејског вредан да се види, само се кров урушио и више нема култне статуе.³ Храм окружује гај кипариса и овде је, кажу, Офелта дадиља ставила на траву па је настрадао од змијског уједа. Аргивци приносе жртве паљенице Зевсу у Немеји и бирају свештеника Зевса Немејског, а на зимској Немејској светковини приређују и надметање у трчању за такмичаре у ратној спреми. Ту је и Офелтов гроб ограђен каменом оградом, а унутар свете градине има жртвеника; ту је такође и хумка, гроб Ликурга, Офелтовог оца. Извор зову Адрастеја било са неког другог разлога било што га је Адраст открио. А земљи је, кажу, наденула име Немеја, такође Асопова кћи. Немеју наткриљује планина Апесант⁴ на којој је, како

причају, Персеј први принео жртву паљеницу Зевсу Апесантију (богу Апесанта).

Пошто се успнете на Трет (Избушена планина) па поново кренете ка Аргу, наићи ћете на левој страни на градиште Микене.⁵ Да је Персеј био оснивач Микене, Хелени то знају; ја ћу испричати повод за њено утемељење и са ког су то разлога касније Аргивци похарали Микењане. У области која се сада зове Арголидом нека још древнија предања људи не памте, већ причају да је Инах за време свога краљевања реку прозвао по себи и принео жртве паљенице Хери. Но, друго предање гласи и овако: у овом крају први је живео Форонеј а Инах, не човек него река, био је Форонејев отац. Инах, са њим Кефис и река Астерион пресудили су Посејдону и Хери у спору око ове области. Пошто су пресудили да је област Херина, Посејдон им исуши воду. Стога ни Инах ни која друга од наведених река немају воде уколико Зевс не пролије кишу. Лети њихови токови пресакну, сем оних код Лерне. Форонеј, Инахов син, први је окупио у заједницу људе који су дотле живели раштркано, подвојено, сваки за себе. Место на коме су се први пут окупили би названо Форонејевим градом.

16. Арг, Форонејев унук од кћери, завладавши после Форонеја, назове земљу по себи. Арг роди Пираса и Форбанта, Форбант Триопу, а Триопа Јаса и Агенора. Ија, Јасова кћи, дошла је у Египат било да се то збило како је Херодот¹ написао или како Хелени причају. Кротоп, Агеноров син, задобио је власт после Јаса и родио је Стенелу, али је Данај отиснувши се из Египта заратио на Геланора, Стенилиног сина, и свргао је са власти Агенорове потомке. Сви без разлике знају оно што је уследило: подли злочин Данајевих кћери извршен над стричевићима и како је по Данајевој смрти Линкеј наследио власт. Али, синови Абанта, Линкејевог сина, поделише међу собом краљевину те Акрисије оста у Аргу, а Прет загосподари Херејем, Мидејом, Тиринтом и аргивским приморјем. Кућиште Претове палате у Тиринту остало је сачувано до нашег времена.

Мало потом се Акисије, дознавши да је Персеј и преживео и да доказује подвизима своје јунаштво, повукао у Ларису на реци Пенеју. Међутим, Персеј — на сваки је начин, наине, желео да упозна мајчиног оца, да му и љубазним речима и делима искаже поштовање — крену на пут у Ларису деди. У цвету младости, радостан што је изумео диск, Персеј је свима приказивао своју вештину; али вољом судбине Акисије се нехотице нашао на путањи диска у лету. Тако се Акисију остварило божје предказање и предострожношћу окрутном за кћер и унука није осујетио суђену коб. Када се Персеј вратио у Арг — осећао је, наине, стид што се рашчуло да је убио деду — наговори Мегапента, Претовог сина, да замене краљевства па, преуевши Мегапентову краљевину, утемељи Микењу. На том месту му је, наине, испала капица са корица мача и мислио је да му је то знамење да утемељи град. Чуо сам и друго предање: да му је жедном пало на ум да са земље убере печурку (*mykes*); кад је из ње поцурила вода, слатко се напио и наденуо месту име Микена. Но Хомер спомиње у *Одисеји* жену Микењу у следећем стиху:

*Тира, Алкмена, а ни Микена са леијем венцем.*²

Да је Микена била Инахова кћи и Аресторова жена каже песма коју Хелени зову *Велике Еоје*. Елем, од ње је, кажу, потекло и име града. Међутим, предање које приписују Акусилају по коме је Микенеј био Спартонов син, а Спартон Форонејев, не бих могао прихватити зато што га не прихватају ни сами Лакедемоњани. Лакедемоњани, наине, имају у Амикли женску статуу Спарте и запрепастили би се само кад би чули за неког Спартона, Форонејевог сина.

А Микену су Аргивци освојили из суревњивости. У време мећанске најезде Аргивци нису ништа предузимали, а Микењани су послали у Термопиле осамдесет бораца који су заједно са Лакедемоњанима суделовали у боју. Ово је славољубље упропастило Микењане јер је огорчило Аргивце. Ипак још увек постоје делови беде-

ма и капија на којој стоје лавови.³ И овај бедем такође, кажу, дело је киклопа који су и Прету саградили бедем у Тиринту. У рушевинама Микене има студенац који зову Персеја и подземне одаје Атреја и његових синова у којима су биле њихове ризнице. Овде је такође Атрејев гроб и гробови јунака који су се заједно са Агамемноном вратили из Илиона; почастивши их претходно гозбом, њих је побио Егист.⁴ Касандрин пак гроб својатају Лакедемоњани који пребивају у околини Амikle. Ту је Агамемнонов гроб, гроб кочијаша Еуримедонта, заједнички гроб Телодама и Пелопа — њих је, наине облизнила, кажу, Касандра и Егист их је још као дојенчад заклао одмах после њихових родитеља — и још један, Електрин гроб. Она се с Орестовим допуштењем удала за Пилада. Међутим, Хеланик је написао и да је од Електре Пилад добио синове Медонта и Строфија. Клитемнестра и Егист били су сахрањени мало подаље од бедема.⁵ Сматрали су недоличним учинити то унутар бедема где су почивали и сам Агамемнон и сви који су заједно са њим побијени.

17. На петнаест стадија од Микене налази се на левој страни Хереја¹ (Херино светилиште). Дуж пута тече поток који зову Елеутерион (Поток слободе): његовом водом служе се свештенице за обреде очишћења и за оне жртвене обреде који су тајна. Само светилиште лежи у нижем делу Еубеје. Ово брдо, наине, зову Еубејом и причају да је речни бог Астерион имао кћери Еубеју, Просимну и Акрају, а да су оне биле Херине дадиље. По Акраји зову брдо наспрам Хереја, по Еубеји околину светилишта, а Просимном област ниже од Хереја. Овај Астерион протиче повише Хереја и, обрушавајући се у бездан, нестаје. На његовим обалама расте биљка коју такође зову *asterion*.² Хери на дар доносе и саму ову биљку, и плету од њеног лишћа венце. Градитељ храма је, кажу, био Еуполем, Аргивац. Од фигура у релефу на епистилу, једне се односе на рођење Зевса и бој богова са гигантима, а друге на рат против Троје и на пад Илиона. Пред улазом стоје статуе жена које су биле Херине свештенице, па статуе осталих хероја и

468. г.
ст. е.

Ореста. За статуу са натписом који каже да је то цар Август тврде да је Орест. У предворју храма на једној страни су старинске статуе харита (грација), а на десној је Херина лежалька и заветни дар, штит који је Менелај у Илиону отео Еуфорбу. Херина култна статуа³ седи на престолу, огромна је, израђена од злата и слоноваче, а Поликлетово је дело. На глави има круну са рељефно израђеним фигурама харита (грација) и хора (годишњих доба), у једној руци држи нар, а у другој жезло. Што се тиче предања о нару — то је наине, врло строга тајна — да га заобићем! То што се кукавица налази на врху жезла, објашњавају предањем како се Зевс, кад се заљубио у Херу док је још девојка била, прометнуо у ову птицу, а Хера је птицу уловила да јој буде играчка. Ово предање и сва слична казивања о боговима записујем и причам не верујући у њих, причам их упркос томе. Прича се да је поред Хере била постављена Хебина статуа, Наукидов уметнички рад,⁴ такође од слоноваче и злата. Поред ње стоји на стубу древна Херина статуа. Најстарија пак Херина статуа израђена је од крушковог дрвета. Пирас, Аргов син, поставио је ову статуу у Тиринту као заветни дар, и када су Аргивци разорили Тиринт, донели су је у Хереј. Видео сам је својим очима; то је невелика статуа у седећем ставу. Од заветних дарова вредних спомена, ту су жртвеник на коме је представљена у рељефу легендарна свадба Хебе и Херакла. Овај жртвеник је од сребра, а паун кога је цар Хадријан оставио као заветни дар направљен је од злата и блиставих драгуља. Цар је пауна поставио јер људи верују да је ова птица посвећена Хери. Овде је и златна круна и пурпурна хаљина, Неронови заветни дарови. Повише овог храма налазе се темељи старијег храма и још понешто од њега што је пожар поштедео. Храм је изгорео када је Херину свештеницу Хрисеиду савладао сан и пламен светиљке дохватио венце пред њим. Отишавши у Тегеју, Хрисеида се ставила под заштиту Атене Алеје. Аргивци, премда их је толико зло задесило, нису уклонили Хрисеидину статуу; све до данашњег дана стоји пред изгорелим храмом.

18. Кад из Микене идете ка Аргу,¹ на левој страни поред пута видећете светиште хероја Персеја. Живаљ у околини овде такође поштује Персеја, док му се најдубље поштовање указује на Серифу и у Атињана, који имају Персејево светиште и жртвеник Диктија и Климене, које називају Персејевим спасиоцима. У подручју Арга, мало даље од овог светиста на десној страни, налази се Тијестов гроб. На њему је камени ован јер је Тијест, навевши жену свога брата на прељубу, добио златно јагње. Нажалост, Атреја разум није обуздао да не узврати равном мером, него је заклавши Тијестове синове приредио од њих гозбу коју су песници опевали. Не могу поуздано рећи да ли је после тога Егист први започео грешно убијање, или је први пролио крв Агамемнон убивши Тантала, Тијестовог сина. Тантал је, веле, добио од Тиндареја за жену Клитемнестру док је још била девојка. Не желим да их осудим као људе по природи изопачене. Ако их је у тако велики грех, гонити их устопице, нагнала љага од крви коју је пролио Пелоп, онда је са тим у складу и Питијин одговор Спартанцу Глауку, Епикидовом сину. Када је због свог кривоклетства упитао за савет пророчиште, Питија му је одговорила да казна за то пада и на потомство.

Мало даље од Овнова — овако, наине, зову Тијестову гробницу — у истом правцу на левој страни вам је место Мисија са светилиштем Деметре Мисије, која је добила име по смртном човеку Мисију; он је, како Аргивци причају, такође био Деметрин домаћин. Светилиште нема крова, а у њему је други храм од печене опеке са дрвеним култним статуама Коре (Девојке), Плутона и Деметре. Наставивши у истом правцу, стићи ћете до реке Инаха и, пошто прећете реку, пред вама је Хелијев (Сунчев) жртвеник. Одмах потом стиже се до капије назване по оближњем светилишту. То светилиште је Илителино.

Аргивци су једини Хелени за које знам да су били подељени на три краљевства. Наине, за владавине Анаксагоре, сина Аргеја, Мегапентовог сина, обори се на жене поама, па изашавши из својих домова, лутаху по

земљи све док их Мелампод, Амитаонов син, не избави од трпије под условом да и он сам и његов брат Бијант добију једнаки део краљевства као и Анаксагора. Тако од Бијанта потекоше пет потомака који владаху четири колена као краљеви, све до Кијанипа, Егијалејевог сина; ови по мајчиној страни бејаху Нелеиди. Од Мелампода пак потекоше шесторица и владаху шест колена до Амфилоха, Амфијарајевог сина. Што се домородне краљевске лозе тиче, Анаксагорици владаху дуже. Ифис, син Алектора, Анаксагориног сина, предао је краљевску власт братанцу Стенелу, Капанејевом сину. Пошто се по паду Троје Амфилох одселио данашњим Амфилошанима, а Кијанип умро без порода, Килараб, Стенелов син, задобио је тако сам краљевство. Међутим ни он не остави за собом порода, већ Орест, Агамемнонов син, запоседе Арг будући да је пребивао у суседству. Осим краљевства наслеђеног од дедова, Орест је припојио својим областима велики део Аркадије и наследио је краљевство у Спарти, а у приправности му је вазда била на располагању савезничка чета из Фокиде. Орест је као краљ завладао Лакедемоњанима пошто су сами пристали на то. Сматрали су, наиме, да Тиндарејеви унуци по кћери полажу више права на престо од унука Никострата и Мегапента, које је Менелају родила робиња. По Орестовој смрти краљевску власт добио је Тисамен, син Менелајеве кћери Хермионе и Ореста. А Орестовог незаконитог сина Пентила, како је Кинетон записао у своме епу, родила је Еригона, Егистова кћерка.

За краљевања овога Тисамена вратише се на Пелопонез Хераклиди Темен и Кресфонт, Аристомахови синови, а заједно са њима стигоше и синови трећег брата Аристодема, који је пре тога умро. Сасвим су оправдано, по моме мишљењу, полагали право на Арг и краљевски престо у Аргу, с обзиром на то да је Тисамен био Пелопов потомак, а да су Хераклиди потекли од Персеја. Па и самог Тиндареја, тврђаху, прогнао је Хипокоонт; Херакле је, говораху, побивши Хипокоонта и његове синове, ову област поверио Тиндареју. Слично казиваху и о Месенији, да је њу такође освојивши Пил

Херакле поверио Нестору. Тако они протераше Тисамена из Лакедемона и Арга, а из Месеније Несторове потомке: Алкмеона, Силовог сина а Трасимедовог унука; Писистрата, Писистратовог сина; синове Пеона, Антилоховог сина, а са њима и Меланта, Андропомповог сина, Боровог унука, Пентилиног праунука, Периклименовог чукунука. Дакле, Тисамен је са синовима и војском дошао у област данашње Ахаје. Сви остали Нелејеви потомци, осим Писистрата — за њега не знам којима је отишао — дошли су у Атину и по њима су се прозвали родови Пеонида и Алкмеонида. Мелант је чак задобио краљевски престо уклонивши Тимета, Оксинтовог сина. Тимет је, наиме, краљевао Атињанима као последњи Тезејев потомак.

19. Начин на који сам замислио своје дело не допушта ми да овде износим повест Кресфонта и Аристодемових синова. Темен је отворено узео наместо својих синова Дејфонта, Антимаховог сина, Трасијаноровог унука, Ктесиповог праунука и Херакловог чукунука, за врховног ратног заповедника и личног саветника за све државне послове. Како је још и пре тога Дејфонта призетио, а од све деце највише волео Хирнету, сада су већ подозревали да ће њој и Дејфонту оставити у наследство чак и краљевство. Зато се Теменови синови заверише против њега и Кис, који је био најстарији, приграби власт. Међутим, пошто су Аргивци од најстаријих времена волели грађанску једнакост и независност, сасвим су ограничили краљевску моћ, тако да је Медону, Кисовом сину, и његовим потомцима остало само номинално краљевство; Мелту, Лакединог сина и десетог Медоновог потомка, народ је осудио и потпуно лишио краљевске власти.

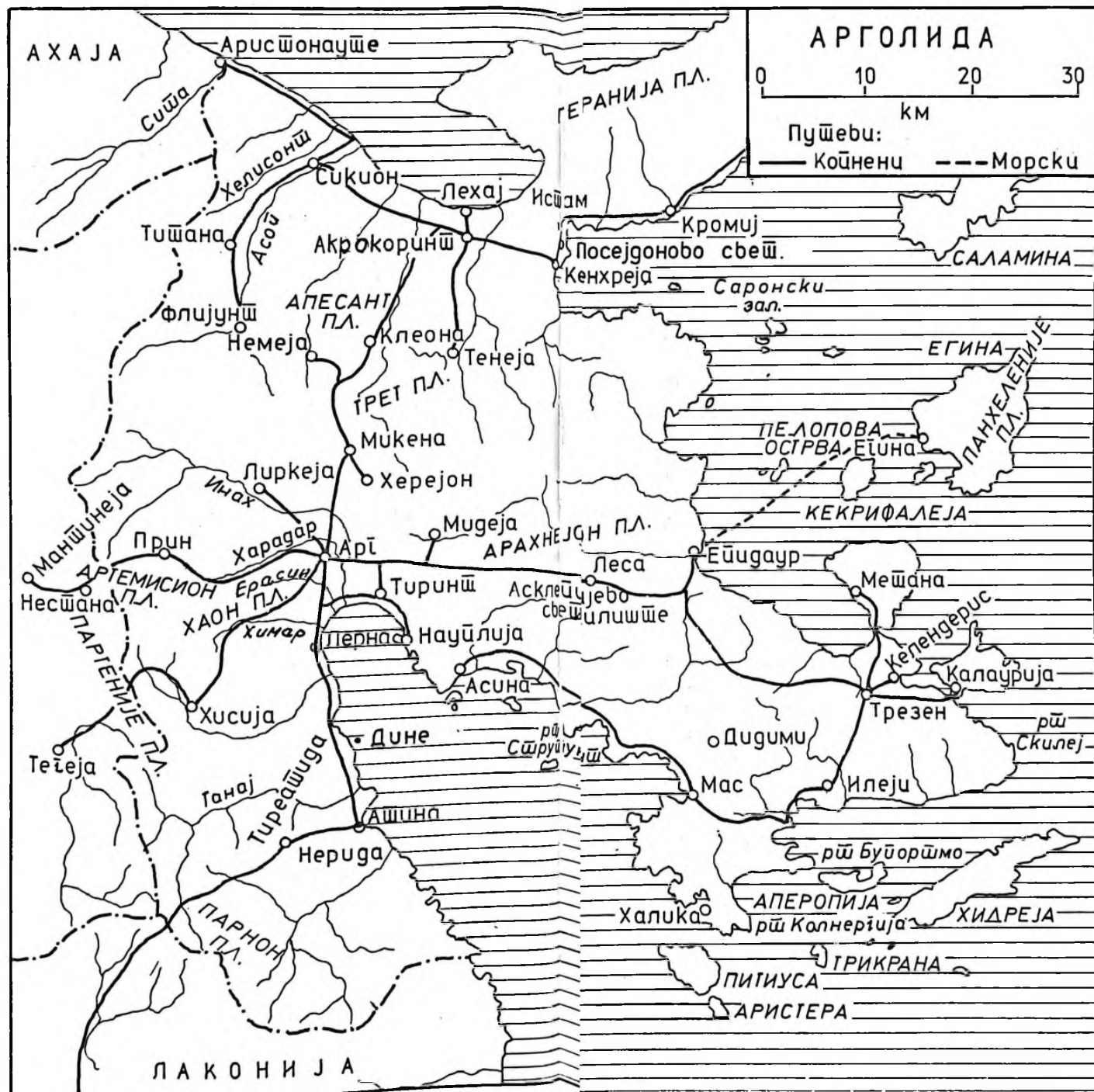
У Аргу је најславније здање светилиште Аполона Ликија¹ (вучјег бога). Садашња култна статуа дело је Атињанина Атала, док је првобитни храм са дрвеном култном статуом био заветни дар Данаја. Наиме, у оно време, како верујем, све су статуе биле дрвене, а нарочито египатске. А Данај је утемељио светилиште Аполона

Лиқија са следећег разлога. Одмах по доласку у Арг, Данај стаде оспаравати право на престо Геланору, Сте-нелином сину. Пошто обе стране пред народом изложи-ше како бројне тако и убедљиве и допадљиве разлоге и доказе те се чињаше да Данај говори истину баш као и Геланор, народ је, кажу, одгодио пресуду за наредни дан. Кад ето, у сам освит дана, на крдо волова које је пред градским бедемима пасло насрну вук и стане се клати са биком-предводником крда. Аргивци се досети-ше да је бик у налик Геланор, а Данај вуку, јер као што и та звер не живи уз човека, ни Данај до тада није живео међу њима. Пошто је вук преклао бика, Данај је задобио краљевску власт. Тако је, како рекох, верујући да је Аполон навео вука да удари на крдо волова, Данај уте-мељио светилиште Аполона Лиқија.² У овом светилиш-ту постављен је као заветни дар Данајев престо, поста-вљена је и статуа Битона, која представља човека који на плећима носи вола. Како је Ликеја испричао у својој песми, када су Аргивци гонили бикове у Немеју Зевсу за жртву, Битон је китећи јачином и снагом затурио бика на плећа и однео га у светилиште. Одмах крај ове статуе одржавају ватру коју зову Форонејевом. Аргивци се, на име, не слажу са тим да је Прометеј подарио људима ватру, већ хоће да њен проналазак припишу Форонеју.³ Што се тиче дрвених статуа Афродите и Хермеса, прва је кажу, Епејев рад, а друга Хипермнес-трин заветни дар. Само је њу, једину од кћери која се оглушила о његову наредбу, Данај извео пред суд, јер је веровао да му је живот угрожен тиме што је избавила Линкеја од смрти, а и да то што није учествовала са сестрама у подлом злочину баца још већу лагу на њега који је све то смислио. На суђењу пак Аргивци Хи-пермнестру ослободише и она је из захвалности поста-вила као заветни дар статуу Афродите Никефорос (По-бедоносна). У храму има статуа Ладе који је брзим ногама претицао све тркаче свога доба и статуа Хермеса приказаног како је подигао корњачу да од ње начини лиру. Пред храмом има постоље са групом фигура у рељефу које представљају борбу бика са вуком; поред

њих је девојка која баца камен на бика; за њу мисле да је Артемида. Ово је поставио Данај као заветни дар, а тако исто и стубове у близини и дрвене статуе Зевса и Арте-миде.

Овде има и гробова; један од њих је гроб Лина, сина Аполона и Псамате, Кротопове кћери, а други је гроб, како говоре, песника Лина. Повест овог другог Лина више је повезана са другим местом у моме делу па ћу је стога овде изоставити, а предање о Псаматином сину већ сам раније испричао у опису Мегаре.⁴ После ових гробова има статуа Аполона Агијеја (бога улица) и жртвеник Зевса Хијетија (бога који лије кишу), где су се ратници, који су помагали Полинику да се врати у Тебу, заједно заклели да ће или умрети или освојити Тебу. О Прометејевом гробу, по моме мишљењу, при-чају мање вероватну причу од предања Опунћана, но, Аргивци је упркос томе причају.

20. Кад прођеш поред статуе Креуга, шакача, и споменика подигнутог у част победе над Коринћанима, стићи ћеш до статуе Зевса Мејлихија (Милостивог) у седећем ставу, извајане од белог мермера, Поликлетов рад. Статуа је, како сам сазнао, направљена са следећег разлога. Откако су започели рат са Аргивцима, Лакеде-моњани нису прекидали непријатељство све док их Фи-лип, Аминтин син, није приморао да мирују унутар сво-јих првобитних граница. Пре тога, уколико Лакедемо-њани нису били закупљени неким походом изван Пе-лопонеза, увек су покушавали да припоје понешто од аргивске области; или би им опет Аргивци, кад су Лаке-демоњани били закупљени ратом изван својих граница, са своје стране задавали ударац. Када је омраза и у једних и у других достигла врхунац, Аргивци реше да држе чету од хиљаду врсних ратника. Поставише им за заповедника Аргивца Бријанта. Он се и иначе понашао као силник према људима из народа, а једном је чак невесту оteo сватовима који су је водили младожењиној кући и обешчистио је. Када је пала ноћ, девојка почека да Бријант заспи па га ослепи. Чим свану дан њу затеко-

ше на месту злодела, а она потражи заштиту у народу. Народ није хтео да преда девојку хиљади војника да је казне, што је довело до сукоба једне стране с другом. Људи из народа су ту однели победу и у силном огорчењу ниједног противника нису оставили живог. Због овога су потом, да би се очистили од греха проливане племенске крви, принели многе жртве и подигли статуу Зевсу Мејлихију (Милостивом).

Ту близу, на каменом рељефу представљени су Клеобис и Битон како сами вуку кола и на њима воде мајку у Херино светилиште.¹ Наспрам њих је светилиште Зевса Немејског и усправна, бронзана статуа бога, Лисипов уметнички рад. После овог светилишта, мало даље са десне стране вам је Форонејев гроб. Њему још и у наше доба приносе жртве као хероју. Преко пута Немејског Зевса је храм Тихе (Среће) из најдавнијих времена, ако је уистину Паламед оставио у овом храму као заветни дар коцке које је изумео. Гроб у близини зову именом менаде Хореје и причају да је са осталим женама и Хореја, заједно са Дионисом, завојштила на Арг, а Персеј је, победивши у боју, већину жена побио. Све жене сахранили су у заједничку гробницу, а Хореји су — истацала се, наиме, достојанством и угледом — направили засебан гроб. Мало даље је светилиште хора (годишњих доба).

Кад се враћаш из овог светилишта, угледаћеш статуе Полиника, Едиповог сина, и челника који су, боревши се заједно са њим, погинули крај тебанских бедема. Њихов је број Есхил свео на седам, премда је било више вођа и из Арга и из Месеније, па неких чак и из Аркадије, који су ратовали заједно са Полиником. Близу ове седморице — Аргивци су се, наиме, повели за Есхиловом драмом — налазе се и статуе освајача Тебе: Егијајлеј, Адрастов син; Промах, син Партенопееја, Талајевог сина; Полидор, Хипомедонтов син; Терсандар и Амфијарајеви синови, Алкмеон и Амфилох; Диомед и Стенел. Били су са њима још Еуријал, Мекистејев син, затим Адраст и Тимеја, Полиникови синови. Недалеко од ових статуа показују се Данајева гробница и кенотаф Арги-

418. г.
ст. е.

ваца које је задесила смрт било у Илиону, било на повратку у завичај. Ту је и светилиште Зевса Сотера (Спаситеља), а пошто прођете поред њега, наићи ћете на зграду у којој Аргивке оплакују Адониса. Десно од улаза направљено је светилиште Кефису. Кажу да ток ове реке Посејдон није сасвим исушио, већ се управо на том месту где је светилиште може чути како вода тече под земљом. Поред Кефисовог светилишта је глава Медузе² извајана од камена; она је, vele, такође дело киклопа. Место у њеном залеђу још и у наше доба зову Критерион (Судиште), а Данај је ту, кажу, извео пред суд Хипермнестру. Недалеко одавде је позориште; у њему има још и других дела вредних да се виде и група фигура која представља човека како убија противника; наиме, Спартанца Отријаду убија Аргивац Перилај, Алкеноров син.³ Пре овога, Перилају је пошло за руком да однесе победу у рвању на Немејским играма.

Повише позоришта има Афродитино светилиште,⁴ а испред култне статуе приказана је на стели у рељефу песникиња Телесила. Књиге јој леже расуте код ногу, а она гледа у кацигу коју држи у руци с намером да је стави себи на главу. Телесила је и иначе међу женама била на добром гласу, а још и више су је ценили због њеног песникства. Десило се да су Аргивци у рату са Клеоменом, Анаксандридиним сином, и Лакедемоњанима били страшније поражени но што се да описати; једни су пали у самом боју, други, који су тражили заштиту у Арговом светом гају, такође су изгинули, јер су прво неки на веру изашли из гаја, а остали, кад видеше да су обманути, спалише се заједно са гајем; тако је Клеомен повео Лакедемоњане на Арг у коме није било мушкараца. Међутим, Телесила је довела горе на градске бедеме све робове и све мушкарце који су због младости или старости били неспособни да носе оружје. Прикупивши све оружје из храмова и оно које је заостало по кућама, наоружала је жене у пуној снази; наоружавши их, распоредила их је за борбу онде где је знала да ће душмани ударити. Кад су се Лакедемоњани приближили, жене се нису препале њиховог бојног

510. г.
ст. е.

клицања, већ су дочекавши их стамено биле бој. На то Лакедемонјани, схвативши да ће им, ако поразе жене, припасти незавидна победа, а ако у борби подбаце, срамота и пораз, одступе пред женама.

Питија је још пре овога предсказала ову борбу и њено пророчанство споменуо је Херодот,⁵ било да га је разумео или не:

*Ал' када дође тај ирен да женскиње победе мушко,
узбију моћно и победном славом у Арју се диче,
Аргивка многа ће с' њује најрдиши нокишма лице.*

Такве су биле пророчанске речи које су се односиле на борбу жена.

21. Пошто сте се одавде спустили доле и поново кренули ка тргу, стићи ћете до гробнице Кердоје, Форонејеве жене, па до Асклепијевог храма. Светилиште Артемиде са кулtnим именом Пејтоја (богиња убеђивања) такође је Хипермнестрин заветни дар, пошто је на суду, камо ју је извео отац због Линкеја, ослобођена оптужбе. Ту се налази и Енејина бронзана статуа и место које зову Делта. По чему је место тако названо — није ми се, наиме, свидело њихово тумачење — намерно ћу заобићи. Испред Делте саграђен је жртвеник Зевса Фиксија (заштитника бегунаца), а у близини се налазе и две гробнице, Хипермнестре, Амфијарајеве мајке, и Хипермнестре, Данајеве кћери. Са овом другом сахрањен је и Линкеј. Наспрам ових гробница налази се гроб Талаја, Бијантовог сина, а повест Бијанта и његових потомака већ сам испричао.¹ Светилиште Атене Салпинге (богиње трубе) утемељио је, како причају, Хегелај. Он је, веле, био син Тирсена, Херакловог сина, и неке Лиџанке. Тирсен је први пронашао трубу, а Тирсенов син Хегелај поучио је Дорце, који су стигли под Теменовим вођством, да свирају на овом инструменту. Стога је Атену назвао Салпингом. Испред Атениног храма, како кажу, налази се Епименидин гроб.² Лакедемонјани су, заративши на Кношане, причају Аргивци, заробили жи-

вог Епимениду, па заробивши га и погубили, пошто им је предсказао несрећу. Аргивци су наводно пренели његово тело и овде су га сахранили.

Здање од белог мермера, отприлике на средини трга, није споменик у славу победе над Епирцем Пиром, како то тврде Аргивци, већ је то, на месту на коме је био спаљен његов леш, Пиров споменик; може се препознати по томе што је на њему у рељефу представљено све чиме се Пир служио у биткама, па и слоновима. Дакле, ово је здање било саграђено на месту где је била Пирова ломача, а Пирове кости почивају у Деметрином светилишту поред кога је, како сам испричао у опису Атике, Пира задесила смрт.³ Код улаза у Деметрино светилиште може се видети бронзани Пиров штит како, окачен као заветни дар, виси над вратима.

Недалеко од овог здања на градском тргу налази се земљана хумка у којој, тврде, почива глава Горгоне Медузе. Бајковитост на страну, о Медузи се приповеда још ово: она је била Фокова кћи и по очевој смрти владала је живљем око језера Тритониде. Ишла је у лов, предводила је Либијце у биткама. Када је једном са својом војском била утаборена сучелице Персејевој војној сили — Персеја су, наиме, пратили војници по избору са Пелопонеза — била је у мраку мучки убијена. Чак и на беживотном телу, лепота ове жене задивила је Персеја те јој је одрубио главу и понео је са собом да је показује Хеленима.⁴

Али Картагињанину Проклу, Еукратовом сину, друга варијанта легенде учинила се веродостојнијом од претходне. Либијска пустиња доноси на свет више невероватних створења за слушаоце, међу којима дивљаке и дивљакиње. Прокле је потврдио да је лично видео једног таквог дивљака доведеног у Рим. Дакле, претпоставио је да је нека дивљакиња залутавши стигла до језера Тритониде и стала да злоставља околне становнике, све док је Персеј није убио. Људи верују да му је Атина помогла да изврши ово дело јер су њој посвећени становници око језера Тритониде. Поред ове гробнице у Аргу налази се гроб Горгофоне, Персејеве кћери. Свакоме ко чује

реч Горгофона, одмах је јасно са кога је разлога добила то име. Она се, кажу, прва од жена по смрти мужа Пернереса, Еоловог сина — за њега је пошла као девојка — преудала за Ебала. Пре тога владао је обичај да жене по мужевљевој смрти остају у удовиштву. Испред гроба се налази камени белег постављен у спомен победе над Аргивцем Лафаесом. Када је био тиранин — причам све што сами Аргивци причају о себи — народ је дигао буну и протерао га је. Када је утекао у Спарту, Лакедемоњани су покушавали да га поново поставе као тиранина, али Аргивци су у боју победили, убивши и самог Лафаеса и много Лакедемоњана.

Летино светилиште није претерано удаљено од овог споменика, а култна статуа је Праксителово уметничко остварење. Кип девојке крај богињине култне статуе зову Хлоридом⁵ (бледом господом) и причају да је она Ниобина кћи, која се првобитно звала Мелибеја. Када су Артемида и Аполон побили Амфионову децу, од сестара и браће осташе живи само она и брат Амикла, а остали су живи зато што су се помолили Лети. Том је приликом Мелибеја тако пребледела, и до краја живота остала бледа, да јој је и име Мелибеја прешло у Хлорида.

Она је са братом, како Аргивци тврде, сазидала првобитни Летин храм. Ја ипак не верујем — ослањам се више од осталих на Хомерово песничко дело — да је Ниоби остало ма и једно дете у животу, а то ми потврђује овај његов стих:⁶

Зато јој оно двоје погубице подмладак цео.

Дакле, Хомер зна да се Амфионова лоза затрла.

22. Храм Хере Антеје (цветне госпе) налази се десно од Летиног светилишта, а пред њим је гробница жена. Оне су дошле са острва у Егејском мору да Дионису помогну у војни и изгубиле су животе у борбама против Аргиваца под Персејевим заповедништвом. Људи су им са наведеног разлога наденули име Халије

(жене са мора). Наспрам гробнице жена има светилиште Деметре са култним именом Пелазгида (Пелазгова), по утемељитељу Пелазгу, Триопином сину; недалеко од светилишта је Пелазгов гроб. Преко пута овог гроба стоји невелика бронзана посуда која подупиरे старинске статуе Артемиде, Зевса и Атене. Ликеја је у својој песми сачинио да је то статуа Зевса Механеја (бога остварења) и каже да су се овде Аргивци који су кренули у поход на Илион заклели да ће у рату устрајати док или не освоје Илион, или док у борби не изгину. Други опет тврде да се у посуди налазе Танталове кости. Нећу одбацити могућност да је овде сахрањен Тантал, Тијестов или Бротејин син — прича се, наиме, и једно и друго — који се пре Агамемнона оженио Клитемнестром; а гроб Тантала, за кога предање каже да је био син Зевса и Плуте, својим сам очима видео на Сипилу и вреди да се види. Уз то Тантала није притерала невоља да бежи са Сипила као што је касније нагнала Пелопа, када га је напао са војском Ил, Фригов син.

Толико о томе; за обред који се обавља поред оближњег жртвишта причају да га је установио мештанин Никострат. Још и сад бацају у ову јаму запаљене буктиње у част Кори (Девојци), Деметриној кћери. Овде је и светилиште Посејдона са култним именом Просклистије (бог који плимом плави). Посејдон је, кажу, поплавио већи део ове области зато што су Инах и судије, који суђаху заједно са њим, досудили ову земљу не њему, већ Хери. Управо је Хера приволела Посејдона да повуче натраг море, на што Аргивци, на месту одакле се плима осекла, сазидаше светилиште Посејдона Просклистија.

Још мало даље у истом правцу видећеш гроб Арга, за кога мисле да је био син Зевса и Ниобе, Форонејеве кћери. Затим следи храм Диоскура. Што се статуа тиче, ту су сами Диоскури са синовима Анаксијем и Мнасинојем, са којима су и њихове мајке Хилаира и Феба; све су то статуе од ебановине — рад Дипена и Скилида; фигуре коња већим својим делом такође су од ебановине, а нешто је израђено и од слоноваче. У близини Анакта (Господара) је светилиште Илтије које је по

завету утемељила Хелена када су по Тезејевом одласку са Пиритојем у поход на Теспроћане Диоскури заузели Афиону и Хелену одвели у Лакедемон. У то доба, приповедају, Хелена је носила чедо под пасом и, породивши се ту у Аргу, утемељила је Илтијино светилиште. Кћер коју је родила дала је Клитемнестри — Клитемнестра је, наиме, већ била удата за Агамемнона — а сама се доцније удала за Менелаја. О овоме су Еуфорион Халкићанин и Плеуроњанин Александар саставили песме, а још пре тога и Стесихор Химеранин,¹ у којима као и Аргивци тврде да је Ифигенија Тезејева кћи. Преко пута Илтијиног светилишта је Хекатин храм, а култна статуа је Скопасово дело. Богиња је од камена, а статуе које стоје наспрам ње, такође Хекатине, израђене су у бронзи и једна је Поликлетова, а друга Поликлетовог брата Наукида, Мотоновог сина.²

Кад кренеш улицом која води право у гимназију Киларабис, назван по Стенеловом сину, стићи ћеш до места где је сахрањен Ликимније, Електрионов син. Хомер каже да је пао од руке Тлептолема, Херакловог сина, и да је због тог убиства Тлептолем отишао из Арга у изгнанство.³ Скренувши мало са пута за Киларабис према капији која се ту налази, стићи ћете до гроба Сакаде који је у Делфима први извео на свирали питијску песму.⁴ Аполонова суревњивост према свирачима на свирали, која је остала још од Марсије и чувеног надметања са Силеном, уминула је, изгледа, захваљујући баш Сакади. У гимназију Киларабис⁵ налази се такође статуа Атене назване Панија, затим показују Стенелов гроб и гроб самог Килараба. Недалеко од гимназија саграђена је костурница Аргивцима који су одједрили са Атињанима да поробе Сиракузу и Сицилију.

23. Када се одавде запутите улицом коју зову Којла (Издубљена), на десној страни видећете Дионисов храм; култна статуа бога, кажу, потиче са Еубеје. Када су се враћали из Илиона, Хелене је задесио бродолом код Кафереја; Аргивце, који узмогоше да се избеаве на суво, мучиле су студен и глад. Затражише стога молитвом да

им се неки бог нађе као спаситељ у овој невољи, на што им се одмах, како кренуше, пред очима указа Дионисова пећина. Статуа бога била је у пећини и у њу су се том згодом сјатиле и дивље козе, бежећи од непогоде. Агривци их поклаше и почастеше се њиховим месом, а коже узеше себи за одећу. Када непогода мину па оправише лађе и кренуше кући, понеше са собом и дрвену статуу из пећине те је непрестано све до данашњег времена поштују. Тик уз Дионисов храм видећеш Адрастову кућу, а мало даље од ње Амфијарајево светилиште и наспрам њега Ерифилину гробницу. У продужетку ти је Асклепијев свети гај, а после њега Батоново светилиште. Батон је потицао од истога рода као и Амфијарај, од Меламподида; кад год је Амфијарај улетао у окршај, Батон је управљао као кочијаш његовим коњима. Када је под тебанским бедемом дошло до пораза и настало бежање, земља је зевнула и примила у недра Амфијараја са колима; у исти мах нестао је и овај Батон.

На повратку из Којле (Издубљене улице), видећеш гроб; кажу да је Хирнетин. Ако је то кенотаф и стоји ту само у спомен на ову жену, онда право говоре; међутим, ако верују да на овом месту почива Хирнетино тело, нећу им дати за право, а у то нека верује сваки ко није чуо предање Епидаурана.¹ Најчувеније Асклепијево светилиште у Аргу има у наше време Асклепијеву мермерну култну статуу у седећем ставу; поред њега стоји Хигија (Здравље). Приказани су овде такође у седећем ставу Ксенофил и Стратон,² уметници који су статуе извајали. Светилиште је првобитно утемељио Сфир, Махаонов син, а брат Алексанора који у Сикиоњана у Титани има култ. Култна статуа Артемиде Ферске — Аргивци, наиме, такође поштују Артемиду Ферску као Атињани и Сикиоњани — донета је, Аргивци такође тврде, из Фере у Тесалији. Међутим не слажем се са њима у овоме: Аргивци, наиме, тврде да је у Аргу гробница Дејанире, Енејеве кћери, као и гроб Хелена, Пријамовог сина, и да је у њих култна статуа Атене која је била донета из Илиона и проузроковала заузеће града. Збиља, што се Паладиона тиче — тако се, наиме, ова

статуа зове — очито га је Енеја однео у Италију. Знамо да је Дејаниру смрт задесила у околини Трахина, а не у Аргу, и да је њен гроб близу Хераклеје у подножју Етне. Што се тиче Хелена, Пријамовог сина, већ сам испричао³ да је он са Пиром, Ахиловим сином, дошао у Епир и постао старатељ Пировим синовима оженивши се Андромачом и да је област названа Кестрина добила име по Кестрину, Хеленовом сину. Па и сами аргивски водичи и те како знају да није баш све што причају истинито. Међутим, ипак тако говоре, јер није лако уверити прост свет у супротно од оног у шта верује. Аргивци имају и друге знаменитости које вреди видети, као што је подземна зграда над којом се налазила бронзана ложница коју је некад давно саградио Акисије да би у њој чувао своју кћер. Међутим, ову бронзану ложницу порушио је Перилај кад је завео тиранију. Дакле, ту је та подземна зграда, затим Кротопова гробница, па храм Диониса Критског. Бог је заративши против Персеја касније утажио своју омразу и биле су му, кажу, у свему указане од Аргиваца величанствене почести, а подарено му је и ово изванредно светилиште. Касније су му наденули култно име Критски, јер је Дионис у њему сахранио Аријадну кад је умрла. Ликеја пак прича како је овде, када је храм био презиђиван, пронађен ковчег од печене земље и да је то био Аријаднин ковчег. Он га је, каже, видео својим очима, а видели су га и остали Аргивци. У близини Дионисовог храма налази се храм Афродите Ураније (Небеснице).

24. Акропољ зову Лариса по Пелазговој кћери; по њој су такође била названа и два града у Тесалији, један крај мора, а други на обали Пенеја. Успињући се на акропољ, стићи ћете до светилишта Хере Акраје (богиње са врха) и до Аполоновог храма који је, како се прича, први пут саградио Питеј по доласку из Делфа.¹ Салашња култна статуа је усправна и од бронзе, а Аполона зову Дирадиот, јер се и ово место такође зове Дирад (Горско било). Његов начин прорицања — а прориче се још и до мога времена — изгледа овако.

Постоји пророчица којој је мушка постеља забрањена. Пошто се сваког месеца ноћу приноси на жртву женско јагње, окусивши његове крви, пророчица постаје богом надахнута. Са храмом Аполона Дирадиота граничи се светилиште Атене назване Оксидерка (оштрог вида), заветни дар Диомеда, јер му је једном у боју у Илиону богиња смакла маглу са очију.² Уз светилиште је стадион у коме приређују игре у част Немејског Зевса и славе Херину светковину. Кад идете ка акропољу, са леве стране пута је још једна гробница Египтових синова. Овде, наиме, леже њихове главе без трупова, а трупови им засебно почивају у Лерни. У Лерни је, наиме, извршен покољ младића и, кад су издахнули, жене су им одрубиле главе за доказ оцу да су извршиле злочин. На врху Ларисе има храм без крова посвећен Зевсу са култним именом Ларисеј; култна статуа израђена од дрвета није више стајала на своме постољу. Ту је и Атенин храм који вреди видети;³ у њему су остављени и други заветни дарови и Зевсова дрвена статуа која има два ока на месту где и ми остали од природе имамо, а треће је на челу. За овога Зевса веле да је Пријаму, Лаомедонтовом сину, остао од отаца и да је био постављен у дворишту под отвореним небом. Када су Хелени заузели Илион, Пријам је потражио заштиту поред жртвеника овога бога. Када је дељен ратни плен, статуа је припала Стенелу, Капанејевом сину, и стога је овде постављена као заветни дар. Могућ је закључак да има три ока са овог разлога. Сви људи имају заједнички мит да Зевс на небу влада као краљ. А о богу који, кажу, влада подземним светом има у Хомера⁴ стих који и њега такође назива Зевсом:

Подземни изврши Див и сјајина Персефонеја.

И бога који борави у мору Есхил, Еуфорионов син, назива Зевсом. Дакле, вајар ове Зевсове статуе, био он ко био, представио је бога како гледа тројим очима, пошто овај бог сам господари у трима деловима света које зову „згодицима”.

Из Арга се гранају путеви у разне делове Пелопонеза па и у правцу Аркадије, у Тегеју. На десној је страни планина Ликона обрасла дрвећем, претежно кипарисом. На врху планине саграђено је светилиште Артемиде Ортије и ту су статуе Аполона, Лете и Артемиде израђене од мермера; Поликлетова су, кажу, дела.⁵ Кад опет силазите са планине, са леве стране главног пута видећете Артемидин храм. Мало даље, са десне стране пута је планина коју зову Хаон. У њеном подножју расте неговано украсно дрвеће и овде избија на површину вода Ерасина. До овога места он дотиче из Стимфала у Аркадији, као што са Еурипа дотичу до Елеусине и мора на том делу Реити. На местима где из планине избијају врела Ерасина Дионису и Пану приносе жртве паљенице; Дионису у част светкују и празник који зову *Tyrbe* (Гужва). По повратку на пут који води у Тегеју, са десне стране онога што зову *Trohos* (Точак) пред очима вам је Кенхреја. По чему је ово место добило име не кажу, сем ако и оно такође није добило име по Пиренином сину Кенхрији. Ту су костурнице Аргиваца који су победили Лакедемоњане у боју код Хисије.⁶ Како сам обавештен, ова се борба збила када је Писистрат у Атини био архонт, четврте године двадесет седме Олимпијаде, на којој је Атињанин Еурибот победио у трци на један стадиј. По силаску у равницу, видећеш градиште Хисије, негдашњег града у Арголиди; овде су, кажу, Лакедемоњани претрпели пораз.

25. Пут који из Арга води у Мантинеју није исти онај који води у Тегеју, већ полази од капије код Дирада. На овоме путу саграђено је двојно светилиште са једним улазом на западу и другим на истоку. Код овог другог улаза постављена је дрвена статуа Афродите, а код јужног Арејева. Статуе су, веле, заветни дар Полиника и Аргиваца који су заједно са њим завојштили да би му прибавили задовољштину. Кад одатле наставите даље, с друге стране набујале речице коју зову Харадар (Бујица) је Енеја која носи име, како Аргивци веле, по Енеју. Причају да је Енеј, који бежаше у Етолији краљ,

кад су га свргли са престола Аргијеви синови, дошао Диомеду у Арг. Овај му је и у другом помогао и завојштио је на Калидонију, али је упозорио Енеја да не може ту са њим и остати; позвао га је да, уколико жели, пође заједно са њим у Арг. Када је Енеј стигао у Арг, Диомед га је у сваком погледу поштовао, као што је био ред да чини са очевим оцем, а када је умро, овде га је и сахранио. Њему у спомен, Аргивци имају место Енеју. Повише Енеје уздиже се планина Артемисион са Артемидиним светилиштем на врху. У овој су планини извори реке Инаха; наиме, он стварно има изворе, али вода из земље не отиче далеко.

У овом месту није било више ничега вредног да се разгледа. Има још један пут који води од капије код Дирада до Лиркеје. Према предању, у Лиркеју је стигао Линкеј, једини од педесеторице браће који се спасао смрти. Пошто се спасао смрти, запалио је ту крес, јер се договорио са Хипермнестром да запали крес ако утекне Данају и стигне на неко безбедно место. Сама Хипермнестра наводно је такође запалила други крес, пославши са Ларисе пламени знак да није више ни у каквој опасности. Са овог разлога Аргивци сваке године светкују празник Кресова.¹ Ово се место у оно време звало Линкеја, а када се потом ту настанио Лирко — он је био Абантов незаконити син — место је понело име по њему. Међу рушевинама ту има више тога што не вреди помена, као што је представа Лирка на стели. Растојање од Арга до Лиркеје износи шездесет стадија, а од овога места до Орнеје² растојање је исто. Хомер у своме *Каталогу* не спомиње град Лиркеју јер је већ опустела у време хеленског похода на Илион. Међутим, Орнеју — још је, наиме, била настањена — Хомер је у своме епу споменуо у списку градова сходно географском следу градова у Арголиди, а пре Флијунта и Сикиона.³ Орнеја је добила име по Орнеју, Ерехтејевом сину. Син овога Орнеја био је Петеј, а Петејев син био је Менестеј, који је са Атињанима помогао Агамемнону да сруши Пријамову краљевину. Елем, град је у оно време добио име по Орнеју, а Аргивци су касније протерали Орнејане из

669—8.
г. ст. е.

њиховог града. Пошто су Орнејане протерали, ови су постали суграђани Аргиваца. У Орнеји има Артемидино светилиште са усправном, дрвеном култном статуом богиње и још један храм посвећен свим боговима. С друге стране Орнеје налазе се две области, Сикионија и Флијасија.

На путу из Арга у епидаурску област видећете на десној страни здање веома налик на пирамиду са релефним украсима у облику штитова попут оних аргивских. На овом је месту Прет са Акрисијем повео битку за краљевство. Исход битке је, приповедају, био нерешен, те су се помирили јер ниједан није могао да однесе одлучујућу победу. Тада су се по први пут, причају, сукобили како заповедници тако и прости војници опремљени штитовима. За све погинуле на обе стране — пошто су уједно били и суграђани и рођаци — овде је подигнута костурница.

Пошто сте одавде наставили пут и скренули уде-сно, стићи ћете до градишта Тиринта.⁴ Аргивци су Тиринћане такође истерали из њиховог града јер су хтели да приме нови прилив живља и увећају Арг. За хероја Тиринта, по коме је град понео име, причају да је био син Арга, Зевсовог сина. А бедем, само је он преостео од порушеног града, дело је киклопа. Саграђен је од грубих, неотесаних каменова, а сваки камен је тако громадан да ни онај најмањи пар мазги уопште не може померити. У давна времена ситно камење је углављивано тако да је сваки мали камен чврсто повезивао крупно камење.

Пошто кренете наниже као да ћете према мору, угледаћете ложнице Претових кћери. По повратку на главни пут, стићи ћеш до Медеје на левој страни.⁵ Приповедају да је Електрион, Алкменин отац, био у Медеји краљ. У моје време од Медеје је остало само градиште. На путу који води равно у Епидаур налази се село Леса и у њему има Атенин храм са дрвеном култном статуом која се ни по чему не разликује од оне статуе на акропољу Лариси. Лесу наткриљује планина Арахнејон; давно, у Инахово време, звала се Саписелатон.⁶ На овој плани-

ни има жртвеника посвећених Зевсу и Хери. Када је људима неопходна киша, Зевсу ту спаљују жртве.

26. Код Лесе се на аргивску област надовезује епидаурска. Пре уласка у сам град, стићи ћеш до Асклепијевог светилишта. Није ми познато који су људи настањивали ову област пре Епидауровог доласка у њу. Такође нисам успео да дознам од мештана ко су били Епидаурови потомци. Кажу, међутим, да је пре доласка Дораца на Пелопонез последњи краљ био Питиреј, потомак Јона, Ксутовог сина. Он је, како причају Епидаурани, без борбе предао земљу Дејфонту и Аргивцима. Питиреј је заједно са својим грађанима дошао у Атину и ту се настанио, а Дејфонт је са Аргивцима запосео епидаурску област. После Теменове смрти ови су се одметнули од осталих Аргиваца; Дејфонт и Хирнета учинили су то из мржње према Теменовим синовима, а уз њих је пристала војска јер су Дејфонта и Хирнету поштовали више од Киса и његове браће. Епидаур, по коме је земљи било наденуто име, како тврде Елићани, био је Пелопов син. Али по мишљењу Аргиваца и према епу *Велике Еоје*, Епидауров је отац био Арг, Зевсов син, док Епидаурани верују да је Епидаур био Аполонов син. То што је ова област посебно посвећена Асклепију настало је са следећег разлога. Епидаурани причају¹ да је Флегија бануо на Пелопонез тобоже у жељи да упозна ову област, а у ствари да би као ухода извидео број становника и да ли су у просеку ваљани ратници. Међу својим савременицима Флегија је био најзаратљивији, нападао је на све стране, односио летину са поља и гонио стоку. Када је дошао на Пелопонез, пратила га је кћи која је све дотле тајила од оца да је зачела од Аполона. Када се у Епидаурији породила, изложила је сина у планини која се данас зове Титион (Дуда), а у оно доба име јој је било Миртион (Мрчева гора). Нека коза из стада које је по планини брстило дојила је изложено дете, а пазио га је пас, чувар стада. Али Арестана — то је, наиме, било пастирово име — примети у неко доба да му нису козе на броју и да ни пас чувар није

крај стада, те стане да најсвесрдније трага по планини и, пошто је пронашао дете, пожелео је да га узме на руке и понесе са собом. Али како се примакао детету, видео је да је од њега блеснула светлост као од муње, па закључивши да је то неко божанство, као што је уистину и било, врати се одакле је и дошао. Наскоро се по свакој земљи и по сваком мору стао ширити глас да Асклепије проналази све што би пожелео за лечење болесника и да оживљује мртве. Има још једно предање о Асклепију, како је Коронида, премда је носила Асклепија под пасом, легла са Исхијем, Елатовим сином, и да је од Артемидине руке изгубила живот. А богиња је казнила Корониду зато што је увредила Аполона, међутим, када је ломача већ била запаљена, Хермес је, према предању, уграбио дете из пламена. Треће предање је, по моме мишљењу, понајмање истинито, јер Асклепија представља као сина Арсиноје, Леукипове кћери. Када је Аполофан Аркађанин, дошавши у Делфе, упитао бога да ли је Асклепије био Арсинојин син и Месењанин, Питија му је одговорила:

*Асклејије, сваком смртнику њворче неизмерној миља,
роди те Флејије кћи њрејлејена у љубави са мнош,
дражесна Коронида сред врлејној Епидаура.*

Ово пророчанство сасвим јасно говори да Асклепије није био Арсинојин син, већ је Хесиод, или неко од оних који су своје стихове уметали у Хесиодове песме, измислио ово да угоди Месењанима. А као доказ да се бог родио у Епидауру послужиће ми и следеће. Открио сам, наиме, да су најчувенија Асклепијева светишта потекла из Епидаура. Прво, Атињани који кажу да су Асклепију дали удела у мистеријама тај дан светковине зову Епидаурија и тврде да од тога дана Асклепије у њих има култ. Друго, Архија, Аристехмов син, када је ловећи по Пиндасу ишчашао ногу па био излечен у Епидауру, пренео је култ бога у Пергам. Од овог светишта у Пергаму потекло је у наше време чувено Асклепијево светиште поред мора у Смирни. Треће, у

кирењанској Балагри има Асклепије са именом Јатрос (Лекар), а он је такође потекао из Епидаура. Из оног светишта у Кирени засновано је Асклепијево светиште у Лебени на Криту. Између Кирењана и Епидаурана има разлике само утолико што Кирењани приносе на жртву козе, а у Епидаурана то није обичај. Да се Асклепије од почетка поштује као бог и да није током времена стекао углед бога закључио сам и по другим сведочанствима, а то ми потврђују још Агамемнонове речи о Махаону у Хомера:²

*Чуј, Талијибије, брже ми амо Махаона зовни
смртној Асклејија сина....*

као кад би се рекло „човека, божјега сина“.

27. Свети Асклепијев гај омеђан је са свих страна. Унутар свете градине нити умиру људи нити рабају жене, баш као што је пропис и на острву Делу. Све жртве паљенице, било ко да их приноси, био Епидауранин или странац, поједу се унутар светишних међа. Исто се то дешава, колико знам, и у Титани. Култна статуа Асклепија по величини је упола мања од статуе Олимпијског Зевса у Атини, а израђена је од слоноваче и злата; натпис открива да је њен творац Трасимед са Пара, Аригнотов син.¹ Бог седи на престолу држећи штап у руци, другу руку положио је на змијску главу, а и пас је представљен како лежи крај њега. На престолу су приказани у рељефу подвизи аргивских хероја, Белерофтонова борба са Химером и Персеј који је већ одрубио Медузину главу. Преко пута храма налази се место где спавају људи који се богу обраћају за помоћ. У близини је саграђено округло здање од белог мермера које зову Толос; вредно је да се види.² У њему је на Паусијиној слици приказан Ерот (Љубав) који је одбацио стреле и лук, а место њих је подигао и носи лиру. Ту је насликана и Мети (Пијанство), такође Паусијин рад, која пије из стаклене купе. На слици чак можеш видети стаклену купу и кроз њу лице жене. Унутар

свете градине од давнина су стајале стеле, некад давно бројније, а у моје време остало их је само шест. На њима су урезана имена мушкараца и жена које је Асклепије излечио, поред тога и болест од које се сваки разболео и како се излечио. Све то је написано дорским дијалектом. Издвојено од осталих стоји древна стела: каже да је Хиполит богу посветио двадесет коња. Становници Ариције причају предање које се слаже са овим натписом на стели: Хиполита који је погинуо од Тезејевих клетви подигао је из мртвих Асклепије. Када је поново оживео, Хиполит није хтео да опрости своме оцу; оглушивши се с презрењем о његове молбе и преклињања, отишао је у Италију житељима Ариције, па се онде и закраљио, и посветио Артемиди свети гај.³ Све до мојих дана у овом је гају свештеничка служба богињи била награда победнику на мегдану. Међутим, овај мегдан није доступан слободним људима, већ само робовима, одбеглим од својих господара. Епидаурани у светилишту имају позориште које, по моме мишљењу, надасве вреди видети. Римска позоришта, наиме, својим сјајем куд и камо засењују сва остала у свету, аркадско позориште у Мегалопољу грандиозношћу, али по складу пропорција и лепоти којој би то градитељ могао бити достојан ривал Поликлета? А он је био градитељ и позоришта и округлог здања.⁴ У светом гају је Артемидин храм, статуа Епионе, светилиште Афродите и Темиде, стадион који је као већина хеленских стадиона насут од земље и студенац који и због крова, и због осталих украса вреди видети. У наше време римски сенатор Антонин⁵ сазидао је Асклепијево купатило и светилиште богова које зову Епидоти (Дарежљиви). Сазидао је и храм Хигији, Асклепију и Аполону са култним именима Египатски. Био је ту некад такозвани Котијев портик који се, пошто је био сазидао од непечене опеке, сав распао након урушења крова. Антонин је обновио и овај портик. Пошто су Епидаурани који су се старали о светилишту били у врло тешком положају, јер њихове жене нису рабале у закљону а и самртници су им умирали под ведрим небом, да би исправио ове недостатке Антонин је дао да се

сагради једна зграда; у њој је сад напoкон човек могао да умре и жена да се породи без прегрешења.

Повише светог гаја су планине Титион (Дуда) и друга коју зову Кинортион; на овој последњој је светилиште Аполона Малеата (са Малије).⁶ Светилиште је збиља из древних времена; међутим, све остало што припада светилишту, као и цистерну у коју им се слива кишница, Епидауранима је такође саградио Антонин.

28. А за змије — како за све тако и за ону врсту чија је боја коже жућа — верује се да су посвећене Асклепију и да су питоме са људима; њих раба и храни искључиво епидаурско тле. Приметио сам да је тако исто и у осталим земљама. Наиме, само Либија раба и храни копнене крокодиле не мање од два лакта, а само се из Индије добављају друге животиње и папагаји. Међутим, за змијурине које досежу и више од тридесет лаката, какве се коте у Индији и Либији, Епидаурани тврде да нису змије већ нека друга животињска врста. При успону на планину Кориф крај пута ћете видети стабло маслине коју зову Стрепта (Увртута); дрво је овако уобличио уврнувши је руком Херакле. Да ли је пак ово стабло поставио и као међу према Асињанима у Арголиди, не бих знао да кажем јер кад област једном опусте ни другде се не могу поуздано одредити меће. На врху планине је светилиште Артемиде Корифаје (богиње васа) које је у својој песми споменула и Телесила.

Док силазите ка граду Епидауру, видећете место где расту дивље маслине. Ово место зову Хирнетион. Саопштићу предање о њему, како то Епидаурани приповедају а како се по свој прилици и збило. Кис и остали Теменови синови и те како су знали да ће Дејфонта највећма ражалостити ако узмогну некако да одвоје од њега Хирнету. Стога су дошли у Епидаур Керин и Фалк, пошто најмлађем Аргеју ова работа није била по вољи. Зауоставивши кола код градске капије, браћа су послала сестри скоротечу: дошли су тобоже да би са њом поразговарали. Пошто се одазвала њиховом позиву, младићи су стали да оптужују Дејфонта за мно-

го тога и салетали су је молбама да се врати у Арг, обећавајући јој поред осталог и да ће је преудати за мужа у свему бољег од Дејфонта, за краља који има више поданика и богатију земљу. Хирнета им је, пошто су је ове речи запекле, узвратила равном мером. Дејфонт је њој, одговорила је, драги муж и Темену се показао као беспрекоран зет, док њима више приличи име Теменових крвника него Теменових синова. Керин и Фалк јој нису више ништа одговорили, дограбили су је, поставили је на кола и потерали коње. Међутим, неки је Епидауранин обавестио Дејфонта да су Керин и Фалк одвели са собом Хирнету против њене воље. Сам Дејфонт је, што је брже могао, потекао да избави жену, а чим су то сазнали, притекли су му у помоћ и Епидаурани. Како је сугстигао отмичаре, Дејфонт је погодио копљем и убио Керина, али није смео да гађа Фалка који је уза се стискао Хирнету, да, не дај боже, не би промашио шурака па убио сопствену жену. Стога је, закачивши се за њихова кола, покушавао да отргне Хирнету. Опирући се, Фалк је вукао и још чвршће стискао Хирнету, која је носила чедо под пасом, и тако је убио. Појмивши шта јој је учинио, стао је да тера кола још вратоломније, хитајући да превали већи део пута пре но што се сви Епидаурани сјате у потеру за њим. Али Дејфонт и синови су — пре овога родили су му се синови Антимен, Ксантип и Аргеј, као и кћи Орсобија која се, кажу, касније удала за Памфила, Егимијевог сина — тада узели Хирнетино беживотно тело и пренели га на место које је временом добило име Хирнетион. Људи су јој саградили херојско светиште и обасули су је многим почастима: нарочито је установљен обичај да од дивље маслине, односно било кога стабла које расте у светишту, нико не сме да носи кући окрхнуло грање, ни да се њим служи било за шта; грање остављају тамо где је пало, јер је посвећено Хирнети.

Недалеко од града има гробница Мелисе, која се удала за Перијандра, Кипселовог сина, и још један, гроб Проклеса, Мелисиног оца. Проклес је такође владао

Епидауранима као тиранин попут његовог зета Перијандра, који је био тиранин у Коринту.

29. Сам Епидаур нуди за разгледање посетиоцу знаменитости веома вредне помена. Ту вам је, наравно, Асклепијево светилиште¹ са култном статуом бога и статуом Епионе, а она је, кажу, била Асклепијева жена; обе су статуе од парског мермера и стоје на отвореном. У граду има храмова: Дионисов и други Артемидин, са светим гајем. За Артемиду се може наслутити да је представљена у лову. Афродити је такође саграђено светилиште: за оно друго светилиште поред пристаништа, на рту који залази у море, тврде да је Херино.² Атену на акропољу, а то је дрвена статуа вредна да се види, зову Кисеја (богиња бршљана).

Егињани живе на острву преко пута Епидаура. Причају да на њему првобитно није било људи. Но кад је Зевс на острво, док је још било ненасељено, пренео Асопову кћер Егину, острву је име промењено од Еноне у Егина. Када је Еак, стасавши, затражио од Зевса становнике, бог је, кажу, пустио људе да му измиле из земље.³ Егињани не могу да наведу осим Еака ниједног другог краља у своме крају; уосталом, ни ми не знамо ни за једног од његових синова да је остао на острву; Пелеју и Теламону је, наиме, запало да морају у изгнанство због убиства Фока, а Фокови синови су се настанили око Парнаса, у области која се данас зове Фокидом. То име је већ било дато земљи у претходном нараштају, кад је Фок, Орнитионов син, стигао у тај крај. Дакле, у време овог Фока само су околина Титореје и Парнас били названи Фокидом, док је у Еаково време овај назив превладао и проширио се на сав живаљ, од суседа Минијаца и Орхомењана па до оних што допиру до локранске Скарфеје. Од Пелеја се изродише краљеви у Епиру; од Теламонових синова Ајантова лоза била је мање запажена, будући да је он повучено провео живот, а само су Милтијад, који је као заповедник повео Атињане на Маратон, и Кимон, Милтијадов син, изашли на глас. Теукрови пак потомци непрекидно су краљевали Ки-

пранима све до Еуагоре. Асије, епски песник,⁴ каже да су се Фоку родили синови Панопеј и Крис. Од Панопеја се роди Епеј, који је, како је то испричао Хомер, саградио дрвеног коња; Крисов унук бејаше Пилад чији је отац био Строфије, Крисов син, а мајка Анаксибија, Агамемнонова сестра. Толико бејаше колена именом Еакиди; они се пак од првине раселише на разне стране. Након извесног времена део Аргиваца, који су под Дејфоновим заповедништвом освојили Епидуру, пребе на Егину; поставши суграђани старинцима на Егини, установише на острву дорске обичаје и уведоше дорско наречје. Премда су Егињани стекли велику моћ, тако да су бродовљем надмоћали Атињане и у Мећанском рату после Атињана дали највећи број бродова, ипак њихово благостање не потраја засвагада; пошто их Атињани протераше, настанише се у Тиреји, граду у Арголиди, који им бејашу уступили Лакедемонјани. Поново запоседоше острво када су атински ратни бродови били заробљени у близини Хелеспонта, али никада више нису могли да се вину до негдашњег богатства и моћи.

Од хеленских острва Егина је за пристан најнеприступачнија јер је окружује и подводно стење и оштро гребење стрши из мора. Еак је, веле, себи хотимично тако направио обалу из страха од гусарских напада са мора и да би душманима пристан био погубан. У близини луке у којој се углавном сидре бродови има Афродитин храм,⁵ а у најотменијем крају града је светилиште које зову Еакејон — правоугаона градина од белог мермера. На улазу су представљени у рељефу изасланици које су некад давно Хелени послали Еаку. Егињани, као и остали, наводе исти повод овом посланству. Суша је извесно време морила Хеладу и бог није лио кишу ни северно од Истма (Превлаке) ни Пелопонежанима све док не послаше изасланике у Делфе да питају шта је узрок овој суши и да у исти мах измоле избављење од ове невоље. Питија им рече да молитвом умилогостиве Зевса и да треба, уколико желе да их Зевс услиши, Еак да буде молилац. Послаше тако представнике из сваког града да моле Еака. Тада Еак, приневши жртву паљени-

цу Зевсу Панеленију (Свехеленском) и помоливши се, учини да се грчко тле натопа кишом, а Егињани направише себи у рељефу представе посланика који су дошли Еаку. Унутар свете градине од старине расту маслине, а ту је и жртвеник мало уздигнут од земље. У строгој тајности саопштава се непоменица: овај је жртвеник и Еаков гроб. Поред Еаковог светилишта је Фоков гроб,⁶ хумка оивичена округлим рубом на којој стоји неотесан камен. Када су Теламон и Пелеј навели Фока да се са њима огледа у петобоју и када је на Пелеја дошао ред да баци камен — служио им је, наиме, уместо диска — он је хотимице каменом погодио Фока. А тако су учинили из љубави према мајци јер бејашу синови Скиронове кћери, а Фок не бејаше од исте мајке, већ, ако Хелени заиста причају истину, син Тетидине сестре. Чини ми се да је Пилад и због овога, а не само због пријатељства према Оресту, намислио да убије Неоптолема. Када је том приликом Фок од ударца диска погинуо, Ендеидини синови укрцали су се на брод и утекли. Телемон се касније, пославши гласника, правдао да није намерно убио Фока. Међутим, Еак му није дозволио да се искрца на острво и наредио му је или да се брани стојећи на броду или, ако му је воља, са мола које сам наспе у мору. Тако је Теламон, упловивши у луку коју зову Криптон (Скривена), преконоћ насуо моло. Тако саграђен моло сачувао се све до нашег времена, а Теламон, осуђен као виновник Фокове смрти, поново је отпловио на Саламину. Недалеко од Криптона има позориште које вреди видети; по величини и стилу веома је налик на епидуурско позориште. Уз залеће позоришта изидана је једна страна стадиона која и сама подупиरे позориште, а у исти мах и оно њој служи за потпору.

30. Има три храма на невеликој међусобној раздалјини, први Аполонов, други Артемидин, а трећи Дионисов. Аполонова култна статуа је дрвена и обнажена, умеће неког мештанина, а Артемидина је одевена као и Дионисова. Дионис је уз то приказан са брадом. Асклепијево светилиште није ту него на другом месту, а култ-

431. г.
ст. е.

405. г.
ст. е.

на статуа је од камена и у седећем ставу. Егињани од богова највише поштују Хекату, сваке године празнују њене мистерије и говоре да им је ову светковину установио Трачанин Орфеј. Унутар градине светилишта има храм, а Хекатина култна статуа је дрвена и Миронов је рад; богиња је представљена са једним лицем и једним телом. Алкамен је, по моме мишљењу, први израдио три међусобно сједињене Хекатине статуе; ову статуу Атињани зову Епипиргидија (богиња на тврђи) и она стоји поред храма Нике Аптерос (Победе, Бескрилне). Кад се на Егини запутите ка планини Зевса Панеленија, стићи ћете до светилишта Афаје о којој је и Пиндар Егињанима срочио песму.¹ Крићани причају — а легенда о њој потекла је на критском тлу — да је Еубул био син Карманора и да је обредима очистио Аполона по Питоновом убиству. Кћи Зевса и Карме, Еубулове кћери, била је Бритомартида. Она је уживала у трчању и лову и Артемиди силно прирасла за срце. Бежећи од Миноја који се заљубио у њу, бацила се у мреже за риболов. На то је Артемида Бритомартиду учинила богињом. Не поштују је само Крићани, него и Егињани који тврде да им се богиња показала на острву. У Егињана је њено култно име Афаја, а на Криту Диктина (богиња мреже). Осим Зевсовог светилишта планина Панеленион нема ничег другог вредног помена. Ово је светилиште, кажу, Зевсу саградио Еак. Легенду о Ауксесији и Дамији,² да Епидауранима бог није лио кишу и да су по упутству пророчанства начинили себи ове статуе добивши од Атињана питоме маслине, да Епидаурани нису више подмиривали Атињанима оно што бежаху углавили споразумом, јер су статуе држали Егињани, да су Атињани који су ради статуа прешли на Егину изгинули, дакле, све то до у танчине испричао је Херодот и не намеравам да препричавам оно што је већ тако добро испричано. Ипак ћу додати само толико да сам те статуе видео и принео божанствима жртве паљенице, како је то убицајено у Елеусини.

Нека је о Егини, због Еака и значаја његових дела, довољно ово што је речено. На граници епидаурске

области налазе се Трезењани који више но други у предањима величају и ките свој завичај. Први човек, приповедају они, који се родио у њиховом крају био је Ор. По моме мишљењу, то је египатско и сасвим негрчко име, но они тврде да је тај Ор био краљ и да је ова област по њему добила име Ореја, да је Алтеп, син Посејдона и Леиде, Орове кћери, наследио после Ора престо и земљу назвао Алтепијом. Док је он владао као краљ причају да су се Атена и Посејдон препирали око права на трезенску област и по окончаном спору добили да заједнички господаре у њој, пошто им је тако наредио Зевс. Са тог разлога поштују и Атену којој су надели култна имена Полијада (заштитница града) и Стенијада (Снажна), као и Посејдона са култним именом Басилеј (Краљ). Уз то су на њиховом старом новцу као знак били утиснути трозубац и Атенин лик. После Алтепа краљ је постао Сарон. Он је, причали су, саградио светилиште Артемиди Сарониди на обали мора које је толико блатно и плитко да га са тог разлога прозваше Фобејском лагуном. Десио се да је Сарон³ — а надасве је волео лов — посрљао у море за срном која је пред њим бежала. Српа је плувала све даље и даље од обале, а Сарон је настављао да је гони све док га ловачка страст није одвукла на отворено море. Ту су га, већ сасвим исцрпљеног, потопили таласи и однео га је суђењни час. Леш избачен на суво у Артемидином гају украј Фебејске лагуне људи су сахранили унутар свете градине, а море на том делу уместо Фебејске лагуне назваше Сароновим. Трезењани не знају ништа о потоњим краљевима све до Хиперета и Анте. А ови су, vele, били синови Посејдона и Алкионе, Атлантове кћери, и у овој су области утемељили градове Хипереју и Антеју. Антије, Антин син, наследивши и очево и стричево краљевство, један од градова назове Посејдонијадом. Када су Трезен и Питеј дошли Аетију, уместо једног било је три краља, међутим, надмоћ је претезала Пелоповим синовима. Ево и доказа за то: по Трезеновој смрти Питеј је, ујединивши Хипереју и Антеју, окупио грађане у садашњи град коме је по своме брату наденуо име Трезен.

Много година касније потомци Аетија, Антиног сина, који су се из Трезена отиснули преко мора да оснују насеобину, засновали су у Карији Халикарнас и Минд. Трезенови пак синови Анафлист и Сфет преселили су се у Атику и по њима деме носе имена. Легенду о Тезеју, Питејевом унуку од кћери, нећу причати јер је чптоцима већ позната, али ваља ми додати још следеће. По повратку Хераклида Трезењани су такође примили за суграђане Дорце из Арга пошто су већ пре тога били потчињени Аргивцима. Па и Хомер у *Каџалоју* вели да њима заповеда Диомед. Наиме, Диомед и Еуријал, Мекистејев син, који су били старатељи Кијанипу, Егијалејевом сину, будући да је био дете, повели су Аргивце у Троју. А Стенел је, као што сам претходно већ рекао, био из виђеније куће, потичући од такозованих Анаксагориди, и имао је највише права на престо у Аргу. Таква је била повест Трезењана, не рачунајући градове за које тврде да су њихове насеобине. Прећи ћу на описивање опреме светилишта и свега осталог за разгледање у њиховом крају.

31. На тргу у Трезену¹ има храм Артемиде Сотејре (Спаситељке) са култном статуом. Тезеј је према предању утемељио храм и богињи дао име Сотејра када се победивши на мегдану Астериона, Минојевог сина, вратио са Крита. Овај је подвиг од свих својих дела сматрао највреднијим славе не толико, бар по моме мишљењу, што је Астерион храброшћу надилазио све остале које је Тезеј убио, већ што су безизлазан лавиринт као и неопажено бекство после борбе учинили веродостојном причу да су се само божјом промишљу вратили у Атину живи и сам Тезеј и његови другови. У овоме храму има жртвеника богова за које се прича да господаре подземним светом. На овом је месту, како причају, Дионис вратио из Хада Семелу, а Херакле довукао на овај свет Хадовог пса. Међутим, ја уопште не верујем да је Семела умрла, с обзиром да је била Зевсова жена, а о такозваном Хадовом псу рећи ћу на другом месту² шта је по моме мишљењу то.

Иза храма је Питејева гробница на којој су три престола од белог мермера. На њима су, кажу, Питеј и са њим још двојица седели и судили. Недалеко одавде је светилиште муза, а саградио га је, причали су, Ардал, Хефестов син. Овај је Ардал, како верују, изумео свиралу и по њему се музе зову ардалидама. Овде је, веле, Питеј давао подуче у беседничкој вештини, а лично сам прочитао књигу, наводно Питејев спис, коју је издао неки Епидауранин. Недалеко од Музеја (светилишта муза) стоји старински жртвеник, њега је, како веле, такође поставио као заветни дар Ардал. На њему приносе жртве паљенице музама и Хипну (Сну) и тврде да је Хипно музама најдражи бог. Близу позоришта Хиполит је саградио храм Артемиде Ликије (вучје богиње). Од водича нисам успео да сазнам ништа о њеном култном имену, а чини ми се да је или Хиполит уништио вукове који су пустошили трезенску област, или је Ликија култно име саме Артемиде у Амазонки од којих по мајчиној страни потиче Хиполит. Могло би постојати додуше и неко друго објашњење за које ја не знам. За камен који стоји испред храма, такозовани Свети камен, веле да су некад давно на њему деветорица Трезењана очистили Ореста од љаге матероубиства. Недалеко од Артемиде Ликије на невеликој међусобној раздаљини стоје жртвеници. Први од њих посвећен је Дионису са култним именом Саот (Спаситељ), пророчанство је дало такво упутство, а други је добио име жртвеник Темидџа (Закон) и поставио га је, кажу, као заветни дар Питеј. Са и те како ваљаног разлога, по моме мишљењу, саградиле су трећи жртвеник Хелију Елеутерију (Сунцу, богу слободе) с обзиром на то да су избегли робовање Ксерксу и Персијанцима. Светилиште Аполона Теарија подигао је, рекоше, Питеј. Од мени познатих светилишта, ово је најдревније. Додуше, и житељи Фокеје у Јонији имају древни Атенин храм који је некад давно спалио Међанин Харпаг, прастари је и храм Аполона Питија у Самљана, али ипак су саграђени доста касније од овог храма у Трезену. Култна статуа која је сада у њему заветни је дар Аулиски, а уметничко дело Трезењанина Хермона;³ дрвене статуе Диоскура такође су дела овог

Хермона. У портику на тргу постављене су статуе жена; и оне и њихова деца извајани су од камена. То су жене и деца које су Атињани, када су одлучили да напусте град и да не сачекају копнени напад меџанског цара, поверили Трезењанима да их спасу. По казивању, нису постављене статуе свих жена — статуа одиста нема много — већ само оних које су предњачиле угледом. Испред Аполоновог светилишта налази се једно здање, такозвани Орестов шатор. Пре но што је био очишћен од греха проливане материне крви ниједан га Трезењанин није хтео примити у свој дом. Сместивши га у ово здање, једнако су га чистили од греха и гостили све док са њега нису скинули грешну нечист. Још и сада потомци људи који су га чистили од греха овде обедују у одређене дане. Пошто су мало даље од шатора закопали средства за очишћење, никао је из њих, кажу, ловор који је остао све до наших дана, а то је онај пред шатором. Ореста су, како причају, чистили и другим средствима за очишћење, и водом из Хипокрене (Коњског кладенца). Наиме, Трезењани такође имају кладенац који зову Хипокрена, а предање о њему не разликује се од беотског. Дакле и они такође причају да је коњу Пегазу на удар копитом о тле бризнула вода из земље и да је Белерофонт дошао у Трезен хотећи у Питеја да запроси Етру; али пре но што се оженио њом био је, наводно, прогнан из Коринта.

Ту је такође и Хермес кога зову Полигије.⁴ Уз ову статуу Херакле је, веле, прислонио своју тољагу. А она — била је, наиме, од дивље маслине — нек верује ко хоће, истом ожили и олиста и то стабло још увек расте. А Херакле је, кажу, наишавши на дивљу маслину крај Сароновог мора од ње отесао тољагу. Ту је и светилиште Зевса са култним именом Сотер (Спаситељ); а светилиште је, причају, док је владао као краљ саградио Аетије, Антин син. Реку која туда протиче зову Хрисороа (Златотока). Када их је погодила деветогодишња суша, толико дуго бог није лио кишу, остале су реке, кажу, пресакле, али Хрисороа је и тада једнако текла као и пре.

480. г.
ст. е.

32. Хиполиту, Тезејевом сину, посвећено је веома славно светилиште у коме је храм са старинском култном статуом. То је све, кажу, направио Диомед и уз то је први принео Хиполиту жртву паљеницу. Трезењани имају Хиполитовог свештеника који целог свог живота обавља свету службу, а установили су и годишње жртвовање. Раде још и ово. Свака девојка пре удаје одсече за Хиполита увојак, па пошто тако учини, донесе увојак у храм и остави га као заветни дар. Трезењани не признају да је Хиполит погинуо од коња који су га вукли и, премда знају где је, не показују његов гроб. Верују да је такозвани Кочијаш на небу управо овај Хиполит и да је такву част добио од богова. Унутар градине овог светилишта има храм Аполона Епибатерија. То је заветни дар Диомеда пошто се избавио од олује која се оборила на Хелене кад су се враћали из Илиона. Кажу да је Диомед такође први приредио Питијске игре у част Аполону. О Дамији и Ауксесији — Трезењани, наиме, такође имају култ ових богиња — немају исто предање као Епидаура ни и Егињани, већ кажу да су са Крита стигле као девојке. Када је у граду избила побуна, девојке су, причају Трезењани, каменовали политички противници; њима у част празнују светковину по имену Литоболуја (Каменовање). У другом делу свете градине има стадион са Хиполитовим именом, а повише њега је храм Афродите Катаскопије (богиње уходе). Са овог је, наиме, места, кад год би Хиполит вежбао, заљубљена Федра посматрала младића. Још увек ту расте мирта са, како сам већ претходно навео, рупичастим лишћем. Кад год је, наиме, Федра била несрећна и није налазила одушка својој љубавној муци, пробадала је лишће ове мирте. Овде је и Федрин гроб, није далеко од Хиполитовог гроба који је насут недалеко од ове мирте. Асклепијеву култну статуу извајао је Тимотеј,¹ а Трезењани тврде да то није Асклепије, него Хиполитова статуа. Сећам се да сам такође видео и Хиполитову кућу; пред њом је кладенац са Херакловим именом, зато што је Херакле, како Трезењани причају, открио ову воду. На акропољу је храм Атене коју зову Стенијада (Снажна). Дрвену

статуу богиње извајао је Егињанин Калон.² Он је био ученик Тектеја и Ангелиона, који су Дељанима израдили култну статуу Аполона. А Ангелион и Тектеј добили су наук у Дипена и Скилида. Када силазите са акропоља, стићи ћете до светилишта Пана Литерија (Избавитеља); он је трезенску градску управу поучио кроз снове у којима се налазио лек против куге која је морила трезенску област, а више од свих Атињане. Прошавши кроз светилиште, можеш видети Изидин храм и повише њега храм Афродите Акраје³ (богиње висова). Први храм саградили су Халикарнашани у Трезену, зато што им је Трезен био метропола, а култну Изидину статуу поставио је као заветни дар трезенски живаљ.

Када се путем преко планине запутите у Хермиону, видећете врела реке Хилика, којој првобитно бејаше име Таурије, и такозвани Тезејев камен који је такође добио ново име када је Тезеј испод њега извукао Егејеве чизме и мач; раније се, наиме, овај камен звао жртвеник Зевса Стенија (Снажног). Близу њега је светилиште Афродите Нимфије (Невестинске), које је саградио Тезеј када се оженио Хеленом. Изван градског бедема је и светилиште Посејдона Фиталмија (хранитеља биља).⁴ Посејдон се, приповедају, расрдио на њих и учинио им је земљу јаловом јер слана морска вода бејаше допрла до семења и корења биља; тако је то потрајало све док бог, одобровољен жртвама паљеницама и молитвама, није престао да пушта из земље слану воду у поља. Повише Посејдоновог светилишта је храм Деметре Тесмофоре (Законодавке), који је, према предању, саградио Алтеп. Спуштајући се ка луци која лежи поред такозваног Келендерија, видећете место које зову Генетлион (Родилиште), где се, кажу, родио Тезеј. Испред овог места је Арејев храм јер је Тезеј и на овом месту у боју надбио Амазонке. Ове су могле бити одред Амазонки које су у Атици војевале против Тезеја и Атињана. Кад се упутите ка Псифејском мору, стићи ћете до места где расте дивља маслина коју зову *јовијена јаловица* (*streptos rhakhos*). Наиме, Трезењани сва јалова маслинова стабла зову *rhakhos*, била она дивља као *kotinos*, *phyllia*, или питома

као *elaios*. Ово стабло почели су да зову повијено зато што су се Хиполитова кола изврнула пошто су им се узде заплеле у његово грање. Недалеко од овог дрвета је светилиште Артемиде Сароније. Ја сам већ испричао све о њему, а додаћу само ово: у Артемидину част сваке године празнују светковину Сароније.

33. Трезењани имају острва, једно од њих тик је уз копно и може се до њега море прегазити. Оно се раније звало Сферије,¹ али му је са следећег разлога промењено име у Свето острво. На острву има Сферова гробница, а Сфер, кажу бејаше Пелопов кочијаш. Према упутству из сна који јој је послала Атена, Етра је са жртвама леваницама за Сфера прешла на острво. Када је прешла на острво, Посејдон је, прича се, девојку раздевичио. Због тога је Етра овде утемељила храм Атене Апатурије, а острво наместо Сферије назвала Светим острвом. Установила је и обичај за трезенске девојке да пре удаје остављају свој појас као дар Атени Апатурији.² Калаурија је у давнини, причају они, била посвећена Аполону, у доба када су и Делфи били посвећени Посејдону. У предању још стоји и то да су богови међу собом разменили ова места. Још увек тако причају, а спомињу и ово пророчанство:

*Истио је био ии дом Дел, ил' Калаурија кућа,
свеиша Пиџоја, ил' свеудиљ ветром шибани Тенар.*

Дакле на Калаурији има свето Посејдново светилиште, а свештеничку дужност обавља девојка док не сазри за удају.³ Унутар градине светилишта је Демостенов гроб. На његовом нарочито, а још пре тога и на Хомеровом примеру, божанство је, чини ми се, показало колико је злурадо. Наиме, Хомера, који је већ био слеп, поврх толике несреће, притисло је и друго зло — сиромаштво, и гонило га да се као просјак потуца по Хелади, док је Демостену запало да у старости искуси прогонство и да сконча тако насилном смрћу. Дакле, веома много и често било је истицано за Демостена, како од њега лично

тако и од других, да сасвим сигурно није примио део новца који је Харпал донео из Азије. Ја ћу испричати како је дошло до тога што се касније причало. Када је Харпал, одједривши на Крит, побегао из Атине, недуго потом био је убијен од кућне послуге; други опет тврде да га је мучки убио Македонац Паусанија. Једног од његових ризничара, који је утекао на Род, ухватио је Филоксен, Македонац, који је и сам захтевао од Атињана да му уруче Харпала. Држећи овог роба у својој власти, стављао га је на мучке и испитивао све док није дознао колико их је који су од Харпаловог новца примили мито. Дознавши тако све, он пошаље писмо у Атину. А у писму, набрајајући оне који су од Харпала примили мито и колико је сваки од њих примио, Демостена уопште није споменуо, иако је Александар био на њега до крајности огорчен, а и сам Филоксен је са њим био у личном сукобу. Демостен ужива почаст и у осталим крајевима Грчке и код становника на Калаурији.

34. Од трезенског копна пружа се дубоко у море полуострво на чијој је обали утемељен невелики град Метана.¹ У Метани има Изидино светилиште, а на тргу има две статуе, Хермесова и Хераклова. Бања са топлем водом далеко је од овог градића око тридесет стадија. За владавине македонског краља Антигона, Деметријевог сина, вода се, кажу, појавила први пут; није се заправо одмах појавила вода, већ је из земље сукнула голема ватра и, кад је јењала, за њом је покуљала вода која још и у наше време непрестано навире, топла и јако слана. За купача ту нигде близу нема хладне воде, а није безбедно ни скочити у море и запливати. Све, наиме, врви и од других звери и од морских паса. Написаћу и оно чему сам се највише зачудио у Метани. Кад ветар из Саронског залива по имену Либ дохвати лозу док пупи, спаруши јој пупољке. Стога, пре но што ветар подухне, два човека рашчерече петла коме је све перје бело и сваки са череком трчи у супротном смеру око винове лозе. Кад стигну до места одакле су кренули, ту закопају череке. Томе су се довили као утук Либу.² Острвца

која леже пред копном, девет их је на броју, зову Пелоповим острвима; кад бог лије кишу, једно од њих, кажу, нема ни капи кише. Да ли је то тако не знам, а то су ми причали људи из околине Метане; иначе, ја сам одиста и раније видео људе како жртвама и бајањем одвраћају град.

Метана је, дакле, полуострво на Пелопонезу. Унутар полуострва трезенску област омеђује Хермион. Оснивач старог града, како приповедају Хермионјани, бејаше Хермион, Еуропов син. А за Еуропа — био је засигурно Форонејев син — Трезењанин Херофан је рекао да је био копиан. Власт у Аргу свакако никада не би по наслеђу припала Аргу, Ниобином сину а Форонејевом унуку по кћери, поред живог, законитог Форонејевог сина. Па да је Еуроп био и законити син кога је Усуд однео пре Форонеја, ја добро знам да његов син није могао имати једнаке изгледе да наследи престо као што је имао Ниобин син који је по општем уверењу био Зевсов син. Касније су Дорци из Арга населили такође Хермион. Не верујем да је међу њима дошло до оружаног сукоба јер би иначе Аргивци о томе причали.

Из Трезена³ пут за Хермион почиње поред камене громаде коју су пре звали жртвеником Зевса Стенија (Снажног); откако је Тезеј испод ње извукао белеге, данашњи житељи громаду зову Тезејевим каменом. Идући дакле овим врлетним путем поред Тезејевог камена, стићи ћете до храма Аполона са култним именом Платанистије (бог платановог гаја) и до места Илеји у коме има два светилишта, Деметрино и њене кћери Коре (Девојке). Према мору на међи хермионског подручја је светилиште Деметре са култним именом Термасија (богиња топлоте). Скилин рт,⁴ назван по Нисовој кћери, далеко је округло осамдесет стадија. Наиме, када је уз помоћ њене издаје Миној освојио Нисеју и Мегару,⁵ рекао јој је да је сада неће узети за жену и наредио је Крићанима да је баце са брода. Пошто се удавила, таласи су је избацили на овај рт. Скилин гроб не показују, већ причају да су њен леш оставили да га растргну

морске птице. Пловећи од Скилиног рта ка граду, стићи ћеш до другог рта — Букефала (Воловске главе), а затим до острва од којих је прво Халиуса (Слано острво) — оно располаже луком погодном за пристајање бродова — следи за њим друго, Питиуса (Острво оморика), па треће које зову Аристера. Прошавши крај ових острва, стићи ћеш опет до једног рта који се пружа са копна до Колиергије, затим до острва Трикрана (Три главе) и до планинске громаде Бупортмо (Воловски газ) која се са Пелопонеза обрушава у море. На Бупортму је саграђено светилиште Деметре и њене кћери, као и светилиште Атене са култним именом Промахорма (бранитељка пристаништа). Пред Бупортмом лежи острво названо Аперопија, а од њега није много далеко друго острво Хидреја. После Хидреје копно первази полумесечасте жал; после жала има гребен који допире све до Посејдоновог светилишта, а започиње из мора на истоку и пружа се у правцу запада. На њему има и пристаништа. Дужина гребена износи око седам стадија, а на месту где је најшири нема више од три стадија. Ту су Хермионјани имали првобитно град. Још и данас овде имају светилишта: Посејдоново на почетку а идући од мора ка унутрашњости Атенин храм поред кога се налазе темељи стадиона; у њему су се, кажу, надметали Тиндарејеви синови. Постоји још једно, невелико Атенино светилиште, али његов се кров урушио. Ту је затим храм за Хелија (Сунце), па још један за харите (грације), а трећи је изграђен Серапису и Изиди; има и градина од великог неотесаног камења унутар које обављају тајне обреде у част Деметри.

То су знаменитости које овде имају Хермионјани. А данашњи град далеко је од рта на коме је Посејдоново светилиште око четири стадија и лежи на земљишту које је прво равно па се благо уздиже по обронцима, а то је већ подгорина Прона. Ову планину, наиме, зову Прон. Бедем опасује цео Хермион.⁵ Град је посетиоцу нудио за разгледање обиље знаменитости од којих сам за свој опис оценио као највредније спомена следеће.

Прво храм Афродите са култним именом Понтија (богиња пучине) и Лименија (богиња луке); култну статуу од белог мермера вреди видети како због монументалности тако и због уметничког домета. Има и други Афродитин храм. Ова богиња у Хермионјана ужива и друге почасти, а уобичајило се, како за девојке тако и кад би нека удовица хтела да се преуда, да све оне пре удаје овде приносе жртву паљеницу. Саграђена су и светилишта Деметре Термасије (богиње топлоте); једно је на међи трезенске области, као што сам већ рекао, а друго у самом граду.

35. У близини овог светилишта је храм Диониса Меланегиде (бога црне егиде). Њему у част приређују сваке године музичка такмичења и додељују награде за пливачко такмичење и утакмицу чамаца. Ту је и светилиште Артемиде са култним именом Ифигенија и бронзани Посејдон који се једном ногом ослонио на делфина. Прошавши поред њега, стићи ћете до светилишта Хестије у коме нема култне статуе него само жртвеник на коме приносе Хестији жртве паљенице. Аполон има три храма и три култне статуе. Први нема култног имена, другога називају Питеј, а трећег Хорије (бог мећа). Име Питеј примили су свакако од Аргиваца, јер Телесила каже да је Питеј, који бежаше Аполонов син, њима првима од Хелена стигао у земљу. Не бих могао поуздано рећи по чему трећег називају Хорије, већ претпостављам да су изашли као победници било у рату, било у спору око мећа своје области, те су зато увели култ Аполона Хорија. За светилиште Тихе (Среће) Хермионјани веле да је најмлађе у граду; у њему стоји колос од парског мермера. Што се кладенаца тиче, један је веома стар, а не види се како вода у њега дотиче; он никада не може пресушити, чак ни када би све живо сишло и узимало воду из њега. Други су кладенац сазидали у наше време и вода дотиче у њега из места које зову Лимон (Ливада).

Међутим, највредније спомена је светилиште Деметре на Прону.¹ Ово су светилиште, како Хермионјани

причају, утемељили Климен, Форонејев син, и Клименова сестра Хтонија. Али Аргивци причају друго: када је Деметра приспела у Аргolidу, тада су Атера и Мисије богињи пружили гостопримство, а Колонта није богињу ни примио у кућу, нити јој је на други који начин указао поштовање. Овакво његово понашање није било по вољи његовој кћери Хтонији. Због овога је, кажу, Колонта изгорео заједно са својом кућом, а Хтонија, коју је Деметра довела у хермионску област, саградила је Хермиоњанима светилиште. Уосталом, и сама богиња зове се Хтонија (богиња подземља), а Хтоније су и празник који сваке године у лето светкују. Празник светкују овако. На челу култне поворке иду свештеници богиња и цела годишња градска управа, а за њима ступају жене и мушкарци. Уобичајено је да и они који су још дечаци у обредној поворци одају богињи поштовање. Дечаци су одевени у беле хаљине и носе на главама венце. Хермиоњани плету венце од цвећа које мештани зову *kosmosandalon*, а по величини и боји чини ми се да је то хијацинт.² И на овоме цвету видљива су слова бола. Све њих у поворци прате људи који воде одраслу краву из крда, сапету конопцима, пүстопашну још и дивљу. Дотеравши је пред храм, једни јој одвежу конопце да би могла да утрчи у светилиште, а други, који су дотле држали отворена врата, чим виде да је крава у храму, врата затворе. Четири старице остављене у храму су те које убијају краву. Свака како стигне српом засече крави врат. Затим се врата отварају те људи чија је то дужност утерују у храм другу краву, за њом трећу, па четврту. Старице их све на исти начин убијају, а за ово жртвовање везана је још једна чудна појединост. На коју се страну свали прва крава, на ту исту страну морају пасти и остале. Дакле, Хермиоњани обављају жртвене обреде на поменути начин. Испред храма стоје неколике статуе жена, Деметриних свештеница; пошто си ушао у храм, видећеш столице на којима старице седе и чекају да краве, једну по једну, утерају у храм; ту су и не одвећ старе статуе Атене и Деметре. Међутим, њихову светињу, коју надасве поштују, ја нисам видео нити је

видео ико други, био он странац или неко од самих Хермиоњана. Само старице знају какво је³ и шта је то.

Има и други храм, цео је окружен статуама. Он се налази наспрам Хтонијиног храма, зову га Клименовим именом и овде Климену приносе жртве. Ја не верујем у то да је Климен био Аргивац и да је дошао у Хермион, већ је Климен култно име бога за кога мит каже да је краљ у подземљу. Поред овог храма има још један храм са култном статуом Ареја; десно пак од Хтонијиног храма има портик коме су мештани дали име Ехо (Портик одјека). Ако човек викне, враћа му се најмање утро-стручен одјек. Иза Хтонијиног храма има три посвећена простора које Хермиоњани зову Клименовим, друго Плутоновим, а треће Ахерусијским језером. Сва три простора ограда су, наравно, оградом од камена, а у Клименовом светилишту зинула је земља. Кроз ову раселину, према хермионском предању, извео је Херакле Хадовог пса.⁴ Код капије кроз коју пролази пут којим се иде равно за Масет, унутар бедема има Илтијино светилиште. Иначе, сваког дана и жртвама паљеницама и тамјаном Хермиоњани велелепно умилоствљују богињу, а такође и веома много заветних дарова поклањају Илтији; култну статуу богиње нико не сме видети, осим можда свештеница.

36. Преваливши око седам стадија путем што води право у Масет и скренувши улево, стићи ћете до пута за Халику. Халика је у наше време опустела, али некада је и она такође била настањена и на епидаурским стелама, на којима су записана Асклепијева исцељења, помињу се и Халичани. Не знам ни за један други веродостојан запис у коме се спомињу било град Халика, било Халичани. Дакле, има пут такође и за овај град, а пролази између Прона и још једне планине, коју су у старини звали Торнак; планина је, кажу, променила име зато што се према легенди Зевс овде прометнуо у кукавицу. Чак до дана данашњег остала су светилишта на врховима ове две планине: на Кокигију (Кукавичјој гори) Зевсово, а на Прону Херино. У подгорини Кокигија има

храм на коме нема двери и крова, а у њему није било ни култне статуе. Храм је, кажу, Аполонов. Поред њега има пут за Масет, за оне путнике који су скренули са директног пута. Масетом који је у старини био град, како је и Хомер рекао у *Капалоу Ариваца*,¹ Хермиониани су се у моје време служили као пристаништем. Из Масета десно води пут до рта који зову Струтунт (Врапчији рт). Од овог рта преко планинских врхова до такозваног Филанорија и Болеја има двеста педесет стадија. Ови Болеји су хрпе неотесаног камења. Друго место које зову Дидими (Близианци) одавде је далеко двадесет стадија. У Дидимима има Аполоново, Посејдоново и још Деметрино светилиште. Култне статуе у стојећем ставу од белог су мермера.

Одавде започиње аргивска област коју су некад давно звали Асинејом, а украј мора лежи градиште Асине.² Када су Лакедемонјани са својим краљем Никандром, сином Харила, који бејаше син Полидекта, који бејаше син Еунома, који бејаше син Пританида, који бејаше син Еурипонта, ударили с војском на Аргolidу, заједно са њима ударили су и Асињани и са њима похараху аргивску област. Када се пак лакедемонска војска вратила у Лакедемон, Аргивци са својим краљем Ератом зарате на Асину. Неко време бранећи се са бедема Асињани су одолевали и убили више Аргиваца међу којима и Лисистрата, једног од најугледнијих људи у Аргу. Међутим, када је бедем био освојен, Асињани укрцају жене и децу на бродове и оставе свој завичај, а Аргивци, сравнивши Асину до темеља и припојивши њено подручје својој земљи, поштедеше светилиште Аполона Питеја — види се још и сад — и поред њега сахранише Лисистрата.

Од Арга до мора код Лерне има четрдесет стадија, не више. Док силазите ка Лерни најпре ћете стићи до Ерасина који се улива у Фрикс, а Фрикс утиче у море између Теменија и Лерне. Кад скренете од Ерасина улево, отприлике на удаљености од осам стадија видећете светилиште Диоскура Анакта (Господара). Њихове дрвене статуе извајане су на исти начин као оне у граду.

По повратку на пут који води равно у Лерну, прегазићеш Ерасин и стићи ћеш до реке Химара (Бујица). У близини ове реке је градина од камена; причају да је Плутон отевши, како гласи мит, Кору, Деметрину кћерку, на овом месту сишао у своје краљевство за које се верује да је подземно. Лерна пак, како сам претходно рекао, лежи украј мора и у њој светкују мистерије у част Деметри Лернејској.³

Ту је свети гај који започиње од планине коју зову Понтин; а планина Понтин не допушта кишници да отиче, него је упија. Из ње отиче и река Понтин. На врху планине има светилиште Атене Саитиде, сада само развалина, и темељи куће Хипомедонта, који је отишао у Тебу хотећи да Полинику, Едиповом сину, прибави задовољштину.

37. Започињући од ове планине, гај претежно од платана протеже се до мора. Меће су му на једној страни река Понтин, а на другој још једна река, која носи име Амимона по Данајевој кћери. Унутра у гају има статуа: Деметре Просимне, Диониса и невелика Деметрина статуа у седећем ставу. Ове су извајане од камена, а на другој страни у храму има дрвена статуа у седећем ставу Диониса Саота (Спаситеља), а поред мора и камења Афродитина статуа. Статуу су, приповедају, као заветни дар поставиле Данајеве кћери, а сам Данај саградио је поред Понтина Атенино светилиште. Лернејске мистерије установио је, кажу, Филамон. Текст који пропраћа обредни чин очито није древан, а запис, за који сам чуо да је био урезан на срцу од орихалка и да није Филамонов, открио је Арифон, старином из Триконија у Етолији. У моје време Арифон међу најзнаменитијим Ликијцима нема премца, а кадар је да открије што пре њега нико није учинио. Па и ово је изнео на видело по следећем. Стихови у запису, као и прозни текст прошаран стиховима, све је сročено дорским говором, док су пре повратка Хераклида на Пелопонез Аргивци говорили истим говором као Атињани; у Филамоново пак

време, по моме мишљењу, ни сама реч Дорци није се још рашчула у свих Хелена.

Дакле, он је доказао да је то тако; а крај извора Амимоне расте платан; под овим платаном одрасла је, веле, Хидра.¹ Верујем да је ова звер и величином надрасла све остале водене змијурине, а и да је њен отров имао у себи нешто неизлечиво, тако да је Херакле њеном жучи затровао врхове својих стрела. Међутим, Хидра је по моме мишљењу имала једну главу, не више, а Писандар из Камира² са намером да се и звер дојми страшнијом и опаснијом, а и да његови стихови буду бољи и упечатљивији, представио је Хидру многоглавом. Видео сам такође такозвани Амфијарајев извор и Алкионијско језеро кроз које је, приповедају Аргивци, Дионис отишао у Хад да врати на овај свет Семелу, а Полимно му је овде открио место силаска у подземно царство.

Дубини Алкионијског језера нема краја и нисам чуо ни за кога да је на било који начин досегнуо језерско дно; ни Нерон чак, који је дао да му се исплету конопци дуги неколико стадија па их је повезао и окачио о њих олово (ако је ишта могло користити овом покушају, онда је то било ово), није могао измерити његову дубину.

Чуо сам још и ово. Језерска вода је наоко мирна и тија; али премда је по изгледу таква, ипак увуче и удави сваког пливача који покуша да језеро преплива. Језерски опсег није велики, износи отприлике једну трећину стадија. Дуж језерског руба ниче трава и шевар. Било ми је светогрдно да свима обелоданим обред који сваке година врше ноћу у част Дионису.³

38. Кад се из Лерне запутите у Темениј — то је део аргивске области, а био је назван по Темену, Аристомаровом сину, јер је Темен ово место освојио и утврдио, те је одавде са Дорцима ратовао против Тисамена и Ахајаца — дакле, идући ка овом Теменију, стићи ћете до реке Фрикса која се улива у море. У Теменију је саграђено Посејдоново светилиште, затим још једно Афродитино,

а ту је и гробница Темена који ужива култ међу дорским живљем у Аргу. Науплија¹ је далеко од Теменија, како ценим, педесет стадија. У наше доба је ненастањена, а њен оснивач био је Науплије, по предању син Посејдона и Амимоне. Од бедема су такође остале још рушевине, а у Науплији има Посејдоново светилиште, пристаништа и извор који зову Канат. У њему, кажу Аргивци, купајући се сваке године Хера наново постане девица. Ова је прича једна од светих непоменица њихових тајних обреда посвећења које светкују Хери у част. Оно што народ у Науплији прича о магарцу, како је обрстивши ластаре на лози учинио да надаље доноси богатији род — на стени су, наиме, извајали фигуру магарца зато што их је научио да обрезају лозу — изоставићу, јер држим да није вредно приче.

Има још један пут који из Лерне уз само море води до места које зову Генесиј. Украј мора има невелико светилиште Посејдона Генесија. За Генесијем следи друго место — Апобатми (Искрцалиште); на овом се месту у Арголиди Данај са кћерима први пут искрцао. Кад одавде прођете кроз Анигреју, тако је зову, уским и иначе тешко проходним путем, угледаћете с леве стране предео који се спушта све до мора, погодан за узгајање дрвећа, нарочито питомих маслина. Идући у унутрашњост копна, доћи ћеш до места где су се сукобили око ове области три стотине одабраних Аргиваца са истим бројем Лакедемоњана, такође одабраних јунака.² Пошто изгибоше сви осим једног Спартанца и два Аргивца, насуше ту гробове палим борцима. Када су Лакедемоњани листом ушли у бој против Аргиваца, поразивши их жестоко, прво су сами убирали плодове са ове земље, а доцније су је дали Егињанима, кад су их са њиховог острва протерали Атињани. У моје су доба Тиреатиду настањивали Аргивци, а повратили су је добивши спор. Идући од овог војничког гробља, стићи ћеш и до Атене, коју су некада давно засновали Егињани, па до још једног села — Нериде и до трећег, највећег од њих — Еве; у овом последњем има светилиште Полемократа.³ Овај је Полемократ такође био Махаонов син а Алекса-

548. г.
ст. е.

431. г.
ст. е.

338. г.
ст. е.

норов брат; он лечи народ у овом крају, а такође ужива култ у суседа. Повише села уздиже се планина Парнон. На њој су лакедемоњанске меће са Аргивцима и Тегеаћанима. На мећашима стоје камене херме и по њима је место и добило име. Река по имену Танај⁴ — само она дотиче дотле са Парнона — протиче кроз Арголиду и улива се у Тиреатски залив.

ТРЕЋА КЊИГА

ЛАКОНИЈА

1. Одмах иза Херма¹ је западна Лаконија. Како сами Лакедемоњани приповедају, први краљ ове области био је Лелег, који је био старинац и по њему његовим поданицима било је наденуто име Лелези. Лелег је родио Милета и млађег Поликаона. Куда се то Поликаон отиснуо у туђину и са кога разлога, разјаснићу на другом месту. Након Милетове смрти краљевство је наследио његов син Еурота. Он је каналом спровео воду из мртваје у равници доле до мора и пошто се вода осекла — остатак се, наиме, слио у нови речни ток — реци је наденуо име Еурота. Како није имао мушких потомака, краљевство је оставио Лакедемону, чија је мајка била Тајгета по којој је планина добила име. Према предању, отац му је био сам Зевс. А Лакедемон се оженио Спартом, Еуротином кћерком. Када је добио престо, прво је земљи и житељима у њој наденуо ново име по себи, а затим је утемељио град и назвао га по својој жени; овај се град све до данашњег дана зове Спарта. Амикла, Лекедемонов син, такође је хтео да остави спомен на своје име, па је утемељио у Лаконији град. Од синова које је изродио, најмлађег и најлепшег Хијакинта усмртила је коб пре оца. Његов се гроб налази у Амикли под Аполоновом статуом.² Када је Амикла умро, престо је припао Аргалу, најстаријем Амиклином сину, потом, када је Аргал умро, Кинорти. Кинорта је родио Ебала. Овај се оженио из Арга Горгофоном, Персејевом кћерком, и родио му се син Тиндареј. Тиндареј је оспоравао право на круну Хипокоонт, захтевајући

престо по старешинству. Придруживши себи Икарија са присталицама, Хипокоонт је далеко надмашао снагама Тиндареја и принудио га је да у паници оде из земље, како кажу Лакедемоњани, у Пелану. Међутим, месенско предање о њему гласи да је побегао у Месенију Афареју, Периеровом сину, који му је био брат по мајци. У Месенији се, кажу, настанио у Талами и, док је ту боравио, родили су му се синови. Након неког времена уз Хераклову помоћ Тиндареј се вратио у домовину и повратио је престо. Тиндарејеви синови су такође постали краљеви као и Менелај, Атрејев син и Тиндарејев зет, као Орест који се оженио Хермионом, Менелајевом кћерком. По повратку Хераклида за владавине Тисамена, Орестовог сина, обе области, Месенија и Арг добиле су краљеве — Арг Темена, а Месенија Кресфонта. У Лакедемону насташе два краљевска дома пошто су Аристодемови синови били близанци. Наиме, Питија је, кажу, ово одобрила. За самог Аристодема приповедају да га је у Делфима задесила смрт још пре повратка Дораца на Пелопонез. Они који величају његову животну причу тврде да га је устрелио Аполон зато што није дошао у пророчиште, а сазнао је од Херакла, када се пре тога на њега намерио, да ће се Дорци вратити на Пелопонез. Веродостојније предање гласи да су Аристодема убили синови Пилада и Електре, браћа од тетке Тисамена, Орестовог сина. Аристодемови синови су се звали Прокле и Еуристен и, упркос томе што су били близанци, до крајности су били несложни. Премда су у међусобној омрази далеко стигли, заједно су ипак помогли своје старатељу Тери, Аутесионовом сину и брату своје мајке Аргеје, да оснује насеобину. Тера је припремао насељенике за острво које се у оно доба звало Калиста (Најлепше),³ и надао се да ће му Мемблијарови потомци добровољно препустити краљевство. Ово су стварно и учинили, трезвено просудивши да Тера потиче од самог Кадма, док су они само Мемблијарови потомци, а Мемблијар да је човек из народа, кога је Кадмо оставио на острву да буде старшина насељеницима. Тера је по себи наденуо ново име острву и житељи Тере му још и

сада сваке године као хероју утемељитељу насеобине приносе жртве. Додуше, Прокле и Еуристен су били једнодушни у настојању да помогну Тери, али у свему осталом науми су им се вазда разилазили. Све и да су били једнодушни, не бих се никада усудио да ставим на заједничку листу њихове потомке. Лозе им, наиме, по коленима нису текле напоре, тако да се стричевић са стричевићем, деца стричевића као и потоњи пасови, бројем не подударају. Стога ћу повест сваког краљевског дома изложити посебно, уместо да их повежем у заједничку повест.

2. Еуристену, старијем од Аристодемових синова, родио се, кажу, син Агид. По њему Еуристенову породицу зову Агијадима. Када је у Агидово време Патреј, Преугенов син, у Ахаји заснивао град, који се и у наше време по њему зове Патра, Лакедемоњани су учествовали у том подухвату. Такође су се придружили Граји, Ехелином сину, који је био син Пентила, Орестовог сина, када се отиснуо преко мора да заснује насеобину. Намера му је била да запоседне област између Јоније и Мисије коју у наше време зову Еолидом. Његов предак Пентил је пре тога освојио Лезб, острво пред тим делом копна. Док је Ехестрат, Агидов син, био на престолу у Спарти, Лакедемоњани су протерали све Кинурце дорасле до копља под изговором да пљачкаши из Кинурије пустоше Арголиду, земљу њихових савезника, а исто тако да такође сами Кинурци отворено у пљачкашким походима упадају и у њихову земљу. За Кинурце се говори да су пореклом Аргивци, а за оснивача њиховог града кажу да је био Кинур, Персејев син. Не много година потом, Лабота, Ехестратов син, наследио је престо у Спарти. Херодот у историји Креза¹ каже за овога Лаботу да је као дечак био поверен старатељству Ликурга, законодавца, међутим, Херодот га зове не Лаботом већ Леоботом. Лакедемоњани су у то време одлучили да по први пут зарате против Аргиваца. Узимали су Аргивцима за зло што су себи припојили Кинурију, коју су Лакедемоњани освојили својим мишицама, и што

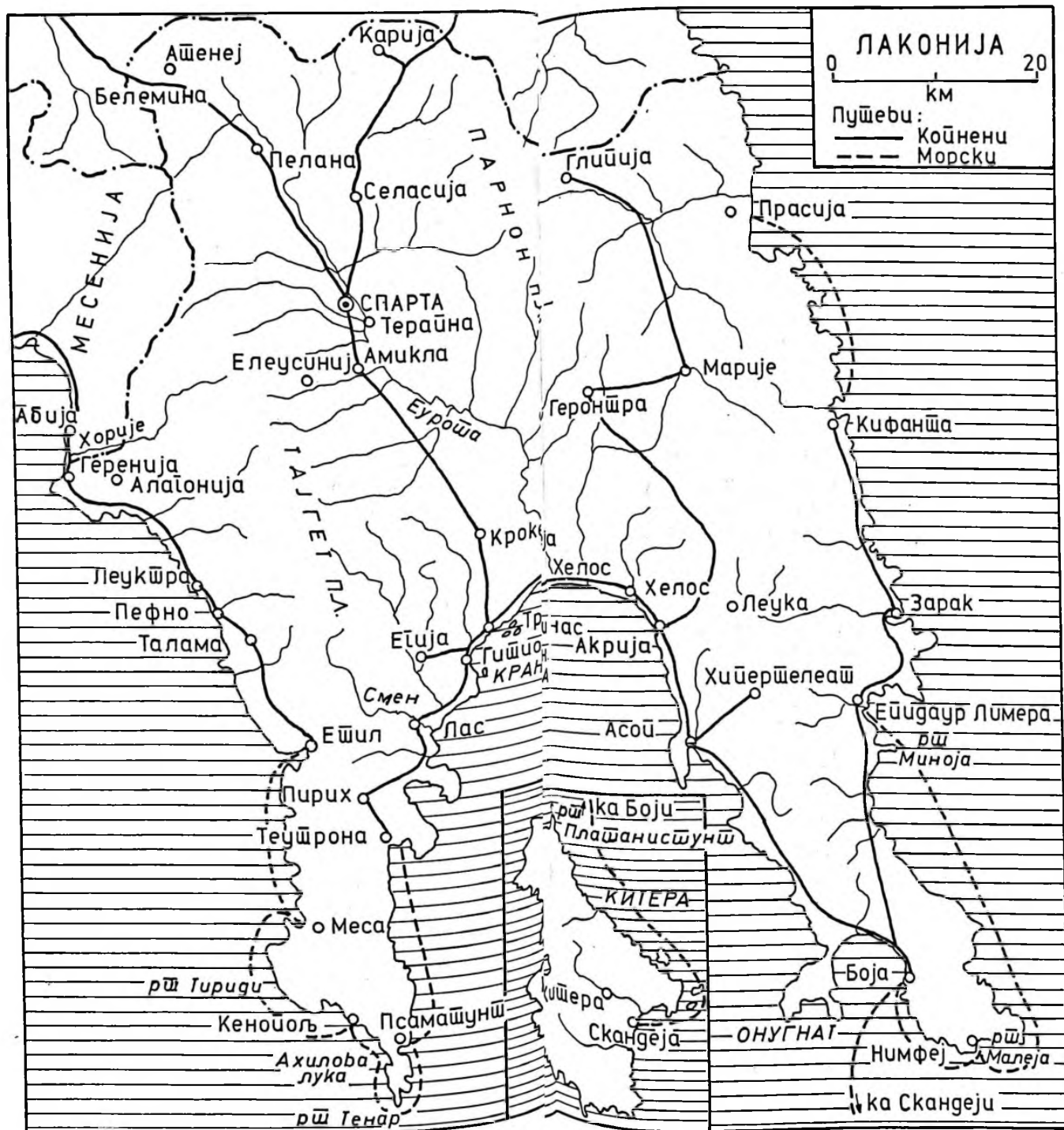
роваре међу перијецима, њиховим поданицима. У том рату ниједна страна, кажу, није постигла ништа вредно историјског памћења, а обојицу наредних краљева из овог краљевског дома, Дориса, Лаботиног сина, и Агесилаја, Дорисовог сина, закратко је однео Усуд. За време Агесилајевог краљевања и Ликург је саставио Лакедемоњанима законе. Неки кажу да је законе саставио пошто је од Питије добио упутства, док други тврде да је увео критско обичајно право. Крићани причају да је њихово обичајно право установио Миној и да није при том био без божје помоћи. И Хомер² је такође, по моме мишљењу, у овим стиховима алудирао на Минојево законодавство:

*Кнос је јолем ірад, у њему је краљев'о Миној
јодина деветі јо деветі ко друтар великој Дива.*

Ликурга ћу поново споменути у наредним одељцима. Агесилај је имао сина Архелаја. Док је он био на престолу, Лакедемоњани су победили у рату и освојили град перијека Егиј; становништво су продали у робље, јер су посумњали да су Егијци пристали уз Аркаћане. Харилај,³ краљ из другог краљевског дома, помогао је Архелају да освоји Егиј. Што се тиче победа, које је Харилај извојевао предводећи сам лакедемонске чете, известићу такође када моје излагање буде прешло на повест такозваних Еурипонтида. Архелај је имао сина Телекла. Док је он владао, Лакедемоњани су, победивши у рату, освојили Амиклу, Фариј и Герантру, градове перијека који су још били у поседу Ахајаца. Од ових, Фаријци и Герантрани, преплашени од најезде Дораца, углавили су да могу отићи са Пелопонеза под окриљем мировног споразума. Међутим, Амикљане нису у првом нападу истерали из града, већ након дугог и жилавог отпора у рату у коме су испољили јунаштво достојно славе. Ово потврђују чак сами Дорци који су подигли споменик у славу победе над Амикљанима. Наиме, у оно време то им је била најзначајнија победа. Недуго потом, Телекло је изгубио живот од месењанске руке у

Артемидином свetišћу.⁴ Ово је свetišште било саграђено на размеђу Лаконије и Месеније, у месту које зову Лимне (Језера). По Телекловој смрти, Алкамен, Телеклов син, наследио је краљевство; Лакедемоњани су послали на Крит Хармиду, Еутијевог сина, једног од најугледнијих грађана у Спарти, да оконча грађански раздор међу Крићанима, да их наговори да напусте и иначе слабе и неразвијене градове смештене подаље од мора, и да им помогне да уместо ових настане друге, са повољнијим положајем уз пловне путеве. Лакедемоњани су такође опустошили Хел, приморски град под ахајском управом, а Аргивце, који су прискочили хелотима у помоћ, победили су у боју.

3. Након Алкаменове смрти, Полидор, Алкаменов син, наследио је престо и Лакедемоњани су упутили насељенике у Италију: једне у Кротон, друге пак у Локре на Зефирском рту. За време Полидоровог краљевања такозвани Месењански рат достигао је врхунац. Но Лакедемоњани и Месењани не наводе исте узроке за рат. Елем, извештаје зараћених страна о збивањима у овоме рату и какав је исход он имао испричаћу у наредном делу свога описа, а сада ћу напоменути само толико да је током првог рата против Месењана Лакедемоњанима углавном заповедао Теопомп, Никандров син. Он је био краљ из другог краљевског дома. Када је рат против Месеније приведен крају и када је копљима освојена Месенија потпала под лакедемонску власт, Полидора, који је у Спарти уживао велики углед и сасвим ушао у вољу лакедемонском народу — никада никоме, наиме, није учинио неправду, нити је упутио осиюну реч, а при суђењу је био праведан и човекољубив — елем, када се Полидорова слава рашчула широм Хеладе, усмртио га је Полемарх, личност не из неугодне куће али осиюне нарави, што је и испољио. Лакедемоњани су Полидору после смрти указали многе знаке поштовања. Међутим, Полемарх такође у Спарти има гроб, било што је и пре овога убиства словио за ваљана човека, било што су га рођаци кришом сахранили.

За краљевања Еурикрата, Полидоровог сина, Месењани су трпели потчињеност Лакедемоњанима, а ни Аргивци са своје стране нису ништа неочекивано преузели. Али за време Анаксандра, Еурикратовог сина — Усуд је, наиме, стао да гони Месењане са целог Пелопонеза — Месењани су се одметнули од Лакедемоњана. Неко су време у рату одолевали, а када су претрпели пораз, под заштитом мировног споразума повукли су се са Пелопонеза. Они малобројни који су остали у земљи, постали су робље, осим живља у приморским градовима. Није ми било подесно да у овом одељку свог дела излажем догађаје из рата који су водили Месењани одметнувши се од Лакедемоњана. Од Анаксандра се родио син Еурикрат, а од овог, другог по реду Еурикрата, Леонт. За време краљевања ове двојице Лакедемоњани су углавном безуспешно ратовали против становника Тегеје. Међутим, док је владао Анаксандрид, Леонтов син, Лакедемоњани су поразили у рату Тегејане, и то су постигли на овај начин. Лакедемоњанин именом Лиха стигао је у Тегеју управо у време када су ова два града склопила примирје. У време када је он стигао, Спартанци су трагали за Орестовим костима, а трагали су за њима по упутству божјег пророчанства. Лиха се, наиме, досетио да Орестове кости почивају у ковачници, а то је закључио на следећи начин: све што је видео у ковачници упоредио је са речима Делфијског пророчанства: са „ветровима“ изједначио је ковачке мехове јер они такође снажно дувају; „ударац“ је изједначио са чекићем; наковањ у ковачници са „противударцем“, док је „јад за човека“, сасвим природно, схватио као гвожђе, јер у то су се време људи у рату служили гвожђем. Дакако, у доба легендарних хероја бог би изјавио да је „јад за човека“ бронза.¹ Слично овом пророчанству о Орестовим костима које су добили Лакедемоњани, стигло је касније пророчанство и Атињанима: да са Скира врате у Атину Тезеја, иначе неће бити у стању да освоје Скир. Тезејеве кости пронашао је Кимон, Милтијадов син, који се такође досетио, а недуго потом освојио је Скир. Да је све оружје у херојско доба било искључиво од

560—550.
г. ст. е.

бронзе, потврђују ми Хомерови стихови² о Писандровој секири и Мерионовој стрели. Ову моју тврдњу поткрепљује уосталом и Ахилово копље, остављено као заветни дар у Атенином светилишту у Фаселиди,³ као и Мемнонов мач у Асклепијевом храму у Никомедији. Врх копља и ослонац направљени су од бронзе, док је мач цео направљен од ње.

За ово збиља знам да је тако, а Анаксандрида, Леонтов син, једини је Лакедемоњанин који је истовремено имао две жене⁴ и пребивао у две куће. Наиме, жена којом се први пут оженио била је у свему одлична, али је имала злу срећу да је била нероткиња. Када су му ефори наредили да је отера од себе, он никако није желео тако да поступи и попустио им је за толико што је довео у кућу поред прве и другу жену. Жена која је после прве ушла у кућу родила је сина Клеомена, међутим, и она прва жена, која је све дотле била јалова, већ по Клеоменовом рођењу родила је Доријеја, па одмах потом и Леониду и после њих Клеомброта. Када је Анаксандрида умро, Лакедемоњани, који су веровали да је Доријеј и разложнији и бољи војник од Клеомена, нерадо су га заобишли и у складу са законима по старешинству су доделили краљевски престо Клеомену.⁵

4. Стога се Доријеј — било му је, наиме, несношљиво да се у Лакедемону покорава Клеомену — отиснуо на пут да заснује нову насеобину. А Клеомен је одмах, чим је завладао као краљ, прикупивши војну силу и од самих Лакедемоњана и од савезника, напао АргOLIDУ. Када су Аргивци са оружјем у шакама изашли да га дочекају, Клеомен их је поразио у боју. Том су приликом у бекству — у близини попршта био је, наиме, гај посвећен Аргу, Ниобином сину — око пет хиљада Аргиваца као прибези потражили заштиту у овом гају. На то је Клеомен — често је, наиме, био ван здраве памети — наредио хелотима да запале гај. Пожар је захватио цели гај и заједно са њим изгорели су и Аргивци који су у њему потражили заштиту. Клеомен је завојштио такође и на Атину. У првом походу ослободио је Атињане

510. г.
ст. е.

од Писистратових синова, а тиме је себи и Лакедемоњанима стекао добар глас међу Хеленима. Други је поход предузео из наклоности према Атињанину Исагори, хотећи да му помогне да заведе у Атини тиранију. Пошто су му се очекивања изјаловила, јер су се Атињани жилаво борили за слободу, Клеомен је похарао и друге области Атике, као и такозвану Оргаду, која је била посвећена богињама у Елеусини. Опустошио је, кажу, један њен део. Прогро је чак до Егине и почео да хапси утицајне Егињане који су пристали уз Међане и наговарали грабане да предају „земљу и воду” цару Дарију, Хистаспином сину. Док се Клеомен бавио у Егини, Демарат, краљ из другог краљевског дома, стао га је опадати пред лакедемонским народом. Чим се вратио са Егине, Клеомен је сковао план да краља Демарата свргне са престола. Стога је поткупио чак пророчицу у Делфима да Лакедемоњанима одговори о Демарату како је он научи и подстрекао је Леотихиду, личност краљевског рода и из истог дома баш као и Демарат, да му оспорава право на престо. Леотихида се ухватио за речи које је давно Аристон изрекао у незнању о тек рођеном Демарату, рекавши да није његов син. Том приликом су дакле Лакедемоњани, како су и иначе обично поступали, спор око Демарата изнели пред светилиште у Делфима. А пророчица им је одговорила како је Клеомен желео. Тако је Демарат, не по правди већ због Клеоменове мржње, изгубио престо. Клеомена је после овога задесила смрт у наступу лудила. Зграбио је, наиме, мач и сам је себе стао да рањава исекавши и награвивши цело тело. Аргивци тврде да га је такав крај задесио зато што је искајао казну за своје огрешење о Аргове прибеге; Атињани пак кажу да је то било зато што је похарао Оргаду, док Делфљани верују да је то било због мита којим је поткупио пророчицу и навео је да изрекне лажи о Демарату. Могло би, такође, бити да су се срибе хероја и богова сјединиле да га казне, будући да је већ и Протесиљај,¹ херој исто толико значајан као и Арг, због сличне увреде казнио у Елеунту Персијанца Артаикту, а и Мегарани никад нису успели да

508. г.
ст. е.

умилостиве срибу богиња у Елесуини зато што су поорали свету земљу. Што се тиче подмићивања пророчишта, осим Клеомена, ја не знам ни за једног човека да се уопште усудио на такво што.

Пошто Клеомен није имао мушких потомака, краљевска власт је прешла на Леониду, Анаксандридиног сина, а Доријејевог брата по оцу и мајци. У то је време Ксеркс повео своју војску на Хеладу и Леонида се са три стотине Лакедемоњана сукوبيо са њим у Термопилима. Збиља, премда су и Хелени водили многе ратове а исто тако и варвари међу собом, само је неколико ратова изузетна храброст појединца узнела до веће славе, као што је Ахил славом окрунио рат против Илиона а Милтијад бој на Маратону. Међутим, Леонидино чојство и јунаштво, по моме мишљењу, бацило је у засенак све потоње као и претходне подвиге. Наиме, Ксерксу, најсамосвеснијем цару од свих које су имали Међани, доцније и Персијанци, творцу тако сјајних дела, стао је на пут Леонида са шачицом бораца које је са собом довео у Термопиле, и онемогућио би му и да види Хеладу и никада не би спалио Атину да Трахињанин није стазом преко Ете провео непријатељску војску под Хидарниним заповедништвом и омогућио им да опколе Хелене. Пошто Леонида на овај начин би поражен, варвари провалише у Хеладу.

Паусанија, Клеомбров син, није постао краљ. Док је, наиме, владао као намесник уместо Плистарха, Леонидиног сина, који је још као дете остао сироче, повео је Лакедемоњане у Платеју, а потом и њихово бродовље на Хелеспонт. Надасве похваљујем Паусанијин поступак према Госпи са Коса, кћери Хеветорида, Антагориног сина, човека не без угледа међу Кошанима. Њу је Персијанац Фарандат, Теаспидов син, узео за иночу против њене воље. Када је Мардоније погинуо у боју код Платеје и када су варвари били уништени, Паусанија је ову Госпу послао натраг на Кос са свим накитом који јој је даровао Персијанац, и са свом осталом имовином. Исто тако, Паусанија је одбио да по наговору Егињанина Лампона оскрнави Мардонијев леш.

480. г.
ст. е.

479. г.
ст. е.

5. Плистарх, Леонидин син, умро је чим је наследио краљевску власт, а престо је добио Плистоанакт, син Паусаније, врховног заповедника код Платеје. Плистоанакт је родио Паусанију.¹ Овај Паусанија дошао је у Атику тобоже као непријатељ Трасибула и Атињана, а уистину да би учврстио тиранију људи којима је Лисандар поверио управу. У битки је победио Атињане који су бранили Пиреј, а одмах после битке одлучио је да своје чете поведе натраг у Лакедемон да не би, помогавши да се учврсти тиранија бесрамних људи, навучао на Спарту најсрамнију љагу. Када се вратио из Атине, пошто је протраћио надмоћ од извојеване победе, противници су га оптужили и извели на суд. Као судије лакедемонском краљу заседали су такозвани геронти, двадесет осморо на броју, цео ефорат, а са њима и краљ из другог краљевског дома. Четрнаест героната а са њима и Агид, краљ из другог краљевског дома, прогласили су Паусанију кривим. Остале судије су одбациле оптужбу. Недуго потом, када су Лакедемоњани новачили војску за поход на Тебу — који је повод томе био навешћу у Агесилајевој повести — Лисандар је приспео у Фокиду, па повевши све фокидске снаге и не часећи ни часа, ушао је у Беотију и започео да јуриша на бедеме Халијарта, чији су житељи остали лојални Тебанцима. Међутим, у град је већ кришом ушла група Тебанаца и Атињана и, када су изашли из града и постројили се за борбу пред бедемима, ту је погинуло више Лакедемоњана, међу којима и сам Лисандар. Паусанија је закаснио за овај бој јер је прикупљао војнике из Тегеје и других крајева Аркадије. Када је стигао у Беотију, иако је сазнао за пораз војске под Лисандровим заповедништвом и за Лисандрову погибију, ипак је повео своје чете на Тебу наумивши да први нападне. Тебанци су се за борбу против њега сврстали у бојне редове, а стигао му је и глас да Трасибул са Атињанима није далеко: Трасибул само чека да Лакедемоњани започну битку, па чим започну, он ће навалити на њих с леђа. Тако се Паусанија побојао да се не нађе прикљештен између две непријатељске војске, склопио је примирје са Тебанцима и по-

403. г.
ст. а.

купио пале борце под бедемом Халијарта. Ово додуше Лакедемоњанима није било по вољи, али ја му честитам на одлуци са следећих разлога: Паусанија је, наиме, добро знао да су Лакедемоњани увек омашили прикљештени између два непријатеља, а због неуспеха Лакедемоњана у Термопилима и код острва Сфактерије обузвала га је стрепња да он сам својим земљацима не приушти прилику за трећу несрећу. Будући да су му тада земљаци узимали за зло закашњење у походу на Беотију, Паусанија није чекао да изађе пред суд, а становници Тегеје су га примили као прибега Атене Алеје. Ово је светилиште доиста од старина било највећа светиња свеколиким Пелопонежанима и пружало је највећу безбедност и заштиту људима ту пребеглим, као што су Лакедемоњани показали у случају Паусаније и још и пре њега Леотихида, а Аргивци у случају Хрисиде, јер, док су поменути седели као прибеси у светилишту, њихови земљаци нису уопште ни хтели да траже њихово уручење.

Када је Паусанија побегао, његови синови Агесиполид и Клеомброт још су били деца, те им је старатељ био Аристодем као најближи рођак. Победа Лакедемоњана код Коринта извојевана је под његовим заповедништвом. Када је Агесиполид² стасао и наследио краљевску власт, први Пелопонежани против којих је повео рат били су Аргивци. Док је водио војску из тегејске области у Арголиду, Аргивци су му послали преговарача да у њихово име са Агесиполидом обнови неки предачки споразум о ненападању, углављен од древних времена међу Дорцима. Међутим, Агесиполид није са преговарачем обновио споразум и, наставивши да наступа, пустошио је њихову област. На то је бог, богме, заљуљао земљу. Међутим, Агесиполид ни при таквим околностима није био спреман да повуче војску, премда су Лакедемоњанима — колико и Атињанима — више но осталим Хеленима небеска знамења уливала страх. Док је Агесиполид таборовао под аргивским бедемима, бог је наставио да љуља земљу, па су неки војници погинули погођени муњама, а неки су и умом померили од

громова. У овим околностима Агесиполид се, премда није био рад, повукао из Арголиде, али је започео други поход против Олинџана. Пошто је победио у рату и освојио већину градова на Халкидици, док је очекивао да освоји и сам Олинт, изненадно га је ухватила заразна болест од које је умро.

6. Пошто је Агесиполид умро без порода, краљевска власт прешла је Клеомброту.¹ Под његовим врховним заповедништвом Лакедемоњани су се борили код Леуктре. Сам Клеомброт се показао врсним јунаком, али је погинуо већ на самом почетку битке. На неки начин, код великих несрећа у боју, судбина има прохтев да прво падне заповедник; тако је у битки код Делија однела атинског заповедника Харпократа, Арифроновог сина, а након тога у Тесалији Леостена.

Агесиполид, старији Клеомбров син, за собом није оставио дело вредно историјског памћења, а када је он умро, његов млађи брат Клеомен наследио је краљевску власт. Пошто су се Клеомену родили синови, Акротат и за њим Клеоним, коб је однела Акротата још пре но самог Клеомена. Када је потом Клеомен умро, око престола су се стали гложити Клеоним, Клеоменов син, и Ареј, Акротатов син. Геронти су досудили престо по наслеђу од оца Ареју, Акротатовом сину, а не Клеониму. Пошто му је било ускраћено право на краљевство, у Клеониму је заиста страшно надошао гнев, а ефори, да би га спречили да једнога дана постане душман Спарти, и другим су почастима покушавали да га одобровоље, као и тиме што су га именovali за војног заповедника. Ипак, овај је човек учинио многа непријатељска дела притив отаџбине и навео је Пира, Еакидиног сина, да нападне Лаконију.² Док је Спартом владао Ареј, Акротатов син, Антигон, Деметријев син, завојштио је на Атину копненом силом и бродовљем. Атињанима је пристигло у помоћ египатско бродовље са Патроклом на челу, а и Лакедемоњани су листом кренули у рат, поставивши за свога заповедника краља Ареја. Пошто је Антигон држао Атину у обручу опсаде и онемогућавао

савезничким снагама да продру у град, Патрокло је слао гласнике и наваљивао на Ареја и Лакедемоњане да започну бој са Антигоном. Кад тако учине, он сам ће, говорио је, с леђа изненада напасти Македонце; пре овога није у реду да они, не само Египћани него и морнари, у копненом боју први нападају Македонце. Лакедемоњани су били расположени да се смело изложе опасности и из пријатељства према Атињанима, а и зато што су желели да за потомство остваре подвиг достојан славе. Али Ареј је повео војску кући јер им је понестало намирница. Сматрао је, наиме, да безумну храброст ваља као благо чувати за потребе домовине и да се она не сме нештедимиче расипати за туђе добро. Са Атињанима, који су одолевали најдуже што су могли, Антигон је склопио мир под условом да уведе македонску војну посаду у Мусеј.³ Након извесног времена Антигон је сам, по својој вољи, повукао војну посаду из Атине. Ареј је родио сина Акротата, а овај Ареја, који је умро од болести када је навршио округло осам година. Из Еуристеновог дома од мушких потомака остао је у животу само Леонида, Клеонимов син, у то време већ врло стар човек, и Лакедемоњани су му поверили краљевску власт. Десио се да је Леониди огорчени ривал био Лисандар, потомак Лисандра, Аристокритовог сина. Он је предобио Клеомброта који је био ожењен Леонидином кћерком; предобивши га, отпочео је разним оптужбама да клевета Леониду, између осталог и да се још као дечак заклео оцу Клеониму да ће упропастити Спарту. Леонида је наравно био свргнут са престола и наместо њега ову част добио је Клеомброт. Збиља, да је Леонида пустио срџи на вољу, и да је попут Демарата, Аристоновог сина, отишао било краљу Македоније, било египатском краљу, не би му ништа вредело ако би касније Спартанци и променили одлуку. Дакле, пошто су га грађани отерали у прогонство, дошао је у Аркадију, одакле су га након неколико година Лакедемоњани и довели натраг у отаџбину, и поново учинили краљем. Ја сам већ раније изнео у историји Арата и Сикиона⁴ како је Клеомен, Леонидин син, извр-

380. г.
ст. е.

371. г.
ст. е.

424. г.
ст. е.

с. 262.
г. ст. е.

шио и смела и јуначка дела и како су после њега Спартанци укинули да њима владају краљеви. Мој извештај још садржи и на који је начин завршио живот у Египту.

7. Од Еуристеновог рода, такозваних Агијада, Клеомен, Леонидин син, био је последњи краљ у Спарти. Историја другог краљевског дома, како сам обавештен, била је оваква. Прокле, Аристодемов син, наденуо је свом сину име Соо. А Еурипонт, Соов син, уздигао се до такве славе да су се по њему кућани његове куће, који су се све дотле звали Проклиди, прозвали Еурипонтидима. Еурипонт је имао сина Пританида. За краљевања Пританида, Еурипонтовог сина, зачала се лакедемонска омраза на Аргивце, премда су још и пре овог сукоба ратовали са Кинуранима. За наредних нараштаја у доба краљевања Еунома, Пританидовог сина, и Полидекта, Еуномовог сина, Спарта је непрекидно благовала у миру. Харил, Полидектов син, похарао је аргивску област — он је, наиме, био тај који је напао Арголиду — те је тако не много година потом под Хариловим вођством дошло до похода Спартанаца на Тегеју. Том приликом су се Спартанци, обманути двосмисленим пророчанством, понадали да ће заузети Тегеју и отцепити тегејску равницу од Аркадије.

По Хариловој смрти краљевску власт наследио је Никандар, његов син. За његове владавине Месењани су убили у светилишту Лимнаде (језерске богиње) Телекла, краља из другог краљевског дома. Никандар је такође са војском напао Арголиду и већи део области похарао. Асињани,¹ који су заједно са Лакедемоњанима учествовали у овом походу, убрзо потом били су кажњени од Аргиваца страшним разарањем родног града и протеривањем живља. О Теопомпу, Никандровом сину, који је после њега краљевао говорићу доцније,² кад будем стигао до описа Месеније. Док је још Теопомп био на престолу у Спарти, дошло је такође до оружаног сукоба Лакедемоњана са Аргивцима око области коју зову Тиреатидом.³ Али Теопомп није учествовао у овом рату због старости, а још и више због јада. Архидама је,

наиме, однела коб још за Теопомпова живота. Међутим, Архидам није умро бездетан већ је оставио за собом сина Зеуксидама, а Зеуксидамов син Анаксидам наследио је краљевску власт. За Анаксидамова краљевања Месењани су били протерани са Пелопонеза пошто су други пут били поражени у рату од Лакедемоњана. Од Анаксидама се роди син Архидам, а од Архидама Агесикле. Њима се обојици посрећило да целог свог живота благују у миру, без ратова.

Аристону,⁴ Агесикловом сину, који се оженио девојком која је, кажу, у Лакедемону била најгрђа, али се уз Хеленину помоћ преобразила у најлепшу од свих жена, након само седам месеци пошто је такву красотицу довео у кућу, родио се син. Аристон је баш у Већу седео на престолу окружен ефорима када је дошао слуга са вешћу да му се родио син. На то је Аристон, сметнувши с ума стихове у *Илијади*⁵ о Еуристејевом рођењу или их уопште не схвативши, одговорио да с обзиром на број месеци дете није његово. Касније се уистину покајао због ових речи. Тако су Демарата, краља који је у Спарти био веома славан и због осталих својих дела а поготово што се удружио са Клеоменом да би ослободили Атињане од Писистратових синова, Аристонова непромишљеност с једне стране, а Клеоменова мржња с друге, учиниле обичним грађанином. Пошто је отишао краљу Дарију у Персију, његови су потомци, кажу, још дуго живели у Азији. А Леотихид⁶ је, поставши наместо Демарата краљ, учествовао са Атињанима и њиховим заповедником Ксантипом, Арифроновим сином, у боју код Микале. После овога завојштио је на Алејаде у Тесалији. Премда је имао изгледа да покори целу Тесалију, пошто је непрекидно побеђивао у биткама, примио је од Алејада мито. Када је у Лакедемону био изведен пред суд, добровољно је отишао у изгнанство у Тегеју, где је и он такође као прибегао потражио заштиту Атене Алеје. Зеуксидам, Леотихидов син, умро је од заразе још за Леотихидина живота, док овај још није отишао у изгнанство, и Архидам, Зеуксидамов син, наследио је престо по Леотихидином одлас-

510. г.
ст. е.

ку у Тегеју. Овај Архидам страховито је опустошио Атику, упадајући са војском сваке године у њу. Кад год би упао, пустошећи је, с краја на крај би је прегазио. Будући да су Платејани били у савезништву са Атињанима, Архидам је опсађивањем освојио Платеју. Ипак, Архидам није поспешао избијање ратног сукоба између Пелопонежана и Атињана, него је, напротив, из све снаге настојао да очува њихов мировни споразум. Сте-нелаида, који и у другом погледу није био без моћи и утицаја у Лакедемону, а у то је време био још и ефор, највише је одговоран за то што је избио рат.⁷ А тај је рат Хеладу, још прилично снажну, заљуљао из темеља, и касније је Филип, Аминтин син, ово већ напрсло, трош-но здање савршио са земљом.

8. Архидам је, када је умро, за собом оставио сино-ве, и Агид, пошто је био старији, завладао је наместо Агесилаја. Архидам је имао и кћерку по имену Кинис-ка; њој је веома било стало до победе на Олимпијским играма. Она је била прва жена која је одгајала коње и однела победу у Олимпији! После Киниске и другим су женама, поглавито оним из Лакедемона, припале олим-пијске победе, али ниједна од њих није се више просла-вила од ње. Спартанци, како ми се чини, од свих људи најмање уживају у поезији и песничким похвалама, јер изузев епиграма у славу Киниске, дела непознатог пе-сника, и једног још древнијег епиграма на заветном трonoшцу у Делфима који је Паусанији у част саставио Симонид, нема ниједног песничког састава у славу спар-танских краљева.

Док је краљ био Агид,² Архидамов син, Лакедемо-њани су имали више притужби на Елићане, нарочито су били озлојеђени што их Елићани искључују са Олим-пијских игара и бране им приступ у светилиште у Олимпији. Са тог су разлога Лакедемоњани послали гласника са наредбом Елићанима да Лепрејанима и свим перијецима који су им потчињени дозволе само-сталну управу. Елићани су им одговорили следеће: чим виде градове спартанских перијека као слободне, ни

сами се неће устезати да ослободе своје. Стога су Лаке-демоњани под заповедништвом краља Агида ударили на Елиду. Тада је, пошто је бог заљуљао земљу, војска одступила, премда су стигли до Олимпије и Алфеја. Наредне је године Агид Елиду опустошио и отерао силан плен. А Ксенија Елићанин, Агидов лични прија-тељ и проксен државе лакедемонске, ставивши се на чело богаташа побунио се против демократије. Међу-тим, пре но што је Агид могао да му са војском притек-не у помоћ, Трасидеј, тадашњи првак демократске странке у Елиди, победивши у боју, истерао је из града Ксенију и његове присталице. Када је Агид повео вој-ску кући, оставио је за собом део војске под заповедни-штвом Спартанца Лисистрата да заједно са прогнаним грађанима и Лепрејанима изнурују Елиду. У трећој го-дини рата Лакедемоњани су се спремали да под Агидо-вим заповедништвом опет нападну Елиду. Али Елићани под Трасидејевим заповедништвом — били су, наиме, у крајње жалосном стању — дали су пристанак да надале не владају перијецима, да сруше градски бедем, да Ла-кедемоњани могу слободно да приносе жртве у Олим-пији и да се надмећу на Олимпијским играма. Агид је са војском такође непрестано упадао у Атику и у Декеле-ји³ је изградио војно упориште за ратовање против Ати-њана. Када је атинско бродовље било уништено код Егоспотама, Лисандар, Аристокритов син, и Агид пре-кршили су заклетву у богове коју су Лакедемоњани у име државе положили Атињанима и на своју руку, без одобрења Спарте, изнели су пред савезнике предлог да се уништи Атина. Ово су били најзначајнији Агидови успеси. Аристову непромишљену изјаву о Демарату поновио је и Агид о своме сину Леотихиду. Наврло му је од неког пакосног божанства да каже јасно и гласно пред ефорима како не верује да је Леотихид његов син. Доиста, и Агида је доцније обузело кајање; кад се обрео у Хереји — том приликом болесног су га носили кући из Аркадије — призвао је грађане за сведоке да он уистину верује за Леотихида да му је рођени син и са понизном молбом и сузама ставио им је у аманет да ово јаве Лакедемоњанима.

398. г.
ст. е.

413. г.
ст. е.

405. г.
ст. е.

По Агидовој смрти Агесилај је покушао да оспори Леотихиду краљевску власт, подсећајући Лакедемоња-не на негдашњу Агидову изјаву о сину. Међутим, стигли су Аркађани из Хереје и посведочили у Леоти-хидову корист све како су чули од Агида на умору. Распру између Агесилаја и Леотихида распламсало је још више пророчанство из Делфа које је гласило овако:

*Пријазни добро, о Спарто, премда си охоло сада,
здраве од тебе краљевство да се не изнедри кљасто.
Дуго ће безнадни очај и јад тосиодарити тиобом
кад у ковићлац увуче све вир људојубној раји.*

Тада је Леотихид тврдио да је ово пророчанство изрече-но о Агесилају јер је Агесилај уистину храмао на једну ногу. Агесилај је пак ове речи управио на Леотихида, јер наводно није био Агидов син. Лакедемоњани, прем-да су то могли да учине, нису изнели спор пред Делфиј-ско пророчиште, а по моме мишљењу за то је био одго-воран Лисандар, Аристокритов син, који је не бирајући средства радио на томе да краљевство припадне Агеси-лају.

9. Тако је завладао Агесилај,¹ Архидамов син, а Лакедемоњани одлучише да бродовљем пређу у Азију и свргну са престола Артаксеркса, Даријевог сина. Сазна-ли су, наиме, и од других личности из државне управе а поглавито од Лисандра, да није Артаксеркс већ Кир био тај који је у рату против Атињана давао новац за бро-довље. Тад Агесилај — био је, наиме, наименован да као заповедник копнених снага преведе војску у Азију — тражећи савезнике, стаде да шаље гласнике на све стра-не Пелопонеза, изузев у Арг, а и Хеленима с ону страну Истма. Том приликом су Коринђани, премда им је наро-чито стало до учешћа у походу на Азију, узевши за лоше знамење то што им је изненада изгорео храм Зевса са култним именом Олимпијски, против своје жеље остали код куће.² Атињани су одбили: наводно се њихов град опоравља од Пелопонеског рата и куге и прибли-

жује негдашњем благостању, а будући да су им стигле вести од гласника да је Конон, Тимотејев син, стигао до престола персијског цара, највише због те вести нису ништа предузимали. Као изасланик у Тебу био је упу-ћен Аристомелида, Агесилајев деда по мајци, човек који је одлично стајао са Тебанцима; он је, када је био осво-јен бедем Платеје, био један од судија који су осудили на смрт остатак заробљених бранилаца. Тебанци су, бо-гме, одбили баш као и Атињани, саопштивши да неће помоћи. Када је Агесилај прикупио домаћу војску и савезничке чете, а утом му је и флота била приправна, дошао је у Аулиду да принесе жртву паљеницу Артеми-ди, зато што је и Агамемнон овде умилостивио богињу и повео војску у поход на Троју. Дакако, Агесилај је замишљао да је владар напредније државе од Агамемно-нове, а да предводи целу Хелладу баш као и Агамемнон, те ће сходно томе и његова победа над царем Артак-серксом и освајање персијског богатства бити знамени-тији подвиг од освајања Пријамове краљевине. Међу-тим, док је Агесилај приносио жртву паљеницу, напали су га неки наоружани Тебанци, збацили са олтара још недогорела стегна жртава и њега самог избацили из светилишта. Премда га је тиштало што није завршио жртвовање, Агесилај је ипак прешао бродовима у Азију и почео да наступа против Сарда. Наиме, у то је доба Лидија уистину била најзначајнија област у доњој Ази-ји, док је Сард,³ по богатству и сјају без премца, био одређен за седиште сатрапу приморских крајева, као што је Суса била намењена самоме цару. Када је дошло до сукоба у долини Херма са Тисаферном, сатрапом пограничних јонских области, Агесилај је поразио пер-сијску коњицу и пешадију; а Тисаферн је том приликом прикупио најмасовнију војску после Ксерксове ордије и још пре тога Даријеве силе у походу против Скита и Атине. Лакедемоњани су били усхићени Агесилајевом бодрином у ратовању те су му такође поверили заповед-ништво над бродовима. Али за заповедника ратних бро-дова Агесилај је наименовао Писандра — он му је, наи-ме, био зет — а сам је свом жестином наставио ратовање

398. г.
ст. е.

396. г.
ст. е.

на копну. Али неко завидљиво божанство осујетило је остварење Агесилајевих планова. Стога, чим је Артаксеркс био обавештен о добијеним Агесилајевим биткама, као и о томе да са војском наступа све дубље и дубље у земљу, покоравајући све на свом путу, прво је осудио на смрт Тисаферна, упркос томе што га је овај пре тога добром службом задужио, а у приморје је послао Титрауста, лукавог сплеткара и непријатеља Лакедемоњана. Како је Титрауст стигао у Сард, нетом је смислио начин како ће присилити Лакедемоњане да опозову војску из Азије. Стога је са новцем послао у Хеладу Рођанина Тимократа, наредивши му да онде сплеткарењем закува рат против Лакедемоњана. Према казивањима, од тих пара примили су мито Аргивци Килон и Содама, у Теби Андроклид, Исменија и Амфитемид; у томе су учествовали још Атињани Кефал и Епикрат, као и Коринћани који су држали страну Аргивцима, Полијант и Тимолај. Локрани из Амфисе били су ти који су отворено започели рат. Био је ту изванредан комад земље око кога су се спорили Локрани са Фокићанима. На подбадање Тебанаца, Исменијиних људи, Локрани су са те земље покосили класало жито и понели га као плен. Фокићани су одмах са целокупним снагама навалили на Локриду и опустошили је. На то су Локрани довели Тебанце као савезнике и похарали су Фокиду. Дошавши у Лакедемон, Фокићани су оптужили Тебанце и изнели шта су све од њих препатили. Лакедемоњани су одлучили да уђу у рат против Тебанаца. Оптуживали су их и због других ствари, поглавито због злостављања Агесилаја док је у Аулиди приносио жртву. Атињани, правовремено обавештени о намери Лакедемоњана, упуте посланство у Спарту са молбом да се на Тебу не диже оружје и да се све оптужбе изнесу пред арбитражни суд. Међутим, Лакедемоњани су бесно отпустили посланство. Све што је потом уследило, о походу Лакедемоњана и о Лисандровој смрти, већ сам описао⁴ у свом излагању о Паусанији. Такозвани Коринтски рат, који се непрестано проширивао, започео је од помену-

тог ратног похода Лакедемоњана на Беотију. Под оваквом принудом Агесилај је повео војску из Азије кући. Бродовима пребацивши војску из Абида у Сест, пролазиви кроз Тракију, Агесилај је стигао до Тесалије. Онде су Тесалци, да би Тебанцима учинили услугу, покушали да спрече његово даље наступање; уз то су Тесалци од давнина гајили пријатељске односе са Атином. Али, Агесилај је распршио тесалску коњицу и прошао је кроз Тесалију, затим кроз Беотију, поразивши Беоћане са савезницима код Коронеје. Када су Беоћани окренули плећа, неки од њих потражили су заштиту у светилишту Атене са култним именом Итомија. Премда је у боју задобио рану, Агесилај се није огрешио о ове прибеге.

10. Не дуго потом Коринћани, који су били у изгнанству због свог проспартанског става, приредили су Истамске игре. У том тренутку Коринћани из страха од Агесилаја нису ништа предузели; али чим је Агесилај повео војску натраг у Спарту, они су заједно са Аргивцима прославили Истамске игре. На то је Агесилај поново са војском кренуо у поход на Коринт и — ближио се, наиме, празник Хијакинџија — пустио је на одсуство Амикљане: да се врате кућама и обаве обреде у част Аполона и Хијакинџа. Овај одред војске на путу напали су и побили Атињани под заповедништвом Ификрата. Агесилај је дошао такође у Етолију, притекавши у помоћ Етолцима које су Акарнанци притисли у рату. Принудио је Акарнанце да окончају рат, упркос томе што замало нису освојили Калидон¹ и друге етолске градове. Након неког времена одједрио је и у Египат да би помогао Египћанима који су се побунили против персијског цара. Агесилај је и у Египту такође извршио многа јуначка дела вредна помена. Међутим — у то је време, наиме, био већ стар — на путу га је узео суђени час. Када су донели његово тело, Лакедемоњани су га сахранили указавши му веће почести но било ком другом свом краљу.

За време краљевања Архидаме,² Агесилајевог сина, Фокићани су заузели светилиште у Делфима. За рат са

394—387.
г. ст. е.

390. г.
ст. е.

Тебанцима Фокићанима су пристигле помоћне чете које су о свом трошку унајмили, а по државном договору притекли су им у помоћ и Лакедемонјани и Атињани. Овим последњим било је на памети једно добротворство које су им учинили Фокићани, док су Лакедемонјани помогли наводно такође из пријатељских побуда, а по моме мишљењу из мржње према Тебанцима. Теопомп,³ Дамасистратов син, рекао је да је Архидам и сам примио део делфијског новца а уз то да је и Диниха, Архидамова жена, примивши мито од фокићанске управе, утицала на Архидаму да спремније помогне Фокићанима у рату. Примити свети новац и помагати људима који су похарали најчувеније пророчиште свакако да не смамтрам хвале достојним, међутим, његов следећи поступак служи му на част. Фокићани су, наиме, окрутно намислили да Делфљане у пуној снази побију, а жене и децу продају као робље, чак и да сам град сравне до темеља. Архидам је Делфљане, заузимајући се за њих, спасао да их не задеси таква судбина од Фокићана. Потом је прешао и у Италију да помогне Тарентинцима у рату против суседних варвара. Али ту је пао од варварске руке и његово тело је услед Аполонове срцбе остало несахрањено. Десило се да је старији син овог Архидаму, Агид, погинуо борећи се против Македонаца под заповедништвом Антипатра, а Еудамида, његов млађи син, ступио је на престо и Лакедемонјани су живели у миру. Историја Агида, Еудамидиног сина, и Еуридамиде, Агидовог сина, такође је већ потанко испричана у мом опису Сикиона.⁴

Кад идете од Херма, цео тај предео пун је храстова. Име тога краја Скотита (Тмаст) није потекло од непрекидне густе шуме, већ је Зевсу било култно име Скотита (Тмаст); светилиште Зевса Скотите лежи с леве стране пута удаљено неких десет стадија од њега.⁵ Пошто сте се из овог светилишта поново вратили на пут, наставили још мало и опет скренули лево, ту вам је Хераклова статуа и победни споменик. Подигао га је, причали су, Херакле пошто је убио Хипокоонта и његове синове. Трећи одвојак удесно са овог директног пута води до

Карије (Ораховца) и Артемидиног светилишта. Област Карија посвећена је, наиме, Артемиди и нимфама, а у светилишту под ведрим небом стоји статуа Артемиде Каријатиде. Сваке године лакедемонске девојке ту поведу коло, а њихова се игра зачала у овом крају. Пошто се вратиш и продужиш главним путем, приспећеш до градишта Селасије.⁶ Живаљ овог града, како сам већ претходно навео, Ахајци су продали у робље победивши у боју Лакедемонјане под заповедништвом Клеомена, Леонидиног сина. У Торнаку⁷ — а у њега ћеш доћи кад продужиш овим путем — има статуа Аполона Питеја израђена на исти начин као она у Амикли. Кавог је облика навешћу када дође на ред ова друга статуа. За Лакедемонјане, наиме, већи значај има култ Аполона у Амикли, тако да су утрошили на украшавање Аполонове статуе у Амикли и злато које је Лићанин Крез послао за Аполона Питеја.

11. Наставивши пут из Торнака, приспећеш у град који се у старини звао Спарта, а временом је стекао име, као и сама земља, Лакедемон. У своје опису Атике оградио сам се напоменом да ја не набрајам редом све чега има, већ изабиром оно највредније спомена. Управо ћу то исто истаћи и пре описа Спарте; наиме, од почетка план мога излагања био је усмерен ка издвајању оног највреднијег од бројних, безначајних казивања која мештани, сваки у свом завичају, приповедају. Пошто сам ово доиста добро замислио, ни на који начин нећу то прекршити.

Лакедемонјани који пребивају у Спарти имају трг који вреди видети;¹ већница Герусије, управне зграде ефора, номофилака и такозваних бидијаја налазе се на градском тргу. Герусија је врховно надзорно веће у лакедемонском државном уређењу, а сви остали су извршни државни управитељи. И ефора и бидијаја има по петоро на броју. Устаљено је да ови последњи приређују такмичење у такозваном Платинику и друга надметања за младиће, а ефори обављају и друге најодговорније дужности и дају такође једног „епонима”, као што је и

у Атини један од такозованих девет архоната „епоним”. На тргу највише пада у очи портик који називају Персијским тремом², јер је био сазидан од плена из мебанских ратова; временом су му мењали изглед док није достигао садашњу величину и сјај. На стубовима стоје статуете од белог мермера и других Персијанаца и Мардоњија, Гобријиног сина. Ту је извајана и Артемисија, Лигдамидова кћи, краљица у Халикарнасу. Она се, веле, добровољно придружила Ксерксу и помогла му у походу на Хеладу, а у поморској битки код Саламине истакла се јунаштвом. На тргу има храмова: један припада Цезару, који је први међу Римљанима жудео за монархијом и први увео државно уређење које је још увек на снази. Други је храм сазидан његовом сину Августу, који је учврстио монархију и стигао до веће славе и моћи од свога оца. Њему је име било „Августус” што на грчком језику гласи *sebastos* (поштован, величанствен).

Поред Августовог жртвеника показују бронзану статуу Агије. Он је, кажу, проричући Лисандру, заробио код Егоспотама атинско бродовље, сем десет ратних бродова. Ови су бродови, наиме, умакли на Кипар, а све остале заједно са посадама заробили су Лакедемоњани. Агија је био син Агелоха, Тисаменовог сина. Тисамен, Елићанин из рода Иамида, добио је пророчанство да ће победити у пет најславнијих борби.³ И, припремивши се за надметање у петобоју (*pentathlon*) на Олимпијским играма, вратио се оданде побеђен, премда је био први у две дисциплине: наиме, и у трчању и у скоковима победио је Хијеронима са Андра. Пошто га је Хијероним обалио у рвању и победа му се изјаловила, Тисамен напоскон схвати смисао пророчанства — бог му дарује да проричући извојује пет ратних победа. Тад Лакедемоњани — нису, наиме, били неупућени у оно што му је Питија прорекла — наговоре Тисамена да из Елиде пређе њима и постане спартански државни пророк. Тако им је Тисамен извојевао пет победа у рату: прво код Платеје против Персијанаца, други пут у Тегеји кад су Лакедемоњани војевали против Тегејаца и Аргиваца, затим код Дипеје где се на противничкој страни сврстао

за бој сав аркадски живаљ осим Мантинејана. А Дипеја је аркадски град у меналијској области. Четврти пут показао је своју вештину у борби против хелота који су се побунили и повукли са Истма на Итому; нису се пак сви хелоти побунили него само месењански живаљ који се отцепио од старих хелота. О овим догађајима такође ћу ускоро говорити.⁴ Послушавши тада Тисамена и пророчиште у Делфима, Лакедемоњани су дозволили побуненицима да одступе заштићени мировним споразумом. Тисамен је последњи пут прорицао Лакедемоњанима код Танагре у окршају са Аргивцима и Атињанима.

Таква је била, како сам обавештен, Тисаменова историја. Спартанци пак на свом тргу имају статуете Аполона Питеја, Артемиде и Лете. Цело ово место зове се Хорос (Коло) зато што овде о Гимнопедијама — ако Лакедемоњани ишта светкују ревносно, онда су то Гимнопедије — дакле, о том празнику овде младићи поведу коло у част Аполона. Недалеко од ових статуа има светилишта: Гејино и Зевса Агораја (бога трга), па још једно посвећено Атени Агораји и Посејдону кога зову Асфалије (Заштитник) и још два светилишта од којих је једно посвећено Аполону а друго је Херино. Овде је постављен колос који представља спартански народ. Лакедемоњани имају такође светилиште мојра (суђаја), а поред њега је гроб Ореста, Агамемноновог сина. Наиме, Орестове кости пренете из Тегеје по упутству пророчанства сахранили су на овом месту. Поред Орестовог гроба има статуа Полидора, Алкаменовог сина; њега поштују надасве краљеве, тако да чланови државне управе све што ваља запечатити, печате Полидоровим ликом. Ту је и Хермес Агорај (заштитник трга) који носи дете Диониса,⁵ затим старо здање ефора по имену Ефорија, у којој је гробница Епимениде Крићанина и Афареја, Периеровог сина. Мислим да је лакедемонско предање о Епимениди вероватније од аргивског. Ту где су мојре Лакедемоњани имају и статуете Хестије (богиње огњишта), Зевса Ксенија (Гостољубивог) и Атене Ксеније (Гостољубиве).

464. г.
ст. е.

457. г.
ст. е.

405. г.
ст. е.

479. г.
ст. е.

12. Кад од трга кренеш улицом коју зову Афетаида¹ (Потециште), стићи ћеш до здања по имену Боонета.² Међутим, моје ми излагање налаже да прво испричам предање о називу ове улице. Како веле, Икарије је за Пенелопине просце приредио надметање у трчању. Очито, Одисеј је победио, а такмичари су, кажу, одавде били пуштани у трку (*aphethenai*) дуж улице Афетаиде. Икарије је, како мислим, угледајући се на Данаја, приредио надметање у трчању. Данај је, наиме, то смислио за своје кћери. Будући да нико није хтео неку од њих да узме себи за жену због љаге крвопролића на њима, Данај је разаслао скоротече и разгласио да ће удати кћери без ударја од женика онако како сваком од њих нека лепотом западне за око. Пошто се окупило не много просаца, приредио је трку; ономе који је први стигао било је допуштено да пре осталих себи одабере жену, за њим је бирао онај који је други стигао и тако редом до последњег. Преостале кћери морале су чекати поновни долазак просаца и поновну трку. Дуж ове улице Лакедемоњани имају, као што сам већ напоменуо, оно што зову Боонета, негдашњи дом краља Полидора. Када је Полидор умро, купили су кућу од његове удовице, давши за њу волове. Тада још, наиме, није постојао ни сребрни ни златни новац, и још су по древном обичају давали у замену волове, робове, сирово сребро и злато. Морепловци који плове у Индију причају да Индуси у замену за хеленски товар дају другу робу и, премда имају исто тако у изобиљу и злата и бронзе, не знају за новац.

Наспрам управне зграде бидијаја налази се Атенино светилиште. Одисеј је, веле, поставио култну статуу и наденуо јој име Келеутеја (богиња стазе), победивши у трци Пенелопине просце. Утемељио је такође Келеутејина светилишта, три на броју, размакнута једно од другог. Идући даље улицом Афетаидом, стићи ћете до херојских светишта: једно припада Иопу, за кога се мисли да се родио у Лелегово или Милетово доба, а друго Амфијарају, Оикловом сину. Ово друго светилиште саградили су, како верују, Тиндарејеви синови Амфија-

рају, јер им је био стриц. Овде је и светиште самога Лелега, а недалеко од њих има светилиште посвећено Посејдону — зову га Тенарије³ (бог са Тенара) — и у близини стоји Атенина статуа коју су, како причају, као заветни дар на поласку у Тарант у Италији поставили исељеници. За место које зову Хеленион било је речено да су се неки Хелени почели припремати да пруже отпор Ксерксу док је прелазео у Европу, и баш овде су се договорили како да му се одупру. Друго пак предање гласи да су се Хелени, који су Менелаја ради завојштили на Илион, овде договорили и како да отплове у Троју и како да казне Александра за отмицу Хелене. Близу Хелениона показују гробницу Талтибија. Ахајци из Егија такође тврде за гробницу, коју показују на своме тргу, да је Талтибијева. Јарост овог Талтибија, изазвана убиством посланика које је цар Дарије послао у Хеладу да захтевају земљу и воду, оставила је белег на целој лакедемонској држави, а у Атини и на појединцима; ископала је такође огњиште једнога човека — Милтијада, Кимоновог сина.⁴ Милтијад је, наиме, био одговоран што су Атињани побили изасланике по доласку у Атику. Лакедемоњани имају жртвеник Аполона Акрите и светилиште по имену Гасептон, посвећено Геји. Повише њега постављена је статуа Аполона Малеате (бога из Малеје). На крају улице Афетаиде већ сасвим уз бедем има светилиште Диктине⁵ и краљевске гробнице такозваних Еурипонтида. Поред Хелениона има светилиште Арсиноје Леукипове кћерке и свастике Полидеука и Кастора. Поред места по имену Фрурија (Стражарница) налази се Артемидин храм и још мало даље у том правцу саграђена је гробница врачима из Елиде, такозваним Иамидима. Ту је такође светилиште Мароново и Алфејево; од Лакедемоњана, бораца у Термопилима, после самог Леониде, ова су се двојица, по општем мишљењу, борила достојно највеће славе. Светилиште Зевса Тропаја (бога који тера у бекство) саградили су Дорци пошто су претходно победили у боју како остале Ахајце, који су тада држали Лаконију, тако и становнике Амikle. Светилиште Велике Мајке ужива необично дубоко поштовање. После њега су два херојска светиш-

та; једно припада Хиполиту, Тезејевом сину, а друго Аркађанину Аулону, Тлесименовом сину. По једнима Тлесимен је био брат, а по другима син Партенопеја, Меланионовог сина.

Са трга води још једна улица у којој су подигли здање које зову Скијада (Сеница), где још и данас заседа скупштина. Ова је Скијада, веле, дело Теодора са Сама који је први смислио да топи гвожђе и лије од њега статуете.⁶ Овде су Лакедемоњани окачили лиру Тимотеја из Милета у знак осуде што је као новатор у уметности свирања на лири на седам старих придодao четири струне. Поред Скијаде има округло здање у коме су статуете Зевса и Афродите са култним именом Олимпијани. Ову је грађевину, кажу, саградио себи Епименида, а што се тиче предања о њему, ту се Лакедемоњани не слажу са Аргивцима, јер тврде да никада нису ратовали против Кношана.

13. У близини је гроб Кинорте, Амиклиног сина, и Касторова гробница, а поврх ње саграђено је светилиште. Наиме, тек четрдесете године након битке против Иде и Линкеја, не пре, Тиндарејевим синовима биле су указане божанске почести. Поред Скијаде показују гроб Иде и Линкеја. Према предању, вероватно су били сахрањени у Месенији, а не овде. Међутим, месењанске недаће и време проведено у изгнанству са Пелопонеза учинили су да је добар део њихових древних предања, чак и након њиховог повратка, остао непознат, а како их сами Месењани не познају, сви којима се прохте могу да оспоравају њихова казивања.

Наспрам Афродите Олимпијске Лакедемоњани имају храм Коре Сотејре (Девојке, спаситељке). Храм је саградио, једни кажу, Трачанин Орфеј, други пак тврде Абарид,¹ који је дошао од Хиперборејаца. Карнеј,² кога зову Ојкета (Кућни), имао је култ у Спарти и пре повратка Хераклида, а био је установљен у кући врача Крија (Овна), Теокловог сина. На кћер овог Крија, док је пунила крчаг водом, намерише се дорске уходе, заподенуше разговор са њом, па дошавши Крију сазнаше од

њeга тајну како да освоје Спарту. А култ Аполона Карнеја установљен је у свих Дораца још од Карна који је родом био из Акарнаније, а прорицао је добивши тај дар од Аполона. Када је пао од руке Хипоте, Филантовог сина, на дорски се табор оборио Аполонов гнев, те Хипота због овог убиства оде у изгнанство, а у Дораца се од тада устали обичај да жртвама умиљостивљују акарнанског врача. Међутим, овај Карн није лакедемонски Карнеј Ојкета, који је имао култ у кући врача Крија док су још Ахајци господарили Спартом. Праксила³ је у својој песми испричала да је Карнеј био син Еуропе и Зевса и како су га отхранили Аполон и Лета. О њему се прича још једна легенда: на тројанској Иди у светом Аполоновом гају Хелени посекоше дренове да саграде дрвеног коња. Сазнавши да је бог на њих киван, почну жртвама придобијати његову милост и Аполона назову Карнејем по дреновима (*kraneia*), преместивши *r* по старом обичају.

Недалеко од Карнеја је такозвана Афетејева статуа. Овде је, веле, Пенелопиним просцима почињало потешање. Ту је простор са портицима постављеним у облику четвороугла, где се од старина продавала ситнурја. Поред њега је жртвеник Зевса Амбулија, Атене Амбулије и Диоскура, такође Амбулија. Преко пута је такозвани Колон (Брежуљак) са храмом Диониса Колонате (бога брежуљака), а поред њега је светиште хероја који је, кажу, био Дионисов путовођа у Спарту. Овом хероју Дионисијаде (Дионисове кћери) и Леукипијаде (Леукипове кћери) приносе жртве пре но што ће их принети богу. За других једанаест девојака које такође зову дионисијадама⁴ одржава се надметање у трчању; овај обичај стигао им је из Делфа. Недалеко од Диониса има светилиште Зевса Еуанема (бога повољног ветра), а са његове десне стране је светиште хероја Плеурона. Тиндарејеви синови по мајчиној линији Плеуронови су потомци. Наиме, Асије у својој песми каже да је Ледин отац Тестије био син Агенора, Плеуриновог сина. Недалеко од светишта хероја је брег и на њему је храм Хере Аргивске који је, кажу, утемељила Еуридика, Лакеде-

монова кћи а жена Акрисија, Абантовог сина. Светилиште Хере Хиперхејрије (заштитнице која закриљује), било је саграђено по упутству пророчанства у доба кад им је Еурота плавила већи део земље. Древну дрвену статуу зову именом Афродите Хере и обичај је да мајке кад им се кћери удају приносе жртве овој богињи. На путу који води од брега удесно има статуа са ликом Хетојмокла. И он сам и његов отац Хипостен⁵ победили су у рвању у Олимпији. Обојица су освојили једанаест победа, а Хипостену је пошло за руком да за једну победу превазиђе сина.

14. Идући са трга на запад,¹ стићи ћеш до кенотафа направљеног Брасиди, Телидовом сину. Позориште од белог мермера које вреди видети није далеко од кенотафа.² Наспрам позоришта је гробница Паусаније, запovedника код Платеје, а онај други гроб је Леонидин.³ Обојици сваке године одрже свечане беседе и приређују такмичење на коме сем самих Спартанаца остали немају право учешћа. А Леонидине кости након четрдесет година пренео је из Термопила Паусанија. Ту је постављена стела са именима бораца и њихових очева који су у борби против Међана у Термопилима истрајали до смрти. Има у Спарти место по имену Теомелида. На том месту у граду су гробови краљева из дома Агијада, а у близини је и такозвано Збориште Кротањана; ови Кротањани су део питанског живља. Недалеко од Зборишта има Асклепијево светилиште са именом „У Агијада”. У продужетку ћете стићи до гроба Тенара и рта који одатле стрши у море, а добио је, кажу, име по њему. Ту има божјих светилишта, Посејдона Хипокурија (заштитника коња) и Артемиде Егинаје (егинске богиње). Пошто сте се вратили натраг до Зборишта, у суседству је светилиште Артемиде Исорије; ову богињу зову још и Лимнаја (језерска богиња), међутим, она није Артемида већ критска богиња Бритомартида,⁴ а о њој сам све рекао у свом опису Егине. Тик уз гробнице које су биле сазидане Агијадима видећеш стелу са записом у коме су побројане победе у трчању које је Лакеде-

моњанин Хионид⁵ однео у Олимпији и другде. У Олимпији је задобио седам победа, четири у трци на један стадиј и три у двострукој трци. Трка са штитом на крају надметања у то време још није била уведена. Хионид је, кажу, учествовао у путовању Бата са Тере, помогао му да заснује насеобину Кирену и да потисне околни либијски живаљ. Тетидино светилиште је саграђено, како веле, са следећег разлога. Лакедемоњани су војевали против Месењана, који су дигли буну и њихов краљ Анаксандар, упавши у Месенију, одведе као робље жене, међу којима и Клеју, Тетидину свештеницу. Баш ову Клеју затражи од мужа Анаксандрова жена па, откривши да она уза се има и дрвену Тетидину статуу, утемељи са њом храм богињи. А Леандрида је ово учинила због сновиђења. Дрвену пак Тетидину статуу чувају у тајности. Деметру Хтонију (богињу подземља) Лакедемоњани, кажу, поштују примивши њен култ од Орфеја, а по моме мишљењу Лакедемоњани су због светилишта у Хермиони такође установили култ Деметре Хтоније. Спартанци имају и светилиште Серапида, оно је најмлађе, а и светилиште Зевса са кулtnим именом Олимпијски.

Лакедемоњани зову Тркалиштем место где се све до данас задржао обичај да младићи увежбавају трчање.⁶ Идући од гробова Агијада ка овом Тркалишту, опазићеш на левој страни гробницу Еумеда; он је такође био Хипокоонтов син. Ту је и старинска статуа Херакла коме сфереји приносе жртве паљенице. А сфереји су они који од младића прелазе у мужевно доба. На Тркалишту су саграђена два гимназија, а један од њих је заветни дар Спартанца Еурикла. Изван Тркалишта према Херакловој статуи стоји кућа која у наше време припада обичном човеку, а у давној прошлости била је Менелајева. Пошто си отишао мало даље од Тркалишта, видећеш светилиште Диоскура, затим харита, па Илтијино, Аполона Карнеја и Артемиде Хегемоне (Водиље). Агнитино светилиште саграђено је с десне стране Тркалишта, а Агнита је Асклепијево култно име, јер је култна статуа бога направљена од врбе. Наиме, *agnos* је иста

врста врбе као и *rhamnos*.⁷ Недалеко од Асклепија стоји победни споменик који је, кажу, подигао Полидеук у славу своје победе над Линкејем. И ово такође доказује да је истинито моје мишљење да Афарејеви синови нису сахрањени у Спарти. На почетку Тркалишта су Диоскури Афетерији (богови потечишта) и, још мало даље у том правцу, стићи ћеш до светишта хероја Алкона. Он је, кажу, био Хипокоонтон син.

Поред светишта хероја Алкона има светилиште Посејдона кога зову Доматита (домаћи бог). Ту је место које по низу високих платана који су ижђикали око њега зову Платаниста (Платаник). Само место на коме се по устаљеном обичају младићи боре опасује јарак, баш као што море окружује острво. Има два прилаза на острво преко мостова. На сваком од два моста стоји статуа: на једном Хераклова, а на другом Ликургова. Ликург је саставио и остале законе за државно уређење и правила за борбу младића. Младићи чине још и ово: пре борбе приносе жртве паљенице у Фебеју (Фебовом светилишту).⁸ А Фебеј се налази ван града и није много удаљен од Терапне. Ту свака дружина младића приноси на жртву Енијалију по једно штене, јер држе да је најсрчанијем богу у вољи као жртва најсрчанија домаћа животиња. Не знам ни за једне друге Хелене који имају обичај да приносе као жртву штенад, осим Колофоњана. Колофоњани, наиме, Енодији (богињи на путу) приносе на жртву црну кујицу. Устаљено је да се жртвени обреди како Колофоњана тако и младића у Лакедемону обављају ноћу. Приликом жртвовања младићи обучене вепрове нахушкају да се боре. Дружина чији вепар победи, обично односи победу у Платанику. Такве, дакле, обреде обављају у Фебеју. Сутрадан, нешто мало пред подне, прелазе преко мостова на већ поменуто место. Те ноћи жреб им је одредио којим ће мостом свака дружина прећи. Боре се хватајући се у коштац, у скоку ударају ногама, гризу се и копају један другоме очи. На поменути начин насрће појединац на појединца, а сви заједно силовито налећу и гурају једни друге у воду.

15. Код Платаника је светиште хероине Киниске, кћери спартанског краља Архидама. Она је била прва жена која се бавила коњогојством, прва која је у колској трци победила у Олимпији. Иза портика који је сазидан поред Платаника има херојских светишта: једно Алкимово, друго Енарефорово, а није много удаљено ни Доркејево за којим следи Себрово. Ови су, кажу, Хипокоонтови синови. По Доркеју зову и студенац поред његовог светишта Доркејом, а цело то место Себрион по Себру. Са десне стране Себровог светишта је гробница Алкмана,¹ песника чије песме нису изгубиле ништа од свог чара због лаконског наречја које је од свих говора понајмање благозвучно. Ту су светилишта Хелене и Херакла; њено је близу Алкмановог гроба, а његово је сасвим уз градске бедеме и у њему је статуа наоружаног Херакла; а овакав изглед статуа има због Хераклове борбе са Хипокоонтом и његовим синовима. Хераклова мржња према Хипокоонтовој кући зачела се, веле, зато што су одбили да га очисте када је по Ифитовом² убиству дошао у Спарту да се очисти од љаге крвопролића. Следећи догађај такође је поспешио почетак сукоба. Еон, још момчић и Хераклов брат од ујака — био је, наиме, син Ликимнија, Алкмениног брата — дошао је у Спарту заједно са Хераклом. Док је шетао и разгледао град, стигао је пред Хипокоонтову кућу; ту је на њега насрнуо пас чувар. Потегавши камен Еон је случајно усмртио пса. На то истрче Хипокоонтови синови и Еона умлате мочугама. Ово до крајности подјари Хераклову огорченост на Хипокоонта и његове синове па одмах, како је био разјарен, подели мегдан са свима њима; међутим, том приликом био је рањен и кришом је утекао. А када је потом завојштио против Спарте пружио му се прилика да се због Еонове погибије освети Хипокоонту и његовим синовима. Еонова гробница саграђена је поред Херакловог светилишта.

Идући од Тркалишта ка истоку, одваја се удесно путељак и ту ти је светилиште Атене коју зову Аксиопјом (богињом која правично кажњава). Када је, наиме, Херакле, светећи се за оно што се збило, казнио

Хипокоонта и његове синове како су заслужили, утемељио је светилиште Атене са култним именом Аксиопојна, јер су људи у старини за освету говорили *poīnai*. Идући од Тркалишта другим путем, видећеш још једно Атинино светилиште. Њега је, веле, као заветни дар саградио Тера, Аутесионов син, Тисаменов унук, Терсандров праунук, када је водио насељенике на острво које данас по њему носи име Тера, а у старини се звало Калисте (Најлепше). У близини је храм Хипостена³ који је однео многе победе у рвању. Спартанци су увели култ Хипостена по заповести пророчанства и указују му исте части као Посејдону. Наспрам храма је старинска статуа Енијалија у оковима.⁴ Смисао лакедемонске статуе истоветан је са оним атинске Нике коју зову Аптера (Победа, Бескрилна). Лакедемоњани мисле да Енијалије никада одавде неће побећи јер су га оковали, а Атињани да ће Ника увек остати ту у Атини пошто нема крила.

Ови су градови, дакле, овакве дрвене статуе поставили у таквом уверењу. У Спарти има и збориште именом Поикиле (Осликано), а поред њега су херојска светилишта Кадма, Агеноровог сина, и његових потомака — Еолика, Териног сина, и Егеја, Еоликовог сина. Светишта су, кажу, саградили Месис, Лаја и Еуропа, синови Хиреја, Егејевог сина. Сазидали су херојско светилиште и Амфилоху, јер је њихов предак Тисамен био син Демонасе, Амфилохове сестре.

Међу Хеленима само је у Лакедемоњана ушло у обичај да Херу зову Егофагом (Козоједом) и да јој на жртву приносе козе. Херакле је, кажу, утемељио светилиште и први принео на жртву козу зато што му у борби против Хипокоонта и његових синова Хера није сметала, премда је веровао да му се у осталим борбама богиња супротстављала. Козе је, веле, принео као жртву паљеницу пошто није имао неке друге жртвене животиње. Недалеко од позоришта је светилиште Посејдона Генетлија (родовског бога) и херојска светилишта Клеодеја, Хиловог сина, и Ебала. Најчувеније у њих, Асклепијево светилиште саграђено је у близини Боонета, а с

леве стране је Телеклово херојско светилиште.⁵ Њега ћу касније такође споменути у историји Месеније.⁶ Мало даље одавде стићи ћете до ониског брежуљка и старинског храма на њему са дрвеном статуом наоружане Афродите. Од свих храмова које сам видео само је овоме надograђен горњи спрат за Морфоју, а то је култно име Афродите; култна статуа је у седећем ставу са велом и негвама око ногу. Тиндареј је богињу, кажу, оковао негвама поредећи са оковима супружничку верност мужевима. Дакако, оно друго објашњење, да је Тиндареј оковима казнио богињу мислећи да је његове кћери стигла срамота од Афродите, не иде ми уопште у главу. Сасвим је недоумно да човек очекује да ће се осветити богињи начинивши фигуру од кедровине и наденувши јој име Афродита.

16. У близини је светилиште Хилаире и Фебе. Песник епа *Киџрија*¹ вели да су биле Аполонове кћери. Као свештенице служе им младе девице које се, као и саме богиње, зову леукипидама (Леукиповим кћерима). Једну од двеју култних статуа улепшала је леукипида, свештеница ових богиња, дотеравши јој лице на модеран начин уместо оног старинског. Међутим, сан јој је забранио да учини исто и са другом статуом. Овде је са крова висило јаје привезано тракама: то је, кажу, оно јаје из кога је, по легенди, Леда дошла на свет. Сваке године жене ткају за Аполона у Амикли хаљину, па и одају у којој ткају зову Хитон.² Близу Хитона била је саграђена кућа у којој су, кажу, првобитно пребивали Тиндарејеви синови, а доцније је постала власништво Спартанца Формиона. Формиону добоше Диоскури прерушени у путнике намернике. Стижу, рекоше, из Кирене и моле да у његовој кући законаче; такође желе да им да одају коју су, док су међу људима боравили, највише волели. Домаћин им узврати да се у целој кући могу сместити где им је воља, а ту одају им не може дати. Десило се, наиме, да је у њој била смештена његова тек задевојчена кћи. Сутрадан је ова девојка са свом својом послугом нетрагом нестала, а у одаји набоше само статуе Диоскура, један астал и на њему силфион.³

Тако је то, кажу, било. Идући од Хитона у правцу Пила (Капије), стићи ћеш до два херојска светилишта: Хилоновог, кога су сматрали мудрацем, а другог Атенодоровог,⁴ који је био један од оних који су са Доријејем, Анаксандридиним сином, одједрили на Сицилију. Отишли су се на пут јер су веровали да област Ерикина припада Херакловим потомцима, а не варварима који су је запосели. Наиме, Херакле се, предање каже, порвао са Ериком уз погодбу да ће му, уколико победи, припасти Ерикова земља; ако га пак Ерик надрве, Герионове краве — Херакле их је, наиме, тада гонио па, кад су препливале на Сицилију, прешао је за њима и он, да би их нашао код савијене маслине — те краве, ако надрве Херакла, требало је да отера Ерик. Међутим, божја наклоност није подједнако помогла Хераклу и доцније Доријеју, Анаксандридином сину; Херакле је убио Ерика, а самог Доријеја са главнином његове војске побили су Егешћани.

Лакедемонјани су и Ликургу, који им је саставио законе, као богу саградили светилиште.⁵ Иза храма је гроб Ликурговог сина Еукосма, а крај жртвеника је гроб Латрије и Анаксандре. Оне су биле близнакиње и стога су их Аристодемови синови, јер су и сами били близанци, узели за жене, а биле су кћери Терсандра, Агамедидиног сина, који је био краљ Клеоњана и праунук Ктесипа, Херакловог сина. Наспрам храма је гробница Теопомпа, Никандровог сина, и још једна гробница Еурибијада који је заповедао лакедемонским ратним бродовима у борбама против Међана код Артемисија и Саламине. У близини је херојско светилиште које зову Астрабаковим именом.

Место које зову Лимнај (Мочварно) светилиште је Артемиде Ортије (Усправне).⁶ Дрвена статуа је, кажу, баш она коју су некад давно Орест и Ифигенија украли из Тауриде; а донели су је у њихову земљу, кажу Лакедемонјани, јер је Орест и ту краљевао. Чини ми се да је њихово предање веродостојније од онога што причају Атињани. Са кога је то разлога Ифигенија могла оставити статуу у Браурону? Или како то да Атињани, када

500. г.
ст. е.

су се спремали да напусте своју земљу, нису укључили на лађе и ову статуу? Ипак, тауридска богиња ужива све до дана данашњег тако велику славу да и Кападоцијани који пребивају уз Црно море тврде да је статуа у њих, а исто тако је својатају и Лићани који имају светилиште Артемиде Анеитиде. А Атињани су је, ваља веровати, као безвредну ствар тек тако оставили за плен међанском цару! Она је, наводно, из Браурана била допремљена и у Сусу и пошто је касније Селеук Сиријцима из Лаодикеје подарио статуу, они је чувају и у наше време. Међутим, и следеће чињенице служе ми као доказ да је Ортија у Лакедемону баш она дрвена статуа донета од варвара. Прво, Астрабак и Алопек, синови Ирба, који је био син Амфистена а унук Амфикла, Агидовог сина, пронашавши ову статуу, намах су полудели. Друго, када су спартански Лимнаћани, Киносурани и житељи Месое и Питане⁷ приносили жртве паљенице Артемиди, посвађали су се и из свађе загазили и у крвопролиће. Пошто су многи изгинули на жртвенику, на преживеле се оборила морија. Због ове невоље добили су упутство из пророчишта да крваве богињин жртвеник људском крвљу. Тако је приношен на жртву човек кога је одређивао жреб, а Ликург је променио овај обичај у бичевање младића и на тај се начин жртвеник засићује људском крвљу. Поред ових младића стоји свештеница и држи дрвену статуу: статуа је иначе лака јер је мала, али ако би бичеваоци ударили суздржано и обзирно, било због лепоте неког младића или његовог угледа, статуа би намах отежала и жена би је с муком држала. Оптуживала би тада бичеваоце и говорила да се због њих угиба под теретом. Тако се непрестано још од оних жртава на Тауриди у статуи задржала жеђ за људском крвљу. Зову је пак не само Ортијом (Усправном) већ и Лигодесмом (врбом везаном) зато што су је нашли у врбовој чести, а врбова грана која се око ње овила држала је статуу усправно.

17. Недалеко од Ортијиног светилишта је Илтијино. Саградили су га, кажу, и Илтију признали за боги-

њу по наредби пророчанства из Делфа. Лекедемоњани немају акропољ знамените висине попут Кадмеје у Теби или Ларисе у Аргу. Међутим, у граду има и других брежуљака, а највиши од њих зову акропољем.¹ На њему је сазидано светилиште Атене коју зову и Полиухом (заштитником града) и Халкиојком (богињом бронзане куће).² Тиндареј је, како причају, започео градњу светилишта. По Тиндарејевој смрти његови синови су желели да обнове и доврше градњу, а плен из Афидне требало је да им обезбеди средства. Међутим, пошто су и они оставили градњу недовршеном, Лакедемоњани много година потом направе од бронзе и храм и култну статуу Атене. Радове је извео мештанин Гитијада.³ Он је сручио и неке песме на дорском наречју, међу којима је и химна богињи. На бронзаним рељефима приказано је много Хераклових подвига, као и дела која је успешно извршио по својој вољи, затим и друга јунаштва Тиндарејевих синова, и отмица Леукипових кћери. Приказан је и Хефест како ослобађа мајку окова. И ту сам легенду, онако како се прича, још раније испирчао у опису Атике.⁴ Представљене су и нимфе које дарују Персеју, који полази у Либију да се огледа са Медузом, калпак и обућу која треба да га носи кроз ваздух. На рељефима је представљен мит о Атенином рођењу, затим Амфитрита и Посејдон, а то су највеће фигуре и, по моме мишљењу, највише вредне да се виде. Овде има још једно светилиште Атене Ергане (Раднице). Идући ка јужном портику, стићи ћеш до храма Зевса са култним именом Космета (бог поретка) и испред њега је Тиндарејева гробница. Портник окренут ка западу има два орла и две Нике (Победо) на њима, а то су Лисандрови заветни дарови постављени у спомен на његове две победе: прву пред Ефесом, када је победио Антиоха, Алкибијадовог крмара, и атинске ратне бродове и другу, када је после тога на Егоспотаму заробио атинско бродовље.

Лево од светилишта Халкиојке утемељили су светилиште муза, јер су Лакедемоњани ступали у бој не уз звуке труба већ уз свирку свирала и брујање лире и китаре. Иза светилишта Халкиојке има храм Афродите

Ареје (Ратнице).⁵ Ако има древних статуа у Хелена, онда су то ове. Десно од Халкиојке постављена је статуа Зевса Хипата (Највишег), најстарија од свих које су израђене од бронзе; није извајана исцела него је сваки уд посебно искован па састављен, а клинови их причвршћују да се не распаду. Ову је статуу, кажу, извајао Клеарх из Регија,⁶ за кога једни тврде да је био ученик Дипена и Скилида, а други чак Дедала. Поред здања које зову Скенома (Шатор) има статуа жене за коју Лакедемоњани тврде да је Еурилеонида. Она је однела двопрегом победу у Олимпији.

Поред жртвеника Халкиојке стоје две статуе са ликом Паусаније, врховног заповедника код Платеје. Његову историју, пошто је позната, нећу причати на широко. Сасвим је довољно оно што су моји претходници о томе подробно испричали; задовољићу се тиме да их допуним. Дознао сам од неког човека из Бизанта да је Паусанија и био раскринкан у свом издајству, и да једино он од свих људи који су тражили заштиту у окриљу Халкиојке није помилован пошто није могао са себе да спере љагу крвопролића. Наиме, у време кад је крстарио са лакедемонским и савезничким бродовљем око Хелеспонта, букнула је у њему пожуда за неком девојком из Бизанта. Одмах на почетку ноћи Клеонику — то је било девојчино име — довели су људи којима је то било наређено. Утом Паусанију, који је већ заспао, прену из сна бука. Док му је, наиме, прилазила, девојка је случајно оборила запаљену светиљку. Будући да је Паусанија био свестан да издаје Хеладу те је стога вазда био неспокојан и устрашен, скочи и сабљом посече девојку. Није му било могуће да побегне од греха овог крвопролића, премда је применио и све врсте обредног чишћења; као прибегао, потражио је заштиту Зевса Фиксија (заштитника бегунаца) и ишао је некромантима у Фигалију у Аркадији. Упркос томе, платио је заслужену казну и Клеоники и богу. А Лакедемоњани, извршујући заповест из Делфа, дадоше да им се извајају ове две бронзане статуе⁷ и поштују демона Епидота (даровника

по заслуги) тврдећи да овај Епидот одвраћа од њих гнев бога Хикесија (бога прибега) због Паусаније.

18. Близу статуа са Паусанијиним ликом стоји статуа Афродите Амбологере (богиње која одгађа старост), постављена по упутству пророчанства; ту су још статуе Хипна (Сна) и Таната (Смрти). Према стиховима у *Илијади*,¹ за њих мисле да су браћа. Идући у правцу онога што зову Алпион,² стићи ћеш до храма Атене Офталмитиде (богиње очију). Храм је, причају, по завету саградио Ликург када му је Алкандар избио једно око, јер му се нису свидели закони које је Ликург донео. Када је, утекавши, дошао у ово место, Лакедемонјани су му помогли да не изгуби и оно друго око које му је остало; тако је сазидао храм Атене Офталмитиде (богиње очију). Мало даље одавде је Амоново светилиште.³ Од давнина Лакедемонјани су се очито више од осталих Хелена обраћали пророчишту у Либији. Прича се такође да се и Лисандру, при опсади Афитија на Палени,⁴ ноћу приказао Амон и прорекао да би боље било како за њега самог тако и за Лакедемон ако обуставе рат са Афињанима. И тако је Лисандар прекинуо опсаду и навео Лакедемонјане да Амона још више поштују, док Афињани поштују Амона ништа мање од самих Либијанаца у Амонеју.

Легенда о Артемиди Кнагији гласи овако. Домородац Кнагеј је, кажу, заједно са Диоскурима кренуо у поход на Афидну. У боју је допао заробљеништва и продан је на Крит, а служио је као роб у месту где су Крићани имали Артемидино светилиште. После неког времена утекну он сам и млада свештеница која је понела са собом култну статуу. Са тог разлога, кажу, Артемиду називају Кнагијом. Мени се чини да је овај Кнагеј на неки други начин доспео на Крит, а не како то Лакедемонјани причају, јер мислим да уопште није ни било битке код Афидне с обзиром на то да је Тезеј био заточен у Теспроћана, а Атињани нису били сложни, већ су се по својој наклоности приклањали Менестеју. Уз то, и да је дошло до боја, нико не би поверовао да су

неки са победничке стране допали ропства, поготово када је победа била толико надмоћна да је чак сама Афидна пала.

О овоме толико. Идући из Спарте наниже ка Амикли,⁵ доћи ћете до реке Тијасе. За њу верују да је Еуротина кћи, и поред Тијасе је светилиште харита Фаене и Клете, како је већ Алкман рекао у песми. Верују да је Лакедемон овде утемељио светилиште харитама и наденуо им имена. Међу знаменитостима које у Амикли вреди видети, на стели је приказан такмичар у петобоју по имену Енет. Он је, кажу, победио у Олимпији и живот му се угасио баш кад су му стављали венац на главу. Овде се, дакле, налазе његова статуа и бронзани треношци.⁶ Они старији су, кажу, „десетак” плена из рата са Месењанима. Испод првог треношца стајала је Афродитина, а под другим Артемидина статуа. И сами треношци и све што је на њима израђено у рељефу уметнички је рад Гитијаде. Трећи је треножац дело Калона са Егине: под њим стоји статуа Коре (Девејке), Деметрине кћери. Ту су статуе и Аристандра са Паром и Поликлета из Арга; први је извајао жену са лиром, очито Спарту, а Поликлет Афродиту са именом „поред Амикљанина”. Ови треношци надилазе величином све остале, а поставили су их као заветни дар од плена добијеног победом код Егоспотама. Заветни дарови Магнећанина Батикла,⁷ који је изradio престо Амикљанина, постављени кад је завршио престо, јесу харите (грације) и статуа Артемиде Леукофријене.⁸ Изоставићу чији је ученик овај Батикле био и који је краљ Лакедемонјанима владао кад је овај престо изradio, а престо сам такође видео и описаћу како изгледа. Придржавају га како са предње тако и са стражње стране две харите (грације), и две хоре (годишња доба). Са леве стране стоје Ехидна и Тифој, са десне тритони. Подробни описи сваког рељефа понаособ вероватно ће заморити читаоце. Да опишем укратко, пошто добар део тога није непознат, Посејдон и Зевс носе Тајгету, Атлантову кћерку, и њену сестру Алкиону. Такође је представљен Атлант, затим Хераклов мегдан са Кикном, па бој са

кентаурима код Фола. Не знам зашто је Батикле приказао такозваног Миннојевог бика сапетог и како га још живог тера Тезеј. На престолу је израђено у рељефу и коло Феачана са Демодоком који пева. Приказана је исто тако и Персејева борба са Медузом. Пошто летилично прелетиш погледом преко мегдана Херакла са гигантом Түријем и Тиндареја са Еуритом, видећеш отмицу Леукипових кћери. Ту су такође Дионис и Херакле: првога, који је још дете, на небо носи Хермес, а Атина води Херакла да надале борави међу боговима. Ту је и Пелеј који предаје Ахила на васпитање Хирону, који је по предању и њему самом био учитељ. Приказани су овде такође Кефал, кога је због лепоте отела Хемера (Дан), и богови како носе дарове на Хармонијино венчање. Представљени су још у рељефу Ахилев мегдан са Мемноном, Херакле који се освећује Трачанину Диомеду, па Несу крај реке Еуена. Хермес приводи богиње Александру да изрекне свој суд о њима. Адраст и Тидеј прекидају борбу између Амфијараја и Ликурга, Пронактовог сина. Хера мотри на Ију, Инахову кћер, која је већ претворена у краву, а Атина бежи од Хефеста који је прогони. После овога, од Хераклових подвига на рељефу су приказани бој са Хидром и како је извео на овај свет Хадовога пса. Анаксија и Мнасиној су појахали коње, сваки свога, док Мегапента, Менелajeвог сина, и Никострата носи један коњ. Белерофонт у Ликији убија звер, а Херакле гони Герионове краве. На горњим ивицама престола приказани су у рељефу, на свакој страни један, Тиндарејеви синови на коњима, а испод коња су сфинге и звери које трче нагоре; на једној је страни пантер, а поред Полидеука лавица. Сасвим на врху престола представљено је коло; то су Магнећани који су помогли Батиклу да направи престо. Под престолом, почевши од тритона, на унутрашњој страни приказане су сцене лова на Калидонског вепра и Херакла који убија Акторове синове. Ту су Калаис и Зет који терају од Финеја харпије, Пиритој и Тезеј су отели Хелену, Херакле дави лава, а Аполон и Артемида устрељују Титија. Представљен је такође мегдан Херакла са

кентауром Орејем, и Тезејева борба са Минотауром. Приказано је рвање Херкла са Ахелојем, мит о Хери, како је богињу Хефест оковао негвама, погребне игре које је Акаст приредио оцу у част и прича о Менелају и Египћанину Протеју у *Одисеји*.⁹ Напоследку, ту је и Адмет који упреже у јарам вепра и лава, а затим Тројанци који приносе Хектору жртве леванице.

19. Део престола, на коме би бог могао седети, није целовит него има више седишта, а поред сваког седишта остављен је шири размак; седиште у средини је најшире и на њему стоји статуа. Не знам да је ико премерио висину статуе, али одока би могла имати тридесет лаката. Статуа није Батиклов рад, већ је древна и невешто израђена; осим лица, стопала и шака, све остало је, наиме, налик на бронзани стуб.¹ На глави има калпак, у рукама држи копље и лук. Постоље статуе има облик жртвеника; у њему је, кажу, сахрањен Хијакинт и о Хијакинтијама, пре но што ће принети жртве паљенице Аполону, кроз бронзана врата на жртвенику Хијакинту² приносе жртве као хероју; врата се налазе на левој страни жртвеника. На жртвенику је на једној страни приказана у рељефу Бирида, а на другој Амфитрита са Посејдоном. Док Зевс и Хермес разговарају, у њиховој близини стоји Дионис са Семелом, а поред ње стоји Ина. На жртвенику су представљени такође Деметра, Кора (Девојка) и Плутон, затим мојре (суђаје) и хоре (годишња доба), а са њима Афродита, Атина и Артемида. Оне носе на небо Хијакинта и његову сестру Полибеју која је, кажу, умрла још као девојка. Ова Хијакинтова представа има браду, међутим Никија, Никомедов син,³ насликао га је у цвету младалачке лепоте, наговештавајући легендарну Аполонову љубав према њему. На жртвенику је представљен и Херакле кога такође Атина и остали богови воде на небо. Ту су Тестијеве кћери, затим музе и хоре (годишња доба). Што се ветра Зефиратиче и како је Аполон нехотице убио Хијакинта, као и предања о цвету, можда би све то могло бити и другачије, но примимо то онако како се прича.

Амиклу су опустошили Дорци и од тог доба остала је село; имала је вредно за разгледање светилиште Алесандре са култном статуом.⁴ Алесандра је, причају Амикљани, Касандра, Пријамова кћи. Овде је и Клитемнестрина статуа и једна гробница за коју мисле да је Агамемнонова.⁵ Од богова овдашњи житељи поштују и Амикљанина и Диониса коме су, како мислим, сасвим правилно наденули име Псилак (Крилат). Дорци за крила кажу *psila*, а вино узноси људе и уздиже дух исто као и крила птице.

Амикла је имала оволико знаменитости за спомињање, а један од два пута из града води у Терапну; крај пута је дрвена статуа Атене Алеје. Пре но што се пређе Еуропа мало повише стрме обале стоји светилиште Зевса Плусија (Богатог). Пошто сте прешли реку, пред вама је храм Асклепија Котилеја који је подигао Херакле; назвао је бога Котилејем када му је зацелила рана коју је добио у чашицу кука у првом сукобу са Хипоконтом и његовим синовима. Од свега што је подигнуто дуж овога пута Арејево светилиште је најстарије.⁶ Налази се са леве стране пута, а статуу су, веле, од Колшана донели Диоскури. Бога називају Терита по Тери која је, кажу, била Арејева дадиља. А можда су, чувши то од Колшана, бога могли назвати Теритом, будући да Хелени не знају ни за какву Теру, Арејеву дадиљу. Међутим, по моме мишљењу Ареј није добио име Терита по дадиљи, већ зато што човек мора да буде у борби према непријатељу немилосрдан као што је и Хомер⁷ рекао за Ахила:

йодобан лаву шћо снаџом и срцем силовитим йоњен...

Место је добило име Терапна по Лелеговој кћери и у њему је Менелајев храм.⁸ У њему су, веле, сахрањени Менелај и Хелена. Међутим, Рођани, који се не слажу са Лакедемонјанима, причају да су Хелену по Менелајевој смрти, док је Орест још лутао, Никострат и Мегапент протерали и да је дошла на Род Поликси, Тлептолемовој жени а својој пријатељици. Наиме, Поликса је,

кажу, такође родом била Аргивка и већ као удата за Тлептолема поделила је са њим изгнанство на Род, а у то је време као обудовела владала острвом уместо сиротног сина. Ова Поликса је, веле, жарко желела да се Хелени, сада када јој је допала шака, освети за Тлептолемову смрт. Стога јој је, док се купала, послала служавке прерушене у ериније. Ове су је жене дочепале и обесиле на дрво и стога Рођани имају светилиште Хелене Дендритиде (богиње дрвета).⁹ Навешћу и предање за које знам да о Хелени приповедају Кротоњани, а дају им за право и Химерани. Има на Црном мору пред ушћем Истра острво посвећено Ахилу. Име му је Леука (Бело острво), а да се оплови има двадесет стадија. Цело је обрасло густом шумом, врви од дивљих и питомих животиња и на њему је Ахилев храм са култном статуом. Први је, по казивању, на њега допловио Кротоњанин Леоним. Када је, наиме, избио рат између Кротоњана и Локра у Италији, и када су Локри због сродства са житељима Опунта призивали Ајанта, Ојлејевог сина, да им помогне у борбама, Леоним, врховни заповедник Кротоњана, ударио је на непријатеља на месту где је чуо да је челни Ајант. Тако је Леоним задобио на грудима рану и — од ње је, наиме, занемоћао — дошао је у Делфе. Када је стигао, Питија га је упутила на Леуку, рекавши да ће му се онде јавити Ајант и извидати му рану. Када се после неког времена прездравивши вратио кући са Леуке, причао је да је видео Ахила, да је видео оба Ајанта — и Ојлејевог и Теламоновог сина, а да су у друштву са њима били и Патрокло са Антилохом. Хелена је била удата за Ахила и наредила је Леониму да отплови на Химеру Стесихору, да му саопшти да га је због Хеленине срџбе стигло слепило.¹⁰

20. Стесихор је после овога новом одом порекао ону претходну. Сећам се да сам у Терапни видео студенац Месеиду.¹ Други пак Лакедемонјани су рекли да се извор који се данас зове Полидеукија, а не овај у Терапни, у старини звао Месеида. А сам студенац Полидеукија, као и светилиште Полидеука, лежи с десне стране пута за Терапну.

Недалеко од Терапне је такозвани Фебеј и у њему има храм Диоскура. Овде младићи приносе жртве Енијају. Од њега није много далеко светилиште Посејдона са култним именом Гајаох (који обгрљује земљу). Кад одавде наставите даље у правцу Тајгета, стићи ћете у место које житељи зову Алесија (Млиниште) и причају за Милета, Лелеговог сина, да је први изумео млин и млео (*alesai*) у овој Алесији. Овде имају херојско светилиште Лакедемона, Тајгетиног сина. Пошто сте одавде прешли реку Фелију,² прошли поред Амикле и запутили се право ка мору, видећете градиште Фариса, негдашњег лаконског града.³ Пошто од Фелије окренеш удачно, ту ти је пут за планину Тајгет. У равници има светилиште Зевса Месапеја; бог је, причају, добио култно име по своме свештенику Месапу. Оставивши за собом Тајгет, стићи ћете до места где је некада давно лежао град Брисеја.⁴ Још увек ту стоји Дионисов храм са статуом под отвореним небом. Статуу у храму смеју да виде само жене, јер само оне тајно обављају жртвене обреде. Над Брисејом стрши увис Тајгетов вис Талет. Зову га вис посвећен Хелију (Сунцу). Ту Хелију приносе и друге жртве паљенице, и коње. Познато ми је да Персијанци имају обичај да то исто приносе на жртву. Недалеко од Талета је такозвана Еуора, хранилиште разних звери, а нарочито дивљих коза. У ствари, цео је Тајгет ловиште оваких коза и вепрова, а има и велико мноштво јелена и медведа. Између Талета и Еуоре је место које житељи зову Тера и причају да је Лета са тајгетских висова... је светилиште Деметре са култним именом Елеусинија (Елеусинска). Овде је, причају Лакедемонјани Асклепије сакрио Херакла док му је видао рану. У светилишту има такође дрвена статуа Орфеја, како тврде, дело Пелазга. Знам и за следећи обред који овде обављају. На морској обали био је некад град Хел који је и Хомер споменуо у свом *Кајџалоју Лакедемонјана*:⁵

... живљаху

И у Амикли, и у Хелу, приморском граду.

Утемељио га је Хелије, најмлађи Персејев син, а Дорци су га потом освојили опсадом. Његови житељи први посташе робови лакедемонске државе и први добише име Хелоти јер су уистину то и били. Превладао је потом да се касније стечено робље такође назове хелотима, били они Дорци или Месењани, као што је и цео хеленски род добио име Хелени по области у Тесалији која се некада давно звала Хеладом. Дакле, из овог Хела дрвену статуу Коре, Деметрине кћери, у одређене дане преносе у светилиште Елеусиниј. На удаљености од петнаест стадија од Елеусинија је Лапитеј,⁶ назван по домороцу Лапиту. Дакле, и овај се Лапитеј налази на Тајгету, а није далеко ни Дерев у коме је под отвореним небом статуа Артемиде Дереватиде и крај ње извор по имену Анон. На око двадесет стадија од Дереја ти је Харплеја која се спушта до долине.⁷

На путу из Спарте у Аркадију под отвореним небом стоји статуа Атене са култним именом Пареја, а после ње је Ахилово светилиште. Није уобичајено да се ово светилиште отвара. Међутим, обредом је прописано да сви младићи који ће се огледати у Платанисти (Платанику) пре борбе Ахилу приносе жртву. Ахилово светилиште им је, приповедају Спартанци, саградио Прак, праунук Пергама, Неоптолемовог сина. Нешто даље у истом правцу видећете такозвани Коњски гроб.⁸ Тиндареј је, наиме, овде приневши коња на жртву и поставивши Хеленине просце на комаде жртвеног коња, ове обавезао заклетвом. А заклетва је гласила да ће бранити Хелену и њеног изабраника ако их неко увреди. Пошто их је тако заклео, на овом је месту сахранио коња. На невеликој удаљености од овог гроба има седам стубова... како мислим, у архаичном стилу, за које кажу да су статуе планета. Дуж пута има светилиште Кранија са култним именом Стематиде (бог са венцем) и светилиште Артемиде Мисије. Статуа Ајдоје (Смерности) удаљена од града неких тридесетак стадија, Икаријев је заветни дар, а направљена је са следећег разлога. Када је Икарије дао Одисеју за жену Пенелопу, настојао је да и самог Одисеја настани у Лакедемону, а пошто му се

то изјаловило, стане да моли и, преклињући, салеће кћер да ту остане. Када је пак кренула у Атику, пратећи кола једнако је заустављао кћер молбама. Одисеј је неко време то трпео и напoкон је затражио од Пенелопе или да драговољно крене са њим, или, ако одабере оца, да се врати са Икаријем у Лакедемон. Она, кажу, није одговорила ништа, већ је у одговор на то што је од ње тражио застрла лице копреном, те Икарије, схвативши да Пенелопа жели да оде са Одисејем, пусти кћер и као заветни дар постави статуу Ајдоје. Пенелопа је, тврде, стигла до овог места на путу када је застрла лице копреном.

21. На двадесет стадија од овог места Еуротин ток пролази крај самог пута и ту је гроб Ладе који је брзим ногама надмашио све своје савременике. Па је и у Олимпији био овенчан пошто је победио у дугој трци и разболевши се, претпостављам, одмах по својој победи, у повратку кући овде га је задесила смрт; гроб му је повише главног пута. Што се његовог имењака тиче, који је такође у Олимпији победио у трчању, не у дугој трци већ на стази од једног стадија, елидски списак олимпијских победника каже да је био Ахајац из Егија. Још нешто даље у правцу Пелане ти је оно што зову Харакома (Опкоп),¹ па потом Пелана, која је још у давнини била град. Овде је, веле, боравио Тиндареј када је од Хипокоонта и његових синова побегао из Спарте. Овде сам, сећам се, видео следеће ствари вредне да се разгледају: светилиште Асклепија и извор Пеланиду. У овај је извор, причају, док је узимала воду упала девојка и, пошто је нестала, копрена која јој је била на глави испливала је у другом извору, Ланкији. Од Пелане је око сто стадија удаљена такозвана Белемина. Од целе Лаконије Белемина је природно најбогатије наводњена. Пре свега, кроз њу протиче река Еурота, а и сама има обиље извора.

У правцу мора према Гитију ти је лакедемонско село по имену Крокеја са каменоломом.² Он се не протеже као непрекидна камена громада, већ камен који олатле копају има облик речних облутака. Иначе је

тежак за обраду, али кад се избруси, њиме такође улепшавају божја светилишта, а нарочито је добар за украшавање пливачких базена и кладенаца. Од божјих статуа, овде пред селом стоји Зевс Крокеата, извајан у мермеру, а код каменолома бронзани Диоскури. Скретнувши после Крокеје удесно са пута који води равно у Гитиј,³ приспећеш у градић Егију. Хомер је, кажу, овај градић у своме епу назвао Аугејом. Ту је и такозвано Посејдоново језеро, а поред њега је храм са култном статуом бога. Људи се не усуђују да хватају рибу из језера и тврде да се онај који у њему лови рибу од човека претвара у рибу по имену *halieus* (рибар).

Гитиј је од Егије удаљен тридесет стадија, утемељен је крај мора и већ припада „Слободним Лаконцима“ које је цар Август, пошто су били потчињени Лакедемонјанима у Спарти, ослободио ропства.⁴ Цео Пелопонез осим Коринтске превлаке окружује море, а шкољке најбоље каквоће за добијање гримизне боје, додуше после оних које нуди Феничко море, даје лаконско приморје. Има на броју осамнаест градова „Слободних Лаконаца“: први на путу из Егије ка мору вам је Гитиј, после њега је Теутрона, затим Лас и Пирих, на Тенару су Кајнепол, Етил, Леуктра и Талама, а уз њих Алагонија и Геренија; с ону страну Гитија крај мора су Асоп, Акрија, Беја, Зарак, Епидаур Лимера, Брасија, Геронтра и Марије. То су градови „Слободних Лаконаца“ који су им још преостали од двадесет и четири негдашња града. Међутим, остали градови које ћу такође у свом описивању Лаконије дотаћи припадају, нека то читалац има на уму, Спарти и немају као ови претходни своју аутономију. Становници Гитија причају да оснивач њиховог града није био човек, већ да су Херакле и Аполон, кад су се сукобили око трonoшца и после свађе помирили, заједно утемељили град. На тргу има статуа Аполона и Херакла, а у њиховој близини је и Дионис. У другом делу града су Аполон Карнеј, Амоново светилиште и бронзна статуа Асклепија, чији је храм без крова, Асклепијев извор, свето Деметрино светилиште и статуа Посејдона Гајаоха (који обујмљује земљу). Бог кога становници

Гитија зову Геронт (Старац) и за кога приповедају да пребива у мору јесте, како сам открио, Нелеј. Ово су име прво чули од Хомера и то у Тетидиним речима у *Илијади*:⁵

*Би зарониће сада у широко наручје морско,
видиће морској ситарину, у дворе добиће оцу.*

Овде је такође и капија коју зову Касторовом капијом, а на акропољу су саградили Атенин храм са култном статуом.

22. На удаљености највише три стадија од Гитија има један необраћен камен. Чим је на њега сео, Орест је, кажу, престао да махнута. Стога камен би назван на дорском наречју Зевс Капота.¹ Пред Гитијем лежи острво Кранаја и Хомер је рекао да је по отмици Александар Хелену на овом месту први пут обљубио.² Наспрам острва има светилиште Афродите Мигонитиде (богиње љубавног загрљаја) и цело ово место такође се зове Мигониј. Овај је храм, веле, подигао Александар. Када се Менелај освојивши Илион, након осам година од пада Троје, вратио кући жив и здрав, подигао је близу Мигонитиде статуу Тетиде и фигуре богиња праксидика (оних које извршавају правду). Изнад Мигонија уздиже се планина посвећена Дионису коју зову Ларисиј, и у рано пролеће ту празнују Дионисов празник; у вези са обредима причају разне приче, као и то да ту проналазе зрео грозд.

Кад од Гитија продужиш даље око тридесет стадија лево, на копну су зидине места по имену Тринас (Троострвље), по моме мишљењу негдашњег утврђења а не града. Име је добило, како мислим, по острвцима којих је три на броју а леже пред овим делом копна. Око осамдесет стадија даље од Тринаса наишао сам на преостале рушевине Хелоса, а после њих још тридесетак стадија даље лежи крај мора град Акрија;³ од споменика које овде вреди видети, има храм Мајке богова са мермерном култном статуом. Становници Акрије веле да је

ово најстарије од свих пелопонежанских светилишта ове богиње, премда Магнећани који пребивају северно од Сипила имају на Кодиновој стени најдревнију од свих њених статуа. Њу је направио, Магнећани кажу, Бротеја, Танталов син. Становници Акрије дали су некад и једног олимпијског победника, Никокла, који је на две олимпијаде однео пет победа у трчању. Подигли су му и споменик између гимназија и дела бедема поред луке. Унутра на копну, на удаљености сто двадесет стадија од Акрије лежи Геронтра.⁴ Град је био насељен пре но што су Хераклиди стигли на Пелопонез, а Дорци из Лакедемона су изгнали становништво; протеравши, дакле, из Геронтре ахајски живаљ, упутили су у њу своје насељенике. У моје време житељи Геронтре такође су се убрајали у „Слободне Лаконце”. На путу из Акрије у Геронтру има село које зову Палаја (Старо), а у самој Геронтри има Арејев храм са светим гајем. Сваке године овом богу у част светкују празник, и у то време забрањен је женама приступ у гај. Око трга имају изворе питке воде. На акропољу је Аполонов храм са главом култне статуе израђене од слононаче; остали делови статуе уништени су у пожару заједно са првобитним храмом.

Марије је други градић „Слободних Лаконаца” који је удаљен од Геронтре сто стадија. У овом је месту древно светилиште заједничко свим боговима и око њега је гај са изворима. Ако неко место уопште обилује изворима, онда је то Марије. Повише овог градића је, такође у унутрашњости копна, село Глипија. Из Геронтре у друго село Селинунт води пут дуг двадесет стадија.

Ова места леже од Акрије унутра у копну, а има градова и на морској обали, као Асоп који је удаљен од Акрије шездесет стадија. У њему има храм римских царева, а мало дубље у копну од овог града, отприлике на дванаест стадија, има Асклепијево светилиште.⁵ Бога зову Филолај (бог који воли људе). Кости које у гимназију поштују припадају човеку упркос томе што надилазе величином човечије мере. На акропољу има такође светилиште Атене са култним именом Кипарисија (бо-

гиња кипариса). Подно акропоља су рушевине града који је носио име Град Ахајаца Паракипарисија. У овом је крају и Асклепијево светилиште удаљено од Асопа педесетак стадија, а место у коме је Асклепијево светилиште зову Хипертелеатон.⁶ На две стотине стадија од Асопа стрши у море рт. Тај рт зову Онугнат (Магарећа вилица).⁷ Ту је Атенино светилиште које нема ни култне статуе ни крова. Саградио га је, како се приповеда, Агамемнон. Ту је такође гроб Кинада; и он је био крмар Менелајевог брода. Иза рта залази у копно такозвани Бејски залив, а град Беја лежи у крају залива. Утемељио га је Беј, један од Хераклида и у њега је, легенда каже, окупио живаљ из три града — Етиде, Афродисијаде и Сиде. Од ових старих градова два је, кажу, засновао Енеја кад је бежао у Италију, а ветрови га бежаху занели овамо у залив. Етијада је, тврдили су, била Енејина кћи. А трећи град је, приповедају, понео име по Сиди, Данајевој кћери. Када се истерани житељи из ових градова дигоше на пут, тражаху где им је суђено да се настане а добише и некакво пророчанство, да ће им Артемида показати где им се ваља настанити. Стога се, чим се искрпаше на копно, створи пред њима зец, а они га узеше себи за путовођу. Пошто се зец завуче у миртино стабло, они утемељише град на месту где је мирта расла и оно миртино дрво још и сад пуштују, а Артемиду зову Сотејром (Спаситељком). На бејском тргу је Аполонов храм, а и другде у граду има храмова — Асклепијев, Серапидов и Изидин. Развалине Етиде нису удаљене од Беје више од седам стадија. С леве стране пута који води до градишта Етиде стоји камена Хермесова статуа, а сред рушевина града је не баш неугледан храм Асклепија и Хигије (Здравља).

23. Китера лежи наспрам Беје, а од рта на копну који зову Онугнат (Магарећа вилица) до Платанистунта (Рта платана) — на том је месту, наиме, острво најближе копну — дакле, до рта Платанистунта има четрдесет стадија пловидбе. На Китери има пристајалиште Скандеја на обали, а сам град Китера лежи на око десет

стадија од Скандеје, увучено од обале. Светилиште Ураније (богиње неба) најсветије је и најстарије од свих Афродитиних светилишта у Хелана;¹ сама богиња представљена је наоружана, а статуа је од дрвета.

Кад из Беје пловиш ка рту Малеји, стићи ћеш до луке коју зову Нимфеј и у њој има Посејдонова статуа у стојећем ставу, а тик уз море је пећина у којој је извор слатке воде. Угнездило се ту мноштво људи. Пошто опловиш рт Малеју и прећеш још сто стадија, угледаћеш на морској обали, у бејском подручју, месташце посвећено Аполону које зову Епиделиј.² Дрвена Аполонова статуа која се сада овде налази некада је, наиме, била постављена на Делу. У оно је доба Дел био хеленско трговиште и трговци су мислили да им због божјег окриља острво пружа безбедност. Како је Дел био неутврђен а становништво ненаоружано, Менофан, Митридатов војни заповедник, било из сопствене обести, било по Митридатовом наређењу — наиме, човеку који ужагреним погледом вреба добитак све свето је иза личне користи — дакле, овај Менофан извршио је бродовима препад, побио је ту настањене странце, побио и саме Делјане.³

Оплачкавши силан трговачки новац, све заветне дарове, а уз то и отеравши у робље жене са децом, сам Дел сравнио је са земљом. Док је острво пустошено и пљачкано, неки варварин баци из обести у море дрвену статуу. А статуу морска струја прихвати и избаци на суво на овом месту у бејском подручју, те га стога зову Епиделиј. Али божјој срци не умакоше ни Менофан ни сам Митридат. Менофана су одмах, чим се, након похаре Дела, навезао на море, сачекавши га са бродовима у заседи, потопили неки трговци који бежаху умакли, а Митридата је после ових догађаја, кад су га Римљани лишили краљевства и одасвуд гонили, бог нагнао да сам дигне на себе руку. Има их који веле да је умро насилном смрћу од руке најамника који му је то учинио као услугу.

Таква их је коб стигла јер су били безбожни. На међи подручја града Беје лежи Епидаур Лимера,⁴ који је

од Епиделија удаљен око двеста стадија. Становници овога града тврде да не потичу од Лакедемоњана, већ да су Епидаурани из Арголиде. Кад су по неком државном послу пловили на Кос у Асклепијево светилиште, допливали су до овог места у Лаконији и ту се настанили, оставши због онога што им се привидело у сну. Још причају да им се и змија, коју су са собом водили од куће из Епидаура, побегавши са лађе, увукла у земљу недалеко од обале и да су одлучили, и због сновиђења и због знамења које су добили од змије, да остану и да се онде настане. На месту где се змија увукла у земљу стоје Асклепијеви жртвеници и око њих расту маслине. Пошто си прешао још око два стадија, на десној страни ти је такозвана Инина вода, величином попут малог језера, али сеже дубље у земљу. У ову воду бацају на Инин празник јечменице. За човека који баци погаче, добро је знамење ако их вода задржи на дну; али ако их избаци на површину, цени се као лош знак. Кратери на Етни показују исто својство: у њих, наиме, људи бацају златне и сребрне посуде, уз то и остале жртве. Ако их огањ захвати и прогута, радују се због доброг знамења, али ако избаци убачене предмете, верују да ће тога човека стићи несрећа. Поред пута који из Беје води у Епидаур Лимеру у области Епидаурана има светилиште Артемиде Лимнатиде (језерске богиње). Град који није далеко од мора утемељен је на узвишици и у њему вреди видети Афродитино светилиште, као и Асклепијево са каменом култном статуом у стојећем ставу, па Атенин храм на акропољу, а испред луке храм Зевса са култим именом Сотер (Спасилац). Поред града стрши у море рт који зову Миноа; сам залив не разликује се од осталих увала дуж лаконске обале, али овде жал има лепше уобличене облутке, и то у разним бојама.

24. Зарак¹ је далеко од Епидаура сто стадија; иначе, то је место са добром луком, али је најоштењенији од градова „Слободних Лаконаца“, јер само је њега од мањих лаконских градова опустошио Клеоним, син Клеомена, Агесиполидовог сина.² Причу о Клеониму испри-

чао сам на другом месту. У Зараку нема ничега за разгледање осим Аполоновог храма на крају луке са култном статуом бога који држи лиру.

Кад од Зарака идући обалом пребеш неких сто стадија, па са тог места скренеш у унутрашњост копна, након успона од десетак стадија видећеш развалине такозваног Куфанта,³ а усред њих пећину посвећену Асклепију са каменом статуом. Ту је и студенац ледене воде која избија из камена: Аталанти је, причају, док је у овом крају ловила, додијавала жеђ, те она копљем удари камен и тако потече вода.

Брасија⁴ је на овој страни последњи приобални град „Слободних Лаконаца“, а од Куфанта је удаљена двесто стадија пловидбе. Домороци причају, супротно свим осталим Хеленима, да је Семела затрудневши од Зевса родила сина и, када је Кадмо то открио, да је њу и Диониса бацио у сандук. Морски таласи су, кажу, сандук избацили на њихову обалу; Семелу — нису је, наиме, затекли у животу — велелепно су сахранили, а Диониса одгајили... Стога је и њихов град, који се до тада звао Орејата, променио име у Брасија по избацивању сандука на обалу; исто тако и у наше време за све што таласи наносе на суво народ каже *ekbebrasthai*. Становници Брасије додају и следеће: Иноја је у свом лутању дошла у њихову земљу и, обревши се ту, пристала да буде Дионису дадиља. Показују још пећину у којој је Иноја одгајила Диониса, а долину зову Дионисовим вртом. Што се тиче светилишта у овом месту, има их два, Асклепијево и Ахилово; сваке године Ахилу у част светкују празник. У Брасији има мали рт који постепено залази у море и на њему стоје бронзане фигуре са капама на главама, не веће од једне стопе. Не знам да ли мисле за њих да су Диоскури или корибанти.⁵ Дакле, има их три, а четврта је Атенина статуа.

Десно од Гитија лежи Лас,⁶ од мора удаљен десет стадија а од Гитија четрдесет. Садашњи град запрема простор усред планина такозваног Илија, Асије и Кнакидија, а пре је град лежао на врху планине Асије. Још и сада постоје развалине старог града, испред зидина

има статуа Херакла и споменик у част победе над Македонцима. Они су били чета Филипове војске у време када је ударио на Лаконију, а били су одсечени од остале војске и плачкали су приобалну област. Међу рушевинама има храм Атене са култним именом Асија, саграђени су га, кажу, Полидеук и Кастор кад су се са Колхиде вратили живи и здрави. Колхиђани, наиме, такође имају светилиште Атене Асије. Знам да су Тиндарејеви синови учествовали у Јасоновом походу, а да Атина Асија има култ у Колхиђана, извештавам сазнавши то од Лакедемоњана. Близу садашњег града је кладенац који због боје воде зову Галака (Млечни), а поред кладенца је гимназиј у коме стоји древна Хермесова статуа. На планини Илију је Дионисов храм, а Асклепијев је на самом планинском врху. На Кнакадију је Аполон кога зову Карнејем.

Кад од Аполона Карнеја продужиш око тридесет стадија, у месту Хипсима унутар спартанских граница има светилиште Асклепија и још једно Артемиде са култним именом Дафнеја (богиња ловора). Поред мора на рту има храм Артемиде Диктине, којој у част сваке године светкују празник. Лево од овога рта улива се у море река Смен; ако уопште има реке чија је вода слатка за пиће, то је онда Смен.⁷ Он има врела на планини Тајгету, а протиче поред града на раздаљини не већој од пет стадија. У месту које зову Араинос има Лајин гроб и на њему је статуа са његовим ликом. За овога Лају мештани кажу да је утемељитељ њиховог града и да га је убио Ахил, а Ахил је пристао уз њихову обалу да у Тиндареја запроси Хелену. Право говорећи, Патрокло је био тај који је убио Лају, јер он је био Хеленин просац. Па и то што се Ахил не помиње као један од Хелениних просаца у *Кајфалову жене* не мора бити доказ да није тражио њену руку. Хомер⁸ је пак на почетку свога спева рекао за Ахила да је дошао у Троју да би угодио Атрејевим синовима, а не зато што је био обавезан Тиндарејевом заклетвом. У епизоди *Ипре*⁹ Хомер Антилоху ставља у уста речи да је Одисеј старији од њега за једно колено; приказује затим Одисеја¹⁰ како Алкиноју прича своје

доживљаје па и о силаску у Хад, јер је хтео да види Тезеја и Пиритоја, јунаке из нараштаја који му је претходио. За Тезеја знамо да је отео Хелену, тако да је сасвим немогуће да је Ахил био Хеленин просац.

25. Мало даље од гроба у море се улива река чије је име Скира. Првобитно је била безимена, а овако је названа по томе што је Пир, Ахилев син, ради своје женидбе са Хермионом, приспевши са Скира, лабама упловио у реку. С ону страну реке има старинско светилиште ... даље од Зевсовог жртвеника. Пирих лежи унутра на копну и од реке је далеко четрдесет стадија. Град је, веле, добио име по Пиру, Ахиловом сину; други пак веле да је Пирих бог, један од такозваних курета; има их, међутим, који тврде да се Силен, приспевши из Малеје, овде настанио. Да је Силен заиста био отхрањен у Малеји доказују и следећи стихови Пиндарове оде:

*У њеву сѣраховиѣ, иѣричав иѣрач коѣ' малејски крѣ
к'о дада оѣхрани, Силен је Наидин муж.*

А да му је име било Пирих, то Пиндар не наводи, али то прича живаљ око Малеје. На тргу у Пириху има бунар, а мештани верују да су га примили на дар од Силена. Грађани би оскудевали у води кад би пресушио. Од божјих светилишта у свом подручју имају два: Артемидино са култним именом Астратеја, јер су Амазонке овде прекунуле свој ратни поход (*strateia*), и Аполона Амазонија. Обе култне статве су дрвене и поставиле су их, веле, као свој заветни дар жене из Термодонта.

Када из Пириха силазиш ка мору, стићи ћеш у Теутрону. Као утемељитеља града мештани спомињу Атињанина Теутранта, а од богова највише поштују Артемиду Исорију. Они имају још извор Нају. Рт Тенар¹ који залази у море удаљен је од Теутроне сто педесет стадија и има две луке, Ахилу и Псаматунт (Пешчану луку). На том рту је храм у облику пећине и пред њим стоји Посејдонова статуа. Неки хеленски писци испричали су да је Херакле на овом месту извео на горњи свет

Хадовог пса, нако не постоји пут који би кроз пећину водно у подземље, а није ни лако поверовати да богови имају неко подземно станиште у које доспевају душе покојника. Али Хекатеј из Милета² смислио је наоко вероватно објашњење. Рекао је да је на Тенару живела страшна змијурина, која је била названа Хадовим псом зато што је свако кога би ујела неумитно одмах умирао од њеног отрова. Ову је змијурину, рекао је Хекатеј, Херакле однео Еуристеју. А Хомер³ — он је, наиме, био први који је створење које је донео Херакле назвао Хадовим псом — овој животињи није наденуо посебно име и није је у машти уобличио као чудовиште, како је то учинио са Химером. Потоњи су песници измислили име Кербер и, премда га по свему осталом приказују као пса, кажу да је троглав. Хомер, међутим, није изричито рекао за то створење да је пас, човеков друг, него што је праву змију назвао Хадовим псом. На Тенару има више заветних дарова, међу којима и китарод Арион на делфину од бронзе. Херодот је, онако како је чуо, испричао у *Лидијској историји*⁴ легенду о Ариону и делфину. А ја сам у Пороселени видео делфина како захваљује дечаку што му је извидао ране које је задобио од рибара. Елем, видео сам поменутог делфина како послушно допливава на дечаков зов и носи га на својим леђима кад год би се овоме прохтело да јаше. На Тенару има још извор, који сада нема никаквог чардејственог својства, али раније је, причају, кад би људи погледали у његову воду, дочаравао слике пристаништа и бродова. Нека жена је, оправши у њему скрвну хаљину, заувек учинила крај овоме чардејству.

Од рта Тенара на отприлике четрдесетак стадија бродом налази се Кајнепољ. У давна времена овај се град такође звао Тенар. У Кајнепољу постоји Деметрин мегарон, а у крај мора је Афродитин храм са култном статуом од камена у стојећем ставу. Тириди, тенарски рт са рушевинама града Хиполе, одавде су далеко тридесет стадија. Међу рушевинама се налази светилиште Атене Хиполаитиде. Нешто даље је град са луком, Меса.⁵ Од ове луке до Ојтила има сто педесет стадија.

Херој Ојтил, по њему је град добио име, пореклом Аргивац, био је син Амфианакта, Антимаховог сина. У Ојтилу вреди да се види Серапидово светилиште и на тргу дрвена статуа Аполона Карнеја.⁶

26. Од Ојтила до Таламе пут је дуг око осамдесет стадија. На том је путу Инојино светилиште са пророчиштем.¹ Уснули посетиоци очекују пророчанство, а богиња им све што би хтели да дознају открива кроз снове. У делу светилишта под отвореним небом стоје бронзане статуе — једна Пасифајина, друга Хелијева (Сунчева). Култна статуа у храму није се могла јасно видети од венаца; она је, кажу, такође бронзана. Вода слатка за пиће тече из светог извора; Пасифаја је Селенино (Месечево) култно име и није месно божанство становника Таламе.

Од Таламе на удаљености од двадесет стадија лежи на морској обали место именом Пефно. Испред њега лежи острвце не веће од велике камене громаде; њему је такође име Пефно. Ту су, причају становници Таламе, били рођени Диоскури. Знам да је Алкман такође то рекао у својој песми.² Но житељи Таламе кажу да Диоскури нису отхрањени у Пефну, већ је Хермес био тај који их је пренео у Пелану. На овом острвцу статуе Диоскура високе једну стопу стоје под ведрим небом. Њих море неће срушити премда зими прелива шкољ; то је збиља право чудо, а такође су и мрави овде блећи од своје уобичајене боје. Ова је област, причају Месењани, у давнини била њихова тако да држе да и Диоскури пре припадају њима но Лакедемоњанима.

Леуктра је далеко од Пефна двадесет стадија. Са кога је разлога име града Леуктра, ја не знам. Ако је пак град уистину добио име по Леукипу, Перијеровом сину, као што то причају Месењани, онда по моме мишљењу становници Леуктре са тог разлога највише од богова поштују Асклепија јер верују да је он син Арсиноје, Леукипове кћери. Од камена су и Асклепијева статуа и Инојина која је на другом месту. Саградили су такође храм са статуом Касандри, Пријамовој кћери, коју ме-

штани зову Александром. Има ту и дрвених статуа Аполона Карнеја, кога поштују једнако као Лакедемоњани у Спарти. На акропољу је светилиште са култном статуом Атене, а у Леуктри има такође Еротов (Љубави) храм са светим гајем. Кроз гај зими протиче река, али лишће, које са дрвећа опада од ветра, она не би могла однети чак ни кад би надошла. Записаћу оно што знам да се у моје време збило на обали Леуктре. Ветар је донео у шуму пожар и мноштво стабала било је уништено. Када се ово место помолило огољено, наћена је ту постављена статуа Зевса Итомате (бога са Итоме). Месењани кажу да им је то доказ да је Леуктра у давнини припадала Месенији. Али могло би бити, ако су Лакедемоњани такође првобитно живели у Леуктри, да је Зевс Итомата (бог са Итоме) у њих имао култ.

Кардамила³ коју спомуње већ Хомер⁴ у *Агамемноновом обећавању дарова*, потчињена је Лакедемоњанима у Спарти, пошто ју је од Месеније отцепио цар Август. Овај је град удаљен од мора осам стадија, од Леуктре пак шездесет. Ту је недалеко од жала гај посвећен Нерејевим кћерима. Оне су, веле, ту изрониле из мора да виде Пира, Ахиловог сина, када је путовао у Спарту да би се оженио Хермионом. У градићу постоји Атенино светилиште и, сходно овдашњем дорском обичају, статуа Аполона Карнеја.

Град који се у Хомеровом епу зове Енопа, чији становници премда Месењани припадају савезу „Слободних Лаконаца“, у наше време зову Геренијом. Једни причају да је Нестор у том граду био отхрањен, други пак да је овамо стигао као избеглица када је Херакле освојио Пил. У Геренији има гроб Махаона, Асклепијевог сина, са светим светиштем, и ту у Махаоновом светишту људи се могу излечити од болести. Посвећени простор зову Род, а Махаонова култна статуа је у стојећем ставу и од бронзе; на глави има венац за који Месењани на свом наречју кажу *kiphos*. Песник *Мале Илијаде* каже да је Махаон пао од руке Еурипила, Телефовог сина. Ја сам знам да је баш због тога обред у Асклепијеју (Асклепијевом светилишту) у Пергаму овакав: запо-

чињу своје химне Телефом, а у песми не додају ништа о Еурипилу, нити уопште у храму хоће да спомену његово име, јер знају да је био Махаонов убица. Махаонове је кости, причају, вратио у постојбину Нестор, а Подалирије је, када су се враћали кући након пада Илиона, изгубио правац пловидбе и жив и здрав стигао у Сирно на каријском копну, и ту се, кажу, настанио.

У подручју Гереније има планина Калатиј; на њој је светилиште Клеје са пећином поред самог светилишта; пећина има стешњен улаз, али оно што је у њој вреди видети. Тридесет стадија ка унутрашњости копна удаљена је од Гереније Алагонија,⁵ град који сам већ споменуо у каталогу градова „Слободних Лаконаца“. Ту вреди видети два светилишта, Дионисово и Артемидино.

МЕСЕНИЈА¹

Јер су Месењани дошли и с Ишакe ирисиџа оваца...

Да је овај Лик био Пандионов син објашњава епиграм на Метаповој статуи. Има, наиме, нечега у обреду тајног посвећења што је Метап усавршио. Био је иначе родом Атињанин, свештеник, утемељитељ и изумитељ разних тајних обреда посвећења. Он је такође Тебанцима увео мистерије кабира,⁵ а поставио је у капелици ликомида статуу са епиграмом; овај епиграм поред осталог садржи податак који доприноси веродостојности моје приче:

*Очишћих жртвом Хермији дворе, Деметри својој и
Кори првородној ћути, иде је, кажу, Месена
Бојина великих празник увела примивши наук и
шајну од Каукона, појтомка дичној Флијовој сина.
Ја се задивих Лику, Пандионом синку,
ајичке обреде како у Анданију часну уведе.*

Овај натпис показује да је Каукон који је дошао на Месенин двор био потомак Флија, а објашњава и све остало о Лику, као и то да су мистерије од давнина постојале у Анданији. По моме мишљењу сасвим је природно што Месена није установила мистерије у другом месту, већ ту где је и сама живела са Поликаоном.

2. У живој жељи да дознам које је синове Месена родила Поликаону прочитао сам и такозване *Еоје* и еп *Науџактију*, а уз то и све *Родослове* Кинетона и Асија, но о томе ови нису, богме, срочили ни слова, премда знам да *Велике Еоје* садрже податак да је Поликаон, син Бута, узео за жену Еухму, кћерку Хила, Херакловог сина, док о Месенином мужу као и о самој Месени не кажу ништа. Након неког времена пошто ниједан Поликаонов потомак није остао жив — по моме мишљењу, његова лоза трајала је само пет поколења, не више — народ себи постави за краља Перијера, Еоловог сина. На његов двор, причају Месењани, дошао је Меланеј, човек вичан луку, те се стога веровало да је Аполонов син. Перијер му додели место у својој земљи Карнасиј, који се у оно доба звао Ехалија, да се ту настани. Град је, кажу, добио име Ехалија по Меланејевој жени. Већина предања у Хелади временом су постала спорна, па тако Тесалии причају да је Еуритиј — у наше време то је мало, напуштено место — био у давнини град и да се звао Ехалија, а са предањем Еубејана слаже се оно што је Креофил¹ рекао у *Хераклеји*; међутим, Хекатеј Милећанин је написао да се Ехалија налази у делу еретријског подручја у Скију. Ипак, месењанско предање ми се и по осталом чини веродостојнијим од ових, а ништа

мање и због Еуритових костију о којима ћу испричати у наредном делу свога излагања.²

Перијеру се родише од Горгофоне, Персејеве кћери, синови Афареј и Леукип, а када је Перијер умро, они наследише месењанско краљевство; међутим, Афареј је имао више моћи. Ступивши на престо, он утемељи град Арену, назван тако по Ебаловој кћери која му је у исти мах била жена и сестра по мајци. Горгофона се, наиме, удала и за Ебала, а ја сам је већ двапут споменуо како у опису Арголиде тако и у опису Лаконије.³ Дакле, овај је Афареј основао у Месенији и град Арену, и примио је у своју земљу Нелеја, сина Кретеја, Еоловог сина, а по причању Посејдоновог, свога стричевића кога је из Јолка прогнао Пелија. Уз то му је поклонιο приморје своје земље са другим градовима и Пилом, где се Нелеј настанио и утемељио свој двор.⁴ Лик, Пандионов син, такође је дошао у Арену када је и он утекао из Атине од свога брата Егеја. Он је Афареју, његовим синовима и жени Арени открио тајне обреде Великих богиња. Ове им је обреде открио доневши их у Анданију, јер је и Месену у овом месту Каукон посветио у мистерије. Од Афарејевих синова старији и храбрији бејаше Ида, а млађи Линкеј; о њему је Пиндар рекао⁵ — ако је томе веровати — да има тако продоран поглед да види чак и кроз храстова дебла. Не знамо да је Линкеј имао сина, а Иди се од Марпесе родила кћи Клеопатра, која се удала за Мелеагра. Песник епа *Киџрија* каже за жену Протесилаја (овај је имао одважности да први искочи на суво када су Хелени пристали у Троади); за Протесилајеву жену именом Полидору вели да је била кћи Мелеагра, Енејевог сина. Стога, ако је то истина, све ове три жене, почевши од Марпесе, после смрти својих мужева извршиле су самоубиство.

3. Када су се Афарејеви¹ синови око говеда закрвили са својим стричевићима — Диоскурима, када је Линкеја убио Полидеук, а Иду погођеног громом однела коб, Афрејев дом остао је сасвим без мушког потомства те је Нестору, Нелејевом сину, припао месењански пре-

сто и власт како над осталим крајевима тако и над областима којима је раније владао Ида, осим оних које су потпадале под власт Асклепијевих синова. Наиме, Месењани тврде да су Асклепијеви синови ратовали против Илиона као Месењани, пошто Асклепије није био Коронидин син, већ Арсиноје, Леукипове кћери. Исто тако опустело месташце у Месенији Месењани зову Трика и наводе Хомерове стихове² у којима се приказује како Нестор предано и од срца негује Махаона устрељеног стрелом; овакво пожртвовање и ревност свакако не би показао сем према суседу и краљу саплеменика. А као најчвршћу потпору своје предању о Асклепијевим синовима Месењани показују у Геренији Махаонову гробницу и светилиште Махаонових синова у Фари.

Када је био окончан рат против Илиона и када је Нестор по повратку кући умро, дорска најезда и повратак Хераклида, који се збио два нараштаја позније, избацили су Нелејеве потомке из Месеније. Све сам то већ испричао као узгредну причу у Тисаменовој повести.³ Додаћу још само оволико. Када су Дорци доделили Арг Темену, Кресфонт је од њих тражио земљу Месенију, јер је и он такође био старији од Аристодема. Тада је Аристокдем већ био мртав, а Кресфонту се жестоко супростављао Тера, Аутесионов син, пореклом такође Тебанац и четврти потомак Полиника, Едиповог сина, који је у то време као ујак био старатељ Аристодемовим синовима. Аристокдем се, наиме, оженио Аутесионовом кћерком по имену Аргеја. А Кресфонт — желео је пошто-пото да му Месенија падне у део — салетао је молбама Темена па кад га је обрлатио, тобоже је препустио кошки да одлучи. Али Темен је у посуду у којој је било воде спустио жребове Аристодемових синова и Кресфонтов уз погодбу да први бирају себи комад земље они чији жреб први исплива на површину. Међутим, Темен је смесио од земље и једне и друге жребове, само жребови Аристодемових синова бејаху осушени на сунцу, док је Кресфонтов био испечен у ватри. Тако се жреб Аристодемових синова растопио и Кресфонт је,

добивши на овај начин, изабрао Месенију. Дорци нису протерали старомесењански живаљ, већ су ови приста-ли да њима влада као краљ Кресфонт и да поделе земљу са Дорцима. Да им попусте у овоме, навело их је подозрење у сопствене краљеве, јер су Нелеиди били пореклом из Јолка. Кресфонт се оженио Меропом, кћерком Кипсела, који је у то време владао Аркаћанима, од које му се родише и други синови и најмлађи Епит. Сазидао је себи у Стениклеру двор, где је требало да се он и синови настане. Првобитно су и остали краљеви и Перријер пребивали у Анданији, а када је Афареј утемељио Арену, у њој се са синовима и настанио. За време Нестора и његових синова двор је био у Пилу. Кресфонт је пак увео да краљ борави у Стениклеру.⁴ Пошто је током своје владавине претежно одлучивао у корист народа, богаташи су побунивши се побили Кресфонта и његове остале синове, а само је Епит — био је, наиме, још дечак и одгајао га је Кипсел — преживео из овога дома. Када је одрастао, Аркаћани су га вратили у Месенију. У том подухвату припомагали су и остали дорски краљеви, Аристодемови синови и Истмије, Теменов син. Чим је постао краљ, Епит је казнио очеве убице, казнио је и све саучеснике у овом покољу. Придобијајући највиђеније Месењане уважавањем, а свеколики народ даривањем, узнео се до толике части да су се његови потомци уместо Хераклида прозвали Епитидима.

Глаук, Епитов син, наследивши после Епита престо, задовољио се тим да у свему подржава оца, како у државним пословима тако и у опхођењу према обичним грађанима, а у побожности га је и претекао. Наиме, Зевсов посвећен простор на врху Итоме, који су уредили као заветни дар Поликаон и Месана, у Дораца још није имао култ. Глаук је стога Дорцима увео и овај култ и први је у Геренији принео жртве Махаону, Асклепијевом сину, а Месени, Триопиној кћери, увео је обреде установљене за хероје. Истмије пак, Глауков син, саградио је и светилиште Горгасу и Никомаху, које је у Фари. Од Истмија се роди Дотада који је изградио пристаниште у Мотони,⁵ иако је Месенија располагала и

другим пристајалништима. Сибота, Дотадин син, увео је обичај да краљ сваке године приноси жртве реци Памису⁶ и да се Еуриту, Меланејевом сину, у Ехалији жртвама указује поштовање као хероју пре мистерија Великих богиња које су се још прослављале у Анданији.

4. За краљевања Финте, Сиботиног сина, Месењани су први пут послали Аполону на Дел жртву и мушки хор. Опходну песму у част богу срочио им је Еумел и она је, како се верује, једина његова изворна песма. За време Финтиног краљевања дошло је до првог сукоба са Лакедемоњанима са разлога који је такође споран, а то се наводно овако збило. Има на међи Месеније светилиште Артемиде са именом Лимнатида (језерска богиња),¹ којим се од Дорског живља заједнички служе само Месењани и Лакедемоњани. Лакедемоњани причају да су неки Месењани силовали њихове девојке које су дошле на светковину и убили њиховог краља док је покушавао да то спречи. Тај краљ је био Телекло, син Архелаја, Агесилајевог сина, који бејаше син Дориса, Лаботиног сина, који бејаше син Ехестрата, Агидовог сина. Осим тога су, кажу, и силоване девојке због срама дигле руку на себе. А Месењани причају да је Телекло намислио да смакне највиђеније људе у Месенији који су дошли у светилиште, а да је разлог за то била плодна месењанска земља; намисливши то, одабрао је још голобраде Спартанце, опремио их као девојке одећом и другим украсима, па ставивши им у шаке бодеже, када су се Месењани спремали на починак, увео их је у њихове одаје. Месењани у одбрани поубијаше и голобраде момчиће и самог Телекла, а Лакедемоњани — њихов краљ, наиме, није то смислио без државне сагласности — свесни да су први извршили насиље, нису тражили крварине за Телеклово убиство. Обе стране на ова два начина приказују догађај, а свако нека верује једнима или другима, сходно својој наклоности.

Након једног поколења, када је у Лакедемону владао Алкамен, Телеклов син, а са њим заједно и краљ из другог краљевског дома Теопомп, син Никандра, Хари-

ловог сина, који је био син Полидекта, Еуномовог сина, који је био син Пританида, Еурипонтвог сина, док су Месењанима краљевали Антиох и Андрокле, Фингини синови, сукнула је међу Лакедемоњанима и Месењанима омраза. Лакедемоњани су отпочели рат, одабравши повод не само довољан њима, заратљивима и решенима да по сваку цену завојште, већ наоко и сасвим оправдан, премда је уз помирљивије расположење спор могао бити решен и судским путем. То се збило овако. Месењанин Полихар, не неугледна личност у сваком погледу, поврх тога и победник у Олимпији — Елићани су, када је победио, приредили четврту Олимпијаду на којој је једино такмичење било трка на један стадиј — елем, тај је Полихар² имао говеда. Он је поверио своје краве — није, наиме, имао довољно сопствене земље да би кравима достајало испаше — Спартанцу Еуајфну, да би их на својој земљи напасао уз добит од приплода. Али Еуајфно је био такав неки човек да није само непоштенићар ценио више од поштења, већ је и у другом погледу био покварен. Тако је и тада, продавши Полихарове краве трговцима који су одједрили у Лаконију, сам дошао да извести Полихара. Како је приспео, рекао је да су гусари пристали у његовом крају и, савладавши га, отерали као плен краве и говедаре. Док је тако покушавао да превари Полихара, један од говедара, који је у међувремену утекао од трговаца, вратио се и у кући свога газде затекао Еуајфна, па га је пред господаром раскринкао. Пошто је био затечен у превари и није могао све то да оповргне, Еуајфно је силно молио и Полихара и његовог сина да му опросте: постоје, наводно, у људској природи и други нагони који терају човека у бешчашће, а похлепа је од свих најмоћнија. Еуајфно је навео своту новца коју је добио за краве и молио је Полихаровог сина да крене са њим и прими накнаду. Али када су се путујући тако обрели у Лаконији, Еуајфно се дрзнуо на још безбожније дело од претходног: убио је Полихаровог сина. Пошто је Полихар сазнао да га је стигла још и ова несрећа, одлазио је у Лакедемон, додијавао и краљевима и ефорима, силно оплакујући сина и набрајајући која је све зла препатио

од Еуајфна, човека кога је он сам учинио својим милостом,³ веровао му више но свим Лакедемоњанима. Пошто није добио никакву задовољштину, премда се упорно обраћао личностима из спартанске управе, Полихар је напoкон сишао с ума и у наступу огорченог беса, како му више није било стало ни до сопственог живота, осионо је стао да убија сваког Лакедемоњанина који би му пао шака.

5. Лакедемоњани причају да су завојштили зато што им нису уручили Полихара и због Телекловог убиства, а још и раније гледали су Месењане попреко због Кресфонтове подле преваре жребом. Месењани им на то узвраћају причом о Телеклу, коју сам већ испричао, и указују на чињеницу да су Аристодемови синови помогли да се на престо поврати Епит, Кресфонтов син, што никада не би учинили да су са Кресфонтом били у завади. Што се Полихара тиче, Месењани га нису предали Лакедемоњанима, како кажу, из освете, јер ни Лакедемоњани њима нису уручили Еуајфна. Међутим, били су уистину вољни или да пред Аргивцима, сродницима обе завађене стране, на Амфиктионији¹ пруже поравнање, или да спор повере суду у Атини, такозваном Ареопагу, јер се за овај суд веровало да од давнина пресуђује у случајевима крвопролића. А за Лакедемоњане Месењани тврде да нису завојштили са наведених разлога него су из јагме за њиховом зиратном земљом сковали подли план као што су и у другим случајевима чинили, наводећи како се понашају према Аркањанима, наводећи како се понашају и према Аргивцима, јер се никако нису наситили откидајући непрестано по комад земље сад од једних, сад од других. И са Крезом,² варваром, пошто их је поткупио, они су се први спријатељили, и то након што је поробио и друге Хелене у Азији и све Дорце који пребивају на карском копну. Такође указују и на то да су краљеви и друге виђене личности у Спарти на своју руку, а у име државе Ефорат и Герусија, кала су фокидски главари приграбили светилиште у Делфима, примили део Аполоновог блага. Али као

најјачи доказ да се Лакедемоњани не би либили ничега када је у питању добит, згађено спомињу савез који су склопили са Аполодором,³ тиранином у Ксандрији. Нисам могао да уводим у садашње излагање са кога разлога Месењани ово сматрају тако горким прекором. Иако се, наиме, и срчаност Месењана и дужина времена које су провели у ратовању разликују од прилика у време Аполодорове тираније, ипак по својој трагичности патње становника Ксандрије не могу много заостајати за невољама Месењана.

То су били углавном узроци овога рата које су наводиле зарађене стране. А тада је лакедемонско посланство одмах по доласку затражило да им се уручи Полихар. Али месењански краљеви су одговорили посланицима да ће после већања са народом послати своју одлуку у Спарту и, чим су посланици отишли, они сами сазваше народ у скупштину. Но мишљења, која су се ту чула, била су и те како опречна. Андроклов је предлог био да уруче Полихара као човека који је извршио безбожан и крајње гнусан злочин. Антиох му је противречио и другим противразлозима, као и тиме да би надасве жалосно било кад би Полихар пред Еуајфновим очима испаштао казну, набрајајући колике би и какве муке морао да претрпи. Напослетку присталице Андрокла и круг око Антиоха дотерали су до тога да се чак лате оружја. Но битка збиља није дуго трајала јер Антихови истомишљеници бројно бејаху много надмоћнији, те су и самог Андрокла и његове најзначајније присталице поубијали. На то је Антиох, који је сада сам владао као краљ, послао у Спарту вест да је рад да повери спор судовима, које сам већ споменуо. Али Лакедемоњани, прича се, нису одговорили доносиоцима писма.

Не много месеци потом, када је Антиох умро, Еуфаес, његов син, наследио је краљевску власт. Лакедемоњани нису послали Месењанима ни гласника да објави рат, нити су претходно раскинули пријатељске односе, већ су припремивши се кришом у највећој могућој тајности унапред положили заклетву да их ни дуготрајни рат, ако се убрзо не реши, ни порази, ако их у рату и

тешки задесе, неће поколебати све док копљем не задобију и не поробе Месенију. Заклевши се тако, напали су ноћу Амфеју, наименовавши за војног заповедника Алкамена, Телекловог сина. А Амфеја⁴ је била град у Месенији близу лаконске границе, место невелико, али угнежђено на врху високог брда и обилно снабдевано непресушним изворима воде. Лакедемоњани су мислили да је за њих Амфеја и због других разлога погодна ратна база. Пошто су капије биле широм отворене а у њему није било војне посаде, освојили су градић, побили све заробљене Месењане, неке још у постелама, а друге, који су схватили шта се догађа, поклали су као прибоге у светилиштима богова крај жртвеника. Малобројни су били они који су умакли погибији. Овај први напад на Месењане Лакедемоњани су извршили друге године девете Олимпијаде на којој је Месењанин Ксенодок победио у трци на један стадиј. У Атини још није било архоната бираних сваке године коцком; народ је, наиме, прво потомцима Меланта, такозваним Медонтима, у много чему ограничио моћ и претворио је краљевање у управу одговорну народу, а касније су им и ту власт ограничили на десет година. Када је освојена Амфеја, Есимида, Есхилев син, управљао је пету годину у Атини.

6. Пре но што опишем ток рата и шта је све у њему бојжа промисао уприличила и једној и другој страни да пропати или оствари, желим да одредим време живота једног Месењанина. Овај рат који су Лакедемоњани са својим савезницима водили против Месењана и њихових помагача није носио име по завојевачима попут Персијског или Пелопонеског рата, већ је по поразу и несрећама једне стране превладао назив Месењански, баш као што је и онај против Илиона назван Тројанским, а не Хеленским ратом. Тај Месењански рат описао је у свом епу и Ријан Бењанин,¹ а и Пријењанин Мирон. Миронова *Историја Месеније* је у прози. Ниједан од ове двојице није повезано и редом описао све ратне догађаје од почетка до краја, већ се сваки од њих задовољио једним

његовим раздобљем: Мирон је говорио о паду Амфеје и догађајима који су уследили све до Аристодемове смрти; Ријан уопште није ни дотакао тај први рат. Описао је само шта је све током времена Месењане задесило пошто су се одметнули од Лакедемоњана, па и то није испричао редом и целовито већ само догађаје који су уследили по боју који су били код такозваног Великог рова. Дакле, једног Месењанина — њега ради сам, наиме, и напоменуо све то о Ријану и Мирону — Аристодема, који је први и у највећој мери име Месеније узнео до високог угледа и части, тога је човека Пријењанин увео у своју историју, док у Ријановом епу Аристодем није ништа безначајнији јунак од Ахила у Хомеровој *Илијади*. С обзиром на то да су ови писци дали овако опречне судове, преостаје ми да се држим једнога од њих, а не истовремено обојице, а чинило ми се да је Ријан са више поузданости одредио Аристодемово време. Међутим, могуће је извести закључак, како у другим његовим делима тако нарочито у овој *Историји Месеније*, да Мирон није много марио да ли ће изгледати да су његови извештаји лажни и неуверљиви. Стога је представио Аристодема како је убио лакедемонског краља Теопомпа нешто пре Аристодемове смрти. Знамо да пре Аристодемове смрти Теопомп није био убијен ни у битки ни на неки други начин, већ је баш Теопомп био тај који је окончао рат. Ово ми потврђује један Тиртејев дистих² који гласи:

*Краљу нашем Теопомпу, бозима милом љубимцу,
чијом смо мишлицом ми узели месенски шир.*

Дакле, по моме мишљењу, Аристодем је живео у доба другог рата, када моја прича стигне до тог места, испричаћу његову историју.

Кад су Месењани чули за несрећу Амфеје од самих људи који су преживели пад града, почеше из градова притицати у Стениклер.³ А кад се народ окупио у скупштину, и други главари а напоследку и краљ стадоше га световати да се не уплаши пада Амфеје и не мисли да је

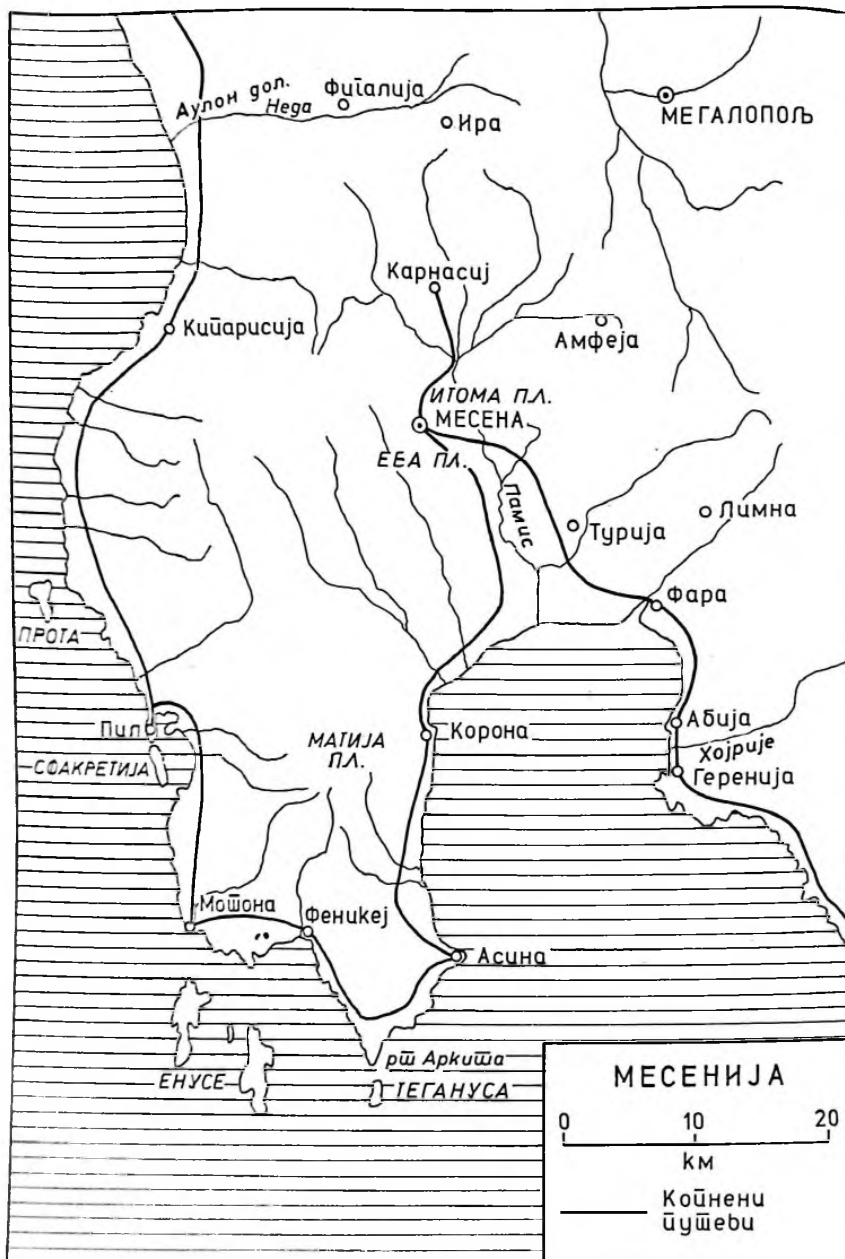
тим већ одлучен ток и исход целог рата и да се не препадне лакедемонске ратне силе која је моћнија од њихове. Лакедемоњани, додуше, имају дуготрајније искуство у ратовању, али њих саме гони преча потреба да се покажу као јунаци, а и богови ће бити више наклонени људима који бране дом и домају а нису зачетници насиља.

7. Овако рекавши, Еуфаес распусти скупштину и од тог доба држао је све Месењане под оружјем, терајући оне неискусне да се обучавају за ратовање, а искусне ратнике да се увежбавају још брижљивије и ревније него пре. Лакедемоњани су упадали са војском у Месенију, али нису пустошили земљу, сматрали су је већ својом, нису секли дрвеће ни рушили куће, него су терали сву стоку на коју би се намерили и односили жито и осталу летину. Јуришајући на градове нису освојили ниједан јер су били утврђени бедемима, војне посаде су их равномерно чувале. Повлачили су се израњављени, не остваривши ратни циљ, те се напослетку оканише наума да освајају градове. А и Месењани су пљачкали лаконско приморје и сву зиратну земљу око Тајгета.

Четврте године по заузећу Амфеје, желећи да искористи расположење Месењана чија је огорченост на Лакедемоњане достигла врхунац, и сматрајући уз то да су већ колико је потребно обучени за рат, Еуфаес нареди да се наступи. Заповедио је и робовима да заједно са војском крену са кољем и осталим што је потребно за градњу палисада. Међутим, Лакедемоњани су дочули од своје војне посаде у Амфеји да Месењани наступају. Стога дигосе војску и они. Бејаше у Месенији једно место и по свему осталом прикладно за бој и са предње стране заштићено дубоком јаругом. На томе је месту Еуфаес распоредио месењанске чете и одредио Клеонија за заповедника; коњицу и лако наоружане чете, било их је укупно мање од пет стотина, предводили су Питарат и Антандар. Кад су се војске сучелиле,¹ премда их је подједнако неустрашиво и незадрживо мржња нагонила једне на друге, јаруга која се испречила међу њима

онемогућила је тешко наоружаним војницима да се једни с другима ухвате у коштак. Коњица и лако наоружани војници сукобили су се с ону страну јаруге и, како се нису разликовали ни по броју ни по искуству, њихова је битка остала нерешена. Док су се они борили, Еуфаес је наредио робовима да прво палисадом заштите залеђе његове војске, а затим и оба бока. Пошто их је већ затекла ноћ, битка је прекинута, а робови сада кољем утврдише и чело војске дуж јаруге, тако да је у освит дана Еуфаесова промишљива замисао неочекивано заскочила Лакедемоњане. Нису, наиме, могли да се боре са Месењанима уколико ови не изађу из палисада, а дигли су руке и од опсађивања за које су у сваком погледу били неприпремљени.

Том су се приликом вратили у Спарту, а годину дана касније, пошто су их старци ружили а уз то им и пребацивали због кукавичлука и кршења заклетве, отворено су кренули у други поход на Месенију. Предводиола су их оба краља, Теопомп, Никандров син, и Полидор, Алкаменов син. Алкамен више није био жив. Месењани су им се сучелице утаборили и кад су Спартанци покушали да приметну бој, они су из окола изашли пред њих. На левом лакедемонском крилу заповедао је Полидор, Теопомп на десном, а у средини је заповедништво имао Еурилеонт, тада Лакедемоњанин, а старином из Тебе од Кадмове лозе, пети потомак Егеја, сина Еолика, који је био син Тере, Аутесионовог сина. На месењанској страни наспрам лакедемонског десног крила положај су држали Антандар и Еуфаес; друго крило наспрам Полидора држао је Питарат, а Клеонис средину. Пре него што ће приметну бој, краљеви иступе и почну соколити своје војнике. Теопомп је Лакедемоњанима по домородном обичају одржао кратак говор, како би их охрабрио подсећајући их на заклетву против Месењана; дично је, рекао је, њихово честољубље да остваре дела славнија но њихови очеви, који су поробили перијеке, и да освоје још плоднију земљу. Еуфаес је дуже говорио од спартанског краља, али ни он ништа више него што му се чинило да прилика захтева. Упозорио их је да сада

неће водити битку само за своју земљу и имања, већ, додао је, добро зна шта ће их снаћи ако претрпе пораз: жене и деца биће отерани у робље, а смрт, уколико буде без злостављања, биће најблажа казна одраслим мушкарцима; светишта ће им бити похарана, а куће њихових отаца спаљене. Он не говори напамет: недаће грађана заробљених у Амфеји свима њима могу служити као упозорење. Наместо таквих страдања, човеку је боље да дично мре; много је лакше за њих да сад, док су још непоражени и по храбрости изједначени са душманима, смелошћу и бодрином надбију Спартанце него да надокнађују губитке од пораза пошто им је храброст спласнула.

8. Такве је речи изговорио Еуфаес. Пошто су заповедници и једној и другој страни дали знак за напад, Месењани су у лету насрнули на Лакедемоњане не штедећи своје животе, као људи који заслепљени мржњом срљају у смрт. Сваки борац понаособ хитао је да се први ухвати са непријатељем у коштац. Али и Лакедемоњани су им жустро ишли у сусрет, пазећи при том да им се не раскине борбени поредак. Кад су једни другима пришли, стали су да застрашују једни друге витлајући копљима и секући непријатеље страшним погледима. Преплазили су потом на вребање и погрде. Ови су Месењане већ називали својим робљем, које нема више слободе од хелота. Месењани су их за узврат називали разбоженим отпадницима у овом рату, јер су из похлепе напали своје саплеменике огрешивши се на тај начин о све предачке богове Дораца, а надасве о Херакла. Утом су уз ружење почели да се гушају, хватају у коштац, маса је наваливала на масу (Лакедемоњани су у томе предњачили), човек је кидисао на човека. Лакедемоњани су далеко надлазили Месењане ратном вештином, увежбаношћу и бројем бораца. Имали су, наиме, на својој страни и перијеке, сада потчињене, који су са њима ишли у рат, док су Дриопи¹ из Асине, који су пре једног нараштаја били од Аргиваца протерани из завичаја и као прибези нашли уточиште у Лакедемону, сада морали такође да

помажу у војни. За борбу са лако наоружаним месењанским одредима Лакедемоњани су довели унајмљене критске стрелце. Као противтежу овоме, Месењани су имали безумну храброст и готовост да мру: све што би их снашло, за њих, родољубе, било је пре неумитно но несношљиво, а сваки свој ударац преувеличавали су у машти, да би и последица по Лакедемоњане била страшнија. Неки међу њима, искорачујући испред бојног реда, заблистали су подвигом, док је у других, који су били смртно рањени и једва још дисали, безумна храброст упркос томе остала непоколебана. Узајамно су се поддржали: они живи и још нерањени соколили су рањенике да сваки, док му још не стигне кобни тренутак, на ударац, како ко игда може, ударцем узврати па да смирено пригрли своју судбину. Када би пак рањеници осетили да их издаје снага и да им понестаје даха, остављали су у аманет нерањенима да од њих не буду гори борци, да не допусте да њихова погибија буде за отаџбину јалова. Но Лакедемоњани се нису узајамно поддржали, нису попут Месењана били спремни на невероватне јуначке подвиге. Још од малих ногу упућени у ратну технику, применили су у борби нешто дубљу фалангу, очекујући да Месењани не могу издржати у борби онолико дуго колико они сами, да не могу одолевати борбеним напорима и ранама. То су биле карактеристичне разлике двеју зараћених страна у ратној техници и расположењу бораца. Обема странама било је заједничко то што борци суочени са смрћу нису молили за самилост и нису нудили откуп, можда стога што нису очекивали самилост због непријатељства, а још и више јер су сматрали неприличним и испод части да каљају своје раније подвиге. Победници су се такође уздржавали од хвалисања и погрда јер још ниједна страна није имала сигурних изгледа на победу. Сасвим бесмислено гинули су они који су покушавали да скину оружје са неког погинулог борца. Ако би, наиме, открили незаштићени део тела, пробавало их је копље или ударао мач, јер су губили опрез заокупљени оним што чине, или би гинули од руке рањеника на издисају, које су пљачкали.

Краљеви су се такође борили достојно спомена. Теопомп је свом силином јурнуо напред да убије самог Еуфаеса. А овај, чим га угледа како му се пун претње приближава, рече Антандру да се овај Теопомпов чин ни по чему не разликује од злодела Полиника, његовог претка. Полиник је, наиме, такође повео војску из Арга против свога завичаја, својом је руком брата усмртио и изгубио живот од руке свога брата. Теопомп хоће да увуче род Хераклида у велики грех, раван греху Лајевих и Едипових укућана. Али неће, богме, без казне отићи са попришта. То рекавши, кренуо му је у сусрет. На то се, премда су борци били посустали, битка на целом попришту поново свом жестином разбуктала и снага је надлазила у тела борцима на обе стране, презир према смрти је растао, тако да је изгледало као да су нетом приметили бој. Напослетку је Еуфаесова гарда у очају незнања, које се граничило са лудилом, својим јунашвом — цела се, наиме, крајева гарда састојала управо од Месењана по избору — савладала непријатеље пред собом. Ови су борци потиснули и самог Теопомпа и Лакедемоњане пред собом распршили. Међутим, друго крило месењанске војске било је у тешком положају. Погинуо је, наиме, њихов заповедник Питарат и борци без заповедника борили су се у приличном неред и пометњи, али упркос томе ни њима није понестало срчаности. Ни Месењане који су одступали није прогонио Полидор, а ни Еуфаесова гарда није потегла за Лакедемоњанима. Еуфаесу и његовим војницима чинило се да је пробитачније да притекну у помоћ борцима који посустају и подлежу — ипак се нису сукобили са Полидором и његовим војницима, јер се већ борба водила у мраку — док је истовремено Лакедемоњане и непознато тле ништа мање спречавало да наставе са прогоном непријатеља у повлачењу. Лакедемоњанима је такође остало од предака да спорије гоне непријатеље, јер више воде рачуна о томе да им се не распе борбени поредак него да убијају непријатеља у бекству. На средњем делу борбене линије, где је Лакедемоњанима заповедао Еурилеонт а Клеонис Месењанима, обе су стране

му то није уродило плодом, прибегао нечасном изговору. Наводно је обљубио девојку и она је затруднела. Напокон је толико разбеснео Аристодема да је овај распамећен од срибе дигао руку на своју кћер. Пошто је убио, распорио јој је стомак и показао да није носећа. Епeбол, који је био присутан, рекао им је да се неко други јави да понуди своју кћер, јер од мртве Аристодемове кћерке немају користи. Отац је њу, додуше, убио, али је није жртвовао оним боговима којима је Пителија наредила. Када је пророк ово објавио, гомила Месењана се устремила да растргне девојчиног вереника зато што је безразложно окаљао Аристодема грехом квопролића а њихову наду у спас довео у питање. Међутим, овај је човек био Еуфаесов велики пријатељ. Са тога је разлога Еуфаес убедио Месењане да је наредба пророчанства испуњена с обзиром на то да је девојка убијена и да је за њихово добро довољно то што је Аристодем учинио. Док је то говорио сви припадници Епитовог рода дадоше му за право. Сваки се од њих, наине, трудио да уклони ужас који се над његовом кћерком надвио. Месењани су се приклонили краљевом савету, распустили су скупштину и окренули су се приношењу жртава боговима и гозби.

10. Када су сазнали за пророчанство које су Месењани добили, Лакедемонјане је обузела малодушност, народ и краљеве подједнако, и устезали су се надаље чак и да започну непријатељство. Али шесте године од Ликисковог бекства са Итоме, Лакедемонјани — жртве су им, наине, биле повољне — крену на Итому. Крићани више нису били са њима. Савезници Месењана такође су закаснили — Спартанце су, наине, већ гледали испод ока и други Пелопонежани, нарочито Аркаћани и Аргивши — и док су Аргивци смерали да прискоче Месењанима у помоћ крићом од Лакедемонјана, пре као добровољци него у име државе, Аркаћани су отворено објавили рат, међутим, ни они нису дошли. Месењане је вера у истинитост пророчанства навела да се и без савезника упусте у опасну борбу. Ова се битка није

битно разликовала од претходне, јер је том приликом такође дан оставио борце усред битке. Људи не памте да је на било којој од две непријатељске стране подлегло неко крило или чета, јер се ни борбени поредак није задржао онако како су на почетку битке војници били сврстани, него су се, кажу, најхрабрији борци и једне и друге стране сукобили у самој средини и ту је окршај био најжешћи. Наине, Еуфаес се са више него краљевском смелошћу и прегором устремио на Теопомпову гарду и задобио је много неисцељивих рана. Иако је изгубивши свест пао, ипак је још дисао и Лакедемонјани су пожурили да га превуку на своју страну. Али Месењане је подстакла љубав према Еуфаесу и стид од срамоте која их може стићи. Мислили су да је за њих боље да мру и жртвују животе за свога краља него да се неко од њих, напустивши га, спасе. Заиста, тада када је пао, Еуфаес је уједно продужио битку и подстакao јунаштво бораца и једне и друге стране. Касније је Еуфаес дошао к себи и видео да његова војска није подлегла у борби, али је после неколико дана издахнуо. Остао је на месењанском престолу као краљ тринаест година и све време свога краљевања провео је у рату против Лакедемонјана.

Пошто није имао деце, Еуфаес је свој престо оставио у наслеђе човеку кога изабере народ. Аристодемово право на престо оспорили су Клеонис и Дамис, будући да су словили као бољи од њега како у сваком другом погледу тако и у вештини ратовања, а Антандра су убили непријатељи док је у борби бранио Еуфаеса. Оба пророка, Офионеј и Епeбол, мислила су једнако, да се почаст Епита и његових потомака не сме доделити човеку окаљаном убиством, на коме је лага кћеркине проливене крви. Аристодем је упркос томе био изабран и завладао је као краљ. А тај Офионеј, месењански пророк, био је од рођења слеп и прорицао је на овај начин. Пошто би се распитао о појединостима сваког случаја, било приватног или државног, тако је прорицао. Офионеј је, дакле, прорицао на поменути начин. Пошто је постао краљ, Аристодем је стално био спреман да чини

народу по вољи у свему што је разумно, а остале истакнуте Месењане, нарочито Клеонија и Дамија, уважавао је и поштовао. Био је пажљив према савезницима и слао је дарове аркадским главарима, у Арг и Сикион. За време Аристодемове владавине ратовали су без престанка пљачкашким упадима и са малим четама, међусобним упадима у непријатељску област у време жетве, а Месењанима су у нападима на Лаконију помагали Аркађани. Аргивци су сматрали да још није време да испоље своје непријатељство према Лакедемоњанима, међутим, припремали су се да, чим сукоб избије, прискоче у помоћ Месењанима.

11. Пете године Аристодемове владавине, пошто су једни другима објавили рат — били су, наиме, исцрпљени дуготрајним четовањем, а и материјално — савезници су овако приступили обема странама: од Пелопонезана Лакедемоњанима су пришли само Коринђани, а Месењанима су приступили Аркађани са целокупном војном силом и аргивске и сикиоњанске елитне чете. Лакедемоњани су Коринђанима, хелотима и свим перигејцима поверили средину, а сами су са краљевима заузели положај на крилима у дубљој и збијенијој фаланги но икад раније. Аристодем и његови борци нашли су се у оваквом борбеном поретку: свим Аркађанима и Месењанима, који су додуше имали крепка тела и дух одважан а нису имали ваљано оружје, одабрао је најбоље оружје и, како је ситуација захтевала брзо дејство, распоредио их је заједно са Аргивцима и Сикиоњанима; фалангу је што је могуће више развукао да их непријатељи не би опколили. Побринуо се такође да им се, кад заузму положај, Истома нађе за леђима. Овом делу својих снага поставио је за заповедника Клеонија. Он је сам са Дамијем и лако наоружаним четама заузео положај иза фаланге. Међу њима је био мањи број праћкаша или стрелаца, док је велико мноштво њих, без опреме и самом својом масом било погодно и за напад и за повлачење. Нису сви међу њима имали оклоп или штит, и они који су били без тога обавили су око себе козје или овчје руно, други, нарочито аркадски горштакци, и крзно

дивљих звери, вучје или медвеђе. Сваки од њих носио је више кратких, а понеки и дуга копља. Ови су чекали у заседи на делу Истома где је постојала најмања могућност да буду уочени. За то су време тешко наоружане месењанске чете са савезницима издржале први лакедомонски јуриш и после тога наставили су да на сваки начин показују своју храброст. Додуше, бројно су заостајали за непријатељима, али били су то ратници по избору који су се борили против обичних, себи недораслих бораца, и са тог разлога а још и више захваљујући својој срчаности, прегору и искуству били су кадри да у боју пружају дуг, жилав отпор.

Тада су лако наоружане месењанске чете, када је и њима дат знак за напад, трком јурнуле на Лакедемоњане и, опколивши их, почеле им засипати бокове копљима. Они који су имали више храбрости истрчавали су и ударали изблиза. Лакедемоњане суочене истовремено и са овом другом опасношћу ипак није обузела паника, него су се окренули против лако наоружаних чета и настојали да их од себе одбију. Пошто су ови захваљујући својој лакој наоружању без тешкоћа измицали, Лакедемоњани су се прво нашли у чуду које је наскоро у њима пробудило бес. Кадшто људе спопадне несавладљива јарост због ситуације коју сматрају недостојном себе. Тако су и том приликом већ рањени Спартанци и сви који су се први нашли на удару лако наоружаних чета, пошто су другови пред њима остали да леже на тлу, почели и да истрчавају да би их пресрели, када би год видели да лако наоружане чете иду на њих, и да их због беса дуже и даље гоне, када би лако наоружана пешадија узмицала. А месењанске лако наоружане чете наставиле су, као што су с првине започеле, да ударају и пробадају копљима непријатеље док су ови мирно стајали, а када су Лакедемоњани почињали да их гоне, у бекству су им измицале; кад су опет Лакедемоњани настојали да се врате на свој положај, поново су нападале. Лако наоружани војници чинили су то подвојено, једни на једном, други на другом крају непријатељске борбене линије; у међувремену су тешко наоружане месењанске чете са савезницима бодрије притисле не-

пријатеља пред собом. Напокон, Лакедемоњани на измаку снаге и од дуготрајне борбе и од рана, уз то и, мимо свога обичаја, у пометњи због напада лако наоружане пешадије, раскину свој борбени поредак. Док су бежали, лако наоружана месењаска пешадија задала им је још више губитака. Било је немогуће тачно пребројати све пале Лакедемоњане у боју, а ја верујем да их је било много. Повратак у завичај осталима је протекао у миру, а за Коринћане је морао бити опасан, јер их је пут водно преко непријатељских области, како да су год покушавали да се врате, преко Арголиде или преко Сициона.

12. Лакедемоњане је ојадио пораз који су претрпели јер су у боју изгинули многи и значајни њихови суграђани. Обузела их је малодушност, изгубили су веру у успешни исход рата. Стога су упутили посланство у Делфе. Када су дошли, Пителија им је дала овакав одговор:

*Није ти наредио Феб да мишицом рађујеш само;
преваром добивши тице месењанско, народ ја има.
Преваром истом, као с ирвине, изгубиће земљу.*

Због овога краљеви, исто тако и ефори, иако су настојали да смисле неко ратно лукавство, нису могли смислити ништа до да, подражавајући чувену Одисејеву варку пред Илионом,¹ пошаљу на Итому стотину ухода, тобоже пребега, да извиде шта то Месењани смерају. Овим је људима чак била изречена и пресуда на изгнанство. Када су ови стигли на Итому, Аристодем их је отерао, рекавши да су лакедемоњански злочини свежи, док су им преваре бајате. Оманувши у овом покушају, Лакедемоњани су начинили наредни корак покушавајући да развргну месењански савез. Пошто су их Аркађани одбили — посланици су, наиме, дошли прво њима — одустали су од пута у Арг. На вест о лакедемонском роварењу Аристодем је послао посланство да потражи савет од бога и Пителија им је прорекла:

*Славу на бојицију даје ти бој, ал преваром јази
да ти дружина скартијанска не крочи дуцимански, идоло
— моћнији Ареј је њихов — на тврдо зидани бедем.
Суморни живаљ зашочиће коловрт кола на јумну
једном кад изрони јар из чеке засиђене своје.
Свешћени дан тај смирај видети свој ће у ирену
Усуд кад ситине тво црно природу иромени своју.²*

У то време Аристодем и пророци нису били кадри да докуче прави смисао пророчанства, а неколико година потом богу се прохтело да открије његов смисао и да га испуни.

Месењанима се у то време догодило још и ово. Ликиску је, док је као досељеник боравио у Спарти, умрла кћерка, она коју је бежећи из Месеније довео са собом. Како је често ишао на кћеркин гроб, ухватили су га из заседе аркадски коњаници. Када су га довели горе на Итому и када је изашао пред скупштину, бранио се да он није побегао као издајник отаџбине, него зато што је поверовао речима пророка да девојка није његова рођена кћи. Он се тако бранио, а људи су мислили да лаже све док у скупштину није дошла жена, у то време Херина свештеница. Она је признала да је родила девојчицу и да је дете дала Ликисковој жени да га као своје подметне мужу. „Сада сам”, рече, „пред вама да би се, откривајући ову тајну, одрекла свештеничке дужности.” Ово је рекла стога што је у Месењана владао обичај да свештеничка дужност прелази на неког другог уколико свештенику или свештеници умре пре њих самих неко од деце. Мислили су да ова жена говори истину и уместо ње изабрали су другу жену да служи богињу. Ономе што је Ликиско учинио, рекли су, може се опростити.

После овога одлучили су — ближила се, наиме, двадесета година ратовања — да поново упуте у Делфе посланство да од бога затраже одговор о победи. Пошто су бога упитали, Пителија им је овако одговорила:

*Првима који Зевсу са Итоме око олћара
послаше тронотца десет љућа десетак,
Усуд подарје земљу месењанску, славу у рату.
Зевс тако одреди милом. Преваром предност си сћек'о,
казна ти за њом следи јер бога обманути нећеш.
Чини по судби: коб обома заредом сћиже.*

Пошто су ово чули, веровали су да пророчанство говори њима у прилог и да им дарује ратну победу; наине, док је светилиште Зевса са Итоме унутар њихових бедема, Лакедемонјани неће моћи да их претекну поставивши тронотце као свој заветни дар. Намеравали су да направе дрвене тронотце јер им није претекло довољно новца да направе бронзане. Међутим, неки је Делфљанин донео у Спарту вест о овом пророчанству. Када су дознали за ово, у скупштини се нису могли досетити никаквом лукавству, а Ебал, човек без икаквог угледа али очито виспрен, направивши како је умео и знао стотину тронотца од глине, сакрио их је у торбу, па упртивши на раме торбу заједно са ловачким мрежама, као ловац је све то понео на Итому. Будући да је био непознат чак многим Лакедемонјанима, још је лакше могао неопажен промаћи Месењанима. Умешавши се међу сељаке, ушао је са њима у Итому и, чим је пао мрак, поставио је глинене тронотце као заветни дар богу и похитао кући у Спарту да обавести Лакедемонјане. А Месењане је, како угледаше тронотце, обузела слутња — као што је истину и било — да потичу од Лакедемонјана. Ипак, Аристодем је покушао да их ободри како је прилика налагала и поставио је дрвене тронотце — већ су, наине, били направљени — око жртвеника Зевса са Итоме. Догодило се такође да је онај Офионеј, пророк слеп од рођења, за све сасвим ненадано прогледао. Љуто га је заболела глава и потом му се вратио вид.

13. Одмах потом — пошто је судбина сада превагннула ка поробљавању Месењана — бог им је знамењем навести будући пораз. Наине, култна Артемидина статуа (и сама богиња и њено оружје су од бронзе)

испустила је свој штит. А кад је Аристодем намеравао да принесе жртве Зевсу са Итоме, овнови су сами од себе силовито роговима грнули о олтар и од удара су на месту остали мртви. Показало им се и треће знамење: учопоривши се на једном месту, пси су по читаву ноћ завијали и напoкон је цео чопор прешао у лакедемонски табор. Ова знамења, као и оно што је у сну видео, узнемирише Аристодема. Привидело му се, наине, као тек што није кренуо у борбу и пред њим на столу лежи утроба жртвених животиња, кад му се јави кћи у црној одори, показујући на своје распорене груди и стомак. Јавивши му се тако, она је збацила све са стола, скинула са Аристодема оружје, па му је уместо тога на главу ставила златни венац и заогрнула га белим плаштом. А Аристодем, који је већ и због свега осталог запао у малодушност, сада је био уверен да му оно сновиђење најављује крај живота, јер су виђене Месењане износили на укуп огрнуте белим плаштевима. Утом му је и неки Месењанин донео вест да пророк Офионеј више није у стању да види, него је изненада поново слеп као што је и пре тога био. Тада им је тек постао јасан смисао пророчанства, да је Питија, мислећи на Офионеве очи, рекла: *Кад изрони љар из чеке* и поново *свој усуд кад сћиће*. Тада збројивши породичне несреће, да је улудо постао крвник рођене кћери, а за отаџбину не очекујући спасење, Аристодем је на кћеркином гробу извршио самоубиство. Учинио је све што је човечији ум могао предузети да спасе Месењане, али судбина је осујетила и његове покушаје и његове замисли. Умро је проведши на престолу шест година и неколико месеци из седме.

На то је Месењане обузело толико безнађе да су били спремни чак да пошаљу посланство Лакедемонјанима да тражи милост. Тако силно их је поколебала Аристодемова смрт. Али понос им није допустио тако да учине. Стога су се окупили у скупштину, али нису изабрали краља, већ Дамија као врховног заповедника са неограниченом влашћу. Изабравши за помоћне заповеднике Келонија и Филеја, он се припремао да, чак и

са расположивим снагама, прихвати борбу. На то је био присиљен опсадом, ништа мање и гладовањем, због чега се у Месењана уврежио страх да ће поумирати од несташнице. Чак и у таквим околностима Месењани нису заостајали ни по храбрости ни по јунаштву, али су им изгинули сви војни заповедници и други најугледнији људи.

Потом су одолевали још неких пет месеци и када се навршила година напустили су Итому, пошто су у војевању провели укупно двадесет година као што је Тиртеј рекао у песми:

*Двадесет година лети наустивши орања плодна,
и њомској торја вис оставив' оду у збег.*

Овај се рат окончао прве године четрнаесте Олимпијаде на којој је Коринћанин Дасмо однео победу у трчању на један стадиј, у Атини су још увек Метиониди држали десетогодишњу архонтску управу и Хипомену се навршила четврта година владања.

14. Сви Месењани који су имали проксенске везе у Сикиону, Аргу, а неки и у Аркађана, повукли су се у ове градове; у Елеусину су отишли припадници свештеничке породице који су Великим богињама у част обављали тајне обреде посвећења. Већина простог народа расула се по својим негдашњим градовима. Лакедемоњани су прво до темеља сравнили Итому, затим су стали нападати и освајати остале градове. Као заветни дар од плена поставили су богу у Амикли бронзане трonoшце: Афродитина статуа стоји под првим, Артемидина под другим, Корина или Деметрина под трећим трonoшцем.¹ У Амикли су поставили поменуће заветне дарове, а Асињанима, које су Аргивци истерали из њиховог града, поклонили су део месењанског приморја које Асињани и данас држе. Андрокловим потомцима — Андрокле је, наиме, имао кћерку и од ње унуке, који су после његове смрти побегли у Спарту — њима су предали у посед област по имену Хијамија.² Према самим

724. г.
ст. е.

Месењанима поступили су овако: прво, изнудили су им заклетву да никада неће подићи буну и да неће извршити преврат; друго, премда им нису наметнули одређен данак, Месењани су ипак носили у Спарту половину свих својих приноса са њива; издали су проглас да на погребе спартанских краљева и других чланова спартанске управе из Месеније долазе Месењани са својим женама у црнини, а за прекршиоце прогласа била је одређена и казна. О осветничком злостављању Месењана Тиртеј је ссрочио у песми следеће:

*Као што мајарце сјуб бремена сјипире худ
издама вуку ини сиротиње злосрећне йола,
бразда што райару да, њиве йрейоловљен род.*

А да су морали саучествовати са Спартанцима у жалости Тиртеј је рекао на овом месту:

*Туже йосйаре над собом и сами, и њихове жене
свајда кад самрйина коб сусййине у Сйарйи кој.*

У оваквим околностима, а уз то не очекујући од Лакедемоњана у будућности нимало човечности, верујући да је од садашњег стања за њих прихватљивије и да изгину у боју или се чак сасвим иселе са Пелопонеза, Месењани су одлучили да се по сваку цену побуне. Ништа мање подстицали су их на то и они млађи, који додуше још нису били вични ратовању, али су киптели од одважности и више су волели да гину у слободној земљи, све кад би им робавање и могло приуштити лагодан живот. На све стране у Месенији стасао је млад нараштај, најбројнији и најврснији бејаху око Анданије, а међу њима и Аристомен који још и сада у Месењана ужива култ као херој. Чак су и околности његовог рођења, како народ верује, више но изузетне, јер је његову мајку Никотелеју, кажу, обљубио дух или бог у змијском облику. Знам да Македонци такође причају сличну причу о Олимпијади, а исто тако и Сикиоњани о Аристодеми, разликују се само толико што Месењани

нису учинили Аристомена Херакловим или Зевсовим сином попут Македонаца који су Александра учинили Амоновим, а Сикиоњани Арата Асклепијевим сином. Многи Хелени тврде да је Аристоменов отац био Пир, међутим, ја знам да Месењани при приношењу жртви леваница називају Аристомена Никомедовим сином.³ Дакле, тада је Аристомен у напону младалачке снаге и смелости заједно са виђеним главарима подстицао Месењане на устанак. У почетку ово нису чинили отворено, већ су тајно упутили посланство у Арг и Аркађанима да питају да ли су вољни да им без двоумљења и свесрдно помажу као у прошлом рату.

15. Када је све било спремно за рат и када је од савезника пристигла помоћ свесрднија но што су се надати — сада се, наиме, мржња Аргиваца и Аркађана против Лакедемоњана отворено разбуктала — Месењани су се побунили тридесет и девете године по паду Итоме, а четврте године двадесет треће Олимпијаде на којој је Икар из Хипересије победио у трци на један стадиј. Тада су већ у Атини владали архонти изабрани на годину дана и Тлесија је управљао Атињанима. Тиртеј није записао имена краљева који су баш тада владали у Лакедемону, а Ријан је у свом епу рекао да је у време овог рата краљ био Леотихид.¹ Ја се лично никако нећу сложити бар у овоме са Ријаном. Иако Тиртеј име краља не наводи, може се ипак мислити да је то рекао на овом месту. Наиме, ови његови дистиси односе се на први рат:

*Љути вођаху бој леџа дванаест свих ~~деветнаест~~
све око ње неустрашиво, срца им нестало није,
храбрих кољаша сој, дедова наших род.*

Дакле, очито је да су Месењани овај рат водили у трећем поколењу након првог рата, а хронологија показује да су у то време у Спарти били краљеви Анаксандар, син Еурикрата, Полидоровог сина, док је из другог краљевског дома краљ био Анаксидам, син Зеуксидама, ко-

ји је био син Архидама, Теопомповог сина. Рачунао сам све до трећег Теопомповог потомка с обзиром на то да је Архидам, Теопомпов син, умро пре свог оца и Теопомпов престо је припао Зеуксидаму, његовом унуку од сина. Леотихид је очито после Демарата, Аристоновог сина, наследио престо, а Аристон је шести Теопомпов потомак.

У првој години након побуне² Месењани су се сукобили са Лакедемоњанима у месту именом Дера у Месенији. Обе непријатељске стране биле су без савезника. Убедљива победа није припала ниједној страни, а Аристомен се, кажу, јунаштвом прославио више но што је једном човеку могуће, тако да су после битке с обзиром на то да је био из Епитовог рода били ради да га бирају за краља. Пошто је он то одбио, изабрали су га за војног заповедника неограничене моћи. Аристомен је мислио да се ни неки други човек не би либио да изврши подвиг достојан славе жртвујући свој живот у борби, а да је пре свега баш његова дужност да на почетку рата утера Лакедемоњанима страх у кости и стави им до знања да ће им убудуће бити још страшнији душманин. Са том намером приспевши ноћу у Лакедемон, поставио је свој штит као заветни дар на храм Атене, Госпе од бронзане куће. На штиту је било урезано: „Аристомен поклања богињи од спартанског племена”.³

Лакедемоњани су такође добили пророчанство из Делфа које им је налагало да себи доведу за саветника Атињанина⁴. Стога су упутили посланство Атињанима да им саопште пророчанство и да траже од њих некога да их упути шта им ваља чинити. Али Атињани, не желећи ни да се оглуше о Аполонову наредбу, а ни да Лакедемоњани без великих опасности припоје најплоднији део Пелопонеза, смисле овакво решење. Био је у њих неки Тиртеј, учитељ, који је наоко био слабашне памети, уз то хром на једну ногу. Овога човека Атињани су послали у Спарту. Тиртеј је одмах по доласку казивао своје стихове, и у елегичском метру и у анапестима, уском кругу утицајних људи приватно, и свима

685/84.
г. ст. е.

другима које је могао окупити. Годину дана после боја код Дере, када су и једној и другој страни пристигли савезници, припремали су се да заметну бој код места по имену Капру Сема (Веоров гроб). Уз Месењане су били Елићани и Аркаћани, а пристигле су им још и помоћне чете из Арга и Сикиона. Придружили су им се такође и сви Месењани који су боравили у добровољном изгнанству, они из Елеусине, којима је од отаца остала дужност посвећивања у тајне обреде Великих богиња, и Андроклови потомци. Ови последњи најсвесрдније су им помагали. Лакедемоњанима су дошли да помогну у борби Коринћани и неки житељи Лепреја из мржње према Елићанима. Асићани су положили заклетву у једној и другој страни. Ово место Капру Сема налази се у месењанском Стениклеру, а ту су, причају, Херакле и Нелејеви синови над комадима веpra⁵ међу собом разменили заклетве.

16. Пошто су прво врачевати из оба непријатељска табора принели жртве, у Лакедемоњана Хека, потомак и имењак Хеке који је са Аристодемовим синовима дошао у Спарту, а у Месењана Теокло — овај је Теокло био потомак Еумантида, а Еумантид је био Елићанин из рода Иамида, кога је Кресфонт довео у Месенију — том су приликом због присуства врачева и једни и други самопоузданије и храбрије хрлили у борбу. Сви су киптили до жеље за борбом сразмерно годинама и снази, а највише Анаксандар, лакедемонски краљ, и његова спартанска гарда. На месењанској страни Андроклови потомци Финта и Андрокле, као и војници под њиховим заповедништвом, давали су све до себе да се докажу као јунаци. Тиртеј и врховни свештеници Великих богињ нису учествовали ни у једној борби већ су, сваки на својој страни, бодрили редове бораца у позадини. Што се Аристомена тиче, овако је било. Шчетило се око њега око осамдесет Месењана, његових вршањака, сви по избору, а сваки од њих мислио је да је за њега највећа част што је сматран достојним да буде сврстан у чету са Аристоменом. Ови су били кадри да у магнове-

њу схвате акцију свога друга, а надасве намере свога заповедника, било да започиње или тек смера неки маневар. Баш ови борци под Аристоменовим заповедништвом на почетку боја нашли су се на великој муци пошто су били распоређени наспрам најврснијих лакедемонских чета. Упркос томе, самопрегорно задобијајући ране и досежући врхунац очајничке смелости, дугим одолевањем и јунаштвом одбили су Анаксандра и његове војнике. Када су ови нагннули да беже, Аристомен је наредио другој месењанској чети да их гони. Сам је похитао ка најчвршћем делу непријатељске бојне линије па, ту савладавши војнике, одмах се оборио на друге. Пошто је убрзо потиснуо и ове, сада је спремније настрадао на оне који су остали на свом положају, и тако је чинио све док није раскидао целу бојну линију како самих Лакедемоњана тако и њихових савезника. Бежали су без икаквог стида не сачекујући једни друге, а он их је гонио сејући ужас, већи од онога који, чинило се, може потећи од махните јарости једног човека. Али у долини је расла дивља крушка поред које је Теокло врач Аристомену забранио да прође: наиме, на њој, како је рекао, седе Диоскури. Међутим, Аристомен, на крилима срчаности, није послушао све што му је врач рекао и када је стигао до дивље крушке, изгубио је штит. Овај његов пропуст омогућио је неким Лакедемоњанима да из овог бекства извуку живу главу, јер је Аристомен затрајао покушавајући да пронађе штит.¹

Како су Лакедемоњани после овог пораза запали у очајање и били склони да заврше рат, Тиртеј их је, певајући им своје елџије, ободрио, а места палих бораца попунио је људством из редова хелота. Пошто се Аристомен вратио у Анданију, жене су га засуле тракама и свежим цвећем; певале су песму која се задржала до данашњег дана:

*Све до срца Стениклерској поља, до јорскога виса
лаконски праћећи тирај, јунак их њоњаше јак.*

Аристомен је такође пронашао и онај штит, пошто је отишао у Делфе и, како га је Питија поучила, сишао у светињу Трофонијевог светилишта у Лебадеји.² Касније је однео штит у Лебадеју и оставио га је као заветни дар, где сам га и ја видео како виси. На штиту се налази грб: орао који је на обе стране раскрылио крила до ивице обруча. Када се том приликом Аристомен вратио из Беотије, пошто је у Трофонијевом светилишту сазнао где му је штит и поново га нашао, одмах се латио крупнијих подухвата. Пошто је прикупио месењанске чете и заједно са њима момке из своје гарде, сачекавши први мрак, стигао је до лаконског града чије је старо име у Хомеровом *Каталоу* Фариј, док га Спартанци и перијети зову Фара.³ Стигавши до овога града, побио је све који су настојали да му се одупру, па опколивши стоку потерао је у Месенију. Када су га на овом путу лакедемонски оклопници са краљем Анаксандром напали, разбио је и њих и натерао да окрену плећа, па је кренуо да гони Анаксандра. Прекинуо је да га гони кад га је коње погодило у задњицу; ипак није изгубио плен који је терао. Предахнувши тек да му рана зацели, кренуо је да упадне ноћу у саму Спарту; међутим, утвари Хелена и Диоскура одвратиле су га од те намере. Том је приликом по дану у заседи сачекао девојке, играчице кола у Карији Артемиди у част⁴, и заробио је све које су се истицале богатством и угледом својих очева. Пошто их је одвео у неко село у Месенији, ту је ноћ отпочинуо, поверивши момцима из своје гарде стражу код девојака. Ту су момци, како претпостављам, због пијанства сасвим разуларени, покушали да силују девојке. Аристомен је покушавао да их одврати од дела које се коси са хеленским схватањем реда, но младићи га нису слушали, тако да је био присиљен и да убије оне најпијаније. Примивши велики откуп за заробљенице, ослободио их је, какве су биле кад их је заробио, као девице.

17. У Лаконији има место Егила¹ у коме је утемељено свето Деметрино светилиште. Аристомен и његови момци из гарде, знајући да жене ту светкују празник...

Пошто су жене, не без богињине помоћи, биле подстакнуте да се бране, многи су Месењани били израђавани дугим ножевима којима су жене приносиле жртве и ражњевима на које су набадале комаде мяса и пекле. Аристомена су ударале бакљама и живог су га ухватиле. Међутим, исте те ноћи успео је да утекне у Месенију. Архидамија, Деметрина свештеница, била је оптужена да га је пустила да утекне. Но она га није пустила за новац, већ зато што је одраније била у њега заљубљена, а правдала се да је Аристомен сагорео конопце којима је био везан и да је тако побегао.

У трећој години рата, пре него што ће се сукобити код места по имену Мегале Тафрос (Велики ров), када су Месењанима притекли у помоћ Аркађани из свих градова, Лакедемоњани су подмитили Аристократа², сина Хикете из Трапезунта, који је у то време био краљ и војни заповедник Аркађана. Лакедемоњани су били први за које знамо да су подмитили непријатеља, први који су увели обичај да ратна победа буде предмет на продају. А пре но што су Лакедемоњани погазили ратни закон у Месењанском рату купивши издајство Аркађанина Аристократа, битка се решавала јунаштвом бораца и срећом од бога. Очито су Лакедемоњани и касније, када су се држали на сидру сучељени са атинском ратном морнарицом код Егоспотама (Козје реке), поткупили Адиманта и друге атинске заповеднике. Међутим, и саме Лакедемоњане сустигла је након неког времена такозвана „Неоптолемова казна“. Наиме, Неоптолема, Ахиловог сина, који је убио Пријама поред жртвеног огњишта Херкеја³ (бога дворишта), стигла је судбина да и сам буде убијен поред Аполоновог жртвеника у Делфима. Од тог времена народ зове „Неоптолемовом казном“ када човек претрпи оно што је сам другоме учинио. Тако баш Лакедемоњанима, када су уистину досегнули врхунац моћи, уништили атинску надмоћ на мору, а Агесилај освојио већи део Азије, није било од судбине дато да међанском цару копљима освоје целу царевину, него их је варварин преварио њиховим сопственим изумом, пославши новац у Коринт, Арг, Атину и Тебу.

Захваљујући овом новцу, распламсао се такозвани Коринтски рат и то таквом жестином да је приморао Агесилаја да прекине даље ратовање у Азији.⁴

Провиђењу се, дакле, прохтело да лукавство које су Лакедемонјани смислили против Месењана усмери управо на лакедемонску пропаст. Када је Аристократ примио мито из Лакедемона, с почетка је тајио од Аркаћана издају коју је смишљао, а непосредно пре почетка боја обесхрабно је своје борце рекавши да су као у клопци и да се, ако буду поражени, неће моћи повући; уз то, и жртве им, додао је, немају повољно знамење. Стога им је наредно да, пошто им да знак, сваки од њих бежи. Док су Лакедемонјани приметили бој, а Месењани били заокупљени непријатељем пред собом, Аристократ је на самом почетку битке почео да повлачи Аркаћане и да оставља без одбране месењанско лево крило и средину борбене линије. Оба ова положаја на месењанској страни држали су, наиме, Аркаћани, пошто Елићани, Аргивци и Сикионјани нису учествовали у боју. Аристократ је своје издајство дорадио и тиме што су Аркаћани бежали кроз месењанске бојне редове. Неочекивано повлачење толико је изbezумило Месењане, а пролазак Аркаћана кроз њихове редове толико их је помео да су замало заборавили на непријатеље пред собом. Уместо да гледају у Лакедемонјане који су их сада нападали, Месењани су посматрали Аркаћане како беже и једни су их преклињали да остану са њима, док су их други бесно грдили као издајнике и подлаце. Лакедемонјанима није било тешко да опколе тако остављене Месењане и без муке су задобили најлакшу од свих својих победа. Аристократ и његова гарда држали су се заједно и покушавали да одбију најсиловитије лакедемонске нападе али, пошто их је било мало, нису били од знатне користи. Победиена је толика маса месењанског живља да су Месењани, који су с почетка веровали да ће постати господари Лакедемона уместо њихови робови, тада изгубили наду и у сам опстанак. Од главара су изгинули многи, међу којима Андрокле, Финта и после највитеш-

кије борбе Фана, који је још пре тога победио у Олимпији у трци на један стадиј.

Аристократ је после битке окупио преживеле Месењане и наговорио их је да напусте Анданију и већи број других градова у унутрашњости, па да се настане и населе горе на планини Ири⁵. Пошто су се ту збили, Лакедемонјани су поставили опсаду, очекујући да ће их убрзо савладати. Али Месењани су се ипак одупрли, пружајући отпор још једанаест година по поразу код Рова. А да је опсада толико дуго трајала потврђују и Ријанови стихови који се односе на Лакедемонјане:

*Табороваху на Иревоју горе што се беласа
снегова двадесет и два и широм зелених лива.*

Песник је, наиме, збројао зиме и лета назвавши зелено жито или време пред жетву „зеленом травом”.

18. Када су се Месењани настанили горе на Ири и били одсечени од осталог дела своје земље осим оних области које су у приморју за њих чували Пиљани и Мотоњани, плачкали су подједнако Лаконију и своју земљу, сматрајући је сада непријатељском територијом. У овим плачкашким походима учествовали су и други, како би се ко намерио, и Аристократ је у својој гарди повећао број бораца на три стотине. Гонили су и вукли лакедемонска добра што је ко више могао. Кад би запленили жито, стоку и вино, то би трошили, а покретну имовину и људе би продавали, тако да су Лакедемонјани одлучили, с обзиром на то да је њихова пољопривреда више користи доносила хајдучима на Ири но њима самим, да Месенија и погранична област Лаконије, док су у рату, остану незасејане. Од тога се у Спарти јавила несташица жита, а са несташицом и побуна. Наиме, људи који су имали имања у поменутих областима нису подносили да им њиве остану необрађене. Тиртеј је разрешио и њихову неслогу. А Аристократ је са својом гардом кренуо у поход касно увече и убрзаним маршом стигао је у Амиклу пре изласка сунца. Заузео је и опљач-

као град и повукао се пре но што је војска из Спарте могла Амикљанима стићи у помоћ. Потом је наставио да језди с краја на крај земље све док у сукобу са више од половине лакедемоњанских снага под заповедништвом оба краља, бранећи се, није задобио много рана и био ударен каменом у главу, од чега му се смркло пред очима. Чим је пао, Лакедемоњани су се сјатили око њега и ухватили га. Заробили су и до педесет бораца из његове гарде. Лакедемоњани су пресудили да се сви заробљеници баце у Кеаду¹; а ту бацају кривце за најтеже злочине. Остали Месењани, како је који падао у понор, одмах су гинули, а Аристомена је и тада као и у другом приликама спасао неки бог. Писци који ките његову биографију веле да је под Аристомена, када је био бачен у Кеаду, подлетео орао и подржавао га је својим крилима све док га није безбедно спустио на дно понора без иједног убоја, без иједне ране. Чак и одавде провиђење се постарало да му покаже излаз. Када је, наиме, доспео на дно понора, опружио се по земљи и покривши се огртачем стао је да ишчекује смрт, која му је, судећи по свему, била од Усуда немањена. Након два дана зачуо је шушкање и, откривши се — сада је био у стању да назире у мраку — видео је лисицу где кида лешеве. Нагађао је да животиња негде има улаз и чекао је да му се лисица прикучи па, када му је пришла, ухватио је. Кад год је звер на њега насрнула, он је другом руком пред собом држао огртач и потурао јој је да га гризе. Већи део пута трчао је напоредо са лисицом, док га је по непроходним местима звер вукла. Једва напокон угледао је рупу, довољно широку да пропусти лисицу, и сунчеве зраке како кроз њу просијавају. Лисицу је, чим је Аристомен пустио, мора бити дочекала њена јазбиница, а Аристомен је — отвор, наиме, није био довољно широк да пропусти и њега — проширио пролаз шакама и жив и здрав вратио се кући на Иру. Ако га је необична срећа послужила приликом заробљавања,² и његова храброст и јуначка дела били су одвећ велики да би човек и могао очекивати да Аристомен остане заробљеник, међутим, његово избављење из

Кеаде од свега најочитије сведочи да се то није збило без божје помоћи.

19. Лакедемоњанима је одмах од пребега стигла вест да је Аристомен стигао кући жив и здрав. Премда је ово сматрано невероватним, као кад би се рекло за некога да је из мртвих устао, Аристомен је лично потврдио њену веродостојност следећим чином. Коринћани су упутили Лакедемоњанима војну силу хотећи да помогну у освајању Ире. Сазнавши од ухода да се Коринћани крећу без реда и не обезбеђују стражом своје биваке, Аристомен их је напао ноћу. Док су још спавали, побио је многе, међу којима и заповеднике Хиперменида, Ахладаја, Лисистрата и Сидекта. Опљачкавши и заповеднички шатор, Спартанцима је јасно ставио до знања да је то учинио Аристомен, а не неки други Месењанин. Принео је и Зевсу Итомати (богу са Итоме) жртву паљеницу коју зову *hekatomphonia* (стосмртница). Ова је жртва била установљена од најдавнијег времена, а приносили су је сви Месењани који су убили стотину непријатеља. Аристомен је први пут принео „стосмртницу“ после битке код Вепровог гроба, сада му је ноћни покољ Коринћана други пут пружио прилику за то. Трећу је овакву жртву, кажу, принео после похода који су уследили. Лакедемоњани су — ближила се, наиме, светковина Хијакинтија — склопили четрдесетодневно примирје са Месењанима на Ири. Вративши се кући, светковали су празник, док су критски стрелци — добили су их као најамнике из Ликта¹ и других градова — за њихов рачун крстарили Месенијом. Тада су Аристомена, када се због примирја мало више удаљио од Ире и слободније кретао, седморица ових стрелаца дочекали у заседи и, ухвативши га, везали ремењем које су имали на тоболцима, јер се ближило вече. Стога су двојица од њих, стигавши у Спарту, јавили Лакедемоњанима радосну вест да су Аристомена заробили, а остали су се повукли на неки месењански салаш. На њему је живела кћерка без оца са мајком. Ноћ уочи њиховог доласка девојка је уснула сан: вукови су на њихов салаш дотера-

ли везаног лава без канци, а она га је ослободила веза, пронашла је канце и предала му их; на то је лав, привидело јој се у сну, вукове растргао. Тада је девојка, чим су Крићани Аристомена увели, схватила да јој се ноћашњи сан обистиниује и почела се у мајке распитивати ко је он. Пошто је све сазнала, у девојци се пробуди храброст и, упиљивши се у Аристомена, докучи оно што јој је наложено да учини. Стога је штедро доливала вина Крићанима и чим их је пијанство опхрвало, украде бодаж од човека који је спавао најчвршћим сном. Тада је бодажом пререзала Аристомену везе и он је дохватио мач и исекао Крићане. Ову је девојку узео себи за жену Горго, Аристоменов син. Аристомем је сина дао девојци, одуживши јој се на овај начин за своје избављење, јер Горго још није био навршио осамнаест година када се њом оженио.

20. У једанаестој години опсаде било је суђено да Ира падне у руке непријатељима и да Месењани буду протерани. Тако је бог испунио пророчанство које је дао Аристомену и Теоклу. Када су, наиме, после пораза код Рова дошли у Делфе и питали шта да чине да би се спасли, Питија им је одговорила следеће:

*Сркну ли јуџиљај из Неде вировиће јарац, ја више
јуду месењанску шћићићићи нећу, на јраћу је јройасћ.*

Извори реке Неде налазе се на планини Ликеју¹ и река, протекавши кроз Аркадију и опет скренувши ка Месенији, размеђује приморску област Месеније и Елиду. Стога су Месењани стрепели да им јарци не пију воде из Неде, а бог им је у ствари прорекао следеће. Има Хелена који дивљу смокву зову *olynthe*, док је само Месењани зову *tragos* (јарац). Елем, у то је време баш поред Неде расло стабло дивље смокве, али није израсло право, већ се повило према реци и врховима лишћа дотицало је воду. Видевши то, пророк Теокло се досетио да је то у ствари јарац који пије воду из Неде, кога је Питија у пророчанству споменула, и да се Месењанима прими-

че суђени час. Ово је тајио од осталих, а Аристомена је одвео до дивље смокве и објаснио му да је безбедност Месењана на измаку. Аристомем је веровао да је то тако и да више за њих нема одлагања па се, како су околности налагале, побринуо за Месењане. Месењани су, наиме, имали предмет који су у тајности чували². Ако би се он загубио, Месенија би засвагда нестала, али ако би тај предмет био сачуван, пророчанства Лика, Пандионовог сина, откривала су да ће Месењани једном повратити своју земљу. Стога, када је пала ноћ, Аристомем, који је знао за ова пророчанства, понео је тајни предмет. Стигавши до најосамљенијег места на Итоми, тај предмет је закопао на планини, молећи Зевса, заштитника Итоме, и богове који су све до тада штитили Месењане да чувају залог и да не препусте Лакедемонјанима на вољу једину наду Месењана у повратак.

После овога, почетак месењанских недаћа, као некад давно тројанских, потекао је од прељубе. Месењани су држали планину Иру са подгорином све до Неде; неки су имали куће и изван градских капија. Један једини пребег који им је дошао из Лаконије био је роб, Емперамов говедар, који је дотерао господарење краве. А Емперам је био у Спарти угледна личност. Овај говедар напасао је своје крдо близу Неде, па је видео жену неког Месењанина, који није имао кућу унутар бедема, како долази по воду. Заљубивши се у жену, осмелио се да са њом заподене разговор и, подмитивши је даровима, са њом се спетљао. Од тог тренутка пазео је када њен муж одлази на стражу, а Месењани су по реду стражарили на акропољу, јер су највише стрепели да им туда непријатељ не провали у град. Дакле, кад год би муж одлазио од куће, говедар је посећивао његову жену. Једном је дошао ред на жениног мужа да ноћу са осталима стражари, а баш је јако пљуштала киша и Месењани су напустили стражу. Принудила их је густа киша која је у млазевима шибала са неба, јер због ужурбане градње на беду нису направили ни заклоне ни куле, а уз све то нису ни очекивали да ће Лакедемонјани кренути у напад по тако кишној ноћи без месечи-

не. Неколико дана пре тога Аристомен је ослободио из заробљеништва трговца из Кефаленије, свога пријатеља, са којим је имао проксенске везе и који је носио на Иру све што је Месењанима било потребно. Трговца су заробили стрелци из Аптере³ којима је заповедао Спартанац Еуријал. Аристомен је ослободио овог Кефаленинина и спасао је цео товар који је терао, али је сам допао рана и стога није могао, као обично, да обилази стражу. Ово је био кључни разлог за напуштање акропоља. Елем, сви су са страже отишли својим кућама а са њима и муж жене коју је говедар навео на прељубу. Баш је тада код ње био говедар и, како је чула свог мужа да улази, сакрила је што је брже могла љубавника. Пошто је њен муж ушао, опходила се према њему љубазније но икад раније и запиткивала га је што се вратио са страже. Не слутећи да му је жена прељубница и да је говедар у соби, муж јој је све по истини испричао како су он и сви остали стражари због страшног пљуска напустили стражарска места. Док је он то причао, говедар је слушао и, када је све тачно сазнао, поново је пребегao од Месењана Лакедемонјанима. Краљеви том приликом нису били у лакедемонском табору, већ је Емперам, говедарев господар, у својству заповедника руководио опсадом Ире. Дошавши свом господару, говедар је прво молио за опроштај што је побегао, а потом је обавестио Емперама да сада најсигурније могу освојити Иру препричавши све што је од оног Месењанина дознао.

21. Његова је прича звучала истинито, те он поведе Емперама и Спартанце. Војска се теже кретала јер је био мрак, а киша је лила без престанка. Ипак, захваљујући вољи, стигли су до циља и, како су се обрели под акропољем Ире, почели су се пребацивати преко бедема и прислањајући лестве и како је ко већ могао. Месењанима се предстојеће зло наговештавало и по другим знацима, а нарочито по лајању паса, које је било учесталије и бешње од уобичајеног. Схвативши да су суочени са последњом, одсудном битком, Месењани нису чекали да прикупе све своје оружје, него је сваки дограбио оно

што му се задесило при руци и хитао је да брани домовину, једину која му је од целе Месеније преостала. Први су приметили да су непријатељи у граду и пошли су да их пресретну Горго, Аристоменов син, сам Аристомен, пророк Теокло са сином Мантиклом, а са њима и Еуергетиди, личност и иначе цењена у Месенији, коме је преко жене углед порастао. Оженио се, наиме, Хагнагором, Аристоменовом сестром. Чак и у овим околностима остали, премда су видели да су као у клопци, нису губили наду, али су Аристомен и пророк знали да је за Месењане пропаст неодложна. Био им је, наиме, јасан смисао загонетног пророчанства које је Питија изрекла о јарцу. Али још увек су то крили и нису спомињали пред другима. Журно грабећи кроз град и прилазећи свима на које би се намерили, пошто би се уверили да су то Месењани, бодрили су их да се покажу као храбри, стамени борци, а оне још заостале позивали су напоље из кућа. Међутим, у ноћној тмини ни једни ни други нису постигли ништа што би вредело споменути: Лакедемоноњане је успоравало непознато тле као и Аристодемово јунаштво и смелост, Месењани од својих заповедника нису добили лозинку, а бог је буктиње, или ако би ко запалио неку другу светиљку, гасио млазевима кише. Кад се напакон разданило и једни су друге могли разазнати, Аристомен и Теокло настојали су да наведу Месењане на очајничку храброст, обраћајући им се и другим речима примереним овој прилици и подсећајући их на јунаштво Смирњана¹, који су, премда шака Јоњана, својом храброшћу и бодрошћу истерали Гига, Даскиловог сина, са Лиђанима када су им заузели град. Док су слушали ове речи, у месењанским срцима надоласила је безумна смелост те, врстајући се како се ко крај некога задесио, полетели су на Лакедемоноњане. Жене су такође наумиле да цреповима или чиме која од њих може гађају непријатеље, али их је жестоки пљусак омео да то спроведу и да се попну на слемена кућа. Одважиле су се међутим да у шаке узму оружје, и баш су оне још силније распалиле срчаност својих мужева,

када су мушкарци видели да и њихове жене радије мру заједно са својом домовином, него да као робинје буду отеране у Лакедемон, тако да су још и могли заобићи своју коб. Међутим, бог је још више згуснуо кишу уз громки прасак грома и муњама које су им севале у лице засенио им је очи. Све је то дало полета храбрости Лакедемоњана и говорили су да је сам бог на њиховој страни. Врач Хека је — севнула је, наиме, муња са њихове десне стране² — одмах објавио да је то срећно знамење. Он је смислио и следећу ратну варку. Лакедемоњани су бројем далеко надмашили Месењане и будући да се борба није водила на отвореном пољу и у развијеној борбеној формацији, него су се једни борили на једном, други на другом крају града, показало се да је позадина сваког бојног реда остајала изван дејства. Овима је врач наредио да се врате у табор, нахране и наспавају, а пред вече да дођу и смене другове који су остали у борби. Лакедемоњани који су се на поменути начин наизменично одмарали и борили били су у стању да дуже истрају, док су Месењане са свих страна сколили умор и напори. Наиме, исти борци борили су се непрекидно, без предаха, дању и ноћу већ трећи дан. Када се разданило, тетурали су се од премора и неспавања, од кише са неба и студени, уз то су их мучиле глад и жеђ. Жене су највише биле изнурене јер нису биле навикле на борбу и непрекидни напор. Са тих разлога врач Теокло приступивши Аристомену рече: „Што узаман продужаваш ову борбу и трпију? На овај или онај начин досуђено је Месенији да буде освојена. Ову несрећу која се сада одиграва пред нашим очима предсказала нам је још одавно Пителија, а ту недавно показала и дивља смоква. Мени самом и мојој домовини бог је наменио заједнички крај, а ти што је снаге у теби спасавај Месењане, спасавај себе!” Пошто му је то рекао, журнуо је на душмане. Теоклу навре још само да громко повиче толико: „Е, нећете ипак некажњено заувек уживати месењанска добра!” Оборивши се потом на непријатеље пред собом, секао их је и сам је допадао рана. Ута-

живши тако своје огорчење у покољу душмана, растао се са душом. Аристомен је позвао Месењане да одступе из борбе, осим бораца који су им својим јунаштвом штитили одступницу; њима је дозволио да остану на положају. Осталима је заповедио да жене и децу приме између својих редова и да крену за њим куда им отвори пролаз. Онима на зачељу поставио је за заповеднике Горга и Мантикла, а сам је похитао на чело колоне и покретом главе, витлајући копљем, показао да тражи пролаз и да је наумио да се повуче. Емперам и Спартанци који су се онде задесили радо су пропустили Месењане да прођу како не би људе и иначе дотеране до крајњег, очајничког беса, још више подјаривали. Уз то их је и врач Хекант саветовао да тако поступе.

22. Чим су Аркађани дочекали за пад Ире, позвали су одмах Аристократа да их поведе да спасавају Месењане или да заједно са њима гину. Аристократ, поткупљен из Лакедемона, одбио је уз изговор да, како је он обавештен, нема ниједног преживелог Месењанина коме би могли помоћи. Пошто су им стигле поузданије вести, и да су Месењани преживели и да су били присиљени да напусте Иру, спремали су се да их дочекају на планини Ликеју, припремивши одећу и храну. Послали су и извесне људе из своје управе да умире Месењане и буду им путовође. Када су здрави и живи стигли на Ликеју, Аркађани су Месењане гостопримљиво дочекали и свесрдно се о њима старали. Били су чак вољни да их разместе по својим градовима и да у њихову корист изврше нову расподелу земље. Али туга за Иром коју су им отели и мржња према Лакедемоњанима навеле су Аристомена на следећи корак. Одабравши из народа пет стотина Месењана за које је знао да су најсамопрегорнији, упитао их је пред осталим Аркађанима и Аристократом, не знајући да је овај издајник — веровао је, наиме, да је оном приликом Аристократ побегао из битке због малодушности и кукавичлука а не због подлаштва — да ли су спремни да, освећујући домовину, заједно са њим изгубе живот. Пошто су то потврдили, Аристомен им је

открио целу своју замисао: чврсто је науmio да их следеће вечери поведе на Спарту, јер је сада већина Лакедемоњана на Ири, далеко од куће, док остали крстаре Месенијом пљачкајући и гонећи месењанско благо: „Узмогнемо ли да освојимо и задржимо Спарту” — рекао је Аристомен — „можемо, пошто Лакедемоњанима вратимо њихово, за узврат добити своје. Ако пак оманемо, умрећемо заједно извршивши бар подвиг вредан спомена код потомства”. Пошто је ово изговорио, неких три стотине Аркађана желели су такође да учествују у овом смелом походу. Међутим, том су приликом ипак одложили полазак јер су им жртвена знамења била неповољна. А сутрадан су сазнали да су Лакедемоњани о њиховом тајном плану већ обавештени и да их је Аристократ по други пут издао. Он је, наиме, сместа написао писмо о Аристоменовом плану и поверивши писмо једном робу, за кога је знао да му је веома поуздан, послао га је Анаксандру у Спарту. Овога су роба, када се враћао из Спарте, ухватили из заседе неки Аркађани, који су и пре тога били у завади са Аристократом а у то су време испод ока мотрили на њега. Ухвативши из заседе слугу, извели су га пред Аркађане и објавили су народу одговор из Лакедемона. Анаксандар је одговарао да ни претходно Аристократово повлачење из боја код Великог рова није остало ненаграђено од Лекедемоњана, а и сада ће за потказивање добити награду. Када је ово обнародовано, сами су Аркађани стали да бацају каменице на Аристократа, а подстицали су и Месењане да чине исто. Али Месењани су гледали у Аристомена, а он је погледа прикованог за тле плакао. Пошто су камењували Аристократа, Аркађани су његов непокопан леш избацили изван граница Аркадије, а у светилишту Зевса Ликеја поставили су стелу са натписом:¹

*Време је нашло краљу нејравичном љавичну казну,
ласно је открило, Зевс њомоћ је дао у њом,
ошпадника Месене јер лажсац се њешко од боја скрива.
Зевсе, нек' си нам здрав, бди над аркадским њилом!*

23. Све Месењане, који су заробљени у околини Ире или другде у Месенији, Лакедемоњани су припојили хелотима. Житељи Пила, Мотоне и сви који су пребивали у приморју када је пала Ира, лабама су одједрили у Килену, елићанску луку. Одатле су, хотећи да у заједничком походу траже земљу у којој ће се настани-ти, упутили посланство Месењанима у Аркадији. Такође су затражили од Аристомена да их води у нову насеобину. Међутим, он им је одговорио да ће, док је у њему живота, ратовати против Лакедемоњана, а он поуздано зна да ће од његове мишице Спарту увек задесити зло. Тако им је за вође одредио Горга и Мантикла. Сам се Еуергетида такође повукао на Ликеј са остатком Месењана. Када је видео да је Аристоменов план о освајању Спарте пропао, наговоривши око педесетак Месењана, вратио се на Иру и напао Лакедемоњане па, затекавши их управо закупљене пљачком, загорчао им је победничко славље. Том је приликом Еуергетида погинуо, а Аристомен је објавио Месењанима да сваки ко је вољан да учествује у заснивању нове насеобине оде у Килену вођама. У том су подухвату учествовали сви осим неких који нису имали средстава за пут у туђину. Ови последњи остали су код Аркађана.

Ира је била освојена и окончан је други рат Лакедемоњана са Месењанима за време архонтовања Аутостана у Атини, прве године двадесет осме Олимпијаде на којој је победио Хионис Лаконац.¹

Пошто су се Месењани окупили у Килени, решили су да ту презиме, а Елићани су их снабдевали храном и другим потрепштинама. С пролећа су стали већати куда им се ваља запутити. А било је више предлога: Горгова је замисао била да, пошто освоје Закинт пред Кефаленијом и постану уместо континенталаца острвљани, нападају бродовима приморје Лаконије и непријатељу пустоше земљу. Мантикле је пак саветовао да забораве Месенију и непријатељство према Лакедемоњанима, одједре до Сардиније и освоје то веома велико и плодно острво. У том им је Анаксила² упутио посланство са позивом да дођу у Италију. Он је владао у Регију као

668. г.
ст. е.

тиранин, а био је четврти Алкидамидин потомак. А Алкидамида се из Месеније одселио у Региј после Аристодемове смрти и пада Итоме. Дакле, Анаксила је позивао себи Месењане. Када су Месењани тамо стигли, Анаксила их је обавестио да су Занкљани његови непријатељи, да имају плодну земљу и град повољно смештен на Сицилији и да је вољан да им помогне да освоје Занклу и да им све то поклони. Када су прихватили његов предлог, Анаксила их је пребацио на Сицилију.

Занклу су првобитно држали гусари, који су на пустом земљишту око пристаништа озидали бедем и служили се тиме као упориштем и полазиштем за пљачкашке походе и крстарења. Заповедници су им били Кратемен са Сама и Перијер из Халкиде. Касније су Кратемен и Перијер решили да доведу себи и друге хеленске насељенике. Али тада је Анаксила поразио Занкљане када су га бродовима напали, а Месењани су их надбили у копненом боју. Сада су се Занкљани нашли у исти мах опкољени са копна четама Месењана а са мора бродовима Регијаца и, када су им непријатељи освојили бедем, потражили су заштиту поред божјих жртвеника и по светилиштима. Упркос томе Анаксила је подстицао Месењане да побију занкљанске прибегаје, а све остале са женама и децом да претворе у робље. Међутим, Горго и Мантикле молили су Анаксилу да не присиљава њих, жртве безбожног насиља својих сродника, да слично и сами чине Хеленима.

После овога позвали су Занкљане да устану од жртвеника, па међу собом задавши и примивши веру, овде су наставили да живе заједно и име града уместо Занкла променили у Месена. То се збило двадесет девете Олимпијаде, када је Хионис Лаконац победио по други пут, а у Атињана је архонт био Милтијад. Мантикле је Месењанима утемељио светилиште Херакла.³ Храм овога бога налазио се изван градског бедема, Херакле је назван Мантикле попут Амона у Либији или Бела у Вавилону. Овај је, наиме, добио назив по Египћанину Белу, Либијином сину, а Амон по пастиру, утемељитељу светилишта.

664. г.
ст. е.

24. Месењанским избеглицама потуцање се окончало, а Аристомен, пошто је одбио да буде вођа избеглицама на путу у нову постојбину, разудао је своје кћери, старију и средњу, као и сестру Хагнагору. Ову је дао за жену у Фигалију Тарикју, а за Дамотоиду из Лепреја и Херејанина Теопомпа удао је кћерке. Сам је, приспевши у Делфе, тражио од бога савет. Међутим, какво је упутство Аристомен добио не казују, него да је Питија Дамагету Рођанину, краљу у Иалису, када је дошавши у Аполоново пророчиште упитао одакле му се ваља женити, одговорила само да узме за жену кћер најбољег Хелена. На то Дамагет — Аристомен је, наиме, имао и трећу кћер — узме за жену баш ову девојку, сматрајући Аристомена далеко најбољим од свих тадашњих Хелена. Тако је Аристомен са кћерком стигао на Род. Намера му је била да одатле оде у Сард, на двор Ардиса, Гиговог сина, потом и у Егбатану у Персији на двор краља Фраорте. Међутим, пре но што је то могао остварити разболео се и умро, јер није било суђено да Аристомен даље задаје Лакедемоњанима губитке. Када је умро, Дамагет му је са Рођанима подигао величанствену гробницу и од тога времена Аристомена поштују као хероја. Изоставићу све што се на Роду приповеда о такозваним Дијагоридима¹, потомцима Дијагоре, Дамагетовог сина, Доријеревог унука, праунука Дамагета и Аристоменове кћери, да не би изгледало да пишем без плана. Када су освојили Месенију, Лакедемоњани су је целу између себе разделили, сем области Асине, док су Мотону предали становницима Науплије, који су ту скоро били протерани из свог завичаја од Аргиваца.

Десило се да су се Месењани, који су били заробљени на родној груди и силом натерани у положај хелота, касније побунили против Лакедемоњана седамдесет девете Олимпијаде, када је победио Коринћанин Ксенофонт, а у Атини је дужност архонта вршио Архимед². Побунили су се улучивши следећи тренутак. Извесни Лакедемоњани, осуђени на смрт због некакве кривице, утекли су као прибежи на Тенар. На то је колегиј ефора отргао прибегаје од жртвеника и побио их је. Због тога

464/63.
г. ст. е.

што нису поштовали прибега, на Спартанце се стуштио Посејдонов гнев и бог им је земљотресом до темеља разорио град. Приликом ове катастрофе сви хелоти, старинном Месењани, одметнули су се на планину Итому. За борбу против њих Лакедемоњани су међу осталим савезницима позвали у помоћ и Кимона, Милтијадовога сина а свог проксена, са атинском војном силом. Али пошто су Атињани стигли, изгледа да су Лакедемоњани гледали на њих испод ока, као да они можебити подбадају на преврат, и због овог подозрења закратко су их отпремили са Итоме. Стога су Атињани, опазивши лакедемонско неповерење према себи, склопили савез са Аргивцима и дали су Наупакт опкољеним Месењанима на Итоми, када им је под окриљем мировног споразума било допуштено да одступе; а освојили су га од такозваних Озолских Локрана у суседству Етолије. Одступање са Итоме Месењанима је омогућио добро утврђен положај и Питија која је Лакедемоњанима прорекла да ће их сигурно стићи казна уколико се буду огрешили о прибега Зевса Итомате.

25. Са овог су разлога Лакедемоњани допустили Месењанима да се под окриљем примирја повуку са Пелопонеза. Када су настанили Наупакт, Месењани нису били задовољни тиме што су од Атињана добили град и земљу, него их је обузела жудња да сопственим рукама остваре нешто вредно и знаменито. Будући да су знали да Акарнанци из Енијаде¹ имају плодну земљу а да су вазда у непријатељству са Атињанима, Месењани су на њих завојштили. Нису додуже били бројно надмоћнији, али увелико су их надилазили храброшћу и, заточивши их унутар бедема, почели су их опседати. Од свих средстава у техници опсађивања, Месењани ниједно нису занемарили, покушавали су да преко бедема уђу у град на други начин и прислањајући мердевине, из подножја су поткопавали бедем и, довлачећи справе за опсађивање, какве је било могуће изградити на брзину, непрестано су понешто бедема рушили. Грађани у страху да ће, ако падне град, они сами бити поубијани а

њихове жене и деца отерани у робље, изабраше да се под окриљем примирја иселе.

Месењани су око годину дана господарили градом и убирали плодове са њива. А следеће године, прикупивши војну силу из свих градова, Акарнанци стадоше да се договарају о нападу на Наупакт. Овај план ипак нису остварили, јер су увидели да их пут нужно води преко земље Етолаца, који су им вазда били непријатељи. Поврх тога су сумњали, како је уистину и било, да Наупакћани располажу бродовљем и да, док они господаре морем, ништа значајно није могуће постићи копненом силом. Стога су се предомислили и одмах су се устремили на Месењане у Енијади, и стали су се припремати да поставе опсаду, јер ни претпостављали нису да ће шачица мушкараца смоћи толико луде смелости да се супротстави свеакарнанској војној сили. Међутим, Месењани бежаху себи припремили храну и све друго што је прилика захтевала у нади да ће одолевати дуготрајнијој опсади. Ипак су преломили да се не уплаше хорде која надире из Акарнаније и да се, пре но што се обруч опсаде око њих стегне, сукобе на отвореном, с обзиром на то да су они Месењани које ни Лакедемоњани нису поразили јунаштвом већ само захваљујући ратној срећи. Присећали су се јуначне борбе Атињана на Маратону, како је три стотине хиљада Међана погинуло од бораца којих није било на броју ни десет хиљада. Заметнули су дакле бој са Акарнанцима, а битка се, према казивањима, одвијала овако. С обзиром да су Акарнанци бројно били далеко надмоћнији, без мукe су опколили Месењане, осим дела месењанске позадине, где су их спречили градска капија и браниоци са бедема, који су својски помагали својим борцима. На том делу, дакле, Акарнанци нису могли да око њих стегну обруч, али су им опколили оба крила и одасвуд их засипали копљима. Кад год су Месењани, збивши се, четимице наваљивали на Акарнанце, изазивали су на том делу у непријатеља пометњу, многе су убијали и рањавали, али нису били у стању да их натерају у бекство. Где год би, наиме, Акарнанци видели да су неки

део њиховог бојног реда Месењани раскинули, на ту су страну хитали у помоћ саборцима који подлежу и потискивали су Месењане савлађујући их масом. Када су год Месењани били потиснути, поново су покушавали на другом крају да раскину акарнанску фалангу и доживљавали су исто: где год би ударили, изазивали су пометњу и краткотрајно бекство, али пошто су се на то место Акарнанци поново зорно стицали, против своје воље бивали су потискивани. Све до вечери битка је остала нерешена и подноћ је Акарнанцима стигло појачање из градова, те су тако Месењани били опкољени. Нису стрепели од тога да им бедем могу јуришем освојити, било да се преко њега пребаце Акарнанци, било да сами буду принуђени да напусте положај. Ипак су им у осмом месецу све залихе хране биле на измаку. Чак и у таквом положају ругали су се Акарнанцима довикујући им са бедема да им неће понестати жита ни у десетој години опсаде, али су исти ти људи у време првог сна отишли из Енијаде. Пошто су Акарнанци приметили њихово бекство, били су принуђени да се боре, при чему су изгубили око три стотине војника, али су и сами побили још више непријатеља. Већина њих се пробила кроз редове Акарнанаца, па дохвативши се подручја у власти њихових пријатеља Етолаца, вратили су се здрави и живи у Наупакт².

26. После тога су мржњу према Лакедемоњанима, која је све време тињала у њиховим срцима, Месењани најжешће испољили у време рата Пелопонежана са Атињанима. Ставили су, наиме, на располагање и Наупакт, као упориште за све нападе на Пелопонез, а месењански праћкаши из Наупакта учествовали су и у заробљавању Спартанаца одсечених на Сфактерији. Али након пораза Атињана код Егоспотама (Јарчеве реке), Лакедемоњани, који су господарили морем, истерали су Месењане и из Наупакта. Једни су одједрили својим сународницима на Сицилију и у Регију, а главнина њих је приспела у Либију Еуесперићанима¹. Ове су Еуесперићане суседни варвари ратовањем свели на незнатан

број и позивали су стога сваког Хелена да се настани у њих. Дакле, главнина месењанске војске повукла се к њима. Вођа им је био Комон, који им је заповедао и у боју код Сфактерије.

Годину дана пре тебанске победе код Леуктре божанска промисао је Месењанима наговестила повратак на Пелопонез. Прво је, како причају, у Месени крај мореуза Хераклов свештеник имао овакво сновиђење: Зевс је позвао у госте на Итому Херакла Мантикла. Затим је у Еуесперићана Комон уснио како је облежао своју мртву мајку² и, пошто је тако учинио, мајка му је поново оживела. Он се надао да ће се Месењани вратити у Наупакт пошто су Атињани повратили своју превласт на мору. Међутим, сан је у ствари наговестио да ће Месењани опет добити Месенију. Недуго потом дошло је до лакедемоњанског удеса код Леуктре, који им је од давнина предстојао. Наиме, на крају пророчанства датог Аристодему, месењанском краљу, речено је:

Чини судбини по вољи, коб стиже једним пре других.

Наводно, сада морају да искусе злу срећу Аристодем и Месењани, а доцније ће пропасти задесити и Лакедемон. Тада су након победе код Леуктре Тебанци разаслали гласнике и у Италију, и на Сицилију, и Еуесперићанима. Позивали су одасвуд Месењане да се врате на Пелопонез, из сваког кутка где би се ко од њих задесио, а они су се, брже но што је ко и очекивати могао, сјатили гоњени жудњом за родном грудом и због мржње према Лакедемоњанима која им је заувек остала уврежена у срцу. Епаминонди се и иначе чинило да није лако основати град који може одолети Лакедемоњанима, а није ни знао у ком га крају Месеније ваља саградити. Месењани су, наиме, одбили да се настане у Анданији и Ехалији, јер су их, док су у њима пребивали, стигле невоље. Епаминонди, док се тако премишљао, јавио се, кажу, ноћу у сну старац сасвим налик на свештеника Великих богиња и рекао: „Од мене имаш дарове да побеђујеш сваког кога нападнеш оружјем и, премда си

од смртника, ја ћу учинити, Тебанче, да не будеш једном без славе и части, а ти врати Месењанима и родну груду и њихове градове, јер се сриба Диоскура на њих утажила". То је рекао Епаминонди, а Епителу, Есхиновом сину — њега су Аргивци изабрали за свог војног заповедника и да поново насели Месенију — том дакле Епителу открио је следеће: нека на месту где на Итоми наиће на тису и мирту копа у средини између ова два дрвета и пронађе старицу; њу је, наиме, издала снага и мучи се заточена у бронзаном скровишту. Епител, чим је свануло, оде на поменуто место и док је копао наиће на бронзану посуду за воду; одневши је Епаминонди, одмах му исприча шта му се привидело у сну. Рекао му је да одигне поклопац и види шта је унутра. Епаминонда је принео жртву, помолио се утвари из сна и отворио посуду за воду. Отворивши је, нашао је најтање разваљан листић калаја; био је увијен као свитак. На листићу су били записани тајни обреди посвећења Великих богиња; био је то Аристоменов талисман. Утвара која се јавила у сну Епителу и Епаминонди био је, како причају, Каукон који је из Атине дошао у Анданију Месени, Триопиној кћери.

27. Сриба Тиндарејевих синова на Месењане зачала се пре боја у Стениклеру а, како претпостављам, потекла је са овог разлога. Момци у цвету младости и лепоте из Анданије Панорм и Гонип били су у сваком погледу присни пријатељи, заједно су улазили у битке, заједно су одлазили у походе на Лаконију. Када су једном у свом табору Лакедемоњани светковали празник Диоскура, препустили су се по ручку вино и шалама, кад ли искрснуше пред њима Гонип и Панорм јашући на предивним коњима, одевени у беле хаљине са пурпурним огртачима, капама на главама и копљима у рукама. Како их опазише, Лакедемоњани падоше ничице и стадоше молити, јер су мислили да су главом Диоскури дошли на жртвену божју гозбу.¹ Међутим, истог трена кад се момчићи обреше сред Лакедемоњана, потераше преко њих коње ударајући их копљима и, када су многи

остали да леже на земљи, вратише се у Анданију оскрнавивши жртвену светковину Диоскура. Ово је, чини ми се, навело Диоскуре да мрзе Месењане. Сада, као што је Епаминонди предсказао сан, повратак Месењана није више био Диоскурима против воље. Ипак, Епаминонду су највише на утемељење града подстакла Бакидова пророчанства. Бакид, коме је надахнуће долазило од нимфа, дао је пророчанства и за остале Хелене и за повратак Месењана:

*Спартићин блистави цвети кад оцваће ће увене сасвим,
Родну ће труду Месењанин поново заувек стићи.*

Открио сам такође да је Бакид прорекао и о Ири, на који ће начин бити освојена; ово је такође једно од његових пророчанстава:

Жићељи месенске труде сладане даждом и промом.

Када су тајни обреди били нађени, сви чланови свештеничког рода записали су их у књиге. Пошто му се место на коме сада Месењани имају град учинило најподеснијим за утемељење, Епаминонда је наредио гатаоцима да гонетају да ли ће боговима бити угодно да му пређу на то место. А како су и гатаоци потврдили да су жртве повољне, он се почео припремати да утемељи град, наредио је да се довози камен, звао је себи људе чији је занат да просецају улице, зидају куће, граде храмове и подижу бедеме око града. Када је све то било спремно — Аркађани су обезбедили животиње за жртву — Епаминонда је са Тебанцима на уобичајени начин принео жртве паљенице Дионису и Аполону Исменију, Аргивци Хери Аргивској и Зевсу Немејском, Месењани пак Зевсу Итомати и Диоскурима, а њихови свештеници Великим богињама и Каукону. Сви заједно позвали су и своје хероје да дођу и да се ту као њихови суграђани настане: пре свих Месену, Триопину кћер, после ње Еурита и Афареја са синовима, а од Хераклида Кресфонта и Епита; ипак, највише су, и то сви заједно,

призивали Аристомена. Тај дан су провели у приношењу жртава и молитвама, а наредних дана слагали су кружни бедем и унутар зида су градили куће и светишта. Радили су искључиво уз свирку беотских и аргивских свирала: мелодије Сакаде и Пронома нарочито су се надглашавале складом. Сам град добио је име Месе-на², а утемељили су и друге градове. Науплијски живаљ нису протерали из Мотоне, а и Асињанима су дозволили да остану на својој земљи сећајући се њихове услуге када су одбили да са Лакедемоњанима ратују против њих. Житељи Науплије су Месењанима по повратку на Пелопонез донели дарове какве су имали и, док су непрекидно молитвама захваљивали божанској промисли због њиховог повратка, у исти мах молили су Месењане да их заштите.

Месењани су се вратили на Пелопонез и поново су добили своју земљу двеста осамдесет седам година по паду Ире, када је у Атини био архонт Дискинет, у трећој години сто друге Олимпијаде на којој је победио по други пут Дамон из Турија³. Зацело, није било кратко ни време које су Платејани провели у изгнанству из своје земље, а такође и Дељани, којом су се приликом настанили у Адрамитију⁴ пошто су их са острва протерали Атињани. А Минијце који су после битке код Леуктре били изгнани из Орхомена од Тебанаца, довео је натраг у Беотију Филип, Аминтин син, како њих тако и Платејане. Кад је Александар опустошио град самих Тебанаца, Касандар, Антипатров син, након неколико година поново је утемељио Тебу⁵. Дакако, од свих помених најдуже је, како се чини, трајало изгнанство Платејана, а ипак ни оно није трајало дуже од два нараштаја. Међутим, Месењани су се потуцали ван Пелопонеза скоро три стотине година и за све то време очито се нису отпадили ни од једног од завичајних обичаја, нису заборавили ни свој дорски говор, него су баш они од Пелопонежана очували чак до наших дана најчистији облик дорског говора.

370. г.
ст. е.

28. Месењанима по повратку у почетку није претила никаква опасност од Лакедемоњана. Наиме, Лакедемоњани, спутани страхом од Тебанаца, отрпели су и кад се оснивала Месена и кад су се Аркађани ујединили у један град. Али чим је Фокидски или, како га још зову, Свети рат одвео Тебанце са Пелопонеза, у срца Лакедемоњана се поново вратила храброст те се више нису могли суздржавати да не потегну на Месењане. А Месењани су, потпомогнути и од Аргиваца и од Аркађана, одолевали у рату и затражили су и од Атињана да им помогну. Атињани нису пристали да заједно са њима нападну Лаконију, али су им обећали да ће им сами прискочити у помоћ уколико Лакедемоњани зарате и нападну Месенију. Напокон су Месењани склопили савез са Филипом, Аминтиним сином, и Македонцима; управо то их је, кажу, спречило да учествују у боју који су Хелени били код Херонеје. Но исто тако нису хтели ни да укрсте оружје са Хеленима. По Александровој смрти, када су по други пут Хелени устали да ратују против Македонаца, Месењани су такође учествовали у борби, као што сам већ раније испричао у опису Атике.¹ Међутим, нису се придружили Хеленима у борби против Гала, јер Клеоним и Лакедемоњани нису хтели да склопе са њима примирје.

Не дуго потом Месењани освојише Елиду које лукавством, које храброшћу. Већ у најстарије доба Елиђани су највише од свих Пелопонежана поштовали законе. Међутим, када је Филип, Аминтин син, нанео Хелади зло многим злоделима о којима се прича, подми-тио је такође и елидску управу, те су се тада први пут Елиђани обрели у странацким борбама и, како причају, латили се и оружја. После овога још су лакше могли да се међусобно гложе, јер је однос према Лакедемоњанима грађане расколио и ушли су у грађански рат. Сазнавши за то, Лакедемоњани су се spremали да помогну својим присталицама у Елиди. Док су се сврставали у чете и разврставали у водове, хиљаду одабраних Месењана са лаконским грбовима на штитовима², предухитривши их, бануше у Елиду. Како су угледали штитове,

355—347.
г. ст. е.

Елифани, који су пристајали уз Спартанце, понадали су се да им је стигла потпора па су пропустили војску у тврђаву. Продревши у град на поменути начин, Месењани су истерали присталице Лакедемоњана и поверили управу својим присташама. Збиља, ово је Хомерово ратно лукавство и Месењани су га очито опонашали у нужди, Хомер је, наиме, у *Илијади*³ испричао како је Патрокло на се навукао Ахилово оружје и како су варвари поверовали да их напада Ахил те су им се од страха челни редови помели. Хомер је изумео и друге ратне варке: како ноћу са хеленске стране две уходе наместо једне долазе Тројанцима, па затим како у Илион долази човек тобоже пребег, а у ствари да извиди непријатељске тајне. Па још и како је распоредио Тројанце, неспособне за борбу које због младости, које старости, да чувају бедем⁴, док су се борци у пуној снази нашли у околу пред Хеленима. Рањени Хелени му наоружавају борце, тако да ни они нису сасвим беспослени. Одиста, Хомерова домишљања су људима за све корисна.

29. Недуго после борбе у Елиди, Македонци и Деметрије, син Филипа Деметријевог сина, освојили су Месену.¹ Већ сам у свом излагању о Сикиону² изнео већину Персејевих злодела уперених што против самог Филипа, што против његовог сина Деметрија. А прича о освајању Месене гласи овако. Филип је био у беспарици и — требало је, наиме, пошто-пото да смогне новац — упутио је Деметрија са бродовима на Пелопонез. Деметрије је пристао у једној мртвој луци негде у Арголиди и одмах, из истих стопа, пречицама је повео војску на Месену. Поставивши као претходницу нешто лако наоружаних војника који су познавали пут за Итому, пре самог сванућа неопажено је прешао бедем на средокраћу града и врха Итоме. Када је свануло и када су становници постали свесни невоље која их је задесила, прво су посумњали да су наоружани Лакедемоњани провалили у град, тако да су из исконске мржње прегорније насрнули на уљезе. Али када су разабрали по опреми и говору да су то Македонци са Деметријем,

Филиповим сином, прожео их је страшни страх јер су имали у виду њихову извежбаност у ратовању и добру срећу која их је, видели су, служила у свим окршајима. Упркос томе, присуство велике опасности подстакло их је да испоље јунаштво веће од њихове снаге, а и у њиховим душама побудило је наду у срећнији исход, јер очито није им без божје наклоности пошло за руком да се после тако дугог времена врате на Пелопонез. Стога су Месењани из града срчано ударили на Македонце, а одозго их је тукла стража са акропоља. Но исто тако и срчани и прекаљени Македонци су се у почетку чврсто опирали, али преморени од пута, изложени у исти мах и нападима мушкарца и киши црепова и камења које су бацале жене, разбежаше се у неред. Већи број њих био је гурнут у провалије и изгинуо, пошто је на тој страни Итома веома окомита. Шачица се спасла бацивши оружје.

Месењани се по моме мишљењу у почетку нису придружили Ахајском савезу са следећег разлога. Пристали су чак непозвани да помогну Лакедемоњанима када је Пир, Еакидин син, завојштио на њих и због ове њихове услуге Спарта је отада према Месењанима водила мирољубиву политику. Стога нису желели да распирују непријатељство придружујући се савезу држава које су се отворено поставиле као најокорелији непријатељи Лакедемоњана. Али оно што није промакло ни мени, а још мање Месењанима, јесте да је и без приступања Месењана политика Ахајаца била уперена против Лакедемоњана. Међу Ахајцима је, наиме, био не баш незнатан део Аргиваца и Аркабана. Ипак, током времена и Месењани су приступили Ахајском савезу. Недуго потом Клеомен, син Леониде, Клеонимовог сина, освојио је у време примирја аркадски Мегалопол³. Од грађана који су се тада затекли у граду једни су изгинули кад је пао град, а Филопојмена, сина Краугида, и све који су се са њим повукли — збег Мегалопољана је, кажу, бројао више од две трећине грађана — прихватили су Месењани због старих услуга које су им Аркабани учинили још за време Аристомена, а и касније, кад су утемељили

Месену; тако су им се Месењани одужили. Како је уопште човекова судбина подложна променама! Јер божја промисао доделила је самим Месењанима да, узвративши добрим, спасу Аркађане и нешто још неочекиванije, да освоје Спарту: Месењани су се борили против Клеомена код Селасије и здружени са Аратом и Ахајцима освојили су Спарту⁴. Кад су се Лакедемонјани решили Клеомена, освојио се међу њима тиранин Маханида, а по његовој смрти избио је на врх опет тиранин, Набид. Како није плачкао само имовину људи, већ је харао и светилишта, закратко је згрнуо силно богатство помоћу кога је сакупио војску. Када је овај Набид заузео Месену, те исте ноћи стигао је Филопојмен са Мегалополјанима и тако је спартански тиранин одступио под окрићем мировног споразума. Али после овога Ахајци су, због нечега у завади са Месењанима, ударили на њих свим расположивим војним снагама и опустошили већи део Месеније. По други пут су се окупили хотећи да нападну Месенију пред саму жетву пшенице. На то Динократ, народни челник који је том приликом био изабран за војног заповедника, запосевши са војницима из града и четама суседа, који су им притекли у помоћ, све прилазе из Аркадије у Месенију, постигао је да Ликорта са својим четама одступи не остваривши ратни циљ. Када је Филопојмен са нешто коњаника стигао много касније од војске са Ликортом, није могао о њима ни речи дознати и тада су га Месењани, који су се борили са повољнијег положаја на узвишици, поразили и заробили живог. Касније, у опису Аркадије, испричаћу како је Филопојмен био заробљен и на који је начин умро.⁵ Месењани који су били виновници његове смрти били су кажњени и Месена се поново прикључила Ахајском савезу.

Све до овог места излагање ми је било усмерено на силне патње Месењана и на то како их је божја промисао развејала до на крај света, далеко од Пелопонеза, и поново их је спасла и вратила у постојбину. Пређимо сада на описивање саме Месеније и њених градова.

30. У наше време има у Месенији приморски град Абија¹, удаљен око двадесет стадија од Хојријске долине. Овај се град, веле, у старини звао Ира и био је један од седам градова које је, како је Хомер срочио у епу², Агамемнон обећао Ахилу. Када су Ахајци поразили Хила са Дорцима, причају Месењани, Абија, дадиља Глена, Херакловог сина, повукла се на Иру, ту се настанила и утемељила је Хераклово светилиште те јој је касније са тог разлога Кресфонт указао многе почести, а и граду је наденуо ново име по њој. У Абији има чувено Хераклово светилиште и још једно Асклепијево.

Фара³ је далеко од Абије седамдесет стадија и на том путу има извор слане воде. Цар Август је дао наредбу да се Месењани из Фаре припоје Лаконији. Како причају, оснивач града био је Фарис, син Хермеса и Филодамије, Данајеве кћери. Фарис није имао мушког потомка већ кћер Телегону. Хомер је у *Илијади*⁴ извео родослов њених потомака: близанце Кретона и Ортилоха имао је Диокле, који је и сам био син Ортилоха, Алфејевог сина. Међутим, изоставио је оно о Телегони. Наиме, по месењанском предању, она је била та која је Алфеју родила Ортилоха. У Фари сам чуо још и то да се Диоклу, после синова близанаца, родила кћер Антиклеја, а њени синови од оца Махаона, Асклепијевог сина, били су Никомах и Горгас. Антиклејини синови су остали у Фари и, када је Диокле умро, наследили су краљевство. Све до данас остала је у њих моћ да исцељују болештине и кљасте људе, а за узврат им у светилиште доносе жртве и заветне дарове. Фарани имају и храм Тихе (Среће) са древном култном статуом⁵. Од песника које знам, Хомер је први споменуо Тиху. Учинио је то у својој *Химни Деметри*⁶, набрајајући и друге Океанове кћери како се играју са Кором (Девојком), Деметрином кћерком, и Тиху такође као Океанову кћерку. Ти стихови гласе овако:

*Све смо, колико нас има, на ливади љубкој
Леукија, Фена, Мелобоса, Електџра, Јанџа,
Тиха и Окироја красна к'о круница цветна...*

Али није ништа рекао о томе да је ова богиња најмоћнија од богова у људском делању и животу и да располаже највећом снагом, као што је у *Илијади*⁷ приказао да су Атина и Енијо челнице ратника, да је Артемида страх и трепет за трудове у жена, а да се Афродита стара о браку. Међутим, о Тихи Хомер није додао ништа више. А Бупал⁸, вешт градитељ храмова и спретан вајар, који је Смирњанима извајао статуу Тихе, први је уметник за кога знамо да је представио богињу са полом на глави и са, како га Хелени зову, Амалтејиним рогом у руци.⁹ Тако је широко приказао делокруг ове богиње. Касније је и Пиндар срочио више тога о Тихи и баш он је богињи дао име Фереполија (Градоносица).

31. Мало даље од Фаре има свети гај Аполона Карнеја и у њему извор.¹ Фара је далеко од мора око шест стадија. На путу из Фаре ка унутрашњости Месеније, после осамдесет стадија, лежи град Турија², а Хомер је, кажу, овај град назвао Антејом. Август је Турију предао у посед Лакедемоњанима у Спарти. Против Августа, који је владао Римљанима, заратио је Антоније, такође родом Римљанин. Антонију су пришли како остали Хелени тако и Месењани, јер су Лакедемоњани пристали уз Августа. Због тога је Август казнио како Месењане тако и остале своје непријатеље у рату, једне у мањој, друге у већој мери. Туријци су сишли из свога града који се првобитно налазио на узвишењу и настанили су се у долини. Ипак нису сасвим напустили горњи град, него још има рушевина бедема и светилиште такозване Сиријске богиње. Поред града у долини протиче река именом Арис.

Унутра на копну је село Калама³ и место Лимна. У њему је светилиште Артемиде Лимнатиде⁴ (језерске богиње), где је, кажу, Телекла, спартанског краља, задесила смрт. На путу из Турије у правцу Аркадије су Памисова врела⁵; крај њих се лече мала деца.

Од врела пут скреће улево и после око четрдесетак стадија под Итомом лежи град Месена. Град не окружује само Итома већ делове града према Памису и

планина Ева. Ова је планина, веле, добила име јер је на њој бакхички поклик *еиоџ* први пут кликнуо сам Дионис, а заједно са њим и његове пратиље. Месену опасује бедем⁶. Цео опсег бедема изидан је од камена, а на њему су дограђене куле и круниште. Ја нисам видео ни зидине Вавилона ни Мемнонов бедем у персијској Суси, нити сам чуо нешто о томе од очевидаца. Међутим, и од бедема у Амбросу у Фокиди, и од оних у Бизантију и Роду — а то су изванредно утврђена места — овај месенски бедем је тврђи. На градском тргу Месењани имају статуу Зевса Сотера (Спаситеља) и Арсинојин кладенац. Овај је кладенац добио име по Леукиповој кћери, а вода му дотиче из извора именом Клепсида. Ту су два божја светилишта: једно је Посејдоново, а друго Афродитино; оно што превасходно заслужује да се спомене јесте статуа Мајке богова од парског мермера, Дамофонов рад. Тај је Дамофонт веома пажљиво дотерао, кад се расточила, слоновачу на Зевсовој статуи у Олимпији. Стога су му Елићани указали почести. Дамофонтovo је дело такође и такозвана Лафрија у Месени. У Месењана је њен култ установљен са овог разлога. Артемида је у Калидоњана — а њу су највише поштовали од богова — имала култно име Лафрија⁷. Месењани који су од Атињана примили Наупакт — у то су време, наиме, били у непосредном суседству Етолије — преузели су њено име од Калидоњана. На другом њу месту описати ову статуу. Име Лафрија допрло је само до Месењана и Патрана у Ахаји, док Артемиду Ефешку⁸ поштују и сви градови, а и појединци јој указују највеће поштовање мимо све друге богове. Разлог за то је по мом мишљењу и слава Амазонки, које су према предању поставиле ту статуу, као и то што је ово светилиште саграђено у најдревнија времена. Уз све то, следеће три чињенице допринеле су њеној слави: храм који величином засењује све људске грађевине, сјај града Ефеса и знаменитост богиње у њему.

Месењани су саградили и Илитијин храм са каменом статуом богиње, а у близини је и мегарон курета, где се приносе на жртву све врсте животиња: започев-

ши, наиме, од говеда и коза, прелазе и на птице, бацајући их у пламен. Месењани такође имају свето Деметрино светилиште, и статуе Диоскура који носе Леукипове кћери. Већ сам у опису који је претходио овоме⁹ испричао како Месењани својатају Тиндарејеве синове и тврде да не припадају Лакедемоњанима већ њима. Асклепијево светилиште има највише статуа и то веома вредних да се виде. Осим статуа бога и његових синова, осим статуа Аполона, муза и Херакла, извајани су ту град Теба, Епаминонда, Клеомидов син, Тиха и Артемида Фосфорос (Светлосница). Камене статуе им је израдио Дамофонт — ја не знам ни за једног месењанског знаменитог вајара осим њега — а Епаминондина статуа је од гвожђа и рад је другог вајара, није његова. Ту је и храм Месене, Триопине кћери, са култном статуом од злата и парског мермера. У стражњем делу храма има слика оних који су краљевали у Месени: из времена пре најезде дорске војске на Пелопонез, ту су Афареј са својим синовима, после повратка Хераклида Кресфонт, такође вођа дорске силе, а од краљева који су пребивали у Пилу Нестор са Трасимедом и Антихолом. Ова двојица су издвојени од осталих Несторових синова због свога старештва и што су учествовали у походу на Троју. Ту је и Леукип, Афарејев брат, па Жилаејра и Феба, а са њима и Арсиноја. Насликан је и Асклепије, по месењанском предању Арсинојин син, затим Махаон и Подалирије, пошто су и они учествовали у рату против Илиона. Ове је слике насликао Омфалион¹⁰, ученик Никије, Никомедовог сина. Неки опет веле да је био роб у Никији-ној кући и његов милосник.

32. Оно што се у Месењана зове *hierothesion* садржи статуе свих богова које поштују Хелени, а и бронзану статуу Епаминонде. Ту су постављени и старински трonoшии; Хомер за њих каже „који ватре још видели нису”.¹ Статуе у гимназију уметничка су дела египатских уметника. То су Хермес, Херакле и Тезеј. У свих Хелена ушло је у обичај, а сада већ и у многих варвара, да се ова божанства поштују у гимназијама и палестрама

(рвалиштима)... Етида² је, открио сам, био од мене старији, богатством је стекао утицај, а Месењани га поштују као хероја. Има Месењана који су тврдили да је Етида додуше имао силно богатство, али да на стели није представљен он, већ његов предак, истоимењак. Старији Етида је, кажу, заповедао Месењанима оне ноћи кад је изненада Деметрије, Филипов син, неопажено са војском ушао у њихов град³.

Ту је и Аристоменова гробница. Говоре да није празна, међутим, када сам питао на који су начин и одакле пренели његове кости, одговорили су да су их допремили са Рода и да им је сам бог из Делфа тако наредио. Уз то су ме такође обавестили какве све обреде врше над тим гробом. Бика кога ваља принети на жртву доведу до гроба и привежу га за стуб који стоји на гробу. Пошто је бик пустопахан и несвикнут на узлове, неће стајати мирно. Помери ли стуб док се пропиње и бесни, за Месењане је добро знамење, али ако се стуб не помери, тај им знамен предсказује несрећу. Стало им је нарочито до тога да је Аристомен, премда више није био међу живима, учествовао у битки код Леуктре⁴; помагао је, веле, Тебанцима и био је најзаслужнији за пораз Лакедемоњана. Знам да су халдејски и индијски мудраци били први који су тврдили да је човекова душа бесмртна; поверовали су им и неки Хелени, а нарочито Платон, Аристонов син. Ако су сви спремни да то прихвате, онда се не може порећи ни то да је мржња на Лакедемоњане заувек била уврежена у Аристоменовој души. Оно што сам ја лично чуо у Теби чини месењанско предање прилично вероватним, премда се у сваком погледу не слаже са њим. Тебанци веле да су пред саму битку код Леуктре разаслали посланике у разна пророчишта а и богу у Лебадеји да траже савет. Спomiњу се пророчанства и Исменијског и Птојског Аполона, уз то и пророчанства добијена у Аби и у Делфима; Трофоније је одговорио у хексаметру:

Пре но на дуцмане срнеџе койљем, диџниџе шрофеј,
сјоменик шџиџиџом украсиџе, мојим који у храму

371. г.
ст. е.

*моме Месењанин жеситоки бојник, бац Аристомен
иосишви. Крвнику ја ћу щитишћоносне сайириш чейе.*

Чим је стигао одговор пророчишта, Епаминонда је, кажу, салетао молбама Ксенократа, те он пошаље људе по Аристоменов штит и начини од њега победни споменик на месту одакле ће морати пасти у очи Лакедемоњанима. Некима од њих, који су штит видели у Лебадеји у време мира, био је познат, а сви остали су по чувењу знали за њега. Када је победа припала Тебанцима, одмах су вратили Трофонију заветни дар. На стадиону⁵ у Месени има и Аристоменова бронзана статуа. Недалеко од позоришта је Серапидово и Изидино светилиште.

33. На путу који води на врх Итоме, а то је месенски акропољ, има извор Клепсида¹. Премда пун добре воље, човек просто није у стању да поброји све оне људе који тврде да је Зевс рођен и одгојен баш у њих. Тако и Месењани такође имају такав мит, јер је бог, они такође тврде, био одгојен у њих, а дадиље су му биле Итома и Неда: по Неди је добила име река, а друга нимфа Итома дала је име планини. Ове су нимфе, причају, овде окупале Зевса, кад су га курети из страха од његовог оца украли, и извор је добио име по крађи курета. Свакога дана са овог извора носе воду у светилиште Зевса Итомате (бога Итоме). Зевсова статуа је Агеладин рад² и првобитно је била израђена за Месењане који су се настанили у Наупакту. Свештеник који се бира сваке године чува ову статую у својој кући. Сваке године светкују и празник Итомеје, а у старини су приређивали и музичко надметање. То се да закључити како по другим изворима тако и по Еумеловим стиховима. Срочио је, наиме и ове стихове у *Химни за свечани ойход на Делу*:

*Збиља, муза је иштомском боју у вољу ушла
с кишаром звонком у руци и сандалом лаком на нози.*

Дакле, ове је стихове, како ми се чини, срочио зато што је знао да приређују и музичко надметање.

На аркадском путу који води у Мегалопољ код капије стоји Хермес у атичком стилу. Атињани, наиме, имају четвртасти облик за херме, а од њих су то примили остали. Пошто си се спустио од капије тридесет стадија, угледаћеш ток Балире³. Река је, кажу, добила име зато што је ту Тамирид одбацио (*ballein*) лиру после свог слепила; он је био син Филамона и нимфе Аргиопе; а Аргиопа је првобитно живела на Парнасу, а кад јој се зачело чедо под пасом, преселила се, кажу, Одришанима, јер Филамон није хтео да је одведе својој кући. Због тога Тамирида називају и Одришанином и Трачанином. Леукасија и Амфит своје токове сједињују у један.

Чим пређеш ове реке, ту ти је такозвана Стениклерска долина; Стениклер је, причају, био херој. Наспрам долине има место, негдашња Ехалија а у моје време гај Карнасиј, густо обрастао кипарисом.⁴ Ту има статуа богова: Аполон Карнеј, Хагна (Света) и Хермес који носи овна. Хагна је култно име Коре (Девојке), Деметрине кћери. Вода избија из извора поред саме статуе. Обреди Великих богиња — овде у Карнејевом гају врше такође и њихов тајни обред посвећења — нек остану за мене света неизрецива тајна. По светости, ове мистерије стављам одмах иза елеусинских. Но сан ми није забранио и да свима испричам како се овде чувају и бронзана урна, коју је нашао аргивски војсковођа, и кости Еурита, Меланејевог сина. Поред Карнасија протиче река Харадар и пошто наставиш још око осам стадија улево, угледаћеш градиште Анданије⁵. Водичи се слажу да је град добио име по жени Анданији, међутим, ништа не могу рећи ни о њеним родитељима ни о мужу. На путу из Анданије у Кипарисију лежи такозвана Полихна и туда теку реке Електра и Кој. Можда би се могло причати и неко предање о Електри, Атлантовој кћери и о Коју, Летином оцу, али исто тако Електра и Кој су, можебити, овде домаћи хероји.

Кад пребете Електру, стићи ћете до извора који зову Ахаја и до градишта Дорија⁶. Хомер је испричао да је Тамирида ту у Дорију стигла несрећа, јер се хвалио да чак може натпевати саме музе. Продик из Фокеје — ако је спев *Минијада* одиста његов⁷ — прича да је Тамирида стигла казна у Хаду јер се охолио над музама. По моме мишљењу, Тамирид је од болести изгубио очни вид, исто што је касније задесило и Хомера. Међутим, Хомер је наставио своје стихотворство током целог живота и није подлегао несрећи, док се Тамирид због несреће која га је погодила сасвим оканио песме.

34. Од Месене до ушћа Памиса пут је дуг осамдесет стадија, а Памис протиче кроз обрабена поља, бистар је и плован узводно до неких десетак стадија од мора. Морска риба залази у њега узводно нарочито с пролећа. Исто тако рибе залазе и у Рајну и у Меандар. Највише рибе плива уз ток Ахелоја који се улива наспрамно Ехинадским острвима. Међутим, рибе које улазе и пливају уз ток Памиса сасвим су друге врсте, јер улазе у бистру, а не у муљевиту воду нетом поменутих река. Наиме, ципли, с обзиром на то да спадају међу рибе из муља, воле мутније реке. Хеленске реке немају особину да хране немани опасне за људе као Инд, или египатски Нил, Рајна, Дунав, Еуфрат и Фасид. Ове реке одиста хране немани, најстрашније људождере, сличне сомовима у Херму и Меандру, али им је кожа и загаситија и чвршћа. У том погледу сомови заостају за овима. И Инд и Нил имају крокодиле, а Нил има и коње који за људе не представљају мању опасност од крокодила. Хеленске реке не крију у себи звери за људе погубне, а што се тиче морских паса у Аоју, који протиче кроз теспротски Епир, они нису речне животиње, већ су долутали из мора.

Корона је град на десној страни Памиса, украј мора, подно планине Матије¹. На овом путу има поред мора место које је, како верују, посвећено Иноји. Овде је, наиме, изашла, како веле, из мора већ као призната богиња, и названа Леукотејом уместо Иноје. У истом

правцу, нешто мало даље, улива се у море река Бијант. Име је добила, причају, по Бијанту, Амиаоном сину. Дублина Платанистон далеко је од пута двадесет стадија, а вода истиче из широког шупљег платана. Шупљина у дрвету сасвим је налик на омању пећину и отуда питка вода отиче у Корону. Древно име овога града било је Епеја, а када су Тебанци поново вратили Месењане на Пелопонез, Епимелид, кога су послали као утемељитеља, назвао га је, веле, Коронејом јер је био из Коронеје у Беотији. Међутим, Месењани од почетка нису правилно изговарали име града, штавише, њихов погрешан изговор сасвим је временом преовладао. У другом предању наводи се и овај разлог: копајући темеље за бедеме, нашли су бронзани венац. Од богова у овом месту храм имају Артемида, коју зову Пајдотрофос (дечја хранитељка), Дионис и Асклепије. Статуе Асклепија и Диониса су камене, а на тргу је израбена бронзана статуа Зевса Сотера (Спасиоца). Статуа Атене са венцем у руци такође је бронзана и налази се на акропољу под отвореним небом. Видео сам и Епимелидову гробницу. Не знам зашто пристаниште зову Ахајска лука.

На удаљености од око осамдесетак стадија од Короне поред мора ти је Аполоново светилиште, које ужива поштовање јер је, по месењанском предању, веома старо, а бог лечи болести. Аполона зову Коринт². Његова култна статуа је дрвена, а статуа Аполона Аргеоте је бронзана. Поставили су је као заветни дар, како веле, Аргонаути. У суседству Короне је град Колониди. Његови житељи кажу да нису Месењани и тврде да их је Колен довео из Атике, а Колену је у нову насеобину путовоћа била, како је пророчанство предвидело, птица — чуперкаста шева. Природно, било је неминовно да временом усвоје и говор и обичаје Дораца. Град Колониди лежи на узвишењу недалеко од мора. Асињани³ су се првобитно граничили са Ликорејанима и пребивали су на Парнасу. Добили су име Дриопи, које су очували и по доласку на Пелопонез, по хероју који им је утемељио град. Касније у трећем колену, док је Филант био

на престолу, у боју против Херакла били су побеђени и као заветни дар Аполону били су дотерани у Делфе. А када су дотерани на Пелопонез, бог је, наиме, тако Хераклу пророчанством наредио, прво су се настанили у Асини, крај Хермиона, и пошто су их одатле избацили Аргивци, настанили су се у Месенији уз допуштење Лакедемоњана. Када су након извесног времена Месењани добили натраг своју отаџбину, они нису протерали Дриопе из Асине. А сами Асињани о себи причају следеће предање. Признају да их је Херакле надбио у боју и да им је освојио град на Парнасу, али одбацују да су били претворени у робље и дотерани у Аполоново светилиште, него су, кажу, када је Херакле освојио градски бедем, напустили свој град и склонили се по збеговима на парнаским висовима. Одатле су се касније спустили лабама на Пелопонез, где су нашли уточиште код Еуристеја. А Еуристеј им је дао Асину у Арголиди да се у њој настане, пошто је са Хераклом био у непријатељству. Од свих Дриопа само се Асињани све до наших дана диче својим именом, сасвим супротно Еубејанима, становницима Стира. Ови Стиријци су такође старином Дриопи, али од оних који нису учествовали у боју против Херакла, јер су пребивали подаље од града. Но становницима Стира је испод достојанства да се зову Дриопима, као што се и житељи Делфа жацају од имена Фокићани. Међутим, Асињани и надасве воле да их зову Дриопима и своја најсветија светилишта очито су саградили у сећање на она давно утемељена на Парнасу. Имају, наиме, и Аполонов храм и светилиште Дриопа са дрвеном култном статуом. Сваке године светкују Дриопове тајне обреде посвећења и тврде за њега да је Аполонов син. Град им лежи украј мора баш као и негдашња Асина у Арголиди. Од Колонида до Асине дужина пута износи четрдесет стадија, а исто толико има и до места по имену Акрита⁴. Рт Акрита залази у море и пред њим лежи ненастањено острво Тегануса. За Акритом следи лука Феникеј (Гримизна) и у близини рта су острва Енусе.

35. У време док се још није окупила војска за поход на Троју, а и током рата са Илионом Мотона¹ се звала Педас. Касније је, Мотоњани причају, град променио име назвавши се по Енејевој кћерки. Предање гласи да се Енеју, Портаоновом сину, пошто је после пада Илиона дошао са Диомедом на Пелопонез, од иноче родила кћи Мотона. Али, како ја мислим, име овог месту дала је хрид Мотона. То је она хрид која им ствара и луку. Њен гребен, који се пружа под водом, лабама је сузио улаз у луку и истовремено се као лукобран испречио пред таласима који надлазе из морских дубина. Већ сам у претходном поглављу испричао² да су Лакедемоњани дали Мотону Науплијцима, који су за време владавине Дамократиде у Аргу због своје лаконофилије били протерани, и да је по повратку Месењана положај Науплијаца остао непромењен. А Науплијци су, по моме мишљењу, били старином Египћани који су заједно са Данајем доједрили преко мора у Арголиду и потом их је у трећем колену Науплије, Амимонин син, населио у Науплију. Цар Трајан је подарио Мотоњанима право грађанске слободе и самосталност у управи градом. У давнијој прошлости од месењаског живља у приморским крајевима само је Мотоњане задесила оваква несрећа. Епир у Теспротиди упропастило је безвлашће. Наиме, Деидамија, Пирова кћи, није имала потомака и на самрти поверила је народу да управља државом. Она је била кћи Пира, Птолемејевог сина, који је био син Александра, Пировог сина. А о Пиру, Еакидином сину³, известио сам већ пре овога у атинској повести. Картагинанин Прокле уистину је ценио више Александра, Филиповог сина, због добре среће и подвига сјајних, али је при том истицао да је Пир ипак боље умео да распореди пешадију и коњицу, да смисли против непријатеља ратне варке и лукавства. Када су краљеви престали да владају Епирцима, народ се сасвим распојасао, отказао је послушност градској управи и Илири, који су живели на обали Јонског мора северно од Епира, потчинили су их у једном налету. Колико ја бар знам, демократија није унапредила ниједан други народ осим Атињана

који су захваљујући баш њој далеко испредњачили. Себи својственом умношћу надишли су сав хеленски свет, и најнезнатније су кршили постојеће законе. А Илири, окусивши сласт власти и ваздан жедни да је проширују, изграднили су себи бродовље, пљачкали су све на које би се намерили и, доједривши до мотонске обале, усидрили су се онде тобоже са пријатељским намерама. Послали су скоротечу у Мотону и тражили да им на бродове Мотоњани донесу вино. Дошло је мало њих са вином и Илири су све купили по цени коју су Мотоњани одредили, а и сами су им понешто продали из свог товара. Пошто је сутрадан из Мотоне дошло више људи, Илири су и њима такође уприличили добру зараду. Напокон и мушкарци и жене сишли су до бродова да продају вино и да са варварима размењују робу. На то су Илири дрским препадом похватили многе мушкарце и још више жена. Пошто су их натоварили на бродове, одједрили су пут Јонског мора оставивши Мотону без становништва.

У Мотони има храм Атене Анемотиде (госпе ветрова). Статуу је, причају, као свој заветни дар поставио и богињи наденуо име Диомед. Наиме, нешто јачи ветрови пустошили су овај крај дувајући у незгодно годишње доба. Када се Диомед помолио Атени, надаље им никаква штета и невоља од ветра није задесила земљу. Ту је такође Артемидино светилиште са бунаром чија је вода, измешана са смолом, наоко сасвим налик на мирисно уље из Кизика⁴. А вода може да поприми сваку боју или мирис. Најплавља вода коју сам ја видео је у Термопилима, али не сва, већ само она која дотиче у купалиште које мештани зову Женски лонци⁵. Црвену пак воду, која нимало не заостаје за бојом крви, има хебрејска земља поред града Јопе. Вода је на морској обали и о њој мештани причају предање да је Персеј, убивши морску неман којој је Кефејева кћи била изложена, у овом извору спрао са себе њену крв. Из личног искуства знам за извор у Астиру из кога избија црна вода. Астир лежи наспрам Лезба и то је топла бања у такозваном Атарнеју. А Атарнеј је место које су Хијани као награду доби-

ли од персијског цара⁶ зато што су му предали Лиђанина Пактију, који се као прибегао ставио под њихово окриље. Ова вода одиста има црну боју, а повише Рима, с ону страну реке коју зову Анион⁷, има бела вода. Како загази у њу, човека намах пресече студен и изазове у њега дрхтавицу, а пошто он за кратко издржи у њој, загрева га као најватренији мелем. Све сам ове изворе, који показују необично и чудесно својство, лично видео. Оне мање необичне воде нећу спомињати, премда сам и њих видео. Није баш нарочито чудо наићи на слану или киселу воду, али има и две воде другачијег укуса. Једна у Карији, у такозваној Белој долини, поред села именом Даскилу Коме, топла је и за пиће слаба од млека. Такође знам да је Херодот⁸ рекао да се у реку Хипанију улива поток горке воде. Па како да не узмемо његове речи као истините када је такође у наше доба у Дикеархији⁹ у области Тирењана откривена топла вода тако кисела да је чак олово — истицала је, наиме, кроз оловну цев — изјела за неколико година.

36. Од Мотоне до рта Корифасија¹ пут је дуг око стотину стадија. На овом рту лежи Пил. Њега је основао Пил, Клесонов син, доведши из Мегариде, која је у то доба била у њиховој власти, Лелеге. Али није дуго благаовао у овом граду јер га је избацио Нелеј са Пелазгима из Јолка; отишавши у суседну земљу, Пил је освојио Пил у Елиди. А Нелеј завладавши као краљ уздигао је Пил до тако велике моћи и угледа да је Хомер у својим еповима² Пил назвао Нелејевим градом. У овом месту има светилиште Атене са кулtnим именом Корифасија и здање које зову Несторовом кућом; ту је и Нестор представљен на слици. Несторова гробница је у граду, а мало даље од Пила је, кажу, и Трасимедова гробница. Има и једна пећина у граду³. У њој су, vele, биле држане Несторове, а пре њега и Нелејеве краве. Те су краве по свој прилици биле тесалске пасмине и у давнини су припадале Ификлу, Протесилајевом оцу. Нелеј је, наиме, од просаца захтевао да му као невестински дар кћерки дају ове краве и ради њих је Мелампод, чинећи услугу брату Бијанту, дошао у Тесалију. А

Ификлови говедари су га свезали, но краве је ипак добио као награду за пророчанство које је изрекао Ификлу на његов захтев. Уистину, људи тога доба настојали су да прикупе такво благо, као крда коња или говеда, ако је стварно и Нелеј пожелео да се домогне Ификлових крава, а Хераклу је због чувених крава у Иберији заповедио Еуристеј да догна Герионово крдо. Очито је Ерик, који је у то време господарио Сицилијом, пожелео ове краве из Еритеје тако жарко да се и порвао са Хераклом, ставивши за награду победнику своје краљевство према овим кравама. Хомер такође каже у *Илијади*⁴ да је Ифидамант, Антеноров син, као првину дара невестинског поклатио тасту стотину крава. Сви поменути примери говоре у прилог мојој изјави да су ондашњи људи највише уживали у говедима. А Нелејево су краве, по моме мишљењу, углавном пасле с ону страну границе, јер је пилско подручје цело песковито и не може да обезбеди говедима довољно испаше. И за ово ми је Хомер сведок јер, кад спомене Нестора, сваки пут дода да је он „краљ песковитог Пила”.

Острво Сфактерија⁵ лежи пред луком, као што и Ренеја лежи пред сидриштем Дејана. Очито људске судбине обасјају славом и до тада непозната места. Наиме, и Кафереј на Еубеји прочуо се откад је ту на повратку из Илиона буре задесила Агамемнона и Хелене под његовим заповедништвом. И за Пситалију крај Саламине знамо зато што су ту били уништени Међани. Тако је исто и лакедемонска коб Сфактерију учинила славном широм света, а Атињани су у спомен догађаја на Сфактерији поставили на Акропољу бронзану статуу Нике (Победе).

Кад из Пила стигнете у Кипарисију⁶, видите подно града у близини мора извор. Вода је, предање гласи, потекла Дионису пошто је тирсом ударио о тле и стога се извор зове Дионисијада. У Кипарисији има Аполоново светилиште и једно Атенино којој је култно име Кипарисија. У такозваном Аулону (Долу) има храм Асклепија Аулонија са култном статуом. Кроз Аулон протиче река Неда и размеђује Месенију од Елиде.

ПЕТА КЊИГА

ЕЛИДА

1. Сви Хелени који тврде да Пелопонез има само пет делова, не више, морају се сложити да у Аркадији пребивају Елиђани и Аркађани, да други део припада Ахајцима, а преостала три дела Дорцима. Од племена која настањују Пелопонез, Аркађани и Ахајци су старинци.¹ Ахајце су из њихове постојбине протерали Дорци, али се они нису повукли са Пелопонеза, већ су, протеравши Јоњане, запосели област која се у старини звала Егијал, а сада се по овим Ахајцима зове Ахаја; Аркађани су пак од старине до данашњег дана остали на земљи коју су настањивали. Остали делови Пелопонеза припадају досељеницима. Најскорашњији Пелопонезани су данашњи Коринђани, а откада су од римског цара добили земљу па до мога доба има двесто седамнаест година. Што се тиче Дриопа и Дораца, први су пристигли на Пелопонез са Парнаса, а Дорци са Ете.

Елиђани су, како знамо, прешли из Калидона и других крајева Етолије. О њиховој још старијој прошлости открио сам следећа предања. Први је, кажу, краљевао у овој области Аетлије, син Зевса и Протогеније, Деукалионове кћери, а од Аетлија се родио Ендимион. Овога Ендимиона замиловала је, причају, Селена (Месец) и родила му је педесет кћери². Међутим, други причају, што је дакако вероватније, да се Ендимион оженио Астеродијом — трећи опет Хромијом, кћерком Итона, Амфиктионовог сина, а четврти наводе Хиперипу, Аркадову кћер — и да је, кажу, изродио Пеона, Епеја и Етола, а после ових и кћер Еуркиду. Ендимион

44. г.
ст. е.

је за своје синове у Олимпији приредио утакмицу у трчању за краљевство. Победио је и задобио краљевину Епеј, а његови поданици су се тада први пут прозвали Епејцима. Од његове браће Етол је, веле, остао у земљи, а Пеон је, озлојеђен због пораза, отишао што је даље могао у изгнанство, и тако је област с ону страну реке Аксија понела по њему име Пеонија. О Ендимионовој смрти не причају исто предање становници Хераклеје код Милета и Елибани: док Елибани показују Ендимионову гробницу, становници Хераклеје причају да се он повукао на планину Латмон, поштују га и на Латмону је његово светилиште³. Епеју, који се оженио Анаксиројом, Короновом кћерком, родила се кћер Хирмина, али није имао мушког порода. За Епејева краљевања збило се још и ово. Еномаја, Алксионовог сина — а према ономе што су срочили песници и према народном предању Арејевог сина — дакле, овог Еномаја, који је господарио облашћу такозване Писе, свргао је Лиџанин Пелоп по доласку из Азије. По Еномајевој смрти, Пелоп је загосподарио и Писом и, отцепивши је од Епејеве земље, Олимпијом, која је била област у суседству Писе. Пелоп је први на Пелопонезу, причали су Елибани, подигао Хермесу храм и принео богу жртве паљенице, хотећи да одврати од себе срџбу бога због Миртилове смрти.

Етолу, који је краљевао после Епеја, запало је да оде у изгнанство са Пелопонеза јер су га Апидови синови осудили због нехотичног убиства.⁴ Етол је, наиме, на играма приређеним у част Азана прегазио колима и убио Апида, Јасоновог сина, из Палантија у Аркадији. По Етолу, Ендимионовом сину, добили су име житељи око Ахелоја, када је утекао у ту област на копну, а краљевство Епејана задобио је Елеј, син Еурикиде, Ендимионове кћери — нека верује ко хоће — од оца Посејдона. Становништво је променило име и, наместо Епејци, добише по Елеју данашње име Елибани.

Елеј је имао сина Аугију. Они који ките и величају Аугијину историју, окренувши име Елеј, тврде да је Аугија Хелијев син (Сунца). Овај је Аугија имао толико говеда и коза да је готово већи део његове земље остајао

необрађен јер је био закрчен сточном балегом. Стога је наговорио Херакла, било под нагодбом да му преда део Елиде, било за неку другу награду, да му очисти земљу од балеге. Херакле је извршио и овај задатак скренувши ток реке Менија и управивши га на балегу. Међутим, пошто је овај задатак извршио довитљивошћу а не трудом, Аугија је одбио да му преда награду и протерао је из земље и Филеја, старијег од својих синова, јер се супротставио оцу рекавши да се огрешио о свога добротинитеља. Аугија је и друго припремао да одбије Херакла, уколико би овај напао Елиду, а предобио је за савез Акторове синове и Амаринкеја. Амаринкеј је и иначе био изврстан ратник, а имао је и оца Питија, старином Тесалца, који је из Тесалије дошао у Елиду. Стога је Аугија са Амаринкејем такође поделио управу у Елиди, а Актор и његови синови, који су били пореклом домороци, добили су део краљевства. Акторов је отац, наиме, био Форбант, Лапитов син, а мајка му је била Хирмина, Епејева кћи. По њој је Актор утемељио у Елиди град Хирмину.

2. У рату са Аугијом Херакле није извршио ниједно сјајно дело; наиме, Акторови су синови били у цвету младости и мужевне храбрости, и сваки пут би натерали у бег Хераклове савезничке чете, све док Коринћани нису прогласили Свети истамски мир¹, и тако су Акторови синови кренули на Истамске игре као изасланици-гледаоци. Херакле их је дочекао у заседи у Клеони и побио. Пошто је виновник овог убиства остао непознат, Молина је усмерила све своје моћи да открије крвника својих синова. Чим је открила ко је тај, Елибани су одмах затражили од Аргиваца крварину; Херакле је, наиме, тада боравио баш у Тирингу. Како им Аргивци нису дали задовољење, Елибани су предузели други корак: захтевали су од Коринћана да аргивском живљу сасвим ускрате учешће на Истамским играма. Пошто је ово такође омануло, Молина је, веле, бацила клетву на своје суграђане ако не одбију да учествују на Истамским играма. Молинину клетву памте и поштују све до

данаšnjег дана и ниједан такмичар Елићанин не учествује на истамском такмичењу. Постоје још два предања која се разликују од овог нетом поменутог. Прво од њих прича како је Кипсел, коринтски тиранин, као заветни дар Зевсу у Олимпији поставио златну статуу²; пошто је Кипсел умро пре но што је на статуи било урезано његово име, Коринћани замолише Елићане да им дозволе да у име државе на статуи урежу име Коринта, али нису добили дозволу. Разјарени на Елићане, поручили су им да се клоне Истамских игара. Али како би сами Коринћани могли учествовати на такмичењима у Олимпији да су Елићани мимо своје воље били одстрањени са Истамских игара? Друго предање гласи како су Пролај, човек виђен међу Елићанима, и његова жена Лисипа изродили два сина, Филанта и Лампа. Ови су дечаци дошли на Истамске игре да се огледају у панкратији за дечаке, а један, богме, и у рвању. Међутим, пре него што су изашли на такмичење њихови ривали су их задавили, или на неки други начин уклонили. Тако су на Елићанима, ако драговољно не одбијају учешће на Истамским играма, остале Лисипине клетве. Ово је предање очито још једна бесмислица. Елићанин Тимон је, наиме, однео победу у пентатлону (петобоју) на хеленским играма и у Олимпији се налази и статуа са његовим ликом³. На њој натпис у елегичком дистиху наводи колико је све венаца Тимон освојио, као и разлог са кога није освојио награду на Истамским играма; дакле, овај дистих каже:

*Брани му, раздор збој смрти двојице Молионида,
њихова сивравична коб, Сизифу и крај да је.*

3. О овоме толико. А Херакле је касније освојио и похарао Елиду, сакупивши војску од Аргиваца, Тебанаца и Аркаћана. Елићанима су притекли у помоћ становници Пила у Елиди и Пишани. Пићане је Херакле казнио, међутим пророчанство из Делфа учинило је да се уздржи од напада на Пишане, а гласило је овако:

Бабо се сџара о Писи, а ја о Пићоји у шћили.

То пророчанство је без сумње донело Пишанима спасење. Херакле је предао и подручје Елиде и све остало Филеју, више из поштовања према њему него по својој вољи; допустио му је да задржи заробљенике и да Аугија остане некажњен. Међутим, како им је земља остала без мушкараца у пуној снази, Елићанке се, како се прича, помолише Атени да им подари да зачну чим легну са мужевима. Богиња им је молитву услишила те утемељише светилиште Атене са култним именом Мајка¹. И жене и њихови мужеви осетише велику сласт у љубавном сједињењу те наденуше на своме наречју и месту на коме су се први пут сјединили име Бади (Слатко), и речи која поред њега тече име Бади вода (Слатка вода).

Пошто је довео у ред прилике у Елиди, Филеј се вратио у Дулихију², Аугију, који је зашао у дубоку старост, задесила је смрт, а краљевину Елиду наследио је Агастен, Аугијин син, затим Амфимах па Талпије. Наиме, Акторови синови, који су довели себи у кућу као невесте сестре близнакиње, кћери Дексамена, који је у Олену био краљ, родише синове; првome се од Теронике роди Амфимах, а Еуриту се од Терефоне роди Талпије. Међутим, ни сам Амаринкеј као ни његов син Диор нису остали обични грађани. Ово је наравно назначио и Хомер у *Каћалоју Елићана*³, рекавши да целокупно њихово бродовље износи четрдесет лаба, да је половина од тога под заповедништвом Амфимаха и Талпија, а да од преосталих двадесет једној десетини заповеда Диор, Амаринкејев син, а другој Поликсен, Агастенов син. Пошто се жив и здрав вратио из Троје, Поликсену се родио син Амфимах — Поликсен је, по моме мишљењу, наденуо име сину из пријатељства према Ктеатовом сину Амфимаху, који је погинуо у Илиону — а Амфимаху Елеј. Кад је у Елиди краљевао Елеј, почне се окупљати под заповедништвом Аристомахових синова дорска војска за повратак на Пелопонез. Њиховим краљевима стиже овакво пророчанство: да себи за путовању на по-

вратку поставе трооког. Док су они били у недоумици како да схвате упутства пророчанства, сусретне их човек који је гонио мазгу Њораву на једно око. Кресфонт је схватио да је то човек на кога се односи пророчанство те га тако Дорци примиши у своје редове. Он их је посаветовао да се бродовљем спусте на Пелопонез и да не покушавају да се са пешадијом пребацују преко Истма (Превлаке). Дакле, овако их је посаветовао, а уз то им је и показивао пут у пловидби од Наупакта до Моликрија. За узврат Дорци су пристали да му на његов захтев поклоне Елиду. Овај је човек био Оксил, син Хемона, Тоантовог сина; а Тоант је био тај који је Атрејевим синовима помогао да освоје Пријамово краљевство. Од Тоанта до Етола, Ендимионовог сина, има шест колена. Хераклиди су и иначе били сродници краљева у Етолији, а мајка Тоанта, Андремоновог сина, и мати Хила, Херакловог сина, бејаху сестре. Оксилу је баш у то време запало да као изгнаник напусти Етолију; завитлао је, наиме, диск, па је, веле, промашио мету и убио човека; човек усмрћен Оксировим диском био је по некима Оксиров брат Термион, а по другима Алкидак, Скопијев син.

4. За Оксила се приповеда и следеће: подозревао је на Аристомахове синове да, пошто виде како је плодна и широм сва узорана, неће више штети да му дају Елиду. Стога је Дорце провео кроз Аркадију, а не кроз Елиду. Оксилу, који је жудео да без боја задобије елидску краљевину, Диј није попустио и предложио је да њих двојица не стављају главу на коцку са свом својом војском већ да са сваке стране изаберу и истуре за мегдан по једног заточника¹. Овај се предлог свиде и једној и другој страни и као мегданције сучелише се стрелац Дегмен, Елићанин, а на етолској страни Пирехмес, прекаљени праћкаш. Пошто је на мегдану победио Пирехмес, Оксил је задобио краљевство и староседеоцима, Епејцима, допустио да остану на својој земљи, али им је довео као доселенике Етолце, да међу собом поделе земљу. Дао је и Дију даровине, одржао је указивање почаст и другим херојима на старински начин и култ

Аугије, коме још и сад као хероју приносе жртве. А прича се да је наговорио сељане, који су пребивали недалеко од градских бедема, да се доселе у град и на тај је начин унапредио Елиду како приливом становника тако и у сваком другом погледу. Али из Делфа му је стигло пророчанство да за суоснивача позове себи „Пелоповог потомка“. За таквим је човеком Оксил помно трагао и тако је пронашао Агорија, сина Дамасија, који је био син Пентила, Орестовог сина, и довео је из Хелике у Ахаји и самог Агорија и са њим невелику чету Ахајаца. Оксирова се жена, веле, звала Пијерија, а више о њој ништа не спомињу. Имао је, веле, два сина, Етола и Лају. Када је Етол умро пре својих родитеља, отац и мајка му начине гроб у самој капији од које пут води у Олимпију и Зевсово светилиште. Сахранили су га тако по упутству пророчанства, јер је налагало да се покојник не сме сахранити ни унутар ни изван града. Све до мог времена гимназијарх сваке године Етолу приноси жртве као хероју.²

После Оксила краљевину је наследио Лаја, Оксиров син. Али, како сам сазнао, његови потомци ипак нису били краљеви и, премда знам који су били, ипак ћу их заобићи; моје се причање, наиме, не сме спустити до приземних, обичних личности. После неког времена Ифит, а он је био из Оксировог рода и савременик Лукурга³ који је Лакедемонјанима саставио законе, приредио је у Олимпији игре и поново је обновио свечани Олимпијски сабор и Свети мир након прекида, колико год да је тај трајао. Разлог са кога су Олимпијске игре биле прекинуте изнећу у своме опису Олимпије. Како су у то доба Хеладу најстрашније сатирали братоубилачки ратови и куга, Ифит се досетио да упита бога у Делфима како се могу избавити од ових несрећа. Питија је, веле, Ифиту наредила да он и Елићани ваља да обнове Олимпијске игре. Ифит је такође наговорио Елићане да принесу жртве паљенице Хераклу, на кога су све дотле Елићани гледали као на свога непријатеља. Натпис у Олимпији вели за Ифита да је Хемонов син, али већина Хелена тврде да је Праксонидов, а не Хемо-

776. г.
ст. е.

нов; древни пак елидски записи Ифита повезују са истим именом оцем.

Елићани су учествовали у рату против Илиона, учествовали су такође у борбама у доба мећанске најезде на Хеладу. Пропустио сам да споменем борбе које су водили против Пишана и Аркаћана за право на приређивање такмичења у Олимпији. Нерадо су се придружили Лакедемоњанима у нападу на Атику и недуго потом заједно са Мантинејцима и Аргивцима побунили су се против Лакедемоњана, предобивши и атички живаљ да се прикључи савезу. За Агидовог похода на њихову земљу и Ксенијиног издајства Елићани су победили у битки код Олимпије и, распршивши Лакедемоњане, истерали су их из посвећене градине светилишта. После извесног времена њихов рат окончан је споразумом о коме сам претходно већ говорио у свом извештају о Лакедемоњанима. Када Филип, Аминтин син, није хтео да се окани Хеладе, изнурени међусобним раздором, Елићани су пришли Македонском савезу⁴, али се нису могли одлучити да укрсте оружје са Хеленима код Херонеје. Придружили су се Филиповом походу на Лакедемоњане из старе мржње према њима, а по Александровој смрти заратили су заједно са Хеленима против Македонаца и Антипатра.

5. После извесног времена Аристотим¹, син Дамарета, Етимоновог сина, завладао је у Елиди као тиранин, а помогао му је да се осови и народу наметне Антигон, Деметријев син, који је био краљ у Македонији. Аристотима, који је као тиранин владао шест месеци, свргли су побунивши се Хилон, Хеланик, Лампид и Килон. А Килон је својом руком убио тиранина и као прибегао потражио заштиту поред жртвеника Зевса Сотера (Спаситеља).

Такве су ратове водили Елићани као што сам у овоме садашњем излагању укратко побројао. У Елиди пак човека могу задивити две ствари: лан, јер успева само овде и нигде другде у Хелади, а и то што њихове кобиле бређају од магараца само изван граница², не у

земљи. Узрок овом последњем је, како се причало, некаква клетва. А лан у Елиди по финоћи уопште не заостаје за хебрејским, само што није толико жут.

На путу из Елиде има крај који се протеже све до мора, зове се Самик³, а повише њега на десној страни је такозвана Трифилија и у њој лежи град Лепреј. Становници Лепреја хоће да су огранак Аркаћана, а очито су од старине били потчињени Елићанима. Све њихове суграђане који су победили на Олимпијским играма гласник је најављивао као Елићане из Лепреја. Аристотфан је такође рекао за Лепреј⁴ да је елидски градић. Кад реку Анигар оставиш са леве стране, видећеш пут који води из Самика у Лепреј; други пут води у Лепреј из Олимпије, а трећи из Елиде. Најдужи од њих износи дан хода. Граду је, веле, наденуто име по утемељитељу Лепреју⁵, Пиргејевом сину. А приповедало се такође да се Лепреј хвалисао да не заостаје за Хераклом у јелу. Стога је сваки од њих двојице у исти час заклао вола и приговорио га је за јело. Лепреј је био, као што је и обећао, ни за мрву слабији на јелу од Херакла, те се после тога дрзнуо да изазове Херакла и на мегдан. Лепреј је, причају, подлегао у борби и сахрањен је у Фигалији. Становници Фигалије ипак нису могли да покажу Лепрејев гроб. Чуо сам неке где приписују утемељење града Пиргејевој кћери Лепреји. Други пак веле да је на првошње житеље у овом крају навалила болест лепра и тако је град добио име по несрећи становника. Лепрејани су ми причали да су имали у граду храм Зевса Леукеја (бога белог јаблана) и гроб Ликурга, Алејевог сина, и други гроб Каукона. На овом другом гробу била је фигура човека са лиром. Међутим, у моје време нити имају неки значајан гроб нити светилиште неког бога сем Деметриног, а и оно је од непечене опеке и без статуе. Недалеко од Лепреја има извор Арена. Како причају, извору је име наденуто по Афарејевој жени.

Вративши се поново у Самик и прошавши овим крајем, доћи ћеш до ушћа Анигра у море. Често ток ове реке узбијају силовити ветрови, јер дувајући са пучине наносе пешчани спруд и тако загађују реку. Тако кад

420. г.
ст. е.

401—391.
г. ст. е.

272. г.
ст. е.

год се пешчани спруд са обе стране накваси, са спољне стране од мора а са унутрашње од реке, прети опасност запрежној стоци а још и више пешацима да се заглибе и утону. Река Анигар слива се са аркадске планине Лапита и одмах од извора вода не само што има непријатан мирис, него заудара. Пре но што прими притоку по имену Акидант, очито уопште није у стању да одржава у животу рибе. После утока Акиданта за све рибе које упливају са његовом водом у Анигар мисле да нису за јело, премда су пре тога, ако их упечају у Акиданту, биле јестиве. Да је у старини име Акиданту било Јардан, нисам ја сам закључио, него понављам оно што сам сазнао од једног Ефешанина. А необичан мирис Анигра потиче, како верујем, од тла кроз које вода избија, попут река у Јонији које такође одишу за људе погубним испарењима. Неки Хелени причају да је Хирон, други опет Пиленор, један други кентаур, када га је Херакле устрелио, рањен утекао овамо и испрао рану у води ове реке. Тако се Анигар од Хидриног отрова окужио смрадом. Трећи пак за смрад ове реке налазе узрок у томе што је Мелампод, Амитаонов син, бацио у њу сва средства којима је чистио Претове кћери.

Има у Самику пећина⁶ недалеко од реке, коју зову Шпиља анигарских нимфа. Сваки ко уђе у шпиљу болестан од бољке *alphos* или *leuke* мора се прво помолити нимфама и обећати какву било жртву паљеницу, па затим трљати оболела места на телу. Када потом преплива реку, он оставља у њеној води грдобу и излази из реке здрав, чисте коже.

6. Када се после преласка преко Анигра запутиш право у Олимпију, у близини с десне стране пута видиш узвишење и на њему град Самију¹. Овим се градом, причају, Етолац Полисперхонт служио као утврђеним упориштем у рату против Аркађана.

Ниједан Месењанин ни Елићанин није могао да ми са сигурношћу покаже где се налазило градиште Арене. Људи којима је до тога стало могу стварати различи-

те, уједно и противречне претпоставке, а мени се учинило да најближе истини говоре они који мисле да се Самик још у старије време као и у херојско доба звао Арена. Ови су такође наводили стихове из *Илијаде*²:

*Има некаква река Минијеј, шћо у море шће
близу Арене...*

Ово је градиште одиста веома близу Анигра. И док се можеш двојити да ли се Арена звала некада Самик или не, дотле Аркађани једнодушно тврде да је древно име Анигра било Минијеј. Може бити да је део Нединог тока украј мора представљао елидску границу према Месенији у време повратка Хераклида на Пелопонез.

После Анигра, пошто прећеш повелики део пута кроз претежно песковит предео обрастао дивљим боровима, видећеш иза својих леђа на левој страни градиште Скилунта³. Он је такође био један од градова у Трифилији. Али за време рата Пишана против Елићана Скилунћани су неприкривено потпомагали Пишане и били су њихови савезници а елидски непријатељи и стога су им Елићани уништили град. Касније су Лакедемоњани отцепили Скилунт од Елиде и доделили су га Ксенофону, Гриловом сину, када је био прогнан из Атине. А Атињани су га прогнали због тога што је учествовао у походу који је повео Кир, највећи душманин Атињана, против персијског цара, пријатеља атинског народа. Док је, наиме, Кир био устоличен у Сарду, давао је Лисандру, Аристокритовом сину, и Лакедемоњанима новац за бродовље. Дакле, Ксенофонт⁴ је са овог разлога био прогнан и настанио се у Скилунту, где је утемељио свети гај, светилиште и храм Артемиди Ефешкој. Скилунт располаже ловиштем дивљачи, дивљих свиња и јелена, а кроз скилунтско подручје протиче река Селинунт. Елидски водичи су ме обавестили да су Елићани поново повратили Скилунт и да је Ксенофонт, зато што је примио Скилунт од Лакедемоњана, одржано суђење у Олимпијском савету. Пошто су му Елићани опростили, остао је да на миру пребива у Скилунту.

Нешто даље од светилишта показивали су такође гроб са статуом од пентеличког мермера на њему. То је, тврде људи из суседства, Ксенофонов гроб.

На путу из Скилунта у Олимпију, пре но што ћеш прећи Алфеј, има планина високих, окомитих обронака. Име јој је Типај⁵. У Елићана влада обичај да са ове планине суновраћају жене затечене да присуствују такмичењу, или ако само у женама забрањене дане прећу Алфеј. Ипак, кажу, ниједна није била затечена осим Калипатире. Има их који ову жену зову Фереником а не Калипатиром. А она се, пошто је обудовела, у свему прерушила у учитеља атлетике и тако је довела свога сина у Олимпију да се такмичи. Када је Писирод победио, док је прескакала ограду којом су учитељи атлетике били ограђени, Калипатира се обнажила. Пошто је затечена као жена, Елићани су је, из поштовања према њеном оцу, браћи и сину — њима свима су већ припале победе у Олимпији — пустили без казне, али су увели правило да убудуће учитељи атлетике улазе на такмичење голи.

7. Долазећи у Олимпију, напоследку ћеш угледати Алфеј, широку и за око веома допадљиву реку, пошто се у њу улива више притока, међу којима и седам веома значајних. Хелисон се улива у Алфеј протичући кроз Мегалопол; Брентеат је утока из подручја Мегалопоља; протичући поред Гортине, где се налази Асклепијево светилиште, онде се улива Гортиније; Буфаг дотиче из Меланеје на међи Мегалопоља и области Хереја; из области Клиторана дотиче Ладон; са планине Ериманта слива се истоимена река. Ове се притоке уливају из Аркадије, а Кладеј здружује свој ток са њим стигавши из Елиде. Врела самог Алфеја не налазе се у Елиди него у Аркадији. О Алфеју се прича и ова легенда. Алфеј је био ловац и замиловао је Аретусу која је и сама ловила. Али Аретуса, која није била рада удаји, прешла је, причају, на острво наспрамно Сиракузи¹, такозвану Ортигију и онде се од жене прометнула у извор. Алфеј се захваљујући својој љубави такође прометнуо у реку.

Овај део легенде о Алфеју... до Ортигије. Али нећу да не верујем у то да Алфеј протиче кроз море и да на Ортигији своје таласе сједињује са водом извора, пошто знам да и бог у Делфима потврђује ову легенду. Упућујући, наиме, Коринћанина Архију да утемељи Сиракузу, бог је изрекао следеће пророчанство:

*Осйрво неко Ортйијија лежи на мору сињем,
йоврх Тринакрије, шамо йде йрйоље усне Алфеја
йриййјене уз врела леййошоке Арейусе.*

Елем, због тога што се Алфејева вода сједињује са Аретусом, потекла је, уверен сам, легенда о љубави реке. А сви Египћани или Хелени који су продрли унутра у Етиопију до изнад Сијене, све до етиопског града Мероје, кажу да Нил утиче у језеро и да кроз њега, као по сувом, протиче, а да потом, протекавши кроз доњу Етиопију, стиже у Египат где се улива у море код Фара. У хебрејској земљи, то лично знам, река Јордан такође протиче кроз језеро по имену Тиберијада, и пошто се улије у друго језеро које зову Мртвим морем, у њему нестаје. А Мртво море има својства опречна свакој другој води. У њему, наиме, живо биће само од себе без пливања плута, а она која умиру тону на дно. Са овога разлога језеро је без рибе; оне, наиме, од сасвим очите опасности узмичу у воду у којој су одгајене. Алфејеву особину има и једна река у Јонији. Њен се извор налази на планини Микали. Пошто протекне посред мора, ова река поново избија с друге стране преко пута Бранхида, поред луке коју зову Панормо.²

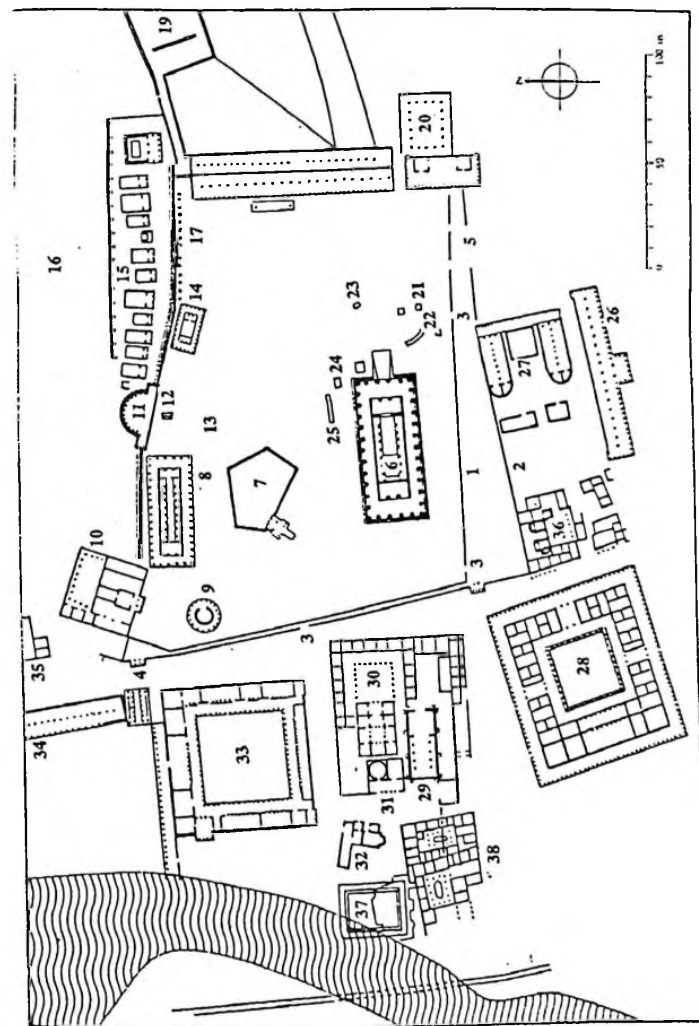
То је тако као што сам рекао, а о Олимпијским играма елидски антиквари причају овако: први господар краљевства небеског био је Крон; њему у част људи тога времена, које називају још „златним поколењем“, саградили су храм. Када се Зевс родио, Реја је поверила дактилима са Иде да чувају њеног сина, а они и такозвани курети јесу једни исти. Дакле, дактили — Херакле, Пеонеј, Епимед, Јасије и Ида — стигли су са Иде на Криту³. У игри је Херакле — био је, наиме, најстарији —

поређао браћу да се надмећу у трчању и победника је овенчао гранчицом дивље маслине. А имали су толико обиле дивљих маслина да су спавали на стељама од њиховог још зеленог лишћа. Прича се да је Херакле из земље Хиперборејаца⁴ донео дивљу маслину Хеленима. Хиперборејци су људи који пребивају иза ветра Бореје (Северца). Први је Ликијац Олен рекао у својој химни да је од ових Хиперборејаца Ахаја стигла на Дел. Затим је Меланоп из Киме сручио песму Опиди и Хекаерги и рекао да су такође и оне од Хиперборејаца пре Ахаје стигле на Дел. Аристеја из Проконеса је можда — он је, наиме, такође споменуо Хиперборејце — сазнао и нешто више о њима од Иседонаца, којима је, како у својој песми каже, стигао у походе. Дакле, мисли се да је Херакле са Иде први тада приредио такмичење и надећу му име Олимпијске игре. Тако је увео обичај да се игре приређују сваке пете године пошто је укупно било петоро браће. Други опет веле да се овде Зевс порвао са самим Кроном за власт, док трећи причају да је приредио игре зато што је поразио Крона. И други су, према казивањима, овде победили: Аполон је претекао у трчању Хермеса, а у песничењу Ареја. Фруле, како кажу, извијају питијску песму за време скокова такмичара у пентатлону зато што је та песма посвећена Аполону, а сам бог је у Олимпији задобио победе.

8. Причају да је касније Климен, син Кардија, стигао са Крита отприлике педесет година касније од по-

ОЛИМПИЈА

1. Ограда Алтиса из грчке епохе — 2. Ограда Алтиса из римске епохе — 3-4. Улази — 5. Тријумфална капија — 6. Зевсов храм — 7. Пелопион — 8. Херејон — 9. Филипејон — 10. Пританеј — 11. Екседра Херода Атичанина — 13. Зевсов жртвеник — 14. Метроон — 15. Ризнице — 16. Кронов брежуљак — 17. Занес — 19. Стадион — 20. Неронова кућа — 21. Пеонијева Ника — 22. Зевс за Платеју — 23. Бик Еретрије — 24. Зевс Елејаца — 25. Дарови Микита — 26. Јужни трем — 27. Булеутерион — 28. Леонидајон — 29. Фидијина радионица — 30. Теоколеон — 31. Хероон — 32. Грчко купатило — 33. Палестра — 34. Гимназиј — 35. Северне терме — 36. Јужне терме — 37. Терме на Кладеју — 38. Римске гостионице

водња који се у хеленском свету догодио у Деукалионово доба. Климен је био потомак Херакла са Иде. У Олимпији је приредио игре и саградио жртвеник претку Хераклу и другим куретима, наденувши Хераклу име Парастат (Помагач). Ендимион, Аетлијев син, свргао је са престола Климена и одредио је своје краљевство као награду синовима за победу у трци у Олимпији. Отприлике једно поколење после Ендимиона, Пелоп је у част Зевсу Олимпијском приредио игре велелепније но његови претходници. Кад су се Пелопови синови из Елиде разишли по целом Пелопонезу, Амитаон, син Кретејев и Ендимионов стричевић — веле, наиме, да је и Аетлије био Еолов син, а по казивању Зевсов — елем, Амитаон је приредио Олимпијске игре, а после њега заједнички су то учинили Пелија и Нелеј. Игре је приредио и Аугија, затим Херакле, Амфитрионов син, освојивши Елиду. Међу победницима¹ које је овенчао Херакле био је и Јолај који је Херакловим кобилама добио трку. Тако је од старине уведен обичај да се надмеће туђим кобилама. Хомер² је додуше рекао да на тркама приређеним у Патроклову част Менелај тера двопрег, Етну, Агамемонову кобилу, док је други његов пастув. А Јолај је и иначе као кочијаш терао Хераклове кобиле. Дакле, Јолај је победио у трци колима, а Аркаћанин Јасије у трци јахача. Тиндарејеви су синови такође победили, један у трчању, а Полидеук у песницењу. И за самог Херакла се приповеда да је однео победе у рвању и панкратији.

После Оксила — он је, наиме, такође приређивао игре — дакле, по његовом краљевању светковање олимпијада је прекинуто све до Ифитовог времена. Када је Ифит обновио Олимпијске игре, као што сам претходно рекао³, људи су сад већ заборавили старе обичаје и мало-помало почели су их се присећати, а кад би се нечега сетили, додавали су то такмичењу⁴. То је недојбено: откада се, наиме, записује временски след олимпијада, прво је било приређено такмичење у трчању и победио је Елићанин Короб. У Олимпији нема Коробове статуе, а гроб му је на елидској граници. Потом је на четрнаестој Олимпијади била придодата

776. г.
ст. е.

трка на двоструку стазу; Пишанин Хипен освојио је у овој трци дивљу маслину, а на следећој Олимпијади у трци на дугу стазу победио је Лакедемоњанин Акант⁵. На осамнаестој Олимпијади присетили су се петобоја и рвања и у првом такмичењу припала је победа Лампиду, а у рвању Еурибату, такође Лакедемоњанима. На двадесет и трећој Олимпијади поново су вратили награде за победу у песницењу. Победио је Ономаст из Смирне, која је тада већ припадала Јонији. На двадесет и петој Олимпијади поново су увели трке одраслих коња и Тебанац Пагонда био је проглашен за победника у трци колима. На осмој по реду Олимпијади после ове поново су биле прихваћене панкратија за одрасле мушкарце и трке јахача. Тада је све такмичаре претекао коњ Крауксиде, из Кранона, а Лигдамид Сиракужанин надбио је све такмичаре у панкратији. Лигдамид има у Сиракузи гробницу поред каменолома. Да ли је Лигдамид стасом достигао Тебанца Херакла, ја не знам, а Сиракужани тако причају. Надметање за дечаке се уопште не спомиње у старијим предањима, а увели су га сами Елићани јер су тако одлучили. Награде за победе у трчању и рвању дечака биле су установљене на тридесет и седмој Олимпијади. Том је приликом у рвању победио Лакедемоњанин Хипостен, а у трчању Елићанин Полиник. На четрдесет првој Олимпијади позвали су у борилиште дечаке песничаре и све који су изашли да се огледају надбио је Филита из Сибариде. Трка за мушкарце у оклопу била је одобрена на шездесет петој Олимпијади, како мислим, ради војне обуке. Први је победио у трци са штитом Дамарет Херејанин. Трка коњских двопрега, коју су звали *synoris*, приређена је на двадесет трећој Олимпијади; победио је Елићанин Еуагора. На двадесет деветој Олимпијади одлучили су да се приреди колска трка са ждрепцима. Лакедемоњанин Сибаријад својим колима и ждрепцима освојио је венац. Касније су придодали трку двопрега са паром ждребаца. На том су такмичењу, кажу, проглашени за победнике у трци двопрега Белистиха, жена из македонског приморја, и Теплолем Ликијац у јахачкој трци. Он је победио на сто

тридесет првој Олимпијади, а Белистихина запрега на трећој пре ове. На сто четрдесет петој Олимпијади одређене су биле награде за дечаке победнике у панкратији, и победио је Етолац Федим из града Троје.

9. Али у Олимпији су и укидана нека такмичења, пошто су се Елићани одлучили да их више не приређују. Петобој за дечаке био је уведен на тридесет осмој Олимпијади и пошто је тада гранчицу дивље маслине освојио Лакедемонјанин Еуталида, Елићани су одлучили да се дечаки не надмећу у петобоју. Колска трка са упрегнутим мазгама била је установљена на седамдесетој Олимпијади, а касачка трка на наредној; међутим, на осамдесет четвртој Олимпијади објављено је да се убудуће неће приређивати ни колска трка са упрегнутим мазгама ни касачка трка. Када су први пут била приређена поменута такмичења, победа у колској трци са упрегнутим мазгама припала је Тесалцу Терсију, док је Петек, Ахајац из Диме, победио у касачкој трци. У касачкој трци учествовале су кобиле а у завршници јахачи су сјаживали и, држећи се за узде, трчали поред кобила како то у наше време чине *anabatai*. Међутим, анабате се разликују од јахача у касачкој трци по томе што имају различите ознаке и што јашу на пастувима. А колска трка са упрегнутим мазгама није ни древни изум, нити има у себи ичега привлачног. Уз све то, на Елићанима од давних времена лежи клетва ако се само мазга роди на њиховом тлу. А колска трка са запрегом мазги, наима, исто је што и двопрег, само са мазгама уместо коња.

Садашњи распоред игара¹ по коме се богу приносе жртве паљенице за петобој и колске трке после завршетка, а код осталих врста такмичења пре почетка, такав распоред игара установили су на седамдесет и седмој Олимпијади. Пре тога су како такмичења за људе тако и коњске трке одржавани истог дана. Међутим, том приликом такмичари у панкратији продужили су борбе до у мрак, јер их нису на време прозвали за борбу. Закашњење су изазвали и коњи, а још и више такми-

чење у петобоју. Тада је Атињанин Калија победио такмичаре у панкратији; после тога панкратију нису више ометала такмичења у петобоју или коњске трке.

Правила за приређиваче и судије игара нису иста у наше време као што су првобитно била. Ифит је сам приредио игре и после њега Оксилови потомци су тако исто чинили. Али, на педесетој Олимпијади двојици, које је међу свим Елићанима одабрала коцка, било је поверено да припреме атлетска надметања у Олимпији и веома дуго потом задржао се број два за приређиваче и судије. На деведесет петој Олимпијади било је наименовано девет хеланодика. Тројици од њих била је поверена коњска трка, друга тројица ваљало је да надзиру петобој, а преостали су се бринули о осталим атлетским такмичењима. На другој Олимпијади после ове придодали су и десетог судију. На сто трећој Олимпијади Елићани су имали дванаест фила и из сваке филе био је изабран по један судија. Када су их Аркаћани поразили у рату, изгубили су део своје области и све деце колико их је било у отцепљеном делу, и тако је на сто четвртој Олимпијади број фила био сведен на осам и изабрали су исто толико судија. На сто осмој Олимпијади поново су се вратили на број од десет судија и напokon отада па све до нашег доба то се тако задржало.

10. Човек одиста може много тога и да види у Хелена, а и да чује зачуђујуће ствари. Међутим, највећи део божјег старања посвећен је обредима у Елеусини и играма у Олимпији. Гај посвећен Зевсу од древних времена зову Алтис, искрививши реч *alsos* (гај). Пиндар такође у оди испеваној у част олимпијског победника ово место зове Алтис¹. Храм са култном статуом саграђен је био Зевсу од плена када су Елићани поразили у рату Пису и све перијеке који су се са Пишанима побунили. Да је Фидија извајао култну статуу сведочи и натпис урезан под Зевсовим ногама:

Фидија, Хармидов син из Ајтине начини мене.

570. г.
ст. е.

Храм је у дорском стилу и са спољашње стране окружују га стубови². Сазидан је од домаћег камена. Висина храма до тимпана износи шездесет осам, ширина деведесет пет, а дужина двеста тридесет стопа. Градитељ храма био је мештанин Либон; цреп није од печене земље него од пентеличког мермера оклесаног у облику црепа.³ То је, кажу, изум Биза са Накса чије су, како веле, и статуете на Наксу на којима је натпис:

*Синку ме Лейтином даде на дар изуметник с Накса,
Еуери, Бизов син, камени склеса он цреп.*

Овај Биз је живео отприлике у доба Алијата, Лиђанина, и Астијага, Кијаксаровог сина, који је био краљ у Међана.⁴ У Олимпији стоји позлаћени котлић на сваком крају крова, а Ника (Победа), такође позлаћена, стоји тачно на средини тимпана. Испод фигуре Нике постављен је као заветни дар златни штит са ликом Медузе Горгоне у рељефу. Натпис на штиту саопштава имена завешталаца и са кога су га разлога поставили. Гласи, наиме, овако:

*Злаћани шћилић храм има налик на широку зделу,
Спартиа и савезник њен дају од Танаїре њлен.
То је десетина њлена аџињанској, артивској, јонској,
војном сћечени њар, њобедни сџомен дар.*

Споменуо сам ову битку и у опису Атике, када сам говорио о гробовима у Атини⁵. На спољној страни од фриза, који повише стубова овенчава храм у Олимпији, има двадесет и један позлаћени штит, заветни дар Мумија, римског заповедника, када је поразио војнике Ахајског савеза, освојио Коринт и протерао из њега дорски живаљ.⁶ Што се тиче украса на тимпанима, на прочељу је представљена колска трка Пелопа са Еномајем непосредно пред њен почетак, кад се обојица припремају за трку. На средини тимпана извајана је, дакако, представа Зевса, са његове десне стране стоји Еномај са кашигом на глави, а поред њега је његова жена Стеропа,

такође једна од Атлантових кћери.⁷ Миртил, који је управљао Еномајевим колима, седи испред коња, а њих је четири на броју. После њега има два мушкарца. Безимени су, али Еномај је по свој прилици и њима поверио старање о коњима. Сасвим на крају лежи Кладеј; после Алфеја, ова река је и са других разлога најпоштованија река у Елиђана. Лево од Зевса су Пелоп и Хиподамија, Пелопов кочијаш, коњи и два мушкарца, они су очито Пелопови коњушари. Тимпан се поново сужава и у том простору представљен је Алфеј. Име Пелоповог кочијаша је по трезенском предању Сфер, а водич у Олимпији рече да се зове Кила. Фигуре на челном тимпану су рад Пеонија, пореклом из Менде у Тракији, а оне са зачеља су дело Алкамена, Фидијиног савременика, који заузима друго место у вајарској уметности⁸. Алкамен је израдио на тимпану бој Лапита са кентаурима на Пиритојевој свадби. На средини тимпана је очито Пиритој; поред њега су на једној страни Еуритион који је уграбио Пиритојеву невесту и Кајнеј који Пиритоју притиче у помоћ, а на другој страни Тезеј који се секиром брани од кентаура⁹. Један је кентаур отео девојку, други де-чака у цвету младости и лепоте. Алкамен је, како ми се чини, ово извајао јер је сазнао из Хомеровог епа¹⁰ да је Пиритој био Зевсов син, и зато што је знао да је Тезеј био Пелопов чукунунук.

У Олимпији је представљена већина Хераклових подвига. Повише двери храма представљени су у рељефу лов на Аркадског вепра, затим мегдани са Диомедом Трачанином и у Еритеји са Герионом; Херакле тек што није прихватио Атлантово бreme и како Елиђанима чисти земљу од сточног гнуса. Над вратницама опистодома приказан је Херакле како отима Амазонки појас, затим борбе са зверима — са Кошутом, са Кношким биком, са Стимфалским птицама, са Хидром и са Аргивским лавом.¹¹ Кад ућеш кроз бронзане двери на десној страни испред стуба стоји Ифит кога овенчава жена Екехејрија (Примирје), као што објашњава епиграм на статуи. Унутра у храму уздижу се стубови, ту су и

457. г.
ст. е.

портици на спрат са приступом култној статуи кроз њих. Направљена је такође завојита рампа до крова.

11. Бог израђен од слоноваче и злата седи на престолу.¹ На глави му је венац обликован попут маслинових гранича. У десној руци држи Нику, она је такође од слоноваче и злата са врпцом и венцем на глави. У левој руци бога је жезло прошарано свим врстама метала, а птица која седи на жезлу је орао. Од злата је и хаљина бога, исто тако и обућа. На хаљини су израђене фигуре животиња и крунице крина. Престо је сад накићен златом и драгуљима, сад украшен ебановином и слоновачом и на њему су и насликане и рељефно извајане представе људи и животиња. Има четири Нике представљене као играчице, по једна код сваке ноге престола, а још друге две на постољу сваке ноге. На свакој предњој нози представљени су тебански дечаки уграбљени од сфинга, а под сфингама Аполон и Артемида косе стрелама Ниобину децу. Између ногу престола има четири пречке и свака се пружа од једне до друге ноге. На пречки тачно спрам улаза има седам фигура, а како је нестала осма фигура, не знају. Могла би то бити слика и прилика такмичења из старих времена, јер у Фидијино доба још није било уведено такмичење за дечаке.² Онај који повезује себи главу траком ликом је, кажу, налик на Пантарка, а тај момчић, Елићанин, био је Фидијин милосник. Пантарк је такође однео победу у рвању за дечаке на осамдесет шестој Олимпијади. На осталим пречкама представљена је дружина која се са Хераклом бори против Амазонки. Укупан број и једних и других износи двадесет девет, а међу Хераклове саборце сврстан је и Тезеј. Престо не подупиру само ноге, већ и стубови, има их колико и ногу између којих стоје. Не може се ући под престо као што улазимо у унутрашњост престола у Амикли. У Олимпији бране пролаз закљони направљени попут преграда. Од ових закљона само онај наспрам двери обојен је модро плавом бојом, док сви остали излажу погледу Паненове слике. Међу овим сликама је и Атлант који придржава и подупиरे

земљу и небо, а поред њега стоји Херакле спреман да прихвати бреме од Атланта, затим Тезеј и Притој, Хелада и Саламина која у руци држи украс начињен за прамац брода; од Хераклових борби представљена је она са Немејским лавом, представљено је и Ајантово скрнављење Касандре, затим Хиподамија, Еномајева кћи, са мајком, Прометеј још спутан негвама, иако се Херакле попео до њега. Прича се, наиме, о Хераклу и то да је убио орла који је на Кавказу мучио Прометеја, а самог Прометеја да је избавио из окова. Последња на слици приказана је Пентесилеја на умору и Ахил који је придржава. Две Хеспериде носе јабуке, њима је, кажу, било поверено да их чувају. Овај Панејн бејаше Фидијин брат и слика Маратонског боја у Осликаном трему у Атини његов је рад.³ Сасвим горе на престолу, повише главе статуе, стоје на једној страни три харите (грације), а на другој три хоре (годишња доба). У епу је за њих речено да су Зевсове кћери, док Хомер у *Илијади*⁴ каже да је хорама поверена небеска стража баш као неким стражарима чување краљевог двора. Подножац под Зевсовим ногама, кога Атичани зову *thranion*, има златне лавове и, приказан у рељефу, бој Тезеја са Амазонкама, први јуначки подвиг Атињана против страног народа. На постољу, које придржава и престо и сав остали украс и накит на Зевсу, на томе постољу има фигура од злата: Хелије (Сунце) који је стао на кола, Зевс и Хера, па још Хефест и крај њега харита. До харите је Хермес, до њега Хестија. За Хестијом следи Ерот који дочекује Афродиту која излази из мора, а Пејто (Убеђивање) је овенчава. У рељефу су приказани још Аполон са Артемидом, Атена и Херакле; већ при крају постоља су Амфитрита, Посејдон и Селена (Месец) која јаше на животињи која ми личи на коња. Неки су рекли да ова богиња јаше мазгу а не коња и причају неку бесловесну причу о мазги.

Знам да су и висина и ширина Зевсове статуе у Олимпији премерене и подаци записани, али нећу заснути похвалама људе који су то учинили, јер подаци о мерама које су они навели много заостају за утиском

који статуа оставља на људе који је гледају, а и сам је бог, кажу, дао доказ о високом дмету Фидијине уметности. Када је, наиме, статуа већ била довршена, Фидија се помолно Зевсу да му знаком покаже да ли му је дело угодно; на то је, веле, одмах гром ударио у под, на месту где све до данас стоји као спомен-обележје бронзана посуда за воду.

Цео под пред статуом поплочан је не белим већ црним каменом²; црни камен уоквирен је уздигнутим обрвбом од парског мермера који служи да задржава маслиново уље које изливају. Маслиново уље је благотворно за статуу у Олимпији, јер управо оно спречава оштећење слоноваче од влаге из мочварног Алтиса. Међутим, на Акропољу у Атини за негу слоноваче на статуи коју зову Партенос (Девица) није делотворно маслиново уље него вода; пошто је Акропољ због своје велике висине сув, статуа од слоноваче тражи воду или водено испарење. Када сам у Епидуру упитао зашто Асклепијеву статуу не преливају ни водом ни уљем од маслина, послужитељи храма су ми објаснили да су и статуа бога и престо саграђени над цистерном.

12. Људи који мисле да су зуби, а не рогови, оно што слоновима стрши из уста ваља да погледају и лосове, животиње у келтској земљи, као и етиопске бикове. Наиме, мужјаци лоса имају рокове на обрвама, док женки рогови уопште не израстају. Етиопским биковима пак рогови израстају на носу. Ко би се онда чудом чудио роговима који су избили животињи кроз уста? Они могу исправити своју заблуду још и због овог. По истеку једне године рогови животињама опадају и поново израстају, и то се догађа и у јелена и у антилопа, исто као и у слона. Али нема те, бар одрасле, животиње којој ће по други пут нићи зуб. Да су израштаји из уста зуби а не рогови, како би могли поново ницати? Исто тако, зуби се по својој природи не размекшавају у ватри, док рокове говеда и слона ватра мења: завити рог постаје раван, а поприма и друге облике. Додуше, хипопотами и велпрови имају кљове које избијају из до-

ње вилице, али још нисам видео да рогови расту из чељусту. Дакле, нека се зна, слону се рогови спуштају одозго кроз слепоочнице и тако завити избијају напоље. Моје тврђење се не темљи на ономе што сам чуо, него сам лично видео лобању слона у Кампанији у Артемидином светилишту.¹ Оно је далеко од Капуе око тридесет стадија, а Капуа је престоница Кампаније. Према томе, слон се од осталих животиња разликује по начину на који му расту рогови као што му ни величина ни изглед нису налик изгледу и величини ниједне друге животиње. Грци су по моме мишљењу били надасве равносни и код указивања части боговима, и нису жалили блага јер су за израду статуа довозили себи слоновачу чак из Индије и Етиопије.

У Олимпији се налази вунени застор² украшен асирским ткањем и обојен феничким пурпуром, који је поставио као заветни дар Антиох, чији су дарови још и златна егида са Горгоном на њој поврх позоришта у Атини. Овај застор не подижу горе до крова као у храму Артемиде у Ефесу, већ га пуштају до пода попуштајући конопчиће. А ово су заветни дарови којих има унутра у храму или у његовом предворју: престо, дар од Аримнеста, тирсенског краља, који је први од варвара обдарио Зевса Олимпијског заветним даром, и бронзани коњи од Киниске, спомен-обележје њене победе у Олимпији. Ови последњи мањи су од природне величине коња и стоје у предворју храма, чим уђете, здесна. Ту је и трножац, превучен бронзом, на коме су, пре него што је начињен астал, излагали венце за победнике. Има такође царских статуа-портрета, Хадријанова од парског мермера, поставили су је градови Ахајског савеза, и Трајанова, коју су поставили сви Хелени. Овај је цар припојио Гете, који пребивају повише Тракије, и ратовао је са Осројем, Арсаковим потомком, и Парћанима. Од свега што је дао да се сагради, најгласовитије су терме са његовим именом, а затим велико кружно позориште, хиподром дуг цела два стадија и Форум у Риму који вреди видети и због осталих украса а поготово због бронзаног крова³. Има у округлим зградама два портре-

та, један у *Һилибару* представља римског императора Августа, а други у *слоновачи*, према ономе што су тврдили, *Никомеда*, краља *Битиније*. По њему је и највећем граду у *Битинији*, који се пре тога звао *Астак*, наденуто ново име *Никомедија*; његов први утемељитељ био је *Зипет*, судећи по имену пореклом *Трачанин*. А *elektron* (*Һилибар*) у коме је израђен Августов портрет, као природна творевина може се само случајно пронаћи у песку *Еридана*, веома је редак и са више разлога људима скупоцен. Онај други *elektron*⁴ смешта је злата и сребра. У храму у *Олимпији* има *Неронових* заветних дарова: три венца у облику лишћа дивље маслине и четврти од лишћа попут оног у храста. Ту је и двадесет пет бронзаних штитова спремних да их наоружани тркачи понесу у трци. Међу осталим стелама, које се ту налазе, стоји и једна са *елиџанском* заклетвом *Атињанима*, *Аргивцима* и *Мантинејанима* да ће сто година остати њихови савезници.

13. Унутар *Алтиса* има свети гај посвећен *Пелопу*¹, јер *Елиџани* за толико више поштују *Пелопа* мимо остале хероје колико и *Зевса* мимо остале богове. *Пелопиј* се налази десно од улаза у *Зевсов храм*, окренутог северу, а од *Зевсовог* храма далеко је тек толико да у међупростору могу стати статуе-портрети и други заветни дарови. *Пелопиј* започиње тачно код средине *Зевсовог* храма и протеже се колико и његов *описотом*. *Оивичен* је каменим зидом, ту унутра расте дрвеће и постављене су статуе-портрети, а улаз у *светилиште* окренут је ка западу.

Прича се да је ово *светиште* издвојио и посветио *Пелопу* *Херакле*, *Амфитрионов син*, јер је био *Пелопов* чукунук, а по предању *Пелопу* је принео жртву у жртвену јаму. Још и данас му чланови *једногодишње* управе приносе жртве, а жртвена је животиња црни ован. *Гатару* не припада део ове жртве, него се, по устаљеном обичају, врат овна даје човеку кога зову *ksyleis* (*дрвосеча*). Он је један од *Зевсових* послужитеља и дужност му је да како *градовима* тако и *приватним*

лицима за жртве паљенице прибавља дрва по утврђеној цени, али ниједно друго дрво није допуштено користити сем беле тополе. Међутим, ко год да окуси меса жртве паљенице принете *Пелопу*, био он *Елиџанин* или неки странац, не сме ући у *Зевсов храм*. Иста забрана важи и за лица која приносе жртву *Телефу* у *Пергаму* на рели *Каику*; њима је такође забрањено да уђу у *Асклепијев храм* пре но што се обредно очисте прањем. Овде се прича и ово предање. Како се *Хеленима* отегло ратовање са *Илионом*, *гатар* им обзнане да неће заузети град све док не допреме *Хераклов лук* са *стрелицама* и *Пелопову кост*². Стога су, веле, послали *посланство* у табор по *Филоктета*, а из *Писе* су им донели од *Пелопових* костију *лопатицу*. Кад су се враћали у *отаџбину*, код *Еубеје* у бури потонула је лађа која је носила *Пелопову кост*. Много година касније од пада *Илиона*, *Дамармен*, *рибар* из *Еретрије*, бацивши у море *мрежу*, извуче у њој *кост*, па зачудивши се њеној величини, чувао је *сакривену* у песку. Напокон је отишао чак у *Делфе* да дозна кога је човека то *кост* и шта му ваља са њом чинити. Баш тада се по *божјем* *провиђењу* задесило у *Делфима* *елидско* *посланство* које је молило бога да их избави од *куге*. Тако је *Елиџанима* *Питија* одговорила да врате у *завичај* *Пелопове кости*, а *Дамармену* да преда *Елиџанима* оно што је нашао. Када је *Дамармен* тако учинио, *Елиџани* су га за узврат наградили на разне начине и баш њега и његове *потомке* начинили су *чуварима* *кости*. Но *Пелопова* *плећка* је до наших дана већ *ишчезла*. До тога је дошло, како мислим, због тога што је дуго *лежала* *скривена* *дубоко* у песку, а *поврх* *свега* *била* је *трошна* од *старости* и *изједена* од *морске* *воде*. У нас су до наших дана остали *трагови* *Пелоповог* и *Танталовог* *боравка*: једно *језеро* названо по *Танталу*, *знаменити* *Танталов гроб* и на врху *планине* *Сипила* *Пелопов* *престо* *изнад* *светилишта* *Мајке* *Пластене*³. Када пређеш преко *реке* *Херма*, у *Темну* ћеш видети *Афродитину* *фигуру* *обликовану* од *живог* *миртиног* *стабла*. У нас је остало *предање* да је *ову* *фигуру*, *умилостивљујући* *богињу* и *молећи* да му *Хиподамија* *буде* *невеста*, *оставио* као *свој* *заветни дар* *Пелоп*.

Жртвеник Зевса Олимпијског⁴ налази се скоро на подједнаком растојању од Пелопија и Хериног светилишта, али лежи испред њих. Неки кажу да га је саградио Херакле са Иде, други тврде да су градитељи били месни хероји, два људска колена млађи од Херакла. Овај је жртвеник направљен од пепела животињских стегана жртвованих Зевсу баш као и у Пергаму. А олтар Хере са Сама такође је од пепела и није ништа бољи и лепши од олтара у Атици које Атињани зову *autoskhediai* (импровизирана жртвена огњишта). Обим прве основе жртвеника у Олимпији коју зову *prothysis* износи сто двадесет пет стопа. Опсег горње основе, која почива на првој, износи тридесет две стопе, док висина целог жртвеника досеже двадесет две стопе. Обичај је да целе животиње за жртву редом спаљују на доњој основи — *prothysis*, а да стегна носе горе на врх жртвеника и ту их приносе на жртву. Степенице, које воде горе до доње основе — *prothysis* са обе стране, направљене су од камена, а оне друге, које воде од ње на горњу основу, од пепела су као и сам жртвеник. И девојке и жене смеју да приђу доњој основи у време кад их не удаљују из Олимпије, али само мушкарци имају приступа на врх жртвеника. И када није празник, Зевсу приносе жртве приватна лица и Елићани свакодневно. Сваке године врачевци, пошто сачекају девети дан месеца елафија⁵, донесу пепео из Пританеја, замешају га водом из Алфеја и тиме омажу жртвеник. Пепео се никада не сме замешати неком другом водом и стога се сматра да је Зевсу у Олимпији најдража река Алфеј. У милећанској Дидими такође има жртвеник, а према њиховом предању направио га је Тебанац Херакле од крви животиња за жртву. Од тога доба крв жртвених животиња није богзна колико увећала тај жртвеник.

14. Жртвеник у Олимпији показује и друго зачуђујуће својство. Црвенкасте луње, највеће грабљивице међу птицама, у Олимпији не узнемиравају људе који приносе жртве. Ако би каткад црвенкаста луња уграбила било парченце изнутрице, било меса, верује се да је

то неповољно знамење за човека који приноси жртву. Хераклу, Алкменином сину, док је у Олимпији приносио жртву, додијавао је, кажу, рој мува. Било да се сам томе досетио, било да га је ко поучио, тек принео је жртву Зевсу Апомију (богу који тера муве) и тако су муве биле отеране на другу страну Алфеја. Прича се да Елићани такође на исти начин приносе жртве Зевсу Апомију када терају муве из Олимпије.

Елићани држе да се за жртве паљенице Зевсу сме користити искључиво дрво беле тополе и ниједно друго, дајући предност овом дрвету, по моме мишљењу, само зато што је белу тополу Херакле донео Хеленима из Теспротиде. Такође мислим да је и сам Херакле када је приносио жртву паљеницу Зевсу у Олимпији, спалио стегна жртвених животиња на дрвима беле тополе. Стабло беле тополе Херакле је нашао на обали Ахеронта, реке у Теспротиди, и због тога је, веле, Хомер ово дрво назвао *akherois*¹. Од памтивека па све до данас реке нису пружале и не пружају подједнако погодне услове за раст биља и дрвећа: тако најгушћи и највиши тамариси ижђикају од воде Меандра, Асоп у Беотији чини да израста највиши рогоз, док дрво *persea* благује само у води Нила. Стога и није никакво чудо што је бела тополя поникла на обали Ахеронта, дивља маслина на рубу Алфеја, док је црна тополя изданак келтске земље и келтског Еридана.

Дед сада, пошто сам већ описао највећи жртвеник, да опишем и све друге жртвенике у Олимпији². Мој ће опис пратити редослед којим Елићани по обичају на жртвеницима спаљују жртве. Прво спаљују жртву Хестији, а онда Зевсу Олимпијском, идући до жртвеника који је унутра у храму; трећа жртва намењена је Лаети Зевсу и Посејдону Лаети³: ова се жртва такође по обичају приноси на једном жртвенику. Четврто и пето место код спаљивања жртве припада Артемиди и Атени Леитиди (богињи плена), а шесто Атени Ергани (Радници). Тој Ергани и Фидијини потомци, именом *phaidryntai* (чистачи), примивши од Елићана почаст да чисте Зевсову култну статуу од свега што се на њој нахватао,

приносе овде жртву паљеницу пре но што почну да чисте статуу до сјаја. Има још један Атенин жртвеник близу храма, а поред њега Артемидин четвртаст жртвеник који се благо уздиже у висину. После набројаних жртвеника следи један на коме спаљују жртве Алфеју и Артемиди. Разлог за то објаснио је, изгледа, и Пиндар у својој оди⁴, а ја ћу то изнети у своме опису Летрине. Недалеко од овог жртвеника подигнут је још један Алфејев жртвеник, а поред њега је и Хефестов; има Елићана који овај Хефестов жртвеник зову и жртвеником Зевса Ареја. Исти ти причају да је Еномај на овом жртвенику спаљивао жртве Зевсу Ареју свагда пре но што ће започети колску трку са неким од Хиподамијиних просаца. После овога има више жртвеника: један је начињен Хераклу са именом Парастат (Помоћник), а направљени су и жртвеници његовој браћи Епимеду, Иди, Пеонеју и Јасу. За Идин пак жртвеник знам да га неки зову Акесидиним жртвеником. На месту где је кућиште Еномајевог дома има два жртвеника: један је Зевса Херкеја (бога дворишта) — саградио га је очито сам Еномај — а други је Зевса Кераунија (Громовника) који је, по моме мишљењу, направљен касније, пошто је већ гром погодио Еномајев дом. Опис великог жртвеника дао сам нешто раније, а зове се жртвеник Олимпијског Зевса. Поред њега има жртвеник Агност^а (непознатих богова), после њега жртвеник Зевса Катарсија (бога који очишћује), Никин (Победин) олтар, па опет жртвеник Зевса са именом Хтоније (Подземни). Ту су такође жртвеник свих богова, жртвеник Хере са култим именом Олимпијска који је такође направљен од пепела и, како кажу, Клименов је заветни дар.⁵ После њега стоји заједнички жртвеник Аполона и Хермеса, јер у Хелена постоји о њима прича да је Хермес изумитељ лире, а Аполон китаре. За њим следе жртвеници Хомоноје (Слоге), па опет Атенин и Мајке богова. Сасвим близу улаза на стаион има два жртвеника, један зову жртвеником Хермеса Енагонија (председника такмичења), а други је посвећен Кајру (богу добре прилике); Ијон са Хија⁶ је, како знам, срочио *Химну Кајру*, у којој

приказује Кајра као најмлађег Зевсовог сина. У близини сикиоњанске ризнице има жртвеник Херакла⁷, или оног курета или Алкмениног сина. Прича се, наиме, и једно и друго. У светилишту које зову Гејон⁸ (Светилиште Земље) је жртвеник Геје (Земље), такође од пепела. Још у старије време овде је, кажу, било Гејино пророчиште. На такозваном Стомију (Ждрелу) направљен је жртвеник Темиди⁹. Жртвеник Зевса Катевата (који се обрушава на земљу) са свих страна је ограђен и налази се близу жртвеника од пепела. Нека читалац држи на памети да жртвеници нису редом побројани онако како су постављени, него да је моје излагање следило редослед по коме Елићани приносе жртве паљенице. Поред Пелоповог светишта има заједнички жртвеник Диониса и харита (грација). Између њега и светилишта стоји жртвеник муза и одмах до њега олтар нимфа.

15. Има једно здање изван Алтиса, зове се Фидијина радионица, и у њему је Фидија вајао део по део Зевсове култне статуе.¹ Унутра у радионици је заједнички жртвеник свих богова. Пошто се поново вратиш у Алтис, наспрам Леонидеја има жртвеника. А Леонидеј се налази изван градине светилишта и сазидан је према опходном улазу у Алтис, куда води пут само за учеснике у опходној поворци. Иначе, Леонидеј је заветни дар неког мештанина по имену Леонида², а сада у њему бораве римски управитељи Хеладе. Од улаза за обредну поворку Леонидеј је одвојен улицом, јер оно што Атићани зову *stenopoi* (сокаци), Елићани зову *agviai* (улицама). Дакле, у Алтису наспрам Леонидеја, пре но што скренеш улево, има Афродитин жртвеник и после њега жртвеник хора (годишњих доба)³. Наспрам опистодома, баш десно, расте дивља маслина, а зову је *Kallistephanos* (Лепокруна) и обичај је да се од њених гранчица плету венци и поклањају победницима на олимпијским такмичењима. Близу дивље маслине направљен је жртвеник нимфама које такође зову калистепфанама. Изван Алтиса, а од Леонидеја удесно, има жртвеник Артемиде Агораје (богиње трга); ту је направљен и жртвеник деспој-

нама (госпама), а о богињи коју зову Деспојна испричају све у опису Аркадије⁴. После овог жртвеника има жртвеник Зевса Агораја (бога трга), а испред онога што зову Проедријом⁵ стоји жртвеник Аполона, са именом Питијски, после кога је Дионисов жртвеник. Овај су жртвеник, причају, не тако давно као заветни дар поставила нека приватна лица. Кад се запутиш ка полазишту за колске трке, видећеш жртвеник са натписом Мојрагета (предводник суђаја). То је очито култно име Зевса који зна људске судбине — и све што су суђаје подарили људима, и све што им суђено није. У близини је и дугуљасти жртвеник мојра (суђаја), после њега Хермесов жртвеник и заредом два жртвеника Зевса Хипсиста (Најузвишенијег). На полазишту за колске трке, баш наспрам његове средине, под ведрим небом стоје жртвеници Посејдона Хипија (бога коња), Хере Хипије (богиње коња) и код стуба стоји жртвеник Диоскура. На улазу у такозвани Ембол (Клин) на једној страни стоји жртвеник Ареја Хипија (бога коња), на другој Атене Хипије (богиње коња), а пошто сте ушли у сам Ембол, ту су вам жртвеници Добре среће, Панов, Афродитин, а сасвим унутра у Емболу је жртвеник нимфа, које зову акменама. У повратку из Агнаптовог трема, Елићани га тако зову наденувши грађевини име по градитељу, десно је Артемидин жртвеник⁶. Кад поново уђете у Алтис кроз улаз за обредну поворку, иза Хереја има пет жртвеника: реке Кладеја, Артемидин, а после њих Аполонов, четврти је посвећен Артемиди са култним именом Кокока, а пети Аполону Термију. Поводом елидског имена Термије паде ми на ум претпоставка да би оно на атичком наречју гласило Тесмије (бог закона), али зашто је Артемида добила име Кокока, ја нисам успео да сазнам. Испред такозваног Тееколеона⁷ има једна зграда у чијем је углу постављен Панов жртвеник. Елидски Пританеј налази се унутар Алтиса, а сазидан је поред излаза преко пута гимназија. У гимназију има тркачких стаза и рвалишта за такмичаре. Испред врата Пританеја⁸ стоји жртвеник Артемиде Агротере (Ловкиње). У самом Пританеју, пошто уђете у одају у којој је њихово огњиште,

с десне стране улаза стоји Панов жртвеник. А и само огњиште направљено је од пепела и на њему једнако гори ватра и по цео дан и по целу ноћ. Са њега носе пепео, као што сам већ рекао, за жртвеник Зевса Олимпијског и пепео донесен са овог огњишта није незнатно увећао жртвеник.

Једном у сваком месецу Елићани приносе жртве на свим жртвеницима које сам набројао, а приносе их на старински начин. Спаљују, наиме, на жртвеницима тамјан заједно са пшеницом умешеном медом, стављају на жртвенике такође маслинове гранчице, а за леванице служе се вином. Само нимфама и деспојнама мисле да се не сме изливати вино као ни на заједничком жртвенику свих богова. О приношењу жртава стара се свештеник, који обавља ту дужност током једног месеца, као и гатари, носачи леваница, водич, фрулаш и дрвосеча. Што се тиче молитве коју по обичају изговарају док изливају леванице у Пританеју, или химни које певају, било ми је неприкладно да и то уплићем у описивање. Не изливају леванице само хеленским божанствима него и богу у Либији и Хери Амонији и Парамону, а Парамон је Хермесово култно име. Очито се од најстаријих времена служе пророчиштем у Либији и жртвеници у Амоновом храму заветни су дарови Елићана, а на њима је урезано и шта су све Елићани питали бога, шта им је он у пророчанству одговорио, као и имена лица која су из Елиде дошла у Амонов храм. Ови се подаци, дакле, налазе у Амоновом храму.⁹ Елићани изливају леванице и херојима и женама хероја, свима који имају култ у Елиди и у Етолаца. Све песме које певају у Пританеју на дорском су наречју, али не кажу ко је био тај који их је срочио. Елићани имају и благоваоницу: она је такође у Пританеју наспрам одаје са огњиштем и у овој одаји чaste победнике на Олимпијским играма.

16. Преостаје ми после овога да опишем још Херин храм и све што је у њему вредно спомена. Елићани причају да су житељи Скилунта, једног од градова у Трифилији, били ти који су саградили храм отприлике

након осам година од доласка краља Оксила на престо у Елиди¹. Стил храма је дорски и потпуно га окружују стубови, а у опистодому један од два стуба је храстов. Дужина храма износи сто шездесет девет, ширина шездесет три, а висина није мања од педесет стопа. Не спомину ко је био градитељ храма. Сваке пете године шеснаест жена ткају Хери хаљину, исте те жене приређују и такмичење — Хереје². Ово такмичење је трка девојака. Оне нису све истих година, већ прве трче оне најмлађе, после њих друге по узрасту, а последње трче најстарије девојке. Трче овако: коса им је распуштена, хаљина допире нешто изнад колена, а десно им је раме откривено до груди. И њима је одређен за трку олимпијски стадиј, али је за њихову стазу стадиј умањен за шестину. Победницама уручују венце од маслинових гранчица и парче меса краве принете на жртву Хери. Наравно, и њима је дозвољено да поставе као заветни дар своју статуу са именом урезаним на њој³. И послужитељке ових шеснаест жена и судије на такмичењу удате су жене. Ово такмичење девојака такође прате уназад до у древну прошлост и причају да је Хиподамија, исказујући захвалност Хери због своје удаје за Пелопу, сакупила шеснаест жена и са њима приредила први пут такмичење Хереје; сећају се још да је победила Хлорида, Амфионова кћи, једина преживела из његовог дома. Са њом је, кажу, остао у животу и један од мушких потомака. Оно што сам сам сазнао о Ниобиној деци испричао сам у свом опису Арга⁴. О шеснаест жена, сем претходног предања, приповедају још и ово. Када је Дамофонт владао као тиранин у Писи, нанео је, веле, Елићанима силе, тешке неправде. А када је Дамофонт умро — Пишани, наиме, нису пристали да као народ признају своје судеоништво у његовим зулумима, а и Елићани су били прилично ради да повуку своје оптужбе против њих — са тог су разлога, да учине крај раздора, изабрали по једну жену из сваког од шеснаест градова у Елиди који су у то време још били настањени. Свака је била у поодмаклим годинама, истицала се међу женама достојанством и угледом. Градови из којих иза-

браше жене бејаху Елида... Жене из ових градова измирише Пишане са Елићанима. Касније је овим женама било поверено да приреде херејско такмичење и да Хери ткају хаљину. Шеснаест жена постављају такође и два кола од којих једно зову Фискојино, а друго Хиподамијино коло. Ова је Фискоја, веле, потекла из Којле (Дола) у Елиди, а деми у којој је живела име бејаше Ортија. Дионис је, кажу, Фискоју обљубио и од њега је родила сина Наркеја; пошто је стасао, Наркеј је завојштио на суседе, уздигао се до силне моћи и утемељио је још и светилиште Атене са култним именом Наркеја. Наркеј и Фискоја су, како причају, први почели да поштују Диониса. Тако Фискоја ужива многе почасте међу којима је и истоимено коло које постављају шеснаест жена. Елићани су ништа мање очували и друге обичаје, иако су им градови били разорени⁵. Сада су, наиме, подељени на осам фила и из сваке од њих бирају по две жене. Какви год обреди спадали у дужност шеснаест жена или елидских судија на такмичењу, они их не врше а да се претходно нису очистили прасетом прикладним за обредно чишћење и водом. Обредно се чисте на студенцу Пијери. Стићи ћеш до тог студенца путем који из Олимпије води равно у Елиду.

17. Дакле, то је онако како сам већ рекао. У Херином храму има статуа Зевса; култна статуа Хере седи на престолу, а поред ње стоји брадати Зевс са калпаком на глави; то су дела припросте израде¹. Хоре (годишња доба) које одмах до њих седе на престолима израдио је Смилид, Егињанин. Поред њих стоји статуа Темиде, она је, наиме, мајка хора, уметничко дело Дориклиде, пореклом Лакедемоњанина, ученика Дипена и Скилида². А Хеспериде, њих пет на броју, извајао је Теокле, Лакедемоњанин, и он од оца Хегила. Теокле је, по казивању, исто тако учио у Скилида и Дипена. Атена са кацигом на глави и копљем и штитом у руци, како причају, рад је Лакедемоњанина Медонта, Дориклидовог брата, који је учио у истих уметника. Затим Кора и Деметра седе наспрамно, док Аполон стоји наспрам Артемиде која је

такође у стојећем ставу. Ту су још постављене као заветни дар статуе Лете, Тихе (Среће), Диониса и крилате Нике: не могу да наведем имена вајара, али су, чини ми се, и оне врло старе. Статуе које сам набројао израђене су од слоноваче и злата, а доцније су у Хереју завештали и друге статуе — Хермеса од мермера, који носи дете Диониса³, Праксителово уметничко дело, и Афродиту од бронзе, рад Клеона из Сикиона. Учитељ овог Клеона именом Антифан био је из Периклитове школе, а Периклит је био ученик Аргивца Поликлета. Позлаћен, наг дечачић седи испред Афродите; то је дело тореута Боета из Халкедона⁴. Овамо су биле пренете и статуе из такозваног Филипеона израђене исто тако од злата и слоноваче — Еуридика, Аридејева жена, и Олимпија, Филипова жена.

У Хереју има ковчег од кедровине са фигурама у рељефу: неке су израђене од слоноваче, неке од злата, а неке су изрезбарене у самој кедровини. У овај је ковчег мајка сакрила Кипсела⁵, који је постао тиранин у Коринту, када су га одмах по рођењу Бакхиди помно тражили. Из захвалности за Кипселово спасење, његови потомци, такозвани Кипселиди, поставили су у Олимпији ковчег као заветни дар. Ондашњи Коринћани звали су ковчеге *kypselai* и по тој је речи, причају, и детету наденуто име Кипсел. Већина фигура на ковчегу има натписе урезане архајским писмом: неки су написани равно, док су други у облику који Хелени зову *boustrophedon*⁶. То изгледа овако: од краја реда наредни заокреће као у двострукој трци. Уосталом, натписи на ковчегу урезани су извијуганим, тешко читљивим словима. Започевши разгледање од доле нагоре, први појас на ковчегу садржи следеће призоре. Еномај гони Пелопа који држи Хиподамију: сваки од двојице има два коња, а Пелопови су крилати. Одмах затим приказана је Амфијарајева кућа, а нејаког Амфилоха носи ко зна која старица. Пред кућом стоји Ерифила са огрлицом, а крај ње су кћери Еуридика, Демонаса и наг дечак Алкмеон. Асије је у своме епу приказао да је Алкмена такође кћерка Амфијараја и Ерифиле. Батон који управља Ам-

фијарајевим колима једном руком држи коњске узде а другом копље. Амфијарај је већ једном ногом стао на кола, држи исукани мач и ван себе од срибе, окренут Ерифили, једва се суздржава да на њу не потегне⁷. После Амфијарајевог куће следе посмртне игре у част Пелије са гледаоцима који посматрају такмичаре. Херакле је представљен како седи на престолу, док иза њега стоји жена; недостаје натпис да објасни ко је она, жена свира на фригијској а не на хеленској фрули⁸. Ту су возачи двопрега — Пис, Перијеров син и Астерион, Кометин син, за кога стоји у предању да је такође пловио на лађи Арго, па Полидеук, Адмет и иза њих Еуфем, по извештајима песника Посејдонов син, који се придружио Јасону у походу на Колшане. Он је у овој трци двопрега и победник. Борци који су се огледали у песничењу јесу Адмет и Мопс, Ампиов син; између њих у средини стоји човек и свира на свирали, као што је и у наше време обичај да се исто то чини за време скокова такмичара у петобоју. Исход надметања у рвању између Јасона и Пелеја је нерешен, а Еурибота је представљен како баца диск: био ко био овај Еурибота, тек он је изашао на глас као бацач диска. У трчању се надмећу Меланион, Неотеј, Фалареј, четврти је Аргеј, а пети Ификло. Овоме последњем као победнику Акаст пружа венац. Он би могао бити отац Протесиљаја, који је ратовао против Илиона. Ту су и треношци, награда победницима, и Пелијине кћери, а име је урезано само код Алкестиде. Јолај који је добровољно учествовао у Херакловим борбама представљен је као победник у колској трци. На овом се месту завршава такмичење Пелији у част⁹. Атина стоји уз бок Хераклу који из лука стрелја Хидру, неман у реци Амимони. Будући да је захваљујући и подвигу и изгледу Херакле препознатљив¹⁰, над њим нема урезаног имена. Ту је такође Трачанин Финеј и Борејини синови терају од њега харпије.

18. Опход другог појаса на ковчегу, започео бих с леве стране. Ту је жена која на десној руци држи бело уснуло дете, а на левој држи црно налик на оно уснуло.

док су им ноге окренуте на супротне стране. Натпис наравно објашњава, а и без њега се може схватити да су то Танатос (Смрт), Хипнос (Сан) и Никс (Ноћ), њихова дадиља¹. Леполика жена кажњава ружну, једном је руком дави а другом је удра штапом: то је Дика (Правда) која тако поступа са Адикијом (Неправдом)². Друге две жене тучцима тучају у ступама; за њих држе да су вичне лекаријама, иако иначе о њима нема никаквог натписа. О мушкарцу и жени која га прати објашњавају стихови у хексаметру који гласе овако:

*Ида Марјесу њежњева лейих, Евена кћерку,
коју му Ајолон оће, радосну дому свом враћа.*³

Мушкарац одевен у хитон десницом држи пехар, левом руком огрлицу, а Алкмена их прима. Ова сцена насликана је према хеленском миту да је Зевс облежао Алкмену прометнувши се у Амфитриона. Менелај у оклопу и са мачем напада Хелену да је убије, пошто је очито освојен Илион. Док Медеја седи на престолу, с њене десне стране стоји Јасон, а с леве Афродита. Над њима је урезан натпис:

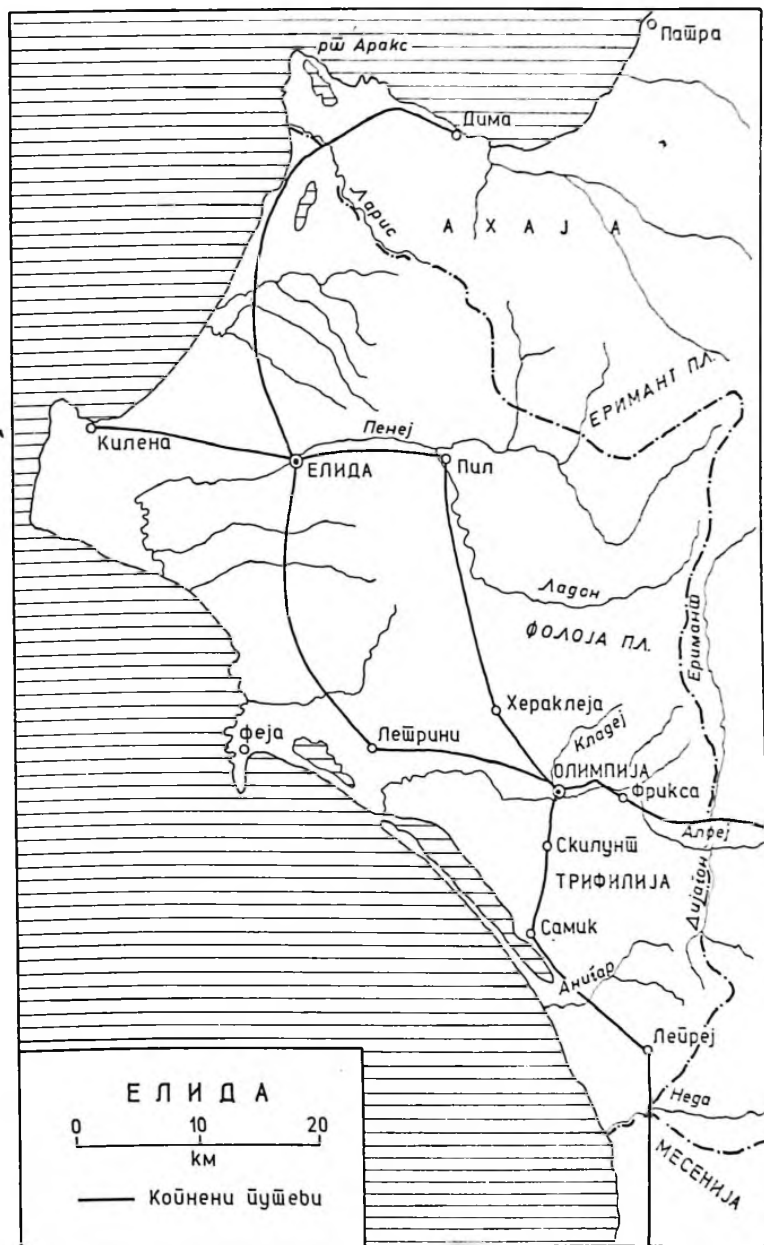
Јасон се жени Медејом, јер богиња налаже њако.

Приказане су музе како певају и Аполон који предводи песму; њихов натпис гласи:

*Син Лейџојин је њо, далекомеђи моћник Ајолон,
окоји се ројем лейококих муза зачиње њесму.*

Атлант на плећима подупире, као у предању, небески свод и Земљу, а такође доноси јабуке Хесперида. А ко је мушкарац који мачем напада Атланта, премда није ништа посебно над њим написано, свима је јасно: то је Херакле. Изнад ове двојице је написано:

Овај је Ајллант, небеса држи и јабуке даће.

Ту је и Ареј у ратној опреми који води Афродиту, а натпис му је „Енијалије“. Представљена је и Тетида као девојка. Пелеј је стеже у захвату, а из њене руке на њега се устремила змија⁴. Медузине крилате сестре гоне Персеја у лету. Име је написано само над Персејем.

У трећем појасу ковчега представљене су ратне сцене. Већина међу њима су пешаци, а неки су представљени као коњаници на двопрезима. По војницима се може наслутити да крећу у окршај, али и да ће се препознати и пријатељски поздравити једни са другима. Водичи приказ тумаче на два начина; једни су тврдили да су то Етолци са Оксилем и древни Елићани, да се сусрећу у сећање на своје сродство од старине и да посведоче узајамно пријатељство; други опет веле да се војске сукобљавају у боју, да су то становници Пила и Аркаћани који се боре код града Феје и реке Јардана. Наравно, нико уопште не би могао доказати да је Кипселов предак, који је био Коринћанин и дао да се за њега изрази овај ковчег, хотимично заобишао сва коринтска предања, а дао да се изарезбаре она туђа, уз све то и не тако славна⁵. Мени је пала на ум следећа претпоставка. Кипсел као и његови преци старином су били из Гонусе повише Сикиона, а предак им је био Мелан, Антасов син. Како сам већ претходно испричао у опису Коринта⁶, Мелана и његове чете Алет није желео да прими за суграђане, јер је због пророчанства које му је дошло из Делфа подозревао на њих све док Мелан сваком могућом услужношћу и зато што би се, одбијен, увек наново са усрдном молбом враћао, није издејствовао да га Алет, премда невољно, ипак прими. Могао би се извести закључак да су на рељефу ковчега представљене ове Меланове чете.

19. У четвртном појасу на ковчегу, започињући обилазак са леве стране, има Бореја који је уграбио Оритију — он уместо ногу има змијске репове¹ — и Хераклов мегдан са Герионом, који је представљен као три мушкарца срасла² уједно. Следи Тезеј са лиром, поред кога стоји Аријална са венцем у руци. Уз Ахила и Мемнона

који се боре стоје њихове мајке. Ту су такође Меланион, а поред њега Аталанта која држи лане. Док Хектор са Ајантом дели мегдан под условима изазова, између њих стоји Ерида, ликом веома ружна жена; поред ове овде Ериде, Калифонт са Сама у светилишту Артемиде Ефешке такође је представио Ериду, насликавши борбу код хеленских лађа. На ковчегу су и Диоскури, један је од њих још голобрад, а у средини је Хелена. Етра, Пителијева кћи, лежи бачена на тле под Хелениним ногама, одевена у црно, а натпис повише њих је хексаметар коме је придодата још једна реч:

*Два Тиндарида Хелену воде, а из Ајшине
Ејџу одвлаче.*

Овај је стих баш на овај начин био срочен. Док Ифидамант, Антеноров син, лежи мртав, за његово се тело бори Коон са Агамемноном. На Агамемноновом штиту је Фобос (Страх) са лављом главом. Натпис повише Ифидамантовог мртвог тела гласи:

Ово је Ифидамант и за њега бори се Коон,

а на Агамемноновом штиту:

Ово је Сџрах смртницима, држи га Агамемнон.

Хермес приводи богиње Александру, Пријамовом сину, да изрекне пресуду о њиховој лепоти; они такође имају натпис:

*Хермија њо је, Александру њоказује Херу,
Афродитију, Ајшну да пресуди божјој красоти.*

Не знам са кога је то разлога Артемиде приказана са крилима на плећима; богиња десном руком обуздава леопарда, а левом лава.³ Представљен је и Ајант како вуче Касандру од Атенине статуе и изнад њега је натпис:

Један Едипов син, Полиник је поклекнуо, а други, Етеокле, насрће на њега. Иза Полиника стоји жена са зубима ништа питомијим но у дивље звери и на рукама су јој нокти повијени као канџе. Натпис над њом објашњава да је она Кера (Коб), да је Полиника однео Усуд, а да Етеокле умире по правди. Дионис, који лежи у пећини, братат је и држи златну купу, а одевен је у дугу хаљину до пета. Око њега су винова лоза, јабукова и нарова стабла.

Највиши појас — има их, наиме, пет на броју — нема натписа па ми преостаје само да нагаћам шта рељефи представљају. Дакле на одру у пећини уснула је жена са мушкарцем и како по броју дворкиња пред пећином тако и по ономе што оне чине изводим закључак да су то Одисеј и Кирка. Има, наиме, четири жене и обављају послове које је у своме епу описао Хомер⁴. Ту је и кентаур, који нема све коњске ноге, већ су му предње човечије. Одмах до њега су коњски двопрези са женама које стоје на колима: коњи имају златна крила и мушкарац пружа оклоп једној од жена. Може се закључити да се ова сцена односи на Патроклову смрт: Нериде су, наиме, жене на двопрезима, а Тетида од Хефеста прима оклоп; поготово што мушкарац, који дарује оклоп, није чврст на ногама и за њим иде слуга носећи клешта. За кентаура кажу да је Хирон, који је у то време већ напустио смртнике и удостојен боравком међу бесмртницима дошао да утажи некако Ахилев бол. За девојке на колима са упрегнутим мазгама, које терају кола на перило, од којих једна држи узде а друга је са велом на глави, верују да представљају Наусикају, кћерку Алкинојеву, са њеном дворкињом. Човек који из лука стрелја кентауре, а неке је од њих већ побио, очигледно је Херакле и то је његов подвиг.

Ко је стварно био човек који је направио овај ковчег, никако нисам могао докучити. А што се тиче натписа на њему, можда их је могао срочити и неки други песник, но домишљај ме по много чему упућује на Еу-

мела Коринћанина, и због свега другог, а поготово због опходне химне коју је срочио за Дел.

20. Има ту и других заветних дарова: невелика лежала, претежно украшена слоновачом, Ифитов диск и сто на коме се излажу венци за победнике. Лежала је, кажу, Хиподамијина играчка; на Ифитовом диску урезане су речи Светог мира који проглашавају Елићани за време Олимпијских игара; текст није исписан у правој линији, него се слова на диску нижу укруг. Сто је направљен од слоноваче и злата и Колотов је рад¹. А за Колота кажу да је био из Хераклеје, док познаваоци историје вајарства тврде да је био Паранин, Пасителов ученик, а да је сам Пасител добио наук у ... Хера, Зевс, Мајка богова, Хермес и Аполон са Артемидом приказани су овде, а иза њих је распоред такмичења. На једној страни је Асклепије и једна од његових кћери Хигија (Здравље); Ареј и поред њега Агон (Такмичење), док су на другој страни Плутон, Дионис, Персефона и две нимфе од којих једна носи лопту. Што се кључа тиче — Плутон, наиме, држи кључ — кажу да је њиме Плутон закључао оно што се зове Хад и да се из њега нико неће вратити.

Није право да изоставим причу коју ми је испричао Аристарх, водич у Олимпији; испричао ми је да су Елићани у његово време, док су поправљали кров Хереја који је дотрајао, пронашли у поткровљу, између украшене таванице и крова са црепом, леш оклопника са траговима рана. Овај се пешак борио у борби Елићана против Лакедемонјана унутар Алтиса.² Елићани су се тада бранили попевши се на светилишта богова и на све грађевине. Дакле, овај се борац, помислио сам, изнемогао од рана овамо довукао. А када је умро, његовом лешу потом није могла наудити ни жега лети, ни зими мраз јер је почивао у савршеном заклопу. Аристарх је и то додао да су леш изнели из Алтиса и заједно са оклопом сахранили.

На путу од великог жртвеника ка Зевсовом светилишту стоји, како га Елићани зову, Еномајев стуб. Лево

има четири стуба са наткровљем, а оно је саграђено да служи као заклон дрвеном стубу расточеном од старости, већим својим делом стегнутом оковима. Тај стуб је, приповедају, стајао у Еномајевој кући; када је бог кућу погодио громом, пожар је уништио све остало, а од целе куће остао је само стуб. Бронзана таблица испред њега има натпис у елегичким дистихима:

*Ја сам ти, ситранче, оситаиак чувене и виђене куће,
бејах ја некада ситуб, дичих Еномају дом.
Сад поред Кронува сина ле лежим, ситесу ме неће,
уживам велику част: оиња ме пощйеде йлам.*

У моје време десило се још нешто. Римски сенатор је освојио у Олимпији победу. Желећи да остави као спомен на победу бронзану статуу са натписом, копао је да направи постоље. Када се ово његово копање сасвим примакло Еномајевом стубу, копачи су ту пронашли крхотине оклопа, делове узди и жвала.

Лично сам видео све ове ствари када су их ископали. Сразмерно невелики храм у дорском стилу још у моје време зову Метроон (Храм Мајке), задржавајући његово древно име³. У њему нема култне статуе Мајке богова, већ су ту споменици римских царева. Метроон се налази унутра у Алтису као и кружна зграда са именом Филипејон. На врху Филипејона стоји бронзана чаура мака као обруч која држи заједно гредље. Ова се грађевина налази с леве стране излаза наспрам Пританеја, а сазидана је од печене опеке и окружују је стубови⁴; здање је сазидао Филип после пропасти Хеладе код Херонеје. Ту су постављене статуе и Филипа и Александра, а са њима је Аминта, Филипов отац. То су такође Леохарова дела од слоноваче и злата као и статуе Олимпијаде и Еуридике.

21. Од овог места наставићу у причању да описујем статуе и заветне дарове. Није ми се допало да повежем извештаје о њима. Док су, наиме, на Акропољу у Атини како статуе тако и све остало без разлике заветни даро-

ви, у Алтису је нешто постављено као заветни дар у част богова, а победничке статуе додељиване су победницима за награду. Стога ћу статуе споменути касније, а сада ћу се прво усредсредити на заветне дарове и, описујући их, навешћу само оне највредније помена. Кад се од Метроона крене путем ка стадиону, лево у подножју планине, уз саму планину Кронион има камено постоље са усеченим степеницама. Уз постоље су постављене као заветни дарови Зевсове бронзане статуе. Ове су статуе направљене новцем од глобе наметнуте такмичарима који су прекорачили правила такмичења, а мештани их зову *Zanes*¹. Прве, њих шест на броју, поставили су на деведесет осмој Олимпијади. Еупол Тесалац је, наиме, подмитио такмичаре који су дошли да се огледају у песницењу, Агетора Аркађанина и Пританида из Кизика, а са њима и Формиона, родом Халикарнашанина, који је победио на претходној Олимпијади. То је, причају, било прво огрешење такмичара о правила надметања, а први који су од Елићана били оглобљени бејаху Еупол са онима који су од њега примили мито. Две од поменутих статуа дело су Клеона, Сикиоњанина, а остале четири не знам ко је извајао. Изузев треће и четврте, на свим осталим статуама урезани су натписи у елегичким дистихима. Први дистих треба да објасни да победу у Олимпији ваља задобити не новцем него хитрим ногама и снажним телом; на другој статуи натпис каже да она ту стоји богу у част и у знак побожности Елићана, а такмичарима који крше правила да улива страх. Сврха натписа на петој статуи је да у сваком погледу ода признање Елићанима нарочито због глобе шакача; на последњој, шестој, смисао натписа је да су статуе наук свим Хеленима да за победу у Олимпији нико не потплаћује.

После Еупола је, како кажу, Атићанин Калип, такмичар у петобоју поткупио своје противнике, а то се десило на сто дванаестој Олимпијади. Пошто су Елићани оглобили Калипа и његове противнике, Атићани су послали Хиперида да наговори Елићане да им опросте глобу. Како су Елићани одбили да им учине ову

338. г.
ст. е.

338. г.
ст. е.

332. г.
ст. е.

услугу. Атињани су се односили према њима са толиким презиrom да нису плаћали глобу нити су учествовали на олимпијским такмичењима све док бог у Делфима није објавио да Атињанима неће дати одговор ни на какво питање док не плате Елићанима глобу. Тако су, пошто су платили, направљене статуе Зевсу у част, такође њих шест на броју, а на њима су урезани дистиси ништа умешније срочени од оних о Еуполовој глоби. Смисао првог натписа у дистисима је да су статуе постављене јер је бог пророчанством подржао одлуку Елићана да се оглобе такмичари у петобоју, а на другој као и на трећој статуи исто су изнесене похвале Елићанима због глобе такмичара у петобоју. Четврти натпис треба да саопшти да је такмичење у Олимпији ствар срчаности, а не новца, а од натписа на петој и шестој статуи први објашњава са кога су разлога статуе постављене као заветни дар, а други спомиње пророчанство које је из Делфа стигло Атињанима.

Одмах до ових које сам побројао има две статуе постављене од глобе наметнуте рвачима. Како су се ови звали, нисам знао ни ја ни елидски водичи. И на овим статуама такође има натписа, од којих први вели да су глобу платили Роћани Зевсу Олимпијском због преступа једног рвача, а други објашњава да је статуа постављена од глобе наметнуте рвачима који су се надметали под условом да добију мито. Остало о овим такмичарима приповедају елидски водичи, да се то збило на сто седамдесет и осмој Олимпијади и да је Еудел примио мито од Филострата, а да је тај Филострат био Роћанин. Али ја сам открио да је елидски списак олимпијских победника у раскораку са овом причом. У овом се списку, наиме, налази податак да је Стратон из Александрије на сто седамдесет и осмој Олимпијади истог дана однео победу у панкратији и у рвању². Утемељитељ Александрије на Конопском рукавцу Нила био је Александар, Филипов син, а по казивањима још и раније на овом је месту постојао невелики египатски град Ракотис. За три такмичара пре Стратоновог времена и за исто толико њих после њега зна се да су добили венац

од дивље маслине за победу и у панкратији и у рвању: Капро, управо из Елиде, а од Хелена с ону страну Егејског мора Роћанин Аристомен и Протофан из Магнесије на Летеју. А после Стратона били су Марион, из истог града као и Стратон, затим из Стратоникеје Аристеја — у старије доба и ова област и град имали су име Хрисаорис — а седми је био Никострат, један од примораца у Киликији, који није припадао Киликијцима, осим по имену. Наиме, Никострата, који је био из познате куће, још као неразумно дете отели су из Примнеса у Фригији разбојници. Кад су га разбојници довели у Егеју, ту га је купио ко зна који човек. Након неког времена овај човек усни сан: приснило му се да младунче лава лежи под креветом на коме је спавао Никострат. Када је стасао, Никострату су припале многе победе међу којима и ова у Олимпији у панкратији и рвању.

Касније су Елићани оглобили и друге такмичаре, међу којима и шакача из Александрије³ на двесто осамнаестој Олимпијади. Оглобљеном такмичару име је било Аполоније, а надимак Рант; у Александринаца је надимак у неку руку народно обележје. Овај човек је био први Египћанин кога су Елићани осудили због прекршаја. Но није био осуђен зато што је давао или примао мито, већ се нечим другим огрешио о правила такмичења. Није стигао у уговорено време, и Елићанима је, ако поштују правила такмичења, остало само да га удаље са такмичења. Његов, наиме, изговор да су га неповољни ветрови заточили сред Киклада побио је Хераклид, и сам Александринац, као обману: закаснио је зато што је на Јонским играма сакупљао новчане награде. Тако су, богме, Аполонија и сваког шакача који је стигао после времена предвиђеног за такмичење у шакању, Елићани удаљили са такмичења и победнички венац досудили Хераклиду без борбе. На то је Аполоније обавио ремењем шаке као за борбу па, јурнувши на Хераклида, почео га је ударати, иако је овај већ имао на глави венац од дивље маслине и потражио заштиту код судија на играма. Ова је лакомисленост морала да му донесе силну штету. Ту су и две статуе савремене изра-

68. г.
ст. е.

332. г.
ст. е.

93. г.
н. е.

де: на двесто двадесет и шестој Олимпијади открили су, наиме, да су се двојица шакача, којима је у борби стало само до победе, споразумели око победе за извесну суму новца. Због тога су их оглобили: од две Зевсове статуе направљене од овога новца једна стоји лево од улаза на стадион, а друга десно. Од ових шакача један се звао Дидант, а подмићивач Сарапамон. Потпицали су из исте, најмлађе египатске покрајине именом Арсиноит. Дакле, у сваком је случају запањујуће да неко тако мало поштује бога у Олимпији и прима или даје мито за исход у такмичењу, међутим, још је више за чуђење што се неко и од самих Елићана дрзнуо на такво што. А прича се, наиме, да се на то дрзнуо Дамоник, Елићанин, на сто деведесет другој Олимпијади. Суочили су се тада у борби за венац као ривали рвачи Дамоников син Поликтор и Сосандар, родом из Смирне, очев имењак. Пошто је Дамоник силно жудео да победа припадне његовом сину, подмитио је Сосандровог оца. Кад је дело изашло на видело, судије на играма наметнули су глобу али не синовима, него су своју озлојеђеност усмерили на очеве, јер су у ствари они и прекршили правила. Од ове глобе направљене су две статуе, једна је постављена у елидском гимназију, а друга се налази у Алтису испред трема који зову Појкиле (Осликани) зато што су од давнина на његовим зидовима биле слике. Међутим, има их који овај портик зову и Трем Одјека (Еха): кад човек викне, од одјека му се глас врати седам, па и више пута.⁴

За такмичара у панкратији, Александринаца, име му је било Серапион, веле да се на двесто првој Олимпијади толико препао од својих противника да је побегао дан уочи најаве такмичења у панкратији. Само њега, не само од Египћана него уопште од свих људи, спомињу као такмичара оглобљеног због кукавичлука.

22. Дознао сам да су то били разлози са којих су биле направљене статуе које сам управо набројао. Има и Зевсових статуа које су као заветни дар постављене или од државе или од приватних лица. Има у Алтису жртве-

125. г.
н. е.

12. г.
ст. е.

ник близу улаза који води у стадион; на њему Елићани не спаљују жртве ниједном од богова, већ је обичај да трубачи и најављивачи стоје на њему док се надмећу.¹ Поред овог жртвеника направљено је бронзано постоље и на њему Зевсова статуа, висока отприлике шест лака-та и држи муњу у свакој руци. Житељи Кинете² поставили су је као заветни дар. А Зевс, представљен још као дете, са огрлицом око врата, заветни је дар Клеоле, Флијашанина.

Поред такозваног Хиподамиона стоји полукружно камено постоље³ и на њему су статуе: Зевс, Тетида и Хемера (Дан) које моле Зевса за своју децу. Ове статуе стоје на средини постоља; на једној ивици постоља стоји Ахил а на другој Мемнон, сучељени у ставу за борбу. Ту има још и других исто тако сучељених парова — варварин према Хелену: Одисеј са Хеленом, јер су они са своје мудрости сваки у својој војсци стекли највећу славу, Александар са Менелажем, због њихове давнашње омразе, са Диомедом Енеја, а са Ајантом, Теламоновим сином, Дејфоб. Ово су дела Ликија, Мироновог сина⁴, а поставили су их као заветни дар житељи Аполоније на Јонском мору. Па и елегички дистих урезан је испод Зевсових ногу архајским писмом:

*Ми смо сјомен на Ајолонију⁵ на мору Јонском,
космаи, дујокоси Феб овај уијемељи ірад.
Абантиду освојив' као ітронијскої ілена десетіак
дар Ајолоњани іу сїјављају, с њима је бої.*

А област коју зову Абантида са градићем Тронијем у њој део је теспротског копна наспрамног Кераунијском горју. Када су се, наиме, Хелени враћали из Иљона и бродови су им се расули, Локрани из Тронија, града на реци Боагрију, и Абанти са Еубеје, осам лаба укупно, били су избачени пред Кераунијско горје. Настанивши се ту и засновавши град Трониј, оном делу земље који су освојили наденуше име Абантида. Касније су били поротерани од Аполоњана, својих суседа, пошто су претрпели пораз у рату. Аполонија је насељена из Коркире,

а ова је, како веле, насеобина Коринћана, па су и сами Коринћани добили део плена.

Још мало даље стоји ти Зевс окренут истоку са орлом у једној и муњом у другој руци; на њему је пролећно цвеће, и на глави има венац од њега. То је заветни дар Метапонћана, а рад је Егињанина Аристона. Не знам ни учитеља овог Аристона, ни време у коме је живео. Флијашани су такође као заветни дар поставили Зевса, Асопове кћери и самог Асопа, а статуе су овако поређане. Од сестара прво стоји Немеја, после ње је Зевс који хвата Егину, а поред Егине стоји Харпина — ову је према предању Елићана и Флијашана обљубио Ареј и била је мајка Еномају који је краљевао Писом и околним областима — а иза ње стоји Коркира и до ње је Теба; последњи је Асоп. За Коркиру у предању стоји да је облежао Посејдон, а другу такву причу испричао је у песми Пиндар о Теби и Зевсу.⁷

Неки Леонтињани су од свога новца, не о државном трошку, поставили као заветни дар Зевса: висина статуе износи седам лаката, у рукама има орла и по речима песника „Зевсову стрелу“. Овај заветни дар поставили су Хипагора, Фрион и Енесидем, који је, по моме мишљењу, неки други Енесидем а не леонтински тиранин.

23. Док пролазиш поред улаза у Булеутерион (Већницу), ту стоји статуа Зевса без натписа и опет, кад скренеш ка северу, има друга Зевсова статуа: ова је окренута истоку, а поставили су је као заветни дар Хелени који су се борили код Платеје¹ против Мећана под Марлонијевим заповедништвом. Десно на постољу записани су и сви градови који су учествовали у овој битки, прво Лекедемоњани, после њих Атињани, на трећем и четвртном месту наведени су Коринћани и Сикиоњани, а пети су Егињани; после Егињана Мегарани и Епидаурани, а од Аркаћана Тегејани и Орхомењани, после њих они који пребивају у Флијунту, Трезену и Хермиону, а из Арголиде Тиринћани, од Бећана само Платејани, од Аргиваца пак становници Микене; острвљани су Кејани и Мељани, Амбракијци са теспотског

копна, па Тењани и једини од живља из Трифилије Лепрејци; са Егејског мора пак и Киклада нису само Тењани него и Накшани, Китњани, а са Еубеје Стиријци, а за њима Елићани, Потидејци и Анакторани и напоследку Халкићани на Еурипу. Од ових градова у моје време оволико је било ненастањених: Микењане и Тиринћане после мећанских ратова протерали су Аргивци; Амбракијце и Анакторане, досељенике из Коринта, придобио је римски цар² за утемељење Никопоља на рту Аксију; Потидејце је пак двапут задесило да буду протерани из свога града: једном од Филипа, Аминтиног сина, а још пре тога и од Атињана. Након неког времена Касандар³ је Потидејце довео натраг у њихову домају, али град није понео своје старо име него је прозван Касандрија по имену оснивача. Статуу у Олимпији коју су поставили Хелени извајао је Анаксгора, Егињанин. Овог уметника изоставили су у својим списима писци историје вајарства.⁴

Испред овога Зевса налази се бронзана плоча са одредбама Тридесетогодишњег мира, склопљеног између Лакедемоњана и Атињана⁵. Овај мир склопили су Атињани по други пут покоривши Еубеју, треће године осамдесет треће Олимпијаде, на којој је Крисон из Химере победио у трчању. Међу мировним одредбама наведено је и то да држава Арг не учествује у миру склопљеном између Атињана и Лакедемоњана, али да са своје стране Атињани и Аргивци, ако желе, могу међу собом одржавати пријатељске односе. Тако гласе ове одредбе. Друга пак Зевсова статуа постављена је поред Клеостенових кола; о њима ћу говорити касније⁶, а Зевсова статуа је заветни дар Мегарана и извајали су је браћа Псилак и Онет са својим синовима. Не могу ништа да кажем ни о њиховом времену, ни о њиховој постојбини, ни у кога су наук добили, а поред Гелонових кола стоји архаичан Зевс са скиптром и кажу да је то заветни дар становника Хибле. Има два града на Сицилији именом Хибла, један са надимком Гератис и други — такав је стварно и био — са надимком Већа Хибла. Задржали су све до мога времена своја стара имена и налазе се у

356. г.
ст. е.
430—429.
г. ст. е.

316. г.
ст. е.

446. г.
ст. е.

479. г.
ст. е.

области Катане. Већа Хибла је сасвим опустела, међутим, Хибла Гереатис је село у Катани са светилиштем богиње Хиблаје која у Сицилијанаца има култ. Зевсову статую су по моме мишљењу допремили у Олимпију житељи управо ове Хибле. Филист, Архоменидов син, за њих, наиме, вели да су тумачи божјих знамења и снова и да се међу варварима на Сицилији одлукују побожношћу. Близу заветног дара житеља Хибле направљено је бронзано постоље и на њему стоји Зевсова статуа: како ценим, има око осамнаест стопа. Натпис у елегнјском дистиху објашњава који су је људи поклонили богу и чији је то рад:

*Спῆλαιον ἴη Κλειτόρῳ, δεσείῳκ' ὁδ' ἱλὲν βοῦν,
δαῖν' κο' ζαветῖνι δᾶρ' ἄνθ' ὁσποῖν' ἱερὰδ.
(Μερεῖ καὶ ὁλὸν τοῖ δαῖν' Ἀριστῖον καὶ Τηλεστῖν, βαῖαροι
ροῖν' ἐν ῥοῖν' ὁδ' ἱλὲν, Σπῆλαι ὁδ' ἱλὲν.)*

За ову браћу не верујем да их је дичила слава широм хеленског света, да је, наиме, тако било, Елићани би такође имали што рећи о њима, а још и више Лакедемонјани будући да су били њихови суграђани.

24. Поред жртвеника Зевса Лаете и Посејдона Лаете стоји Зевс на бронзаном постољу, дар народа Коринта, а рад Муса, ко год да је он био. На путу од Булеутерија (Већнице)¹ ка великом храму, лево ти стоји Зевсова статуа, наравно овенчана цветовима, а у десној руци бога представљен је гром. Ово је уметничко дело Аскара Тебанца који је добио наук у Сикиоњанина Канаха. Натпис на статуи објашњава да је то десетак плена из рата вођеног између Фокићана и Тесалаца. Ако су Тесалши заратили на Фокићане и ако је то њихов заветни дар од фокидског плена, онда се тај рат није могао звати „Светим ратом”, него је то морао бити рат који је претходио инвазији Мећана под заповедништвом њиховог цара на Хеладу. Надалеко од њега стоји Зевс; стих урезан на статуи објашњава да га, као свој заветни дар, постављају Псофићани због успеха у рату.

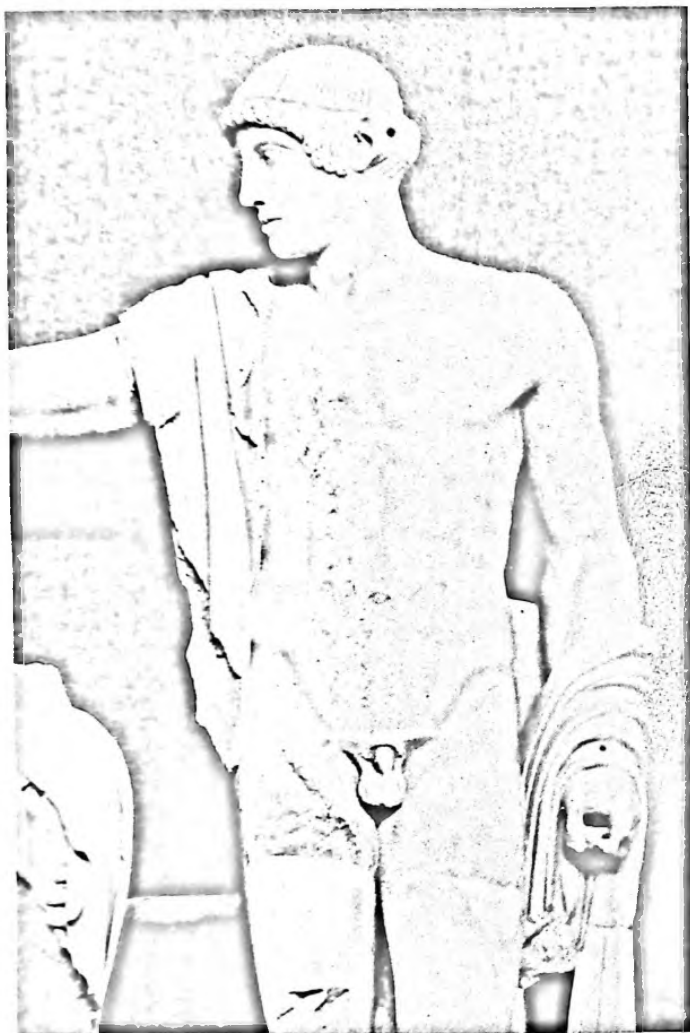

Парџенон

Део фриза са Парџенона — Посејдон, Айолон и Арџемида

355—346
г. ст. е.

Айолон из Зевсовој храма у Олимпији

С десне стране великог храма стоји Зевс окренут истоку, висок дванаест стопа, а заветни је дар, како причају, Лакедемоњана који су статуу поставили када су заратили против Месењана који су се тада други пут побунили. На статуи је урезан и елегички дистих:

*Прими, о краљу, Олимпијски Диве и Кронов сине,
дивно извајан лик, Спартији остијани склон.²*

Не знам ниједног Римљанина, било обичног човека, било сенатора, да је пре Мумија поставио у хеленском храму заветни дар, а Мумије је од плена из Ахаје поставио Зевса од бронзе у Олимпији.³ Овај Зевс стоји лево од заветног дара Лакедемоњана, поред првог стуба на тој страни храма. Међутим, највећу од бронзаних статуа Зевса у Алтису поставили су управо Елићани као заветни дар од плена из рата са Аркаћанима и висока је двадесет седам стопа. Поред Пелопија стоји невисоки стуб, а на њему мала Зевсова статуа са једном испруженом руком. Наспрам ње стоје у низу други заветни дарови као и статуе Зевса и Ганимеда. Хомер⁴ је у епу испричао како су богови отели Ганимеда да Зевсу буде виноточа, а Троју у накнаду за сина поклонили коње. Ову групу је оставио као заветни дар Тесалац Гнатис, а извајао је Аристокле, Клеетин ученик и син. Ту је још један Зевс без браде, а стоји међу Микитовим заветним даровима. Причу о Микиту, од кога је рода и зашто је поставио толико заветних дарова у Олимпији, објаснићу у наредном поглављу⁵. Кад од поменутих статуе још мало продужиш право, има још једна Зевсова статуа, такође без браде, заветни дар Елајћана⁶ који живе у првом граду у Еолиди на потезу од долине Каика ка мору. До ње је опет једна статуа Зевса, а натпис на њој објашњава да су је као свој заветник дар од непријатељског плена поставили Херсонешани који пребивају у Книду⁷. Поставили су такође са обе стране Зевса по статуу, Пелопа и реку Алфеј. Већи део града Книда саграђен је на каријском копну, где се налазе и њихови највреднији споменици, а оно што називају Херсонесом (Полуостр-

146. г.
ст. е.

во) јесте острво које лежи при копну, одакле се на Херсонес може прећи мостом. Житељи на Херсонесу посветили су Зевсу у Олимпији заветне дарове исто као што би становници такозваног Кореса, четврти града Ефеса, изјавили да неки заветни дар постављају у своје име, а не у име целог града Ефеса. Ту је још једна Зевсова статуа, налази се уз зид Алтиса, окренута према западу и нема никаквог натписа; овај је Зевс такође, према оном што тврде, дар Мумија од плена из рата са Ахајцима. Али од свих Зевсових статуа, колико год их је, она у Булеутерију извајана је да што више улива страх преступницима. Овај Зевс има култно име Хоркије (бог заклетве) и у свакој руци држи један гром. Обичај је да пред овом статуом такмичари, њихови очеви и браћа као и њихови учитељи атлетике (тренери) над коадима жртвеног вепра полажу заклетву да неће никаквим нечасним делима окаљати такмичење у Олимпији. Такмичари још полажу додатну заклетву да су се узастопно десет месеци брижљиво припремали за такмичење. Заклетву полажу и они који оцењују дечаке и ждрепце за коњске трке, да ће оцењивати праведно и неподмитљиво и да ће држати у тајности податке о такмичару о коме доносе суд, био тај изабран, био одбачен. Није ми пало на ум да се распитам шта се обично чини са вепром по заклетви такмичара, премда је у вези са жртвама у старијих постојао обичај да човек више не сме окусити од онога над чим се заклео. То потврђује и Хомер⁸; рекао је, наиме, да је вепра, над чијим се коадима Агамемнон заклео да Брисеида у његовом загрљају није окусила љубавне сласти, гласник бацио у море:

*Рече и вејру ірло іресече свирейом меди,
іойіом замахнувши вејра Талііібіј у дубоко море
рібама баці за храну.*

У старо време био је обичај да тако чине. Пред ногама Хоркија налази се бронзана плочица на којој је урезан елегіјских дистих који ваља да изазове страх у оних који се заклињу.

25. Са највећом тачношћу избројао сам толико Зевсових статуа у Алтису. Наиме, заветни дар близу великог храма, постављен од неког Коринћанина, не од оних старинаца већ од оних који настањују град пошто им је цар то допустио, тај заветни дар статуа је Александра, Филиповог сина, и дакако само наоко има сличности са Зевсом. Споменућу такође и друге разне заветне дарове који нису представе Зевса. Статуе постављене не божанству у част већ ради уважавања смртних људи, уврстићу у поглавље о такмичарима.

Месињане, који живе у крај мореза и сваке године по неком древном обичају шаљу у Регију хор дечака, њих тридесет и пет на броју а са њима хороваћу и фрулаша, за неку локалну светковину у Регију, једном је задесила несрећа: од целог посланства нико се жив није вратио кући, него је лађа која је превозила дечаке заједно са њима потонула на дно мора. Море је, наиме, код поменутог мореза уистину најбурније од свих мора, јер га узбијају ветрови ваљајући таласе с једне стране из Јадранског мора, а са друге из оног које зову Тиренско. Па кад и не би било дашка ветра, и тада би се морез сам од себе силно узбуркао и кључао од снажних вртложних струја. У њему врви од морских немани, тако да и ваздух над површином мора одише њиховим задахом, а бродоломнику не остаје ни трунке наде да одатле може извући живу главу. Ако је Одисеј на овоме месту доживео бродолом, уопште не би било могуће замислити да је жив могао допливати до Италије, осим ако наклоност бога у свакој прилици не обезбеђује лако остварење било ког подухвата. Дакле, тада је погибија дечака ојачала Месињане и, поред других почаста које су смислили дечацима у част, поставили су и њихове бронзане статуе у Олимпији заједно са хороваћом и фрулашем. Натпис из старине је објашњавао да су то заветни дарови Месињана који пребивају поред мореза. Након извесног времена Хипија, за кога Хелени кажу да је био мудрац, срочио је о њима елегіју. Статуе су дело Калона Елићанина.

На сицилијском рту, који је окренут ка Либији и југу а зове се Пахин, има град Мотија. У њему живе Либијци и Феничани. Заративши против варвара у Мотији и опљачкавши и покупивши сав плен, становници Агригента поставили су као заветни дар у Олимпији бронзане дечаке који пружају десницу као за молитву богу. Ови дечаци су постављени на зиду Алтиса; претпостављао сам и сам да је то Каламидово дело¹ и предање о њима слаже се са мојом претпоставком. А Сицилију настанују ови народи: Сиканци, Сикули и Фрижани. Сиканци и Сикули прешли су на Сицилију из Италије, док су Фрижани стигли са реке Скамандра и из Троаде. Феничани су са Либијцима у заједничком походу пристигли на острво, а досељеници су из Картагине. Толико варварских народа има на Сицилији. Од Хелена ту су се настанили Дорци и Јоњани као и незнатан део фокидског и атичког живља.

На истом зиду на коме су и заветни дарови Агригенћана стоје и две статуе голог Херакла у дечачком добу. Једна га представља како из лука устрељује Немејског лава. И Херакла и лава са њим поставио је као заветни дар Хипотион из Тарента, а уметнички је рад Никодама из Менала.² Друга статуа је заветни дар Анаксипа из Менде, а овамо су је пренели Елићани. Пре тога била је постављена на крају пута који из Елиде води у Олимпију и зове се Свети пут. Ту су такође заветни дарови свеколиког ахајског живља, статуе свих ових који су се, када је Хектор изазвао сваког Хелена да му изађе на мегдан, усудили да баце коцку за борбу³. Они стоје близу великог храма наоружани копљима и штитовима; сучелице на другом постолу представљен је Нестор који је жребове свих јунака убацио у калпак. Сада има осам јунака који се жребом одређују за мегдан са Хектором — наиме, статуу деветог од њих, Одисеја, однео је, причају, Нерон у Рим — а од ове осморице само је на Агамемноновој статуи урезано име: исписано је здесна улево. Јунак са петлом као белегом на штиту је Идоменеј, Минојев потомак. Он потиче од Хелија (Сун-

ца), Пасифајиног оца, а петао је, веле, птица посвећена Хелију и оглашава рабање сунца. На постолу је такође урезан натпис:

*Стијају ове, свој дар Ахајци посвећују Зевсу,
Пелой стиарином им дед, Танџалов ђредивни син.*

Ово је урезано на постолу, а ко је био вајар назначено је на Идоменејевом штиту:

*Вещији Онаџа⁴ Еџињанин стијају изваја силу,
ову џакође, сам чар, Миконов бежаће син.*

Недалеко од заветног дара Ахајаца је и Херакле, који се са Амазонком, женом на коњу, бори за њен појас. Ову је статуу као заветни дар поставио Еуагора, родом из Занкле, а извајао је Аристокле⁵ из Кидоније. Аристокла ваља убројати међу најстарије вајаре и, премда се не може тачно одредити време његовог живота, очито је рођен пре но што је Занкла понела садашње име Месена.

Становници Таса⁶, старином Феничани, који су кренули на лабама из Тира и других крајева Феникије са Тасом, Агеноровим сином, у потрагу за Европом, поставили су у Олимпији као заветни дар Херакла; постолје је исто као и статуа од бронзе. Статуа је висока десет лаката, тољагу држи у десној руци, а у левој лук. Чуо сам на Тасу да су острвљани поштовали истог Херакла као и становници Тира, али да су доцније, кад су их прихватили као Хелене, примили култ Херакла, Амфитрионовог сина. На заветном дару становника Таса у Олимпији налази се следећи дистих:

*Облик ми даде Онаџа, Миконов син, са Еџине;
осџрво њему је дом, уџодно стианује џу.*

Овога Онату, премда је припадао егинској вајарској школи, сматрам без премца међу Дедаловим следбеницима, или међу припадницима атичке вајарске школе⁷.

26. Дорски Месењани, који су давно од Атињана добили Наупакт, поставили су као заветни дар у Олимпији статуу Нике (Победе) на стубу; то је рад Пеонија из Менде¹, а направљена је новцем од непријатељског плена када су, по моме мишљењу, војевали против Акарнанаца и Енијаде. Сами пак Месењани тврде да је то њихов заветни дар након победе коју су извојевали заједно са Атињанима на острву Сфактерији и да име непријатеља нису навели у натпису из страха од Лакедемоњана, док од Енијаде и Акарнанаца уопште не зазиру.

Што се тиче Микитових заветних дарова, открио сам да их је много и да нису постављени један до другог, већ се Елићанину Ифиту и Екехејрији (светом примирју) која му ставља венац на главу придружује оволико заветних дарова: Амфитрита, Посејдон и Хестија; Глаук из Арга² је уметник који их је извајао. Дуж леве стране великог храма Микит је поставио друге заветне дарове: Кору (Девојку), Деметрину кћер, Афродиту, Ганимеда и Артемиду, а од песника Хомера и Хесиода, па опет богове Асклепија и Хигију³. Међу Микитовим заветним даровима налази се и Агон (Надметање) представљен са утегама за скок, које имају овакав облик: то је половина нешто издуженијег, не сасвим правилног круга, а направљене су тако да кроз њих пролазе прсти као кроз држак на штиту. Утеге за скок, дакле, имају облик као што сам рекао. Поред статуе Агона стоје Дионис, Трачанин Орфеј и статуа Зевса коју сам такође малочас споменуо. То су све дела Аргивца Дионисија⁴. Микит је, кажу, заједно са овима поставио још заветних дарова, а Нерон је, веле, и њих однео. Као вајаре ових других дела спомињу и Дионисија и Глаука родом Аргивце, али не наводе име њиховог учитеља. Њихово доба одређује Микит, завешталац њихових уметничких дела. Херодот је, наиме, у својој *Историји* рекао да је Микит у време Анаксилине тираније у Регију постао тиранинов роб и ризничар, а касније, по Анаксилиној смрти, да је одатле отишао у Тегеју. Натписи на заветним даровима наводе као Микитовог оца Хера, а као

425. г.
ст. с.

његову постојбину хеленске градове Региј и Месену на мореузу. Пребивао је, натписи кажу, у Тегеји, а да би испунио завет који је дао за исцељење сина оболелог од неизлечиве болести, поставио је заветне дарове.

Близу Микитових већих заветних дарова који су уметнички рад Аргивца Галука, стоји статуа Атене са кацигом на глави у егиди; извајао је Никодам из Мена-ла, а заветни је дар Елићана. Поред Атене представљена је Ника (Победа); њу су као свој заветни дар поставили становници Мантинеје, а о коме је рату реч у натпису нису објаснили. Каламид је, прича се, богињу представио без крила угледавши се на дрвену статуу богиње коју у Атини зову Аптерос (Бескрилна). Поред Микитових мањих заветних дарова које је извајао Дионисије, представљене су од Хераклових подвига борбе са Немејским лавом, са Хидром, са Хадовим псом и са Вепром поред реке Ериманта⁵. Донели су их у Олимпију становници Хераклеје када су упавши прегазили земљу својих суседа, варвара Маријандина. Хераклеја је град утемљен на Црном мору, а настањен је живљем из Мегаре; од Беоћана су још и Танаграни учествовали у насељавању Хераклеје.

27. Сучелице овим даровима које сам побројао има и других заветних дарова у низу, окренутих према југу¹, тик уз светиште посвећено Пелопу. Међу њима су и оне статуе које је завештао Формид Менаљанин, који је из Менала² прешао на Сицилију Гелону, сину Диноменовом. Извршивши сјајне подвиге у походима како самог Гелона тако касније и његовог брата Хијерона, доспео је до таквог благостања да је у Олимпији поставио ове заветне дарове, а друге Аполону у част у Делфима. Формидови заветни дарови у Олимпији два су коња са двојицом кочијаша; поред сваког коња стоји кочијаш. Први коњ са кочијашем рад је Дионисија Аргивца, а други Егињанина Симона. На боку првог коња стоји натпис чији први део није у стиху; гласи, наиме, овако:

*Поставио ме је Аркањанин
Формид из Менала пре, ал' Сиракужанин сад.*

А то је коњ у коме је, према елидском предању, *hippota-*
nes (коњска поама). Очито је и по свему осталом да је
оно што се коњу догађа магијски учин неког чаратана.
Коњ и величином и лепотом поприлично заостаје за
осталим коњима којих има у Алтису, поврх тога и реп
му је одсечен те је зато још грби. Међутим, не само у
пролеће него из дана у дан пастуви се за њим поамљу-
ју. Наиме, кидајући уларе или отимајући се коњовоци-
ма, пастуви трком улећу у Алтис и заскочивши га опа-
сују га пожудније но најлепшу живу, уз то и податну
кобилу. Копита им клизе, а они ипак не одустају већ све
више и више њиште и све пожудније најахују док их не
отргну ударцима бича и великом силом. Док тако не
учине, немогуће их је отргнути од бронзаног коња.
Знам за још једно чудо које сам видео у Лидији, додуше
другачије од Формидовог коња, али ни то, дакако, не
бива без чарања чаробњака. Лиђани који имају надимак
„персијски“, имају два светилишта, једно у граду који се
зове Хијерокесарија и друго у Хипепу; у сваком од њих
има једна одаја, а у одаји на жртвенику пепео, међутим,
боја му није као у осталог пепела. Пошто уђе у одају и
на жртвенику наслаже сува дрва, врач прво стави себи
на главу тијару, а затим стане да поје призивајући неког
бога на варварском језику, неразумљивом за Хелене.
Док поје, чита из књиге и одмах се без потпале сва дрва
морају запалити и из њих заблистати јасни пламен.

О овоме толико. Међу поменутих заветним дарови-
ма је и сам Формид који се супротставља непријатељу,
одмах затим се бори са другим, па опет са трећим ду-
шманом. На овим статуама пише да је војник који се
бори Формид из Менала, а да је онај који је поставио
статуе као заветни дар Сиракужанин Ликорта. Ликорта
је очито из пријатељства према Формиду поставио ове
статуе. Међутим, и ове Ликортине статуе Хелени тако-
ђе називају Формидовим заветним даровима. Хермес
пак који носи овна под мишком, са калпаком на глави,
одевен у хаљину и огртач већ не припада Формидовим
заветним даровима, него су га даровали богу Аркађани
из Фенеја. За ове статуе натпис тврди да су их извајали

Оната, Егињанин, у сарадњи са Калителом, а, по моме
мишљењу, Калител³ је био или син или ученик Онатин.
Надалеко од заветног дара Фенејаца стоји друга статуа,
Хермес са гласничком палицом.⁴ Натпис на њој објаш-
њава да је статуу поставио као свој заветни дар Глауки-
ја, родом из Регија, а извајао је Калон Елиђанин. Један
од бронзаних волова заветни је дар Коркирана, а други
Еретријаца⁵; то је уметничко дело Филесија Еретријца.
Са ког су разлога Коркирани поставили као заветни дар
једног вола у Олимпији, а другог у Делфима објасниће
мој опис Фокиде⁶, а што се тиче њиховог заветног дара
у Олимпији, чуо сам да се десило ово. Под овим се
волом седећи играо мали дечак погнуте главе. Подигав-
ши изненада главу, ударио је њом о бронзу, па од озледе
након неколико дана издахнуо. Елиђани су одмах били
вољни да вола, зато што је био виновник уморства, изне-
су из Алтиса. Међутим, бог у Делфима им је пророчан-
ством наредио да вола оставе на месту на коме је и био,
очистивши га претходно обредом који Хелени обично
врше код нехотичног уморства.

У Алтису под платанима, отприлике у средини по-
свећене градине, има победни споменик од бронзе са
натписом на штиту споменика који објашњава да су овај
споменик подигли Елиђани поводом победе над Лаке-
демонјанима⁷. У овој је битки изгубио живот и онај
борац кога су у моје време нашли где лежи у оклопу
када је поправљан кров на Хереју. Заветни дар станов-
ника Менде у Тракији⁸ замало ме није завео да поми-
слим да је то статуа борца у петобоју; постављен је
поред Елиђанина Анаухиде и држи старинске утеге за
скок. Не бедру му је урезан елегички дистих:

*Зевсу ме, бојева краљу, ко дар првоилени овде
Менде остави њук, Сийиу овојив' на зор.*

Сипта је, по свој прилици, нека трачка тврђава и град.
Сами пак Менђани су пореклом Хелени из Јоније, а
пребивају подаље од мора код града Ена.

402—400.
г. ст. е.

KOMEHTAP

Приликом израде коментара консултована је следећа литература:

Der Kleine Pauly, Lexikon der Antike in 5 Bänden. Auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler—Walther Sontheimer. München 1975 (Deutscher Taschenbuch Verlag).

The Oxford Classical Dictionary, ed. by N.G.L. Hammond — H. H. Scullard, 2. ed. Clarendon Press, Oxford 1970.

H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology, including its extension to Rome*, London, repr. 1978.

Д. Срејовић — А Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, СКЗ, Београд 1979.

E. des Places, S. J., *La religion Grecque, Dieux, cultes, rites et sentiment religieux dans la Grece antique*, Ouvrage publié avec le concours du Centre national de la Recherche scientifique. Edition a. — J. Picard, Paris 1969.

A. Brelich, *Le iniziazioni: parte seconda. Sviluppi storici nelle civiltà superiori, in particolare nella Grecia antica*. Ed. dell' Ateneo 1962.

— *Guerre, Agoni e culti nella Grecia arcaica*, Bonn 1961.

— *Gli eroi Greci, un problema storico-religioso*. Ed. dell' Ateneo—Bizzari, Roma rist. 1978.

Коментари уз Паусанијин текст:

J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece*, translated with a commentary in 6 vols. London 1913.

H. Hitzig—H. Bluemner, *Des Pausanias Beschreibung von Griechenland mit kritischem Apparat* herausgegeben von H. Hitzig, mit erklärenden Anmerkungen versehen von H. Hitzig & H. Bluemner, 3 vols. Leipzig 1896—1910.

Pausanias Beschreibung Griechenlands, Neu übersetzt, mit einer Anmerkungen versehen von E. Meyer. 2. ergänzte auflage, Artemis ver. Zürich—Stuttgart 1967.

Christian Habicht, *Pausanias' Guide to ancient Greece*, Univ. Cal. Press. Berkeley, Los Angeles, London 1985.

The Blue Guide, Greece, R. Barber, Maps and plans by J. Flower, A — C Black, London, W> W> Norton New York repr. 5. ed. 1990.

Остала дела и радови објављени у периодици цитирани су у коментару.

ПРВА КЊИГА

1

¹ Писац започиње дело без икаквог увода, одређујући већ првом реченицом како садржај дела тако и садржај прве књиге двома речима подвученим хијастичким распоредом — хеленско копно, Атика.

² Рт Сүнион, данас *Akri Sounio*, на југоисточној страни Атике био је прва тачка копна коју би морепловац, стижући са истока, угледао. Претпоставља се да је и сам Пүсанија овим путем из Лидије допловио у Атику. Чүвени храм на овоме рту дуго времена је приписиван богињи Атени; у ствари посвећен је Посејдону и саграђен између 444. и 440. г. ст. е. Исти архитекта саградио је и тзв. Тезејон у Атини, Немесин храм у Рамнунту, као и Арејев храм у Атини. Посејдонов храм на рту Сүнију издиже се изнад архајског храма од кречњака — пороса, који су разорили Персијанци. Храм је дорски периптер од локалног мермера, са 6 x 13 стубова, има пронаос, наос и опистодом са два стуба *in antis*. Архитрав пронаоса био је украшен фризом са релјефима на којима су представе Тезејевих јуначких дела, борба кентаура и Лапита (кентауромахија) и борба гиганата са боговима (гигантомахија). Прилаз Посејдоновом храму чинили су пропиљеји, грађени у VI в. ст. е. од кречњака, а у V в. ст. е. рестаурирани у мермеру.

Испод Посејдоновог храма, на око 500 m. ка северу, налазио се храм Атене Сүнијске; саграђен је у VI в. ст. е. и био је мање упадљив од Посејдоновог храма.

Археолошки налази су контрадикторни Паүсанијиним извештају. Уверен да овај писац веома савесно описује виђено и стога одбацујући могућност омашке на самом почетку дела, када је пажња најбуднија, као и могућност да је писац хотимично изоставио да спомене већи храм на врху рта да би споменуо мањи и уз то га још преместио на врх рта, Е. Мајер претпоставља да недостаје део текста. По њему, првобитни текст је могао гласити: „ту је лука, храм Атене Сүнијске и Посејдонов храм на врху рта” (Е. Meyer, *Pausanias, Beschreibung Griechenlands*, Zürich 1954, 552).

³ Патроклово острво, сада *Gaidaronisi*, споменуто је у вези са епизодом из Хремонидовог рата. Рат је трајао од 268—262. г. ст. е. а име носи по Хремониду, атинском архонту. На страни Атине нашли су се том приликом и Спарта и други полиси удружени у борби против Антигона Једнооког и Деметрија Полиоркета. Том је приликом Птолемеј II Филаделф послао Атињанима у помоћ део својих поморских снага.

⁴ Пиреј је стеновити рт југозападно од Атине. У време Темистокловог архонтовања (493—492. г. ст. е.) Пиреј је био утврђен а лука опремљена за потребе трговачке и ратне флоте. Конфигурацијом тла створене су три природне луке: на источној страни налазила су се пристаништа Зеу и Мунихија, оба намењена ратним бродовима, а на западној страни Кантар, или, како га писац зове, „највећа лука“, намењена трговачкој флоти. У овој су се луци обредно чистили мисти са жртвеним прасићима крајем октобра за посвећење у Елеусини. Свака је лука имала лукобране и према потреби могла се затворити веригама. У Кантару су били навози за лађе, спремишта за једра и џарију, оставе за жито и осталу робу.

Луку су окружавале колоне, 5 на броју, од којих се такозвани *Дуги портик* уздигао на свеоистичном углу луке близу пијаци поред мора. Фалерон, отворен плитак залив источно од Пиреја чији се тачан положај не зна, био је најближи граду и ту су све до V в. ст. е. пристајали бродови. Претпоставља се да се антички Фалерон могао налазити или у источном делу залива мало увучено у близини места *Agios Sotir*, или поред садашњег Старог Фалера, где су ископавања открила некрополу из VII в. ст. е.

⁵ Атињанин Леостен је у Ламијском рату, вођеном за ослобођење против Македонаца и Антипатра, намесника Александра Македонског, био врховни заповедник од 323—322. г. ст. е. Када је у рату погинуо, биле су му додељене херојске почести. Видети још Паусанија I, 25 и VIII, 52.

⁶ Леохар је атински вајар, који је радио око средине IV в. ст. е. Најпознатије његово дело је композиција „Отмица Ганимеда“ рабена за град Илион. Приписује му се и позната скулптура Аполона Белведерског. Заједно са Скопасом и још двојицом уметника (Бријаксид, Тимотеј) Леохар је радио на украшавању Маузолеја у Халикарнасу.

⁷ На врху Мунихијског брежуљка налазио се храм посвећен Артемиди Мунихији и трачкој богињи Бендили, чији је култ уведен у Грчку у V в. ст. е. Сада се ту налази црква Св. Илије.

⁸ Видети Паусанија I, 36.

⁹ Рт Колијада, садашњи рт Аг. Космас, налазио се југоисточно од Фалера. О окупљању жена у светилишту генетилиде Колијаде, божанства рабања, говори Аристофан (*Lys.*, 641. sqq.), а храм спомиње схолијаст (*Lys.*, 2). Божанство може да се јави и у множини, а типичан је пример заосталог божанства „специјалисте“ из старијег религијског слоја полидемонизма. Видети напомену 9 поглавља 32 I књиге.

¹⁰ Алкамен је атински скулптор, Фидијин ученик; радио је у другој половини V в. ст. е.

2

¹ О Агији или Хагији, код Паусаније Хегија из Трезена, нема поузданих података. Поистовећују га са коаутором Деркила за дело састављено претежно у дорском дијалекту *Argolica*, из кога су антички аутори црпили митолошку грађу, међу осталима и Калимах из Кирене. По другом мишљењу, Агија је аутор цикличког епа *Повраци*, у ком би случају Хегија морао бити старији од аутора *Argolica*.

² Түкидид извештава да је Темистокле утврдио само Пиреј (I, 93). Дуги зид, који је повезивао Пиреј са Атином, био је подигнут после Темистокла.

³ Менандар, из друге половине IV в. ст. е., био је најистакнутији представник „нове атичке комедије“. Родом је био Атињанин и саставио је стотину комедија од којих је *Намћор* сачуван у целини, *Арби-итража* већим својим делом, а остале комедије фрагментарно.

⁴ Каталог песника који су боравили на дворима краљева. Велики трагедиограф Еурипид, рођени Атињанин, умро је, легенда гласи, на Архелајевом двору у Пели 406. г. ст. е. пошто су га растргли краљеви ловачки пси. У Аристофановим *Жабама* се, међутим, ово не спомиње, тако да је прича морала настати после *Жаба*.

Филоксен са Китере је лирски песник из друге половине IV в. ст. е.

Песник Антагора са Рода из III в. ст. е. познат је као аутор *Тебаиде*, *Химне Ероју* и *Епиграма*.

Арат из Сола у Киликији, филозоф стончар и песник астрономског пева *Phainomena*, с краја IV и из прве половине III в. ст. е., провео је извесно време на двору Антигона Гонате око 277 г. ст. е. као дворски песник.

Династи хеленистичких земаља по угледу на Птолемеје у Александрији тежили су такође да од својих престоница начине културна средишта, привуку славна имена у науци и књижевности, достигну славу и сјај Александријске библиотеке и Мусеја. Сасвим у духу хеленске традиције Паусанија зачетак овој појави тражи у далекој прошлости код „учитеља” васколпких Хелена — Хомера (*Одисеја* III, 267 и VIII, 43).

⁵ Писац не наводи кроз коју је капију ушао у Атину, али пошто каже да се Помпејон налази одмах са унутрашње стране улаза, може се закључити да је ушао кроз главну капију са два улаза — Дипилон.

Помпејон се налазио поред Дипила. Четвороугаоно двориште било је окружено тремовима, где су увече пред празник остављани свети предмети ношени у панатенејској поворци.

⁶ Атичко писмо које је бројало само 18 знакова било је званично писмо у Атини све до Еуклидовог архонтовања 403/2. г. ст. е. Вероватно је извесно време пре тога јонски стандард алфавета са 24 знака, дакако савршенији, био у незваничној употреби. У време цара Хадријана (владао је од 117—138. г.) у натписима се поново сусреће старо атичко писмо, што је сасвим у складу са архаизмом тога времена.

⁷ Алкибијад је био оптужен 415. г. ст. е. да је са својим друговима на приватној позоришној представи пародирао у Пуллитионовој кући тајни обред посвећења у Елеусини. За себе је том приликом узео улогу хијерофанта, неки Теодор је добио улогу *Гласника*, Пуллитион улогу *Бакљоноше* (*Thuc.* VI, 28; *Plut., Alcub.*, 19). Исте године био је оптужен и за обарање Херма на атинској агори, што сведочи о политичкој хајци у пуном замаху. Осуђен у одсуству, Алкибијад је прешао у Спарту.

⁸ Листа легендарних атинских краљева у Паусанијином извештају не слаже се са Аполодором (*Bibl.* III, 177. et sqq.). Чести прекиди природног, крвног наслеђивања престола, бројни епоними као узурпатори наводе на помисао да се ради о контаминацији више различитих локалних предања. Паусанијина листа краљева изгледа овако:

1. Актеј (епоним)
 - његова кћи + 2. Кекроп (епоним)
 - кћерке Ерисихтон (преминуо пре оца)

3. Кранај (епоним)

— Атида (епоним) и остале кћери

4. Амфиктион (Кранајев зет, узурпатор)

5. Ерихтоније (епоним, није у сродству)

6. Пандион (Ерихтонијев наследник, или Еректејев унук, епоним)

— Егеј Палант Нис Лик

8. Тезеј.

3

¹ *Грнчарски крај* Керамеик налазио се у северозападном делу Атине и од пренестиорских времена служио је за сахрањивање, о чему сведоче археолошки налази. После победе код Саламине Темистокле је опасао град бедемима који су пресекли Керамеик, тако да се код модерних истраживача јавља израз *сволашњи Керамеик* који обухвата простор пред градским бедемима између Дипила и Свете капије, док се *унутрашњи Керамеик* налази унутар дела бедема које је у IV в. ст. е. обновио Конон. У овом унутрашњем простору који ће доцније обухватити атинска агора сахрањивање престаје у VIII в. ст. е., док се та пракса наставља у *сволашњем Керамеику*.

Првобитна агора обухватала је простор између Ареопага и Акропоља. Од Солоновог времена, од почетка VI в. ст. е. агора се шири северно од Ареопага и према западу све до Колона Агораја, око кога ће се концентрисати најважније јавне грађевине подигнуте током VI и V в. ст. е. Писац набраја најзначајније споменике на агори, започињући од северозападне стране. Под Керамеиком Паусанија подразумева, као што је уобичајено било у његово време, атинску агору. Краљев портик или портик Зевса Елеутерија, саграђен је 430. г. ст. е. Попут Мнесиклових пропилеја из истог периода, овај портик је такође имао оба бочна крила истурена напред. Сачувано је неколико акротерија са овога портика, међу којима Ника у природној величини која се чува у Музеју агоре. Процес изградње атинске агоре трајао је шест и по векова, од почетка VI в. ст. е. па све до 267. г. када су је разорили Херули. У том временском раздобљу агора је била два пута опљачка-

на, 480/79. г. ст. е. од Персијанаца и 86. г. ст. е. од Римљана. Упоредо са изграђивањем, агора се ширила од запада ка истоку. Административне зграде биле су концентрисане под североистичном и источном падинам Колона Агораја: Толос, Булеутерион, Метроон са државним архивом, храм Аполона Патроја, Краљев портик или портик Зевса Елеутерија.

Од грађевина из времена Писистрата и Писистратида најзначајније су старији храм Аполона Патроја президан 330. г. ст. е., Енеакрунос у југоисточном делу агоре и светилиште са жртвеником Дванаест богова. Из Кимоновог времена потичу стари Булеутерион, Толос, Тезејон, Поикиле портик. У времену после Перикла саграђени су нови Булеутерион, Зевсов портик, Јужни портик, ковница новца и покривена чесма у југозападном делу. Из II в. ст. е. потичу Птолемејев гимназиј, портик Агала II и коначно Метроон. Из раног царства су Агрипин Одеон, трг Цезара и Август, Пантенова библиотека и Хадријанова библиотека. Тада је из деме Ахарне пренет Арејев храм на агору и поново је сазидан. Хефестејон, грађен од 450—430. г. ст. е. а погрешно називан Тезејон, налазио се у западном делу агоре на Колону Агорају (*The Oxford Class. Dict.*, Homer Armstrong Thompson репр. New York, 1976, 141—142).

² Мања лакүна у тексту. Лакүне ће надаље бити обележаване тачкицама. Део текста који недостаје F. A. Wolf допунио је према Хесиоду (*Theog.*, 987): „кога је касније отела Афродита”.

³ *Каџалої жєна* насловљен још и *Велике Еоје*, по непрестано понављаној формули *e hoie* — или каква бејаше, у антици је приписиван Хесиоду, епском песнику из VII в. ст. е. У посредној предаји до нас су стигли фрагменти на основу којих је извршена реконструкција дела. Према сведочанствима, дело је имало пет књига, надовезивало се на *Теогионију* и потоњи митографи и песници радо су га користили као извор.

⁴ Еуагора, краљ Саламине на Кипру (око 410—374. г. ст. е.) пружио је Конону уточиште када је атинска флота претрпела пораз код Егоспотама. Том је приликом само Конону пошло за руком да спасе свој брод. Када је потом од персијског цара добио заповедништво над флотом, поразио је Лакедемоњане код Книда 394. г. ст. е.

⁵ Када су према легенди Диоскури заузели град Афијну, у којој је Тезеј држао Хелену, њихову сестру, Ерехтид Менестеј је подбунуо Атињане против Тезеја. Тада је Тезеј морао да се склони на острво Скир, где га је убио домаћин, краљ Ликомед. Након погибије Мене-

стејевих синова под Тројом, Тезејеви синови су се вратили у Атину и заредом су владали као краљеви његов син Демофонт, унук Оксинт и праунук Тимет. Што се Меланта тиче, преовлађујуће предање вели да је био потомак месењанске краљевске лозе Нелеида и да је као краљ владао Месењанима све до најезде Дораца. Том је приликом побегао у Атику где је сео на престо после последњег Тезејевог потомка Тимета. Од Меланта је наследио престо Кодро, последњи атински краљ. Након његове смрти, Медонт, син његов, владао је као доживотни архонт попут осталих Медонтида. Паусанијин извештај прати неку још старију варијанту којом су се служили и Платон (*Symp.*, 208. d.) и Аристотел (*Ath. Pol.*, 3, 3).

У антици је Тезеју било приписивано уједињење атичких дема у град, синојкизам, увођење демократије као и обнова светковања Панатенеја.

⁶ Еуфранор из Коринта живео је око средине IV в. ст. е. Био је истовермено скулптор, сликар и теоретичар уметности.

⁷ Леохарова статуа Аполона је највероватније чувени кип Аполона Белведерског.

⁸ Каламид је познати скулптор из средине V в. ст. е. Статуа коју писац спомиње није идентификована.

⁹ Храм Мајке богова — Метроон лоше је очуван. Саграђен је за време Перикла, а култ Мајке богова уведен је око 430. г. ст. е. У Метроону је чуван државни архив. Током времена грађевина је доживела неколико преправки.

¹⁰ Кип Мајке богова није направио Фидија као што то каже Паусанија, већ његов ученик Агоракрит са Пара. Богиња је представљена како седи на престолу са лавовима крај њега.

¹¹ Уметник Писија је непознат, а Лисона помиње Плиније (*N. H.* XXXIX, 91) као скулптора који је радио кипове атлета, ловаца, ратника.

¹² Протоген из Кауна је један од најпознатијих сликара антике, савременик Апела и његов ривал. Био је познат по тежњи техничком савршенству слике, што је доводило до тога да су често остајале недовршене.

4

¹ Екскурс о упаду Келта у Хеладу који ће у развијенијој форми писац дати у X, 19—23 описујући светилиште у Делфима.

² Еридан је митска река различито лоцирана у извештајима античких писаца: или тече на северу Европе, или протиче кроз западну Европу и улива се у Северни океан, или се пак налази у Хиспанији. Легенда гласи да су се Сунчеве кћери, оплакујући погинулу брата Фаетонта, претвориле на обали Еридана у црне тополе са којих су се и надаље кружиле сузе од којих је настајао хилибар (Ov., *Met.* II, 340 et sqq.).

³ Антипатар (397—319. г. ст. е.) био је од огромне помоћи Филипу II и у рату и у дипломатским пословима, а по Филиповој смрти подржао је Александра да завлада Македонијом. У Александровом одсуству као регент Македоније и стратег за Европу, потпомогнут чланцима Хеленског савеза, угушио је побуну спартанског краља Агида III код Мегалопоља 331. г. ст. е. По смрти Александровој сломио је устанак Атињана, Етолаца и Тесалаца познат у историји као Ламијски рат 323—321. г. ст. е. код Кранона у Тесалији. Касандар, Антипатров син, по очевој смрти, када је Александрово царство почело да се растаче, протерао је из Македоније регента Полисперхонта и у савезу са Лисимахом, Селеуком и Птолемејем 301. г. ст. е. поразио је у Фригији код Ипса снаге Антигона Једнооког. Уследио је распад Александровог царства.

⁴ Паусанија често употребљава израз „с ове стране Термопила“, „с ове стране Истма“, што значи јужно од Термопила, јужно од Истма, имајући у виду место које писац описује.

⁵ У време персијске најезде на Хелад у народу су потекле приче о физичком учешћу хероја на страни Хелена у борбама против варвара. Овај тип предања забележен је већ у Херодота (VIII, 38, 39, 64), где се у боју на Маратону на хеленској страни боре сам епоним Маратон, Тезеј и Ехетло. У одбрани Делфа од Персијанаца учествовали су Филак, Аутоној (VIII, 31—39), а пред почетак боја код Саламине након молитве боговима призивају се локални хероји у помоћ, Ајант и Теламон, и шаље се брод на Егину да доведе статую Еакида (V, 80). У том је боју на хеленској страни учествовао и локални херој Кихреј у змијском облику; херој се у лику ове хтонске животиње могао често јавити (Paus. I, 36). Хероји најчешће притичу у помоћ у борбама против варвара, док се ређе појављују у међусобним сукобима Хелена. Ксерксов напад на Делфе је свакако измишљен. Нити би Делфи били у стању да се од таквог напада одбране, нити игде има извештаја да су Делфи том приликом разорени, опљачкани, или да је пророчиште потпало под контролу Персијанаца када се нашло одсече-

но читавих годину дана након пада Тебе 480. г. ст. е. Вероватније је да су Делфи, због свог промећанског или неутралног става, уживали извесну врсту имунитета. У настојању да се оправдају, Делфљани су можда неки плачкашки напад мањег одреда Персијанаца приказали у свом предању као напад Ксерксових снага на Делфе. Да би свему придали значај одсудне битке, украсили су предање мотивом о учешћу хероја и натприродних сила (дух Парнаса?) у одбрани. Према Херодотовом извештају (loc. cit.) моделиран је и опис одбране Делфа од келтског напада 278. г. пре н. е. описан у Филиповој повести Помпеја Трога у Јустиновим *Ејишомама* (XXIV, 6—8; Diod. XXII, 9; Val. Max. I, 1 ext. 9).

⁶ Паусанија мисли да је старије име Пергама било Теутранија, док Ксенофонт (*Hell.* III, 1, 6) и Страбон (XII, p. 5; XII, c. 615) тврде да су то различити градови.

⁷ Крајем XIX в. приликом археолошких ископавања немачке школе у Пергаму показало се да је храм Атене на пергамском акропољу на двама странама био опкољен портицима — стоама. На задњим зидовима ових портика откривене су нише, затворене полустубовима који су носили архитрав са два идентична натписа: „Краљ Атал, син краља Атала, Зевсу и Атени Никефорос дар захвални (од плена?) из рата...“ Фрејзер претпоставља да су се у тим портицима могли налазити слика и плен из рата са Галима (J. G. Frazer, *Pausanias's description of Greece*, London 1903, II, 75).

5

¹ Толос или Скијада, округла грађевина са кровом од опеке, био је последња јавна зграда на југозападној страни агоре. Подигнут је био око 470. г. ст. е. и у више махова био је рушен, обнављан и презиђиван. Овде су притани Већа Пет стотина обављали своје послове и заједно ручавали о државном трошку, приносили жртве и либације (Arist., *Ath. polit.* XLIII, 3). Изабран коцком, притан Епистат остајао је у толосу на двадесетчетворочасовном дежурству са трећином Пританије. За то су време били код њега државни печат, кључеви од храмова — државних ризница и архива.

² Алкмеонид Клистен отприлике 508. г. ст. е. поделио је становништво Атике на десет територијалних фила (Hdt. V, 66, 69).

³ Мотив људске жртве, доста чест у митовима и легендама, а сасвим опречан схватањима и просвећености Хелена историјског пе-

риода, јавља се као мутно сећање на људска жртвовања у давним пренестијским временима. Као мотив у мотивима и легендама јавља се као жртва умилоствљена за победу у рату или као последње средство одбране заједнице од куге, надмоћног непријатеља, глади, суже. У атичким легендама тако су жртвоване Кекропове, Ерехтејеве, Леојеве кћери. Видети у *Индексу одредници Јудске историје*.

⁴ Атал I Сотер, краљ Пергама, владао је од 241—197. г. ст. е.

⁵ Птолемеј III Евергет, краљ Египта, владао је од 246—221. г. ст. е.

6

¹ Описе статуа и споменика на атинској агори писац преплиће историјским дигресијама о Александровим наследницима — дијадосима: о Птолемеју (6—7), о Аталидима (8), о Лисимаху (9—10), о Пирју (11—13), о Селеуку (16). У своје излагање Паусанија је увео и историју македонских краљева после Александрове смрти. Уз друге изворе, користио је и дело Хијеронима из Кардије, рођеног 360. г. сте. е.

² Чини се да писац описује догађаје по сећању па му се отуда поткрала грешка. Између битке код Газе 312. г. ст. е., у којој је Птолемеј победио Деметрија, и битке код Саламине на Кипру 306. г. ст. е., у којој је Деметрије потукао Птолемеја, прошло је шест зима. (CH. Habicht, *Pausanias guide to ancient Greece*, Berkeley—Los Angeles, Univ. of. Call. Press, 1985, 98).

³ Видети напомену 2 поглавља 4 I књиге.

⁴ Видети напомену 3 поглавља 5 I књиге.

7

¹ Видети напомену 3 поглавља 1 I књиге.

8

¹ Лисимахов ризничар Филетер одметнуо се 282. г. ст. е. пришавши Селеуку и под суверенитетом Селеукида примио пергамски престо. Усвојио је синовце Еумена и Атала да би обезбедио наследнике на престолу. По његовој смрти 263. г. ст. е. на пергамском престолу био је до 241. г. ст. е. Еумен, кога је наследио Атал I Сотер. Овај се први прогласио краљем Пергама. Победивши Гале 230. г. ст. е. стекао је велику славу.

² Статуа Ејрене са Плутотом дело је скулптора Кефисодота старијег, оца и учитеља великог вајара Пракситела. Рабена је поводом краткотрајног Никијиног мира 374. г. ст. е. Праксител је очеву тему касније искористио за своју познату композицију Хермеса са малим Дионисом у Олимпији. Фигура Ејрене у левој руци држи дечака Плути и рог изобиља, а у подигнутој десној руци скиптар.

³ За Ликургову статуу Пс. Плутарх (*Vit. dec. or. c. 843*, c. 852) каже да је постављена за време Анаксикратовог архонтовања 307/6. г. ст. е. због великих заслуга овог беседника за атинску државу. Након битке код Херонеје Ликург је 12 година беспрекорно водио надзор над државном благајном. Видети Паусанија I, 29.

Као истакнути противник македонске политике нашао се први на Александровој црној листи. Од његовог дела сачуван је у целисти само један говор и фрагменти осталих говора.

⁴ Калија, Хипоников син, веома богат и угледан Атињанин, истакао се јунаштвом у Маратонском боју и три пута се овенчао венцем у Олимпији победивши у колској трци. Учествовао је такође као вешт дипломата у склапању тридесетогодишњег мира између Атине и Спарте 446. г. ст. е. Калијин мир, који спомиње Паусанија а ваљало је да оконча непријатељство Артаксеркса и Атињана разграничивши њихове интересне сфере, историјски је непотврђен. Херодот (VII, 151) додуше спомиње Калијин одлазак у Сусу, што ипак није ваљан доказ о углављеном миру. Тукидид овај догађај не спомиње. Први литерарни спомен о Калијином миру налази се у Исократу (IV, 118 и 120). Диодор (XII, 4) наводи Кипар као место преговора, док Теопомп натпис на камену са текстом овог мира сматра фалсификатом и погрешно тврди да у Атини није било натписа писаних јонским стандардом алфавета у V в. ст. е. (Frazer, ad loc., II, 89).

⁵ Демостенова статуа била је постављена 280—279. г. ст. е. на предлог његовог сродника Демохара. Бронзана статуа била је Полиектов рад и представљала је беседника са прекрштеним рукама. Дистих урезан на постолу наводно је саставио сам Демостен пред своју смрт и казивао је да би Хелада за Македонце била неосвојива да је у Демостена било снаге равне његовој вољи. Статуа је била постављена на агори испред жртвеника Дванаест богова. Када је у Атини избила афера у вези са подмићивањем угледних личности од Харпала, Демостен је био оптужен и бачен у тамницу. Умакавши, прво се склонио у Трезен, потом је прешао на Егину. По Александровој смрти био је

рехабилигован и враћен у Атину (Ps. Plut., *Vit. dec. or.*, pp. 847, a, d, 850 e.; Plut., *Demosth.*, 26 et sqq.).

⁶ Архија из Турсија, трагички глумац, са свога нечасног дела стекао је надимак ловац на избеглице. Између осталих жртава, и беседник Хиперид је завршио на овај начин.

⁷ Остаци Арејевог светилишта из позног V в. (око 440—436. г. ст. е.) откривени су на агори. Храм је у дорском стилу, вероватно га је градио исти архитекта који је градио и Тезејон. Претпоставља се да се Арејев храм првобитно налазио на простору на коме је касније била римска агора, а да је за време Августа, крајем I в. ст. е. пренет на грчку агору.

⁸ Праксигелови синови, Кефисодот млађи и Тимарх, мање познати од оца, такође су били скулптори.

⁹ Атински законодавац Калад је непознат. Међутим, реч *nomos*, поред тога што значи закон, означава и музичку композицију, тако да Бурсијан са овог разлога место схвата као „композитор Калад”. Мајер (op. cit., 555), насупрот, место тумачи као грешку потеклу од преписивача који је уместо имена Сакад записао Калад. Сакада иначе спомиње Паусанија и у X, 7.

¹⁰ Тукидид (I, 20; VI, 54—58), Аристотел (*Ath. polit.*, 18). Група тираноубица стајала је на агори у орхестри (Phot., *Lexic.*, s. v. *orkhestra*). Део постоља са натписом откопан је на месту које и Паусанија назначује. Име скулптора пренето је у погрешном читању Критија уместо Критије. Старију групу тираноубица, Антеноров рад, однео је 477. г. ст. е. Ксеркс у Сусу, одакле је скулптуре вратио у Хеладу Александар Велики (Arrian., *Anab.* III, 16, 8; Plin., *N. H.* XXXIV, 70), или Селеук (Val. Max. II, 10, 1), или Антиох по сведочењу Паусаније. Млађу групу тираноубица израдили су Критије и Несиот. Пошто су враћене из Персије старије статуе, обе су групе стајале заједно на истом месту, како то и Паусанија тврди. Обе групе тираноубица биле су од бронзе. Бројне копије, како скулптуралне тако рељефне, представљене на новцу и на панатенејским амфорама, сведоче о омиљености ове групе. Изузетно добро је истакнута разлика између старијег Аристогейтона, који се заштићује огртачем, и млађег Хармодија који, не размишљајући о опасности, срља напред отвореног тела.

¹¹ Одеон, позоришни простор под кровом, правоугаоне основе, саградио је 15. г. ст. е. Агрипа. Налазио се на агори јужно од Арејевог храма, ортогонално према јужној и источној страни, са улазом са јужне стране. Када му се кров урушио, президан је 150. г. Судећи по

Паусанијином опису, он је Одеон видео пре презиђивања, а то је термин пре кога је Паусанија посетио Атину и саставио своју књигу о Атици. Статуе Птолемеја, Лисимаха и Пира, које су стајале пред Одеоном, пружиће писцу повод за дуже историјске дигресије, карактеристичне за I књигу, да би у I 14, тачно на месту где га је прекинуо, наставио описивање.

9

¹ Птолемеј VI Филометор није добио надимак из подсмеха, како то каже Паусанија, већ су имена тога типа била уобичајена у овој династији и чинила су део званичног краљевског имена попут Филаделф, Филопатор. Птолемеј VI Филометор ступио је на египатски престо 180. г. ст. е. као сувладар мајке Клеопатре.

² Квинт Куртије Руф, ретор и историчар из I в. ст. е. (*Hist. A. M.* VIII, 1, 15) прича како је у једном од Александрових ловова на лавове у Сирији Лисимах, премда рањен, голорук савладао звер. Претпоставља се да је прича о затварању Лисимаха у кавез заједно са лавом потекла од ове епизоде. Мотив о хероју који голорук савлађује велику звер понављан је често у херојским легендама, а потекао је по свој прилици од древног обичаја иницијације у примитивној ловачкој заједници. Тако у библијској легенди Самсон, код Хелена Херакле и Алкатој стичу славу оваквом победом.

Лисимах је код Хидаспа био Александров стоматофилак, код Сангале је био рањен, 326. г. стр. е. био је именован за тријерарха, две године потом примио је у Суси златну круну. По Александровој смрти пали су му у део Тракија и северозападни део Азије. Од 306—281. г. ст. е. владао је Тракијом, од 285. г. ст. е. и Македонијом.

³ Јамбограф Феник, Колофоњанин родом, живео је у III в. ст. е.

⁴ Хермесијанакт из Колофона, елегичар с почетка III в. ст. е., саставио је три књиге елелија насловљених *Леонтион* по имену своје драгане, обрадивши у њима несрећне, неузвраћене љубави митских ликова, песника и филозофа.

10

¹ Лакуна у тексту отежава да се тачно докучи смисао места.

¹ Видети Паусанија II, 23.

² Александар, Олимпијадин брат, кога је Филип 342. г. ст. е. поставио као краља Молошанима, прешао је са бродовљем и војском у Италију да помогне Тарентинцима у рату против Луканаца. Том је приликом 330. г. ст. е. погинуо.

³ Олимпијада, мати Александра Великог, прешла је из Македоније у Епир 331. г. ст. е., где је извесно време владала. По смрти Александровој, на Полисперхонтов позив 317. г. ст. е., вратила се у Македонију уз Еакидину подршку и активно учествовала у борбама око престола. Добивши листом подршку народа, изашла је из сукоба као победница и убила Еуридику и њеног мужа Филипа III Аридеја. Опијена победом, одмах по устоличењу унука Александра IV на македонски престо побилa је много Касандрових присталица, као и његовог брата Никанора. На тај је начин изазвала свој трагични крај, јер је 316. г. ст. е. победник Касандар Олимпијаду предао сродницима њених жртава да јој пресуде.

¹ *Одицеја* IV, 72 et sqq., XIX, 55 et sqq., XXIII, 199 et sqq.

² *Илијада* III, 3 et sqq.

³ Пир, епирски краљ (306—302. и 297—272. г. ст. е.) са војном силом од 25.000 бораца и 20 слонова потукао је Римљане 280. г. ст. е. код Хераклеје. Уследила је још једна победа код Аускула, тзв. *Пирова победа* 279. г. ст. е. после које је прешао на Сицилију, где је успешно ратовао против Картагињана, у то време римских савезника. Обновљене ратне операције у Италији спречиле су га да сасвим истисне Картагињане са Сицилије.

⁴ *Ооисеја* XI, 122. Хомерови стихови навођени су у првих пет књига у преводу др Милоша Н. Бурића.

¹ Пир није претрпео пораз код Тарента него код Беневента 275. г. ст. е.

² Видети Паусанија III, 6.

³ За родољуба Паусанију Хелени и у поразима остају непревазиђени ратници који не подлежу оружаном сили већ злој срећи. Тако

писац праву реч за пораз *heta* користи само једном у вези са Лисандром кога не воли (III, 5), а пораз Спартанаца код Леуктре 371. г. ст. е., после кога се више нису опоравили, четири пута назива „посртајем” — *ptaisma* (I, 3, 13; VII, 6; VIII, 27), четири пута „несрећом” — *atykhema* (IV, 26, 32; VI, 3; VIII, 6). Исто тако, пораз код Херонеје 338. г. пре н. е. два пута назива *atykhema* (I, 25; VII, 10), три пута *ptaisma* (VII, 6; IX, 29; X, 3) и једном *sphalma* — „неуспехом” (IX, 6) (Habicht, op. cit., 112).

⁴ *Илијада* XXII, 359 et sqq.

⁵ Филист из Сиракузе (око 430—356. г. ст. е.) провео је четрдесет година у служби Дионисија I коме је помогао да се као тиранин осови, а потом је као његов саветник активно био ангажован у политици. Пошто је пао у немилост, протеран је, да би се вратио на позив Дионисија II и прихватио дужност адмирала. Извршио је самоубиство пошто није могао да спречи Дионов повратак из Грчке у Сиракузу. Написао је *Историју Сицилије* у 13 књига, коју су већ александријски филолози поделили на два дела: *О Сицилији* и *О Дионисију*. Сматран је у антици имитатором Тукидида, римски историчари црпili су грађу из његовог дела.

¹ Енеакрунос или Калироја извор је код Илиса у југоисточном делу Атине. У време Писитрата био је озидан и стављен под кров. Са њега су Атињанке уочи удаје доносиле воду за ритуално купање (Hdt. VI, 137, 3; Thuc. II, 15, 5; Hesych. s. v. *Loutrophoros*). Извор који Паусанија назива Енеакрунос мора да је извор под кровом који потиче из VI в. ст. е., а откривен је током истраживања америчке школе у југоистичном делу агоре. Овај је извор такође био називан Енеакрунос али не и Калироја. Дерпфелд је ископао у удолини између Пникса и Акропоља још један озидан извор под кровом из времена тираниде, који се не може идентификовати са извором који овде писац спомиње (Meuser, op. cit., 555).

² Паусанија спомиње два храма: један посвећен Деметри и Кори и други у коме се налази Триптолемова култна статуа. Први би се храм могао налазити на Панатенејском путу, источно од извора Енеакрунос. Храм потиче из епохе раног царства, има простил од шест дорских стубова узетих са порушеног храма из V в. ст. е. Триптолемова култна статуа налазила се у светилишту Деметре и Коре Елеусинију на источној страни Панатенејског пута под северним обронком

Акропоља. Ископавања у Елеусинију нису потврдила постојање два храма у периоболу (Meyer, *ibid.*).

³ Каталог митова о Триптолему. Према атинској верзији мита, Триптолем је имао два сина, Крокона и Којрона, као и кћерку Дејопу (Schol. ad Soph., *Ed. Col.* 1053).

⁴ Легендарни, прехомерски песник Мусеј био је у антици популаран са култом Великих богиња у Елеусини, култовима Диониса и Орфеја. Под његовим именом у антици биле су навођене збирке *Пророчанства* и *Орфичке песме*.

⁵ Орфеј, чудесни трачки митски певач и свирач на лири са моћима да покреће свирком дрвеће, омађијава дивље звери и зауставља речне токове, сматран је у антици и песником и од њега су, веровало се, потекле *Химне* и *Орфички епови*.

Орфизам је древна мистичка и катартичка религија, вероватно трачког порекла, која се у Хелади проширила током VII и VI в. ст. е. На древности орфизма почиње да се инсистира од V в. ст. е. Комедиограф Алексид Орфеја датира пре Хомера и Хесиода. Најранија литеарна сведочења о орфизму и ономе што се назива „орфички живот” налазе се у Еурипида (*Hipp.*, 952 et sqq.), Платона (*Symp.* II, 364 e; *Leg.* III, 701 b). Већ Аристотел спомиње „тобожње Орфејеве песме” (*De an.*, 410 b 28). Неколики песници словили су као аутори орфичке литературе, попут Ономакрита, песника из Писистратовог доба. Од орфичке литературе дошли су до нас еп *Argonautica* који описује Орфејево путовање на лаби Арго, настао крајем IV или почетком V века, еп *Lithica* који упућује у магичну моћ камења и 87 *Орфичких химни* насталих у II или III веку. Изгубљени епови *Теојонија* и *Космојонија* садржавали су синтезу орфичког учења о постању света, богова и о двојној, титанској и божанској човековој природи. Извештаји о орфизму прате се од Еурипида, Аристофана, преко Платона, Аристотела, стоичара, Аполонија Робанина све до неоплатоничара.

Циљ орфичког живота и посвећења у мистерије био је да се човек очисти од телесности и прагреха, да победи зло у себи уздржавањем од свега што је живо. Награда је блаженство у другом животу, а казна попут оне која је задесила Данаиде.

⁶ Херил Атињанин, трагички песник с почетка V в. ст. е., према *Суди* 13 пута је победио на драмским такмичењима, надмећући се са Пратином, Есхилом. Увео је неке новине у костим и маске глумаца.

⁷ Атињанин Килон је отприлике 632. г. ст. е. са присталицама запосео Акропољ хотећи да заведе тираниду, али је омануо јер га

народ није подржао. Сам Килон је побегао, док су остали потражили заштиту код жртвеника у светилишту еуменида. Упркос томе, били су извучени из светилишта и побијени, што је на све Атињане, архонта Мегакла и остале Алмеониде навукло љагу крвопролића и сагрешења (Hdt. V, 70; Thuc. I, 126; Plut., *Sol.*, 12).

Прича о чудесном четрдесетогодишњем сну Крићанина Епимениде садржи мотив из усмене књижевности чест и у Хелена (Ендимион, седам спавача из Ефеса) и у европској усменој књижевности. Епименидин дугогодишњи сан на светом месту (пећине су позната култна места) само је вид инкубације након које спавач добија натприродне моћи.

⁸ О овоме се храму не зна ништа.

⁹ Хефестов храм, Хефестејон, и данас погрешно називан Тезејон, саграђен је између 449. и 444. г. ст. е. у дорском стилу. Исти непознати архитекта градио је и Арејев храм. Видети напомену 7 поглавља 8 I књиге. У цели храма налазиле су се бронзане статуе Хефеста и Атене, удружених у култу. Очувани су остаци фриза са представом кентауромахије, док је фриз пронаоса био украшен представом борбе, можда Тезеја против Палантових синова. Од метопа су очуване оне са представом јуначких дела Херакла на источној страни и Тезеја, на северу и југу. Украси забата су уништени. У перистилу пронаоса очувани су остаци сликане декорације.

¹⁰ Херодот IV, 180.

¹¹ Остаци храма Афродите Ураније откопани су, тако се претпоставља, на северној падини Колона Агораја.

¹² Егејеве сестре су Прокна и Филомела. Видети *Индекс*.

¹ Портик *Poikile* саградио је око 460. г. ст. е. Писанакт у северо-источном делу агоре. Својим сликама украсили су га чувени сликари Полигнот са Таса, Микон и Панен. Полигнот је насликао освајање Троје, док су Микон и Панен представили борбу на Маратону са мноштвом историјских личности и на грчкој и на персијској страни. Микон је сам насликао амазономахију. Како Полигнот није узео никакав хонорар за свој рад, Атињани су му доделили атинско грађанско право.

У овом портику 300. г. ст. е. Зенон из Китиона основао је своју филозофску школу која је по портику понела име Стоа.

² Атињани су се опирали Касандру од 307—302. г. ст. е. Новија истраживања поменути сукоб стављају у 303. г. ст. е. Реч трофеј повезана је са грчким глаголом *τρο* — окрећем натраг. Трофеј се постављао на место са кога је непријатељ узмакао. Исти се обичај задржао и у IV в. ст. е., што упућује на то да се место сукоба налазило у самој Атини (Habicht, op. cit., 80).

³ Видети напомену 5 поглавља 4 I књиге.

⁴ Скиона је град на полуострву Халкидици, чији су се житељи одметнули до Атињана 423. г. ст. е.

16

¹ Селеук I Никатор, утемељитељ краљевства Селеукида (312—281. г. ст. е.), саградио је себи престоницу на Тигу, Селеукију, 311. г. ст. е.

17

¹ Eliot, C. W. J. (*Hesperia* XXXVI, 1967, 121—123) у вези са овим местом у тексту сматра да *episema* указује на постојање култног места. Мајер (ad loc., 557) претпоставља да је Елејев жртвеник у ствари жртвеник Дванаест богова који се налазио у северном делу агоре, што је ископавањима потврђено. Око жртвеника Дванаест богова налазио се четвороугаони простор ограђен каменом оградом. Првобитна грађевина потицала је из позног VI в. ст. е. и означавала је средиште атичке мреже путева. Елејев жртвеник је назив позног датума, вероватно из хеленистичког периода, када је жртвеник Дванаест богова био премештен на друго место.

² Овде се завршава опис атинске агоре. Писац је пропустио да спомене неке грађевине попут два јужна портика из хеленистичког периода, откривена новијим ископавањима, портик Атала II, пергамског краља (159—138. г. ст. е.), у коме се након рестаурације сада налази Музеј агоре. Изостављен је такође Хермесов портик, који се налазио поред Поикиле портика у северном делу агоре, а по свој прилици га је подигао Кимон средином V в. ст. е. Пред овим портиком стајао је дуги низ херма.

Напуштајући агору, Паусанија ће започети описивање споменика источно од агоре а под северним обронком Акропоља: Птолемејев гимназиј, вероватно завештање Птолемеја II Филадельфа. Она грађевина,

на, намењена физичким вежбама атинских ефеба, садржавала је и библиотеку где су се држала и предавања из филозофије. На овоме је месту према своме сведочењу и Цицерон (*De fin.*, V, 1) слушао филозофа Антиоха.

³ Јуба II, краљ Мауретаније (25—23. г. ст. е.), као дечак је био заробљен и доведен у Рим. Ту је стекао добро образовање, Октавијан Аугуст подарио му је римско грађанско право и устоличио га на мауретанском престолу на коме је Јуба остао до своје смрти.

⁴ Хрисип из Сола у Киликији (око 280—260. г. ст. е.), стоичар, Клеантов наследник, написао је бројне списе из области логике и теорије сазнања, који су у антици били цењени као ортодоксно стоичко учење. Очувана је једна копија Хрисипове статуете, дело Полиеукта, која га приказује у седећем положају како рачуна прстима.

⁵ Писац има у виду Фидијину скулптуру Атене Партенос.

⁶ Рационализована варијанта легенде о Тезеју сачувана је и код Плутарха (*Thes.*, 31, 35).

⁷ *Odissea* X, 512 et sqq.

⁸ Народна веровање о херојима садржи уверење да херој прима култ на гробном месту у коме почива он или један део његових остатака, да су за земне остатке хероја везане његове моћи заштитне, исцелитељске или пророчке. Отуда у локалним предањима учесталост мотива о трагању за земним остацима хероја и њиховом премештању с једног на друго место, у циљу да се у рату обезбеди победа, пошто су хероји превасходно ратници. Стога су Спартанци у рату са Аркаћанима трагали за Орестовим костима према упутству Делфијског пророчишта (*Hdt.* I, 67, 68; *Paus.* III, 3, 11; VIII, 54). За остале сличне примере видети одредницу *Косџи* у *Индексу*.

18

¹ Светилиште Диоскура Анакеј налазило се близу и подно Аглауриног светилишта; оно је лежало на северном акропољском обронку, а судећи према пишевом редоследу описа, западно од њега, јер се Паусанија креће подножјем северног акропољског обронка у правцу истока. Постојање светилишта потврђено је наводима античких и византијских глосографа, као и античким натписима нађеним на месту, о чему Фрејзер исцрпно извештава (*II*, 164 et sq.).

² Персијанци су се попели на Акропољ северним обронком по урезима у стену од којих још има видљивих трагова. Ове „степенице”

водиле су једним усеком у стени који је делимично пролазио под земљом и избијале су горе на тврђаву западно од Ерехтејевог светилишта. Њихов доњи крај налазио се у Аглаурином светилишту, пространом непокривеном простору. Аресфоре су вероватно овим пролазом (I, 27) силазиле у Афродитино светилиште (Meuser, ad loc., 558).

Према Херодотовом извештају пророчанство је налагало да се Атињани уздају у „дрвене зидове“, тј. бродове (Hdt. VII, 141 et sqq.; VIII, 51 et sqq.).

³ Свака хеленска метропола имала је свој пританеј, градску кућу, где је на огњишту града горела вечна ватра. Са овог огњишта су колонисти носили угарак да у новој постојбини запале свети пламен на огњишту нове насеобине. У пританеју су чувани и стандарди мера и тегова.

⁴ Писац има у виду југоистични део града.

⁵ Светилиште Серапида није поуздано лоцирано. Претпоставља се да је лежало у североистичном делу Акропоља. Откривени натписи поред нове митрополијске цркве у североистичном делу потврђују постојање култа Серапида у околини.

⁶ Не зна се на коме је месту био Илтијин храм. Он се по свој прилици налазио негде на потезу Пританеја и светилишта Зевса Олимпијског. Код нове митрополијске цркве откривени натписи потврђују култ богиње ту негде у близини.

⁷ Олен, легендарни музичар и лирски песник, стигао је из Ликије или од Хиперборејаца на Дел и пренео култ Аполона и Артемиде из Ликије, славећи њихово рођење у својим химнама (Hdt. IV, 35; Callim., *Del.*, 304—5). Према античкој традицији био је старији од Мусеја.

⁸ Писац прелази на описивање знаменитости у југоисточном делу Атине започињући од најимпозантније грађевине у Атини, храмом Зевса Олимпијског. Градњу овога храма започели су још Писистратови синови око 515. г. ст. е. у јонском стилу, али храм није био довршен. Између 175. и 164. г. ст. е. Антиох Епифан наставио је градњу овога храма. Градитељ храма је био Марко Косутије. Његов је храм замишљен као коринтски диптер од пентеличког мермера са по осам стубова на ужим странама. И овај је храм остао недоконан, а 83. г. ст. е. Сула је са њега однео у Рим два коринтска стуба. Коначно, храм је био довршен у време цара Хадријана. Приликом свог боравка у Атини 131—132. г. цар је храм инаугурисао.

⁹ Посвећен простор ограђен оградом *peribolos* преводиће се у првих пет књига као *посвећена традина*.

¹⁰ Исократ (око 436/5 — после 388. г. ст. е.), знаменити атински логограф, славни учитељ беседништва и плодан писац, видео је у Филипу II Македонском јунака који ће, ујединивши их, повести Грке против заједничког непријатеља — Персијанаца. Његове политичке и свечане беседе представљају важан извор за историју IV в. ст. е. Исократов лик је идеализован. За самог Паусанију и његове савременике слобода и политичка независност грчких полиса пре Херонејског боја (388. г. ст. е.), где су удружене тебанске и атинске снаге подлегле надмоћној фаланги Филипа II, само је сећање на славну прошлост предака без наде у повратак независности Грчке, док је Исократово самоубиство као чин немирења са губитком слободе и независности Грчке уздигнуто до херојског узора.

¹¹ Хадријанов портик се налазио у суседству, северно од Римске агоре и протезао се скоро паралелно са њом. Био је готово истих димензија као Римска агора, оријентисан према западу, отвореног крова; чело су му украшавали пиластри и коринтски пропилон. У његовом зачељу налазио се базен са водом, президан у позноримском периоду у троконхалну грађевину. И портик и базен у њему саграђени су 130. г. и можда их писац на овоме месту помиње као „библиотеку и гимназиј“.

19

¹ Ископавања вршена на потезу светилиште Зевса Олимпијског — Илис открила су више храмова међу којима и храм Аполона Делфинија. Ту се, јужно од Акропоља, налазило светилиште Аполона Питијског које помиње Тучидид (II, 15), док Паусанија помиње само статуу овога бога. Тучидид (VI, 54) цитира натпис са жртвеника у овом светилишту који се дословно слаже са нешто оштећеним натписом откривеним последње четврти XIX в. на десној обали Илуса, где се, по свој прилици, светилиште налазило. Натпис објашњава да је Писистрат, Хипијин син, поставио (жртвеник) као заветни дар у светилишту Аполона Питијског у сећање на своју архонтску службу (C. I. A. IV, 41, бр. 373 е).

² *Вршкови* су лежали на десној обали Илуса изван градских бедема.

³ Оснивачка легенда Херакловог светилишта потекла је од псеудотимологије; подаци о њој записани су у античким и византијским глосарима и Суду. Наиме, Дион, епоним атичке деме, приносио је

једном приликом Хераклу или Хестији жртву, када је бела куја до-
трчавши однекуда украде месо. Пророчиште, упитано да растумачи
значење овог догађаја, наложило је да се на месту где је куја затрпала
месо подигне Хераклу жртвеник и принесу му се жртве (Hesych.,
Steph. Byz., Phot., Suda s. v. Kynosarges). У овоме је светилишту било
седиште киничке филозофске школе и претпоставља се да се налази-
ло нешто јужније, изван градских бедема.

⁴ Гимназиј Лицеј, назван по Аполону Лицију, лежао је, као и
само светилиште Аполона Лиција, источно од Атине подно Ликабета.
У Лицију је 335. г. ст. е. Аристотел основао своју филозофску школу.

⁵ Легенда о црвеном прамену косе мегарског краља Ниса садр-
жи мотив „спољашње душе” присутан и у другим херојским легенда-
ма. нпр. Птерелајев златни прамен, нагорели комад дрвета у легенди о
Мелеагру (млава књижевна варијанта).

Први спомен легенде о Скили налази се у Есхила (*Choeph.*,
612—22). Скила је ту приказана као свирепи кћи која из користољуб-
ља, као Тарпеја у римској легенди, убија оца. Из Овидијевих стихова
(*Trist.* II, 393—4) види се да је легенда била обрађена у некој трагедији.
Вероватно је у времену после Еурипида у поменутој трагедији ано-
нимног аутора Есхилев мотив похлепе замењен мотивом заљубљивања
девојке у непријатеља кога је видела са градског бедема. Мотив тејхо-
скопије искористио је и Хегија у епу који спомиње Паусанија (I, 2) а
налази се и у римској обради легенде о Скили у епипој *Cyris* у
Вергилијевом додацику. У овом облику легенда о Скили позната је и
Калимаху у III в. сте. е. судећи по фрагменту епипоје *Hecale* (288
Pfeiffer).

⁶ Илис је извирео на северозападној падини Химета, протицао
крај јужног дела античке Атине према Кефису и уливао се у Фалер-
ски залив. Лети би његов ток често пресахнуо.

Еридан, мало већи поток и притока Кефиса, извирео је од Лика-
бета јужно, од Атине источно. Кроз северне делове града протицао је
једним делом подземно. Већ у антици његов је ток својим већим делом
био каптиран и избијао је код Свете капије јужно од Дипила. Данас је
Еридан пресушио.

⁷ Писац има у виду хаварију персијске флоте пред тесалском
обалом изазвану северцем.

⁸ Агре или Агра је крај у југоисточном делу Атине на левој
обали Илуса изван градских бедема. Одеон Херода Атичанина лежао
је под југозападним углом Акропоља. Под овим акрополским оброн-

ком цео је простор био намењен позоришном животу. Ту је било
Дионисово непокривено позориште саграђено око 500. г. ст. е., Перик-
лов Одеон под кровом саграђен 445. г. ст. е. и Одеон Херода Атичани-
на без крова у раскошном римском архитектонском стилу саграђен
око 160. г. који Паусанија, незаинтересован за савремене споменике,
не спомиње. Херодов стадион потковичастог облика налазио се на
левој обали Илуса под североисточном падinom Ардета и спуштао се
благо ка речици. На том је месту први стадион сазидао Ликург (338—
326. г. ст. е.), а президао га је и украсио мермером Херод (139/40—
143/44. г.). За Олимпијске игре 1896. г. на истом је месту реконструи-
сан модерни мермерни стадион.

Херод Атичанин (око 101—177. г.), најбогатији човек свога доба,
познати ретор, римски сенатор а преко своје жене Региле у сродству
са царском породицом, уживао је наклоност Хадријана и Антонина
Пија, био је васпитач будућим царевима Марку Аурелију и Лукију
Веру. У својој вили у Кефисији окупљао је као месена најчувеније
књижевнике и уметнике свога времена. Подизао је велелепна здања не
само у Хелади већ и у Малој Азији и Италији.

20

¹ Писац се поново обрео пред Пританејем одакле ће кренути
новим правцем, Улицом треножаца дуж источног и јужног акропол-
ског обронка. Улица је тако била названа по низу треножаца постав-
љених са обе стране на минијатурне храмове. Неки од ових треножаца
били су постављени у спомен победа хорега на драмским или хорским
надметањима. Један од њих може се видети и данас. То је Лисикратов
споменик, мала округла грађевина, *telos* од пентеличког мермера, псе-
удодиптер са шест коринтских полустубова, постављен на четвртасту
базу са три степеника. Споменик је украшен фризом на коме је реље-
фно приказано како бог Дионис кажњава тиренске гусаре претварају-
ћи их у делфине. Грађевина је подигнута поводом Лисикратове побе-
де на такмичењу хорова око 335/4. г. ст. е. На архитраву споменика
налази се натпис који помиње име победника, а на самом врху постав-
љен је бронзани треножац, победнички дар.

² Постоје бројне копије Праксителовог Сатира јер је био наро-
чито погодан за постављање у слободном простору, у вртovima. Прак-
сителов Сатир носи све одлике уметничког стила. Поред тога, он

нема скоро никаквих животињских одлика ранијих сатира, изузев малих зашпиљених ушњу, малих рогова на челу и репића на дну леђа.

³ Дионисово позориште, како се данас назива, добило је име по томе што се налазило у близини светилишта Диониса Елеутереја, чији је култ био уведен у Атику у VI ве. ст. е. Статуу бога пренео је из Елеутере у Беотији извесни Пегас. Прва драма, коју је саставио трагички песник Теспид, приказана је у позоришту 534. г. ст. е. У почетку су гледаоци седели у висини оркестре, на падинама брежуљка. Око 490. г. ст. е. замењена су дрвена седишта. Током времена позориште је у више наврата било презиђивано сходно развоју трагедије. Најзначајније измене догодиле су се у време Нерона, којом приликом је фасада сцене била украшена рељефима, а оркестра је била смањена. Почасно место у гледалишту припадало је свештенику Диониса Елеутереја. Његова се столица издвајала од осталих финим рељефним украсом. У позоришту је било места за 14—17.000 гледалаца.

⁴ Старији Дионисов храм, у коме се налазила већ поменути Дионисова статуа из Елеутере, потицао је из времена Писистрата. У другом, млађем храму, саграђеном око 420. г. ст. е., налазио се Дионисов кил у хриселефантинској техници, Алкаменово дело.

⁵ Паусанија има на уму Периклов Одеон довршен 443. г. ст. е. Зграда у којој су се одржавала музичка такмичења сматрана је у антици најлепшом концертном салом грчког света. Била је четвороугаоног облика са кровом у облику шатора.

⁶ Видети Паусанија IX, 40.

⁷ Када је Тезеј, легендарни утемељитељ Атине, питао Делфијско пророчиште о судбини свога града, Питија му је одговорила да спокојно остварује своје замисли, јер ће његов град попут мешине плутати морем чак и по олујним таласима (Plut., *Thes.*, 24). У овој прилици Питија је поновила исти одговор.

¹ Развијенији облик легенде сачуван је у песниковој биографији анонимног аутора (*Biogr. Graec.*, ed. Westermann, p. 130). Наиме, Лисандар је на месту где су били сахрањени Софоклови преци градио утврђење за борбу против Атине кад му се у сну јавио Дионис и наредио да дозволи да се покојник сахрани. Како Лисандар на то није обраћао пажњу, бог му се јавио други пут са поновљеном наредбом. Распитавши се ко је тај покојник, Лисандар је по гласнику јавио да

дозвољава да се Софокле сахрани. На песниковом гробу била је постављена фигура сирене или ластавице.

² По народном веровању, глава Горгоне Медузе имала је апотропејско дејство. Стога је постављана на бедеме и зидове грађевина. У Аргу је њена глава, према предању, била сахрањена на тргу и чинила је град неосвојивим (II, 21). Овакво дејство имале су, веровало се, и фаличке представе.

³ Трасилов меморијални хорегијски споменик налазио се у врху степенастог гледалишта. Улаз у пећину издубљену у камену украшавао је портик у дорском стилу: три дорска пиластра постављена на два степеника придржавала су епистил са натписом повише кога се налазио фриз са једанаест венаца у белом мермеру. Изнад фриза стајала су три постоља од сивог мермера. На постољу у средини, ослоњеном на три степеника, налазила се статуа Диониса у седећем ставу, нешто већа од природне величине. Глава ове статуе сада се чува у Британском музеју. Поменути натпис (C. I. A. II, бр. 1247) обавештава да је Трасил из Декелеје као хорег у спомен на победу хора 320/19. г. ст. е. подигао споменик. Друга два натписа спомињу победе хорова 271/70. г. ст. е., када је Трасилов син Трасикле био агонотет. Троножац на пећини који Паусанија спомиње вероватно је био добијен за награду на овим такмичењима и постављен на два постоља око Дионисове статуе. Споменик је, за време турске опсаде Акропоља 1826/7. г., био уништен. Реконструкција је могућа захваљујући описима старијих путописаца.

⁴ Сипил је планина у М. Азији источно од Смирне. Видети Паусанија VIII, 2.

⁵ Паусанија не спомиње две монументалне грађевине западно од позоришта, Одеон Херода Атичанина и портик Еумена II, пергамског краља (197—159. г. ст. е.) са двобродном галеријом. Портик је повезивао позориште са Одеоном. Објашњење за то даје сам писац (VII, 20) напоменом да у време његове посете Атини Одеон још није био саграђен. Асклепијево светилиште у граду утемељено је 420. г. ст. е. поред Дионисовог позоришта на западној страни и повише Еуменовог портика.

⁶ Сармати или Сауромати су номадско племе са говором блиским скитском. Живели су у малоазијским просторима источно од реке Танаис, одакле су се полако кретали ка западу, потискујући Ските.

⁷ Гринеј је градић у Еолиди у М. Азији у коме се налазило чувено Аполоново светилиште са пророчиштем.

22

¹ Светилиште Афродите и Хиполита које помиње Паусанија идентификовано је 1960. г. испод бастиона Нике Аптерос.

² Темидин храм и светилишта Афродите Пандемос, Геје и Деметре Хлоје налазили су се, по свој прилици, под југозападним обронком Акропоља на потезу Херодов Одеон—улаз у Акропол.

³ Атинска тврђава и градска светиња Акропол смештен је на врх брда окомитих обронака високог 156 m које доминира околном равницом. Заштитен је био природним повољним положајем, јер су приступ браниле и две реке, Илис на истоку, на западу Кефис. Сudeћи према археолошким налазима, атински Аркопол био је настањен већ крајем неолитског периода, око средине III миленија. За време микенске епохе на њему се у непосредној близини Ерехтејона налазила краљева палата коју спомиње Хомер (*Od.* VII, 81). Крајем XIII в. ст. е. Акропол је био утврђен бедемом. То је тзв. киклопски зид — Пелазгикон од кога су и данас видљиви остаци у западном бедему.

Из времена VII и VI в. ст. е. нема очуване архитектуре, али су сачувани рељефи који су украшавали забате храмова. Из Солоновог времена потичу остаци забата храма од кречњака са представом борбе Херакла са Хидром. Нешто су млађи, из времена Писистрата, забат тзв. хекатонпедона, који се налазио између Ерехтејона и Партенона са представом Херакловог боја са Тритоном, као и остаци другог забата са представом довођења Херакла на Олимп. У том је периоду такође саграђен улаз, *propylon* на западној страни. Када су 480. г. ст. е. Персијанци заузели град уништили су храмове и светилишта на Акропољу. Овај *персијски шут* Темистокле је искористио за обнову акрополских бедема. Тако су и сада видљиви делови фронтонa, триглифи, метопе, добоши недовршених стубова са старог Партенона узидани у северни бедем. Нови јужни бедем подигао је Кимон и у висини тврђаве начинио је испуст према југу. Испуном од крхотина вотивних дарова, статуа и осталог грађевинског материјала који му је био при руци, изнивелисао је терасу за планирани нови Партенон.

⁴ До Пропилеја се данас долази кроз тзв. Белеову капију, коју је 1853. г. открио француски археолог Е. Belé испод турског утврђења. Капија је била фланкирана двома кулама и потиче с краја II и почетка

III в. Из истог времена потиче и степениште са десне стране. Ту се, на десној страни, налази бастион на коме је саграђен храм Нике Аптерос; на левој страни сада стоји само постоље Агрипине коњаничке статуе.

По завршетку градње Партенона, приступило се зидању Пропилеја. Њихов је градитељ био Мегакле, а грађени су пет година од плавичастог, елеусинског и белог, пентеличког мермера. Грађевина је била грандиозно замишљена, али је због других светилишта на Акропољу првобитна основа морала бити измењена. Улаз у Пропилеје чинила је дорска фасада са шест стубова и са бочним крилима на десној и на левој страни. Све је то чинило фасаду једног дубоког тробродног трема затвореног петорим вратима. У унутрашњости овога трема због висинске разлике употребљени су били јонски стубови. Сличан, само плићи, трем отварао се према унутрашњој страни Акропоља. Због близине светилишта Атене Нике и Артемиде Брауруније одустало се од замишљеног југоисточног трема, а јужно је крило било смањено. У северном делу Пропилеја налазила се пинакотека, док је јужни део чинио портик.

⁵ Коњаничке статуе стајале су пред Пропилејима. Једна од њих налазила се на испусту северног зида под пинакотekom, друга преко пута, поред степеништа које је водило у храм Атене Нике. Статуе су биле заветни дар атинске коњице и потицале су из V в. ст. е. Ксенофонт, који се спомиње у оштећеним натписима на постољима, један је од тројице заповедника коњице (*C. I. A.* IV, 104, бр. 418 h).

⁶ Храм Бескрилне Нике посвећен је у ствари Атени Ники. То је мали амфипростилан храм у јонском стилу, богато украшен фризом са рељефним представама из боја код Платеје. Градња храма одлучена је још око 450. г. ст. е., али је реализована знатно касније по завршетку Партенона и Пропилеја. Архитекти су били Мнесикле и Каликрат.

Око градине храма налазила се балустрада украшена рељефним представама богиња победе које приносе жртве, подижу победнички споменик и другима. Најпознатији је рељеф Нике која скида сандалу пред улазак у храм, мајсторско дело настало под јонским утицајем крајем V в. ст. е.

⁷ Илијада IX, 668.

⁸ Одисеја VI, 85 et sqq. Претпоставља се да се ради о слици чувеног сликара Протогена из Кауна који је насликао атичког хероја Парала са Хамонијом. Неуки свет је слику младог морнара и младе жене протумачио као сусрет Одисеја и Наусикаје.

⁹ Паусанија, како је то и иначе у антици чињено, приписује рељеф харита на атинском Акропољу филозофу Сократу из Атине (469—399), сину вајара Софрониска и Фенарете. Поменути рељеф израдио је истоимени вајар родом из Тебе кога Паусанија спомиње у IX, 25. За култ ових божанстава видети Паусанија IX, 35.

Питија је, како Диоген Лаертије обавештава (I, 5), Херофонту, пријатељу филозофа Сократа, одговорила: „Од свих људи Сократ је најмудрији”.

Анахарсид је историјска личност из VI в. ст. е. Први пут се спомиње у Херодотовој *Историји* (IV, 76 sq.), и то илустрације ради за скитску нетрпељивост према хеленским и страним обичајима: овај члан краљевске породице путовао је по Хелади и прославио се као мудрац. По повратку у домовину био је убијен јер је увео култ Велике Мајке коју је видео у Кизик у Хелеспонту.

Код Диогена Лаертија (I, 10 sqq.) наилазимо на проширену причу: Анахарсидова је мати Хеленка, он другује са Солоном, убраја се међу Седморицу мудраца, спомињу се његове изреке и дела.

Од IV в. ст. е. Анахарсид постаје у киничкој дијатриби омиљен образац „узвишеног дивљака” који надмашује Хелене врлином и мудрошћу.

Диодор (IX, 6) саопштава да је Анахарсид, поносећи се веома својом мудрошћу, дошао у Делфе да пита има ли од њега мудријег Хелена. Питија му је одговорила да је то Мисон, родом из Мала.

23

¹ Што се тиче ове прозирне етиолошке легенде, Паусанија је у заблуди, јер и пре њега постоје литарарни спомени о Леени. Према Филаргиријевом коментару Вергилијевих *Еклоја* (II, 63), причу о Леени саопштава Цицерон у своме, сада изгубљеном делу *О слави*. Други спомени налазе се у делима Плинија Старијег (XXXIV, 72), грчког аутора Плутарха, Паусанијиног савременика (*De garr.*, 8), Полијена (VIII, 45), Атенеја (XIII, р. 596 f.), Клемента Александрина (*Strom.* IV, 19, 122, р. 618), Лактанија (*Institut. Div.* I, 20). Према Лактанију, Леена је сама убила тиранина.

² Каламид, скулптор непознатог порекла, радио је око 460. г. ст. е. Статуа Афродите коју спомиње Паусанија, препозната је у фигури тзв. Сосандре, од које је сачувано око двадесетак копија. Једна од њих откривена је у Југославији у палати у Брзом Броду (Медијана) код

Ниша. Постоље Калијиног заветног дара са натписом писаним старим атичким писмом је сачувано (С. I. А. I, бр. 392). С обзиром на то да се у званичном натпису користи старо атичко писмо, споменик се може датирати пре Еуклидовог архонтата, 476—456. г. ст. е.

³ Освајање Микалеса описао је Тукидид (VII, 29).

Наспрам западне фасаде Партефона откривено је постоље узидано у зид цистерне на коме се могла налазити Диитрефова статуа. Претпоставку потврђује натпис који објашњава да је статуу поставио Диитрефов син Хермолик, и да је то уметничко дело Кресила (С. I. А. I, бр. 402).

⁴ *Илијада* XIII, 712.

⁵ Писац је прошао кроз Пропилеје и описује споменике кренувши од јужног улаза. Сада се запутио путем за свечане опходе, који води право до источног улаза у Партефон. Скренувши ка југоистоку, прво ће описати светилиште Артемиде Брауроније, продужиће ка Партефону описујући споменике у том делу и, пошто стигне до Еректејона, вратиће се путем дуж северне акрополске стране поново до Пропилеја. Запутиће се потом ка јужној страни пута за свечане опходе описујући успутне споменике.

Светилиште Атене Хигије налазило се испод најјужнијег стуба унутрашњег предворја Пропилеја. Откривен је део жртвеника ове богиње са натписом. Постоља обе споменуте статуете такође су пронађена. Једно је припадало Хигијиној статуи и на њему је натпис из римске епохе *Узвишеном Здрављу* (С. I. А. II, 460). Међутим, овај се натпис може такође тицати жене Октавијана Августа, јер је на новцу из тог периода добро потврђен натпис *Salus Augusta*, који се односи на Ливију. Постоље је откривено у источном делу Пропилеја, не на месту где се налазила статуа. Постоље Атене Хигије нађено је на месту где се статуа и налазила, натпис наводи да је скулптор био Пир (С. I. А. I, бр. 335). Плутарх (*Per.*, 13) и Плиније Старији (*N. H.* XXII, 44 и XXXIV, 81) преносе предање о постављању ове статуете. Плиније чак изричито каже да се статуа налазила поред богињиног жртвеника (Frazer, ad loc., II, 281).

⁶ Еуфем Каријац је непозната личност. Необична Сатирска острва налазе се у „спољашњем мору”, с оне стране Хераклових стубова, у Атлантском океану, изван морских путева античких морепловаца. Ласцивна лагарија „очевница” Еуфема, рекло би се, пародира из епа познати образац авантура јунака на острвима далеких, непознатих мора (Одисеј и киклопи, Лестригонци). Понашање сатира на острву

условила је митолошка представа о њиховој успаљеној похотљивости. Жена избачена на острво да би се преостали путници спасли пародија је приношења људске жртве ради спасења заједнице. С друге стране, ова прича би исто тако могла бити пародија једне фантастичне утопије, која као књижевна врста нагло буја након Александрових источних похода.

⁷ Сматра се да је кип тзв. Дијане из Габија копија чувене Праксителиве статуе Артемиде Брауроније. Светилиште Артемиде Брауроније налазило се јужно од Пропилеја, десно од пута за свечане опходе.

⁸ Паусанија Епихаринову статуу приписује само Критију или Критији, што противречи сачуваном, али оштећеном натпису на постољу статуе (С. I. А. I, бр. 376): „Епихарин је поставио, Критије и Несиот извајали”. Поред скулптуралне групе Тираноубица на атинској агори, ово је друго заједничко дело наведених аутора.

Претпостављена лакүна на овоме месту могла је садржати део текста у коме се спомиње Енобијева статуа.

⁹ Историчар Түкидид, писац монографије у 8 књига *Пелопонески рат* (431—404. г. пре н. е.), провео је у изгнанству двадесет година од 424—404. г. ст. е. Када је мир између зараћених страна, Атине и Спарте, био закључен, Түкидиду је вероватно на Енобијев предлог био упућен позив да се врати у одабину. Сам Түкидид оповргава Паусанијин извештај о погибији, јер у својој историји (V, 26) каже: „Двадесет сам година био изгнанник са родне груде”.

¹⁰ Атински стратег и наүарх, који је успешно ратовао од 440—428. г. ст. е. код Сама, у Акарнанији, код Потидеје и око Халкидике. Успоставивши контролу из Наупакта над Коринтским заливом, обновио је утишај Атине у Акарнанији (Thuc. I, 64, 2; II, 68, 7; 81, 1; 83 et sqq., 102 et sqq., 103, 1).

¹ Чувена група Марсије и Атене дело је скулптора Мирона из Елеутере, познатог по свом Баачу диска (Дискоболу). Време његовог стваралаштва пада око 460. г. ст. е. Постоји уверење да Паусанија није видео оригинал него копију групе, пошто не спомиње и име њеног аутора.

Група је реконструисана на основу представа на сликаним вазама.

² Плиније Старији (N. H. XXXIV, 80) спомиње статуу, која представља човека како приноси на жртву овна, и као њеног аутора наводи Наүкида. Могла би то бити иста статуа коју овде спомиње Паусанија с обзиром на то да је на Акропољу 1858. г. источно од места на коме је стајала Фидијина Атена Промахос нађено постоље са тешко читљивим натписом: Наүкид или Глаүкид.

³ Бронзани бик је представљао једну од атинских атракција и тако је нашао пут до античких лексикона под одредницом *Бик у Ајџини* (Hesych., Diogen. III, 67).

⁴ Писац не спомиње култно место Атене Ергане на Акропољу поред кога очито пролази, већ асоцијативно спомиње богињину епиклесу. Култ Атене Ергане на Акропољу добро документују пет вотивних плочица нађених на Акропољу (С. I. А. II, бр. 1428, 1429, 1434, 1438; С. I. А. IV, бр. 373, 271, стр. 205). Две од ових плочица нађене су на потезу од краја западне стране Партефона до светилишта Артемиде Брауроније, где се морало налазити њено култно место, што год да је то било, жртвеник, статуа, храм. Лакүна место чини нејасним.

За херме видети Паусанија IV, 33 и Түкидид IV, 27.

⁵ Време скулптора Клеете, Аристокловог сина, није познато. За натпис на Клеетиној статуи видети Паусанија VI, 20.

⁶ Место на коме се налазила Гејина статуа могуће је тачно лоцирати према натпису, још читљивом, урезаном у акропољску стену. Према типу писма, натпис се датира у 100. г. Натпис се налази 9 m северно од седмог партефонског стуба на северној фасади Партефона, бројећи са запада. Мало јужније одатле нађени су остаци полукружног постоља Кононове и Тимотејеве скулптуралне групе са сачуваним натписом: „Конон, Тимотејев син. Тимотеј, Кононов син” (С. I. А. II, бр. 1360). Конон и Тимотеј били су истакнути атински стратежи из IV в. ст. е.

⁷ Зевс Полијеј представља најдревнијег заштитника града. Његов култ са архаичним обредом суђења неживом предмету, двосеклој секири, има елементе ритуалне драме. Светилиште Зевса Полијеја налазило се североисточно од Партефона на највишој тачки Акропоља, где су још видљиви његови остаци. Сам обред жртвовања описан је и у литератури (Porphyr., cit. Theophr., *De abst.* II, 29 et sqq.), и на осликаној посуди за сипање вина, *oinokhoē* са црним фигурама из Солуна, коју је осликао Гела (G. Bakalakis, *Das Zeusfest der Diipoleia auf einer Oinochoe in Saloniki*, A. K. XII, 1969; 56—60).

⁸ Партеон је грађен девет година, од 448—437. или 447—432. г. ст. е. Архитекте су били Иктин и Каликрат, надзор је вршио Фидија. На натписима Партеон се помиње као *Велики храм* или само *Храм*, док је назив *Parthenon* имала само једна одаја у храму. Тек од IV в. ст. е. назив се проширује на цео храм. Партеон се налази на месту старијег Партеона, порушеног од Персијанаца 480. г. ст. е.

Партеон је дорски периптер од пентеличког мермера, са 8 x 17 стубова и извесним елементима јонског стила. Наос је био тробродан, дуг 100 стопа, отуда је потекао назив хекатомпедон, са два реда стубова постављених један изнад другог. У дну наоса налазила се чувена Фидијина статуа Атене Партенос. Храм је био богато украшен. На метопама се налазе призори гигантомахије (борбе богова против гиганата) на истоку, амазономахије (борбе са Амазонкама) на западу, борбе Лапита и кентаура на југу и Тројанског рата на северу. Ово је ваљало да симболизује помоћ богиње свом народу, као и победу Хелена над варварством. На спољашњој страни наоса налазио се фриз као елемент јонског стила, на њему је била приказана прослава Великих Панатенеја у којима учествује цео атички живаљ — девојке, младићи на коњима, деца, свештеници, свирачи, магистрати, старци. Поворка се формира на западу и креће се ка северу и југу, док је на истоку представљена група богова, који невидљиви присуствују овој свечаности. Фриз је био бојен, а није могуће идентификовати сва представљена божанства.

Скулптуре забата Партеона познате су нам по цртежима непознатог уметника, погрешно доведеног у везу са Ј. Сагеу-ом, који се налазио 1674. г., нешто пре опсаде Венецијанаца, у пратњи маркиза de Noantel-а. На истичном забату представљено је рођење Атене, али не по старинском узору како искаче из Зевскове главе, већ како наоружана стоји крај њега. Ово необично рођење изазвало је чуђење и запрепаштење присутних богова. На једном углу су Хелијева кола, а на другом Селенина, односно приказано је рођење новог дана као новог доба.

На западном забату представљено је такмичење Атене и Посејдона о превласт на Атиком. У центру композиције су се налазиле фигуре оба божанства, а са обеју страна биле су њихове присталице. Фигуре оба забата данас су јако оштећене. Сматрају се делима Фидије, као и фриз на наосу, док је метопе, као најстарији украс Партеона, радио већи број уметника, под Фидијиним надзором и по угледу на његове нацрте.

Партеон је имао бурну историју. У византијском периоду претворен је у Богородичину цркву, ком су приликом отворена два пролаза из наоса у Партеон због литургијских потреба. Од 1458. г. под турском окупацијом био је претворен у џамију. У време млетачке опсаде Турска на Акропољу Партеон је тешко оштећен експлозијом барутане, која је била смештена у њему. Када је турска посада била савладана, Венецијанац Моросини је покушао да са западног забата скине скулптуре, али је у неуким покушајима направио још већу штету. Наиме, скулптуре су пале са забата и поразбијале се. Ове остатке, скулптуре са источног забата, петнаест метопних рељефа, као и већи део панатенејског фриза откупио је и пренео у Енглеску, по допуштењу турских власти, лорд Томас Елгин 1801—1803. г. и сада се чувају у Британском музеју.

⁹ Аристјеја из Проконеса, легендарни Аполонов пратилац и послушник, сматран је у антици и песником коме је приписиван еп *Аримасјеја* о митском народу на далеком северу.

¹⁰ Фидијина Атена Партенос рађена је у хриселефантинској техници. Наги делови тела и лице били су од слонове кости, а одећа од златних плочица. Била је висока око 12 m. Статуа Нике коју је држала у десној руци имала је природну људску величину. Испод ове њене руке налазио се стуб са насликаним коринтским капителом. У левој, спуштеној руци богиња је држала копље, а крај ње се налазио штит. Статуа је била богато украшена: шлем на глави имао је тростуку перјаницу са сфингом на средини, грифонима и крилатим коњима са обе стране. На грудима богиње била је егида са Медузином главом. На штиту је са спољне стране у рељефу представљена борба са Амазонкама, а на унутрашњој страни насликана је гигантомахија. Међу борцима у амазономахији неки су препознавали Перикла и Хелавог Фидију. Крај штита се налазила богињина змија. Атена је одевена у дорски пеплос, који са вертикалним наборима тешко и круто пада. Бонови богињиних сандала такође су били украшени, и то кентауромахијом, док је на бази кипа, високој око 1,50 m, било представљено рођење Пандоре.

Статуа је очувана у лошим копијама, међу којима су три најбоље: статуа из Варвакиона, тзв. Ленорманова Атена и Атена из Хераклеје Линкестис код Битоља, која се чува у Народном музеју у Београду.

¹¹ Ификрат, атински стратег из прве половине IV в. ст. е., својом победом над Спартанцима 392. г. ст. е. заслужио је да му суграђани

поставе статуу (Хеп., *Hell.* IV, 5, 10 et sqq.). За портрете у Партеону видети Паусанија I, 1; 37.

¹² Паусанија не спомиње у свом опису округли храм богиње Роме и Октавијана Августа чији су темељи откривени источно од главног улаза у Партеон. Међу остацима храма нађен је натпис на деловима архитрава са посветом (С. I. А. III, бр. 63) на основу кога је утврђен и датум утемељења храма негде после 27. г. ст. е. (Frazer, *ad loc.*, II, 321).

25

¹ Претпоставља се да је овде реч о Перикловој статуи коју је израдио скулптор Кресида. Очувало се неколико копија које представљају портрет Перикла, а дело су Кресида из Кидоније на Криту.

² Анакреонт, лирски песник, био је рођен око 570. г. ст. е. у граду Теју у Јонији. Рецензију његових песама у антици урадио је у II в. ст. е. чувени александријски филолог Аристарх, издавши Анакреонтове песме у шест књига. До нас су стигли само фрагменти.

³ Атал I (241—197. г. ст. е.), пергамски краљ, или његов наследник, поставио је поводом победе над Галима (Келтима) скулптуралне групе које представљају велике митске бојеве — гигантомахiju, амазомахiju и историјске сукобе Хелена са варварима — Персијанцима и Галима. У литератури су ове фигуре описане и код Плутарха (*Anton.*, 60). Десет од њих, или њихове копије, чувају се у европским музејима. Пет статуа Гала (3 у Венецији, 1 у Паризу, 1 у Напуљу), три статуе Парсијанаца (1 у Напољу, 1 у Риму, 1 у Ексу), Гигант и Амазонка у Напуљу.

⁴ Олимпиодор (307—280. г. ст. е.), значајни атински државник и стратег у време побуне против Македоноца 287. г. ст. е., на јуриш је освојио Мусејев брег у југозападном делу Атине и потиснуо македонску посаду из утврђења. Описујући овај догађај, Паусанија развија дужи екскurz о односима Атине и Македоније након боја код Херонезе, затим под управом Александрових намесника и наследника.

⁵ Видети Паусанија I, 29. Након боја код Граника, Александар Велики је послао у Атину 300 персијских штитова, можда позлаћених, као заветни дар (Атл., *Anab.* I, 16; Плут., *Alex.*, 16).

⁶ Мусејев брег, данас *Lophos Philorappou*, лежао је југозападно од Акропоља. На његовом врху, 147,40 m, стоји још и сада оштећен споменик Сиријца Филопапа (С. Iulius Antiochus Epirhanes Philorappus).

Ради се о унуку Антиоха IV, последњег краља Комагене, области на северу Сирије. Он је између 75/76. и 87/88. г. обављао службу атинског архонта и агонотета. Грађани Атине одужили су му се за заслуге поставивши између 114—116. г. надгробни споменик. Филопапов споменик био је направљен од пентеличког мермера, украшен нишама у којима су стајале фигуре Филопапових предака: Антиоха IV из Комагене, деде и оснивача династије, Селеука I Никатора, као и самог Филопапа. На доњем делу споменика испод ниша налазила се релефна представа Филопапа као конзула на квадриги у пратњи ликтора. Филопап је, наиме, 109. г. био изабран за конзула.

26

¹ Тридесетих година ово је место постало предмет контроверзије међу историчарима. У периоду између 295—270. г. ст. е. нема документованих података ни натписа који би посведочили да су из Пиреја били истерани Македонци или да је Пиреј био ослобођен. Nabicht (op. cit., 101) контрадикторно место објашњава претпоставком да се Паусанијин извештај односи на период освајања Пиреја од Македонаца пре 295. г. ст. е.

² За Олимпиодорову статуу у Делфима видети Паусанија X, 18; 34.

³ Артемиду Леукофрину писац спомиње и у III, 18. Леукофрина је локално култно име Артемидино, под којим је била поштована у Магнесији на Меандру (Анаст. fr. 1. D. 1, 13). Ту су Артемиду Хелени идентификовали са локалном великом анадолском богињом Мајком, поштованом у Леукофрији на Меандру. Клемент Александринац (*Protr.* III, 45, 3) спомиње гроб хероине Леукофрине са култом у светилишту Артемиде у Магнесији. Ово указује на још једно „избледело божанство” сведено на ранг хероине, односно на епиклесу богиње. Култ Артемиде Леукофрине у Магнесији потврђује натпис из прве половине II в. ст. е. (O. Kern, *Inscriptionen von Magnesia*, 100 Syll. 3, 695; Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, 1955, 88 и даље, 96).

Храм Артемиде Леукофрине у Магнесији саградио је познати хеленистички архитекта Хермоген, око 220—206. г. ст. е., на месту једног старијег храма. Храм је био јонски псеудодиптер са 8 x 15 стубова и улазом на западу.

⁴ Ендеј је можда родом био Грк из Јоније. У Ефесу је извајао статуу Артемиде (Athenag., *Presb. p. Christ.* 17, p. 78; Плн., *N. H.* XVI, 214)

и статуу Атене у седећем ставу у Еритри (Paus. VII, 5). У Атини су нађена два постоља са натписима који наводе Ендејево ауторство (С. I. A. I, бр. 477). Друго је постоље нађено на Акропољу (Delt. archeol, 1888, 208 et sqq.). У Тегеји је извајао арханчну статуу Атене (Paus. VIII, 46). Време његовог живота може се одредити само апроксимално као друга половина VI в. ст. е. Атенина статуа у седећем ставу, коју на овом месту помиње Паусанија, могла би бити статуа богиње у седећем ставу без главе и једне руке откривена у подножју северног акропољског обронка, која се чува у Акропољском музеју.

⁵ Ерехтејон је комплекс у коме је неговано више култова. Ту су били поштовани Атена Полијада, Посејдон Ерехтеј, а атички херој Кекроп је овде био сахрањен. Ван грађевине на западу налазио се Пандросејон, светиште Кекропових кћери Пандросе, Аглауре и Херсе. Овде је расла и света маслина коју је створила Атена при такмичењу са Посејдоном око превласти над Атиком, док су се трагови Посејдоновог трозупца налазили у северном делу. У западном делу грађевине, у Посејдоновом наосу, налазило се *слано море* или *Ерехтејево море*, вероватно стара чатрља.

Ерехтејон је грађен између 421. и 406. г. ст. е. на месту старијег истоименог светилишта које су порушили Персијанци 480. г. ст. е. Ерехтејон је двојни храм у атичко-јонском стилу, са два наоса, источним, посвећеним Атени Полијади у коме је био и њен кип, и западним, посвећеним Посејдону Ерехтеју, са улазом на шест стубова на северној страни. Атенин наос био је за 3 m виши од Посејдоновог. Пронаос је имао шест стубова и ту је био главни улаз у храм. У Посејдонов наос улазило се са севера, где су се налазили трем са четири стуба на предњој страни, трагови ударца трозупца и жртвеник. Посебно су била знаменита предивна врата која су водила у овај наос. Сам наос био је подељен на два дела. Западни део, просторајон који се налазио изнад једне цистерне, имао је више врата. Једна од њих водила су у Посејдонов наос где је било *слано море*. Западна врата су водила у Пандросејон, док су трећа водила ка сали са корама испод које се налазио Кекропов гроб. Ерехтејон је имао јединствен облик храма што је било условљено самим тереном и потребом да се под једним кровом нађу светилишта два божанства, Атене и Посејдона. Када Паусанија каже да Ерехтејон има два наоса, он по свој прилици има у виду западни и централни део храма. Судећи по излагању, ушао је у храм кроз врата у северном портику. У западном и средњем делу Ерехтејона налазили су се жртвеници Посејдона Ерехтеја, Бута и Хефеста.

Ерехтејон је такође током времена служио као хришћанска богомоља, барутана, и био је оштећен. Лорд Томас Елгин је једну каријатиду и један стуб са источног портика пренео у Енглеску, где се сада чувају у Британском музеју.

⁶ Познате су две генеалогije хероја Бута и обема је циљ да објасне култ установљен у светилишту Посејдона Ерехтеја, у Ерехтејону. Према њима, Бут је или Ерехтејев брат близанац (Apoll. III, 14, 8), или је Посејдонов син (Eust., *Comm. ad Il.* I, 1, p. 13).

Бутадима или Етеобутадима родоначелник је био Бут. Мушкарци из ове свештеничке породице служили су култу Посејдона Ерехтеја, а жене култу Атене Полијаде.

⁷ Древни ксоанон богиње заштитнице града био је направљен од маслиновог стабла (Schol. Demosth. XXII, 13). Представа овог ксоана понављана је на панатенејским амфорама у којима је свето уље поклањано победницима на панатенејским такмичењима (Schol. Aristoph., *Nub.*, 1005). О Паладиону, статуи која је пала са неба, извештава Херодот (IV, 189).

⁸ Златна светилка, рад вајара Калимаха из друге половине V в. ст. е. имала је стењак од азбеста. О њеном пламену старале су се старије атинске удовице (Strab. IX, p. 396). Сврдање камена било је познато пре Калимаха и први је пут примењено код градње храма у Егини и Зевсовог храма у Олимпији. Можда је Калимах ову технику усавршио. Витрувије (*De arch.* IV, 1, 9) извештава да је Калимах изумитељ коринтског капитела. Уметник је био познат под надимком Катакситехнос и био је чувен по својим бронзаним фигурама Лаконки у игри. Ове фигуре могу се замислити на основу једне групе играчица у Делфима, од којих свака има на глави *kalathos* и чине део стуба.

27

¹ За Масистија видети у Херодота IX, 20—24.

² Света маслина расла је у Пандросином светилишту. Прича о чудесном бујању стабла после спаљивања записана је већ у Херодота (VIII, 55). Мећанин који је запалио Атину био је Ксеркс I, син Дарија и Атосе, персијски цар (486—465. г. ст. е.).

³ Арефоре или ерефоре као и Арефорије су називи настали хапологијом од *arreta pherein* — носити предмете који се не смеју споменути. Арефоре су биле девојчице од седам до девет година, а бирао их је из угледних атинских кућа архонт басилеј. Две од њих

ткале би дар богињи Атени, пеплос, док би друге две проводиле седам месеци подражавајући Кекропиде и потом обавиле тајни обред. Арефорије су празноване у Атини у месецу скирофорију (јуну — јулу) и не представљају само празник плодности тла, него и девојачке иницијације, чији су елементи изолација на одређено време, неуобичајен начин живота, ношење тајанствених предмета, по свој прилици, симбола плодности (Burkert, *W. Kekropiden Sage und Arrephoria*, *Hermes*, XCIV, 1966, 1—25).

Кућа у којој су арефоре боравиле најчешће се идентификује са остацима зграде уз северни бедем Акропоља, неколико метара северозападно од Ерехтејона. Одатле се спуштао степеничасти пролаз низ северни акропољски обронак, делимично подземан, и водио у светилиште Афродите у вртovima које је лежало нешто источније од овог пролаза. Ту је ископавањима откривено мало, непокривено светилиште уз саму литицу северног обронка, по свему судећи светилиште Афродите у вртovima, које не треба мешати са Афродитиним светилиштем на Илису (Paus. I, 19).

⁴ Читање је искварено. Лисимаха је била свештеница која је верно 64 године служила богињи заштитници града. Њен кип дело је скулптора Деметрија из Алопеке, који је радио у првој половини IV в. ст. е. и био је познат по реализму својих скулптура. Постоји могућност да је у питању слушкиња једне друге Лисимахе из III в. ст. е.

⁵ Атињанин Толмид, Толмејев син, био је радикални демократа и у Пелопонеском рату војни заповедник Атињана.

¹ Видети напомену 7 поглавља 14 I књиге.

² Велика Фидијина брозана Атина, доста касније названа *Pro-makhos* (предводница у боју), постављена је била у славу победе над Персијанцима око 460. г. ст. е. Стајала је према Пропилејима на средокраћу Партенона и Ерехтејона. Сама статуа била је висока око 10 m. Још се види траг на месту где је стајало њено постоље. Сачувани су остаци постоља са фрагментима натписа. Ову надасве славу статуу пренео је у Константинопољ цар Јустинијан; ту је стајала све до 1203. г.

³ Лемњанска Атина, рађена око 447. г. ст. е. у бронзи била је чувена са своје љупкости и лепоте. Одевена је била у хитон са егидом на грудима. У десној руци држала је шлем, у левој копље. Најбоља

копија Фидијине Лемњанске Атене настала је комбиновањем главе која се налазила у Болоњи и тела које се налазило у Дрездену.

⁴ Пелазги или Пеластии су легендарни прастановници северне Грчке, Крита и Халкидике. Покрајина северне Тесалије по њима је добила име Пелазгиотида, а Хомер зна за Зевсово култно име у Додони Пелазгикос (*Il.* XVI, 233). Њима су у антици биле приписиване грађевине и утврђења настала у микенском периоду у другој половини II миленија. Пеларгикон, на западном обронку Акропоља сматран је такође њиховом грађевином. Са Паусанијиним извештајем да су Пелазги пребивали подно Акропоља не слажу се ни Херодот (*VI*, 137), који каже да су им Атињани допустили да се настане у подножју Химета, ни Страбон (*IX*, р. 401), који каже да су Пелазги, пошто су били протерани из Беотије, стигли у Атину и да је ту по њима Пелазгикон или Пеларгикон добио име. Херодот и Страбон слажу се у једном, да су Пелазги пребивали у подножју Химета.

⁵ Завршивши обилазак Акропоља, Паусанија је изашао кроз Пропилеје и одмах скренуо десно да би степеницама сишао до извора Клепсидре. Овај се извор налазио на северозападном акропољском обронку. Изнад извора је била пећина са светилиштем Пана и Аполона. На месту где је писац морао споменути Панову пећину у тексту се налази лакунa и стога оснивачка легенда овог култа у пећини стоји неповезано у тексту. Легенда је записана код Херодота (*VI*, 105), Лукијана (*Bis acc.*, 9, 10), а Паусанија је спомиње и у VIII, 54.

⁶ Ареопаг, данас *Areos Pagos* — брег висок 115 m западно од Акропоља. На југоисточној страни Ареопага видљиви су трагови степеништа урезаног у стену које је водило до вештачки заравњене терасе на врху са траговима седишта урезаних у камену. Ту се налазило судиште.

⁷ Светилиште еуменида морало се налазити у удолини између Акропоља и Ареопага на основу извештаја античких писаца (Val. Max. V, 3; Thuc. I, 126; Plut., *Thes.*, 12). Хесиод и Хомер богиње називају еринијама (*Theog.*, 185; *Il.* IX, 454 et sqq.; 568 et sqq.; XV, 204 et sqq.; *Od.* XVII, 475). Мит о преображају богиња у еумениде и о установљењу њиховог култа у Атини уобличио је у *Еуменидама* Есхил.

⁸ Легенда о месту на коме је Едип сахрањен има више варијанти. Хомер (*Il.* XXIII, 678 et sqq.) каже да је сахрањен у Теби. Беседник Аристид (XLVI), као и схолијаст (Eur., *Phoeniss.*, 1701) наводе Колон као Едипово гробно место, чему одговара и Паусанијин извештај о Едиповом светилишту на Колону (*I*, 30). Софокле (*Oed. Col.*, 1518—1534

и 1760—1765) зна да се у Атини Едипов гроб сматрао талисманом за који је везана судбина града. Стога се гроб држао у тајности (Arist. loc. cit. id.). Валерије Максим извештава да се Едипов гроб налази на потезу Ареопаг—Акропол и да се на жртвенику поред гроба врше обреди. Трећа верзија (Schol. Soph., *Oed. Col.* 91) садржи оснивачку легенду Едиподија у Етеону, у Беотији. Када је Едип умро, грађани нису допустили да се у њих сахрани. Стога су његови посмртни остаци пренети у Кеј у Беотији и тамо сахрањени. После овога се на овај крај оборно читав низ недаћа. Становништво, у уверењу да је то потекло од Едипа, захтевало је од његових сродника да га одатле пренесу. Сродници су то учинили ноћу и сахранили су га у Деметрином светилишту у Етеону. Учинили су то у незнању, јер у мраку нису могли разазнати да је то светилиште. Кад се ово рашчүло, житељи упитају Аполона шта има ваља чинити, а Питија им је одговорила да не дирају богињиног прибега. Тако му на том месту начини Едиподиј.

Тајних гробова — талисмана за које је везана безбедност градова, или чак области, уколико су се налазили на међи, било је и другде у Хеладџ: гробови Сизифа и Нелеја на Истму, Коребов гроб на елидској граници, или Коребов гроб на агори у Мегари (Paus. II, 2; I, 43; V, 8).

⁹ Фрејзер даје опиширан и исцрпан коментар о судницама у Атини (ad loc., II, 368—372).

¹⁰ Камбиз је мачем ранио светог бика Аписа и тако изазвао гнев божанства. Са истог мача смакла се сама од себе капица и Камбиз је, док је поахивао коња, рањен на истом месту где је и бик био рањен. Од те ране Камбиз је умро (Hdt. III, 64). Паусанија наводи и другу причу о освети предмета (VI, 11). У првом случају ради се о демону ножа, мача (упоредити суђење двосеклој секири, Paus. I, 24), док у другом случају у Теагеновој статуи очито борави његов осветнички дух.

¹ Празник Атенеје, од синојкизма Панатенеје, празнован је сваке четврте године — Велике Панатенеје, или сваке године — Мале Панатенеје, 28. хекатомбеона (јули — август) о Ателином рођендану. Светковину карактеришу три целине: процесџа, у којој учествују сви грађани и метеџи; приношење жртава и обредна гозба; надметања. У процесџи је на точковима вучен брод са богињиним пеплосом, при-

чвршћеним као једро. На њему су биле извезене представе гигантомахџе. Овај је брод са свештеницима и свештеницама полазио из Керамеџа, стџао до Елеусџнија, обилазио га дуж Пеларгџа, стџао до светилишта Аполона Питџија, где је био привезиван. У трећем делу одржавани су разни агони: лампадедромија, такмџење рапсода, избор најлепшег мушкарца, веслачка утакмица итд.

² Брод на Делу је адмиралски брод, постављен као дар од Антигона Гонате, после битке код Коса 256. г. ст. е. У антиџи је било и већих бродова од овога, за које аутор очито није чуо.

³ Завршивши обилазак агоре, Акропоља и Ареопага, писац излази кроз Диџилон из Атине. Интересантно је да Паусанија ниједном речџу не спомиње Пникс, који се налазио западно од Акропоља и Ареопага, место негдашњег демократског одлучивања у управљању градом — државом. На Пниксу се од Клистеновог времена народ окупљао у скупштину. Ово се може објаснити Паусанијџним политџким опредељењем; Паусанија је, наџме, прџтивник демократије, што се јасно види у I, 29 и IV, 35. Његово политџчко уђеђење плод је образовања и схватања образованих кругова његовог доба.

Од Диџила су полазила три пута: један је водио ка северозападу до Академије; други је водио ка западу до Елеусџне; трећи је водио ка југозападу до Пиреја. Писац ће се сада запутити ка Академији. Простор у предграђу између Диџила и Свете капије називан је Керамеџк. Био је подељен на два дела широким путем са чије су обе стране били гробови палих бораца и заслужних атинских грађана. Писац ће у опису поменути значајне гробнице и гробове, а откривени натписи (C. I. A. I од бр. 432 et sqq.) потврђују његов извештај.

Гробље на Керамеџку је веома старо, први гробови ове некрополе припадају субмикенском периоду, тј. времену око XII в. ст. е. Нарочито су карактеристични гробови из протогеометријског и геометријског периода (1050—800. го. ст. е.), као и тзв. диџилонске вазе које припадају млађој фази геометријског стџла. Вазе су украшене фигуралним представама људи и животиња, везаним за култ мртвих и призорима такмџења у част покојника.

⁴ Паусанија каже да је песник Памфо живео пре Хомера. Новија испитивања фрагмената *Хџмни*, њему приписаних, показала су да су оне настале знатно касније у хеленистџчком периоду.

⁵ Трасџбула, Ликовог сина, знаменитог атинског државника и стратега у IV в. ст. е., прогнала је тџранија Тридесеторице. Отишао је у Тебу, где је организовао око шездесет изгнанџка са којџма је 404. г.

ст. е. прво заузео Филу. Оснажен новим приливом добровољаца, ударио је на Пиреј и победио чете Тридесеторице.

⁶ Хабрија је атински војни заповедник који се истакао одбраном Беотије 378. г. ст. е. и у поморској битци против Спартанаца код Накса 376. г. ст. е. Погинуо је херојском смрћу када му је брод био опкољен и пробушен (Cог. Нер., *Chabr.*, 4).

⁷ Петобој, *pentathlon* чинило је пет дисциплина: скакање, трчање, бацање диска, бацање копља и рвање. О Леагру, Софану и Еурибати извештава Херодот (IX, 75; VI, 92).

⁸ Поход Атињана на Сардинију под Јолајевим заповедништвом је легендаран, историјски непотврђен. Видети још (Paus. VII, 2; IX, 23; X, 17).

⁹ Түкидид такође извештава да је у атинском походу на Сицилију учествовало и 80 критских стрелаца (Thuc. VI, 43).

¹⁰ У опису Арга писац не помиње овај догађај.

¹¹ У зиму 430—429. г. ст. е. атински стратег Мелесандар отпловио је са шест бродова до обала Карије и Ликије да би прикупио порез и окончао гусарење у тим водама које је штетило поморској трговини.

¹² Видети још Паусанија III, 11 и V, 10. О савезу Аргиваца са Атињанима извештавају Түкидид (I, 101) и Паусанија (IV, 24).

¹³ Погледати напомену 5 поглавља 13 I књиге.

¹⁴ Историјски није потврђена атинска помоћ Римљанима у неком пограничном рату на римској територији. Римљанима су Атињани могли упутити бродове само у Трећем пунском рату 149—146. г. ст. е. (Meyer, op. cit., 566).

¹⁵ Видети Паусанија I, 23.

¹⁶ Лахар је био атински тиранин од 298—295. г. ст. е. Видети и Paus. I, 25.

гимназију у парку. Ту је Платон 385. г. ст. е. основао истоимену филозофску школу.

² Штафетна трка са бакљама, *lampadedromia* или *lampadephoria* представљала је првобитно обред обнављања ујрљане ватре на жртвеницима пламеном са жртвеника Прометеја, Доносиоца ватре. Доцније је као вид такмичења уврштена у више атинских светковина, у Прометеје, Панатенеје, Хефестеје, Антестерије и у Панову светковину (Schol. Arist., *Ran.*, 131; Hdt. VI, 105; VIII, 98; *Anecd. Gr.*, 228, 11; Bekker. Plat., *Rasp.*, 328 A; Plut., *Sol.*, 7, 4; I. G. II, 2 ed., 956 et sqq., 2998 et sqq.).

³ Платон је према извештају Диогена Лаертија (IV, 1, 1; *Biogr. Graec.*, ed. Westermann) у Академији утемељио култ муза и светилиште Музеј. Заштитнице музике и речи природним путем прерасле су у божанства школе и научног истраживања, а празник Мусеје постао је школска светковина. Школе се и формирају око њихових светилишта. Та веза присутна је у Аристотеловом Ликеју, као и у Музеју у Александрији.

⁴ Колон Хипије, брежуљак северозападно од Дипила, прослављен је хорском песмом у Софокловом *Едију на Колону* (668 et sqq.).

⁵ Ради се о Антигону Гонати. Рат је у историји познат под именом Хремонида, архонта у Атини. Видети Паусанија I, 1; 7; III, 6.

¹ Писац сада прелази на описивање знаменитости у атичким демама.

Алимунт или Халимунт, дема филе Леонтиде, лежао је источно од Фалера на удаљености од 6 km од Атине (Demosth., 57, 10), што потврђују и натписи откривени поред садашњег места *Hlsani*. Светилиште, које помињу и други аутори (Hesych. s. v. *Kolias*; Plut., *Sol.* 8), налазило се јужно од садашњег места *Trakhones*. Деметрина епиклеса *Thesmophoros* потекла је од њеног цивилизацијског дара људима, житног класа. Гајење жита и лозе симболизовало је у антици прелазак из варварства у цивилизовану људску заједницу.

² Зостер је узани, само 40 m висок и отприлике километар и по дуг рт, данас *Kap Lombarda*, који се са Химета спушта у Саронски залив. На њему је потврђен култ Аполона Зостера и Атене Зостерије. Ископавања започета 1926. г. открила су храм посвећен Аполону, Артемиди и Лети, који потиче из VI в. ст. е. Храм је до периода царства у више наврата био президан и дограђен.

¹ На десној обали Кефиса на удаљености од километар и по од Дипила лежао је парк пречника од неколико стотина метара. Цео тај простор добио је име по хероју Академу или Хекадему, чије се светилиште у њему налазило (Paus. I, 29; Diog. Laert, III, 7; Sud. i Hesych., s. v. *Akademeis*; Plut., *Thes.* 32). Писистратов син Хипарх је у VI в. ст. е. цео простор оградио каменом оградом, а Кимон је, изградивши систем за наводњавање, омогућио да се у њему одгаји прелеп парк (Suda s. v. *Hipparkhou teikhion*, Plut. Cim. 13). Аристофан (Nub., 1002) помиње

³ Проспалта, дема филе Акамантиде, касније је била названа Птолемаида. Налазила се у близини садашњег места *Enneapingi*, што су потврдили пронађени натписи.

⁴ Анагирунт, дема филе Ерехтеиде, налазила се на јужној атичкој обали од рта Зостера источно, данас *Vari*.

⁵ Кефала, дема филе Акамантиде, налазила се у унутрашњости Атике у близини данашњег места *Keratea*.

⁶ Прасија, дема филе Пандиониде, лежала је на источној атичкој обали у заливу *Porto Rhaphiti*.

⁷ Прво пожњевено класје, први плодови са поља (*aparkhe*) приношени су боговима на жртву, превасходно Великим богињама у Елеусини. Бно је то почетни обред пред стављање летине у амбаре. Уз ово место Фрејзер примећује да пут којим ове жртве стижу од Хи-перборејаца није исти у извештају Херодота (IV, 33) и Паусаније. Објашњење за то нашао је у чињеници да су грчке црноморске насеобине отвориле краћи пут кроз Босфор, Хелеспонт и Егејско море, који је потиснуо стари, дужи, заобилазни, већим делом копнени пут (Frazer, ad loc., II, 403).

⁸ Ламптра, дема филе Ерехтеиде, подељена је на Горњу Л. и Доњу Л. Сада је то *Lambrika* источно од Химета.

⁹ Потами, дема филе Леонтиде, састојали су се од три дела: Горњи П., Доњи П. и Дирадиотски П. који су обухватили источне атичке обале између Торики и Прасије а, чини се, и горњи ток Илиса.

¹⁰ Флија је првобитно била део филе Кекропиде, да би касније била припојена фили Птолемаиди. Налазила се од Атине североистично поред данашњег места *Khalandri*. Миринунт је припадао фили Пандиониди, а лежао је југоистично од данашњег места *Makropoulo*, унутра на копну, што је откривеним натписима потврђено. И натписима и литерарним споменима потврђени су култови Артемиде Колениде, док су култови Атене и Диониса потврђени само натписима из Миринунта.

¹¹ Атмонија или Атмон била је дема филе Кекропиде, да би касније била припојена фили Аталиди. Налазила се на северу атичке равнице, северно од садашњег места *Maroussi*. Локалитет је потврђен откривеним натписима.

Артемида Амарисија поштована је у атичкој деми Миринунту под кулпним именом Колениде (Schol. Arist., Av., 873). Антички литерарни извори извештавају о посебном месту богиње из Амаринта за

становишта приношења жргава. Наиме, Амарисији су приношене животиње без репа и само са једним оком (Call. fr. 200, b; Pf. Ael., Nat. An. 12, 34; Schol. Arist., Av., 873). Аристофанов схолијаст као *aition* за богињину епиклесу *Kolainis*, и за специфичне жртве, наводи Агамемново жртвовање овна са једним рогом. Ово је било толико карактеристично за њен култ да је присутно у култу богиње и изван Еубеје. Ова јединствена пракса је очито у супротности са основним нормама жртвовања у Грка; наиме, жртвене животиње морале су бити „савршене и неоштећене”. Међутим, постоји податак да у Лакедемону приносе на жртву и кљасте животиње (Plat., Alcib. II, 149 A). Да је Амарисијин култ задржао своје карактеристике и пошто се раширио по Атици, потврђено је литерарним изворима и натписима (I. G. II, 2 ed. 1203, 17).

¹² Ахарна, дема филе Енеиде, највећа од атичких дема, обухватала је северозападни део атичке равнице са средиштем у садашњем месту *Gerovouno*, западно од места *Menidi*. Дема је била чувена по производњи маслиновог уља и вина.

32

¹ Пентелик је данас уобичајено име ове планине, док се у антици само Паусанија њим користио уместо уобичајеног имена Брилет. Ова планина, позната по каменолому мермера, налазила се североистично од Атине. Каменолом се налазио на њеној јужној падини, где је била смештена и дема *Pentele*, по којој је планина понела име.

² Планина Парнет лежала је северно од Атине, на размеђу Беотије и Атике. Обрасла густом шумом, наводњена многим изворима, била је чувено ловиште и врзиште угљара из Ахарне. Култови божанстава која спомиње писац потврђени су откривеним натписима (I. G. II, 2 ed., 1258, 24 и даље; I. G. II, 2. ed., 4646).

³ Химет, планина југоистично од Атине, пружа се у правцу север—југ, на потезу од *Khalandri* ка *Zosteru*. Ту су такође копали мермер плавичасто сиве боје.

⁴ Алазонци су скитско племе настањено у јужној Русији око садашњег Буга.

⁵ Анхесмо спомиње само Паусанија. То би могао бити брдовити ланац североистично од Атине, садашњи *Tourkovouni* који се протеже од севера ка југу на потезу Кефисија—Ликабет и дели атичку равницу на источни и западни део.

⁶ Дема и место Маратон на источној атичкој обали било је главно пристаниште древног атичког Тетраполија, верског савеза, који су, само име каже, чинила четири града: Маратон, Еноја, Пробалинт, Трикоринт. Антички Маратон није био на месту данашњег истоименог места, већ на обронку планине *Agrieliki* поред садашњег места *Vitha*. Између планине и Маратонског залива протеже се поље на коме су Персијанци 490. г. ст. е. доживели први пораз на европском тлу. Споменута мочвара налазила се у североисточном углу поља, као и извор Макарија, сада *Megalomati*, у подножју планине поред села *Kato — Souli*. Панову пећину идентификовао је Пападимитрију 1958. г.; култ Пана на том месту потврђен је натписима. Гробница Атињана показује се и данас на Маратону, али је још увек немогуће идентификовати место гробова Платејана, робова погинулих у боју, Милтијадову гробницу и победни споменик.

Брежуљак, сада назван *Soros*, на путу у Академију, висок само 9 м, био је прекривен стелама са именима палих бораца сврстаних по филлама (Paus. I, 29).

⁷ У Херодота (VI, 104, 136—138) сачувано је изузетно непријатељско предање према Милтијаду поводом неуспешне експедиције на Пар.

⁸ За попршта великих и одсудних битака веровало се да постају врзишта духова палих бораца. Предања ове врсте нарочито су честа у изворима из римског периода. Тацит у *Историји* (V, 13) саопштава легенду везану за савремен догађај — опсаду Јерусалима од Тита Веспасијана. На небу су, наводно, биле виђене две војске како се боре. Пс. Плутарх у *Упоредним причама* (7) саопштава да у Беотији крај попршта митског сукоба Херакла са Пирехмом, вођом Еубејана, протиче река Хераклеј. Ту је Херакле побеђеног Пирехма растргао на кочевима, а мештани верују да се чује рзање коња кад из Хераклеја коњи пију воду. Филострат је феномену јављања духова хомерских хероја у Тројанском пољу посветио дијалог *О херојима*. Максим из Тира (*Dial.*, 15, 7) описује Хекторову утвару како ноћу језди у блиставом оклопу. Борци пали на Маратону уживали су култ хероја и овакав склоп мотива лако је прионуо уз њих. У народном веровању сусрет са духом доноси непријатност као што се догодило Епизелу (Hdt. VI, 117). Више приповести овога типа о духовима дошло је до нас.

⁹ Ехетлај или Ехетло, херој са типичним апелативом аграрног култа, *ekhelle* — рукунџица плуга, прастаро је аграрно божанство које

припада слоју индоевропског полидемонизма. То су по Узенеру тзв. *божанства шренутика* која се као *специјалисти* старају о одређеним функцијама, видљивим из апелатива. За њих је карактеристично да се око њих нису преплеле легенде, немају генеалогичка и заузимају маргинални положај у антропоморфном пантеону. Паусанија у више наврата спомиње ова божанства тренутка. Нека од њих припадају такође аграрном култу као Кијамит (I, 37), Ауксесија на Егини (II, 30) и у Трезену (II, 32), Ауксо (IX, 35), Тало и Карпо, атичке хоре (IX, 35), сва са карактеристичним аграрним апелативима. *Божанства специјалисти*, одбијачи зла — Алотропеји у Сикиону (II, 11), божанства рабања — генетилиде (I, 1), Чисти богови — Катари у Аркадији (VIII, 44), Милостиви богови — Милихи у Локриди (X, 38), божанства која праведно кажњавају — праксидике и Праксидика (III, 22), божанства која бдију на почетком градње — Продомеји у Мегари (I, 42), Терач мува — Мијагро у Алифери у Аркадији (VIII, 26) и Коњско страшило у Олимпији (VI, 20).

¹⁰ Локална предања потекла од топографских особености тла бројна су у народним предањима света. Паусанија наводи неколико примера као Ниобина стена (I, 21), отисак Посејдоновог трозупца у стени (I, 26) и друге.

33

¹ Браурон, данашња *Vraona*, био је древни град који је пре синојкизма припадао савезу дванаест атичких градова (Strab. IX, p. 397). Лежао је на источној атичкој обали, 8 km источно од садашњег града *Markopoulo*. Браурон је један од најстаријих локалитета у Атици. Ту су, на јужној падини брежуљка, откривени бедеми из средње хеладске епохе (прва половина II миленија ст. е.). Светилиште Артемиде Брауроније спада такође међу најстарија светилишта у Атици. Храм у Браурону саграђен је у време Перикла. Био је то простиран дорски храм који је имао пронаос, тробродни наос и адитон. У близини храма откривен је и портик са мермерним стилобатом; крила портика су на југу уоквиривала простор у коме су били жртвеник, Ифигенијино светилиште и света кућа. Испод северне галерија отварала се ка југу група малих одаја, које су служиле као собе младим девојкама — медведицама. Северно од великог портика откривени су пропиљеји као саставни део друге грађевине. У унутрашњости храма откривени су остаци зидова старијег светилишта с почетка VI в. ст. е.

² Видети Паусанија III, 16.

³ Рамнунт, дема филе Ајантиде, на северној атичкој обали, 5 km северно од Маратона, био је добро утврђен бедемима из IV в. ст. е. На локалитету има трагова позоришта и других грађевина. На тераси, удаљеној 1 km од насеља и мало увученој од морске обале, има остатака два храма. Старији храм потиче из VI в. ст. е. и можда је био посвећен богињи Темиди. То је мали дорски храм *in antis* са два стуба између анта. Персијанци га нису разрушили и у њему је одржаван култ до почетка царске епохе. Млађи храм био је велики дорски периптер са 6 x 12 стубова, грађен између 436 и 342. г. ст. е. Градио га је исти архитекта који је градио Хефестејон и Арејев храм у Атини, Посејдонов храм на Сүнију. Култну статуу богиње извајао је Фидијин ученик Агоракрит са Пара.

⁴ Сүнчев сто је ливада пуна куваног меса од разних четвороножаца и сваки путник који до њега стигне по дану може се служити до миле воље. Ово месо по краљевом наређењу ноћу доноси грађани на које је дошао ред (Hdt. III, 18).

⁵ Видети још Паусанија VII, 5 и IX, 35.

⁶ Еноја, дема филе Ајантиде, која је касније променила име прво у Аталиду, потом у Хадријаниду. Лежала је у Маратонском пољу и по њој се данас место зове *Inoi*.

¹ Ороп је приморски град на северозападној обали Атике на размеђу Беотије и Атике. У њему је било чувено Амфијарајево пророчиште. Поред данашњих градова *Skala Oropou* и *Nea Palatia* има оскудних остатака античког Оропа. Амфијарајево светилиште налазило се отприлике 6 km југоисточно и 2 km увучено од морске обале у уској долини. Већим делом истражено је ископавањима. Већина грађевина у светилишту припада IV в. ст. е., иако се зна да је ово светилиште било на гласу још у време персијских ратова и да га је Мардоније консултовао пре битке код Платеје. Амфијарајев храм је мали, у дорском стилу. Наос садржи жртвени сто и кип. Одатле се улазило у адитон где се прорицало. Испред храма се налазио жртвеник који спомиње Паусанија и у његовој близини је био свети извор, где је Амфијарај нестао и обоготворио се. Северно од жртвеника налазио се портик, где су спавали болесници. Иза портика је било мало, добро

очувано позориште из IV в. ст. е. које је могло примити 3.000 гледалаца.

² Амфијарај, храбри ратник и пророк, херој тебанске саге, током времена је обоготворен. Његов је култ по свој прилици крајем V в. ст. е. био пренет из Тебе. Са тим периодом, наиме, коинцидира учестало приказивање на вазама сцена из тебанске саге. Према легенди, Амфијараја у бекству гута земља заједно са колима, при чему он, избегавши смрт, прелази у вечан живот. Овај мотив чест је у легендама хероја и хероина, да би увек дао *atton* за увођење култа било божанског, било херојског. Тако нестају са лица земље Амфијарајев кочијаш Батон, Трофоније, Алтемен, родоскрвни Халијини синови, Кајнеј, хероине Хемитеја, Пријамова кћи Лаодика и критска девица Бијана.

У Амфијарајевом светилишту прорицало се инкубацијом — ониромантијом. Исти тип прорицања комбинован са лечењем практиковао се у Трофонијевом светилишту у Лебадеји у Беотији и у Асклепијевом светилишту у Епадауру.

³ Алкмеон је по очевом аманету убио мајку Ерифилу, казнивши је на тај начин због издајства мужа. Амфилох је такође био син Амфијараја и Ерифиле, херој у чијем се светилишту такође прорицало ониромантијом.

¹ Паусанија прекида описивање атичких дема да би описао острва пред Атиком у овом и наредном поглављу. Патроклово острво на југоисточној атичкој обали, данас *Makronisi*, писац је споменуо у I, 1.

² Саламина је острво у Саронском заливу које затвара Елеусински залив. Обала острва је веома разуђена. Антички град Саламина налазио се у источном делу на полуострву Пунта, поред садашњег залива *Ambelaki*. Чувена битка са Персијанцима 480. г. ст. е. одиграла се у заливу испред града. Победни споменик и костурница погинулих бораца налазили су се јужно од града на полуострву Киносурџи. Саламину је након неколико узастопних ратова коначно присајединио Атини Писистрат у VI в. ст. е. и на њу послао атинске клерухе. Према Страбону (IX, р. 393), старије име острва било је Скира, затим Кихреја. Диодор (IV, 72) извештава да је Саламина добила име по једној од дванаест Асопових кћери, коју је отео Посејдон и донео на ово острво. Ту му је родила сина Кихреја, локалног хероја.

³ Паусанијина генеалогичка Филеја, разликује се од Плутархове (*Sol.*, 10), као и Ферекидове на коју се позива Марцелин (*Thuc. Vit.*, 3). По овој последњој, Ајант је имао два сина — Филеја и Еурисака. Ови су, примивши атинско грађанско право, за узврат Атињанима предали острво. Један се од њих наставио у Браурону, други у Мелити у Атини. Еурисак је био родоначелник славне атинске лозе чији су потомци у историјском времену наводно били Милтијад, Кимон, Алкивијад и Тукидид.

⁴ Према познатијем облику легенде, када се Ајант у Троји убио, из његове је крви никао хијацинт (*Iris Germanica, Delphinium Aiacis*, челебијин перчин). Цвет је био црвене боје са читљивим словима *AI AI*, удвојеним почетним слогом Ајантовог имена, што је истовремено и узвик бола (Ов., *Met.* X, 210 et sqq.; XIII, 391 et sqq.; Plin., *N. H.* XXI, 66; Eust., II, 557).

Исти мотив јавља се у легенди о предгрчком божанству Хијакинту. Најстарији спомен Хијакинтовог цвета налази се у Еурипида (*Hel.*, 1470 et sqq.). Локално предање у Паусанијиној верзији унеколико се разликује од наведене легенде јер се ту цвет налик на крин појавио на Саламини, не у Троји. Представа крина као жртвеног дара на микенским посудама и на фресци првога дворца у Теби, као и обредна игра у Фесту, указују на чињеницу да је минојско-микенском свету цвет крина био повезан са женом и плодношћу. С друге стране, Принцип цветова у дворцу у Кносу указује на постојање предцереалног културне вегетације. Смрт божанства вегетације чини да израсте животворни цвет и ту се можда крије архетип приче са овим мотивом (Chirassi, *J. Riflessi di una primitiva cultura precerealicola nel mondo miceneo*: AFLT III, 1966/67, 15—26). Мотив је иначе распрострањен у европској усменој књижевности, упр. косовски божури у нас.

⁵ Циновски раст је можда најопштије распрострањена црта у херојским легендама. Ликофрон (*Alex.*, 860) назива Ахила „Еинарекхис”, што схолијаст објашњава као „висок девет лаката”. Херодот извештава о циновским Орестовим костима у Тегеји које условљавају висину хероја од седам лаката (I, 68). Аполодор за Херакла тврди да је висок четири лакта (II, 64). Паусанија (V, 13) за Пелопа тврди да је био горостас, Плутарх за Тезеја (*Thes.*, 36, 2). Надилазе их Титије, Орион, От (Plin., *N. H.* VII, 73). Интересантно је да се та црта приписује и историјским хероизованим личностима као Артахесу (Hdt. VII, 117), Пулидаманту (Paus. VI, 5).

¹ Видети напомену 5 поглавља 4 I књиге.

² Пситалија је ненастањено, стеновито острво дуго километар и по, широко 400 m пред Пирејем и Саламином, данашња *Lipsokoutala* са светиономиком.

³ Завршивши опис острва пред Атиком, писац се поново обрео пред капијом Дипилон. Сада ће се запутити према Елеусини Светим путем, којим је обредна поворка стизала до Елеусине и светилишта Великих богиња.

⁴ Земљиште посвећено елеусинским богињама налазило се на међи Атине и Мегаре. Антемокрит је 431. г. ст. е., непосредно пре Пелопонеског рата, као Периклов изасланик дошао у Мегару и Спарту да изрази протест што су Мегарани закорачили на свето земљиште. За време ове мисије Антемокрит је умро, а Атињани, уверени да су га Мегарани усмртили, повели су против њих рат (Plut., *Per.*, 30).

⁵ Када се Еубеја 349/48. г. ст. е. отцепила од Атине, Плутарх, тиранин града Еретрије на Еубеји, остао је лојалан Атињанима.

⁶ Филипа V (238—179. г. ст. е.), сина Деметрија II, усвојио је Антигон III. Своју владавину започео је 221. г. ст. е.

⁷ Видети Паусанија I, 10.

¹ Личност је непозната.

² Акестион и њен брат Софокле живели су вероватно у I в. ст. е. Паусанијин извештај потврђен је епиграфским документима (C. I. A. II, br. 956, 1414, 1047).

³ Дема Лакијада припадала је фили Енеиди.

⁴ На Светом путу налазило се место *Hiera Syke* у коме је, према предању, Фитал угостивши богињу примио од ње уздарје — смокву. Предање је етиолошко, потекло од имена места (Phot. Hesych. s. v. *Lakiada* и многи други литерарни извори). У овоме месту је поред храма Деметре, Коре, Атене и Посејдона расла света смоква, што потврђује натпис (C. I. A. IV, br. 225, p. 160).

⁵ Теодор, славни трагички глумац, живео је средином IV в. ст. е. и спомиње га више античких аутора (Demost. XIX, 246 p. 418; Ael., *V. H.* XIV, 40; Aristot., *Polit.* VI, 11 p. 1336 b, 27 et sqq.).

⁶ *Илијада* XXIII, 141.

⁷ Теодект из Фаселиде, ретор и Исократов ученик, састављао је и трагедије (*Suda* s. v. *Theodektes*).

⁸ Видети напомену 9 поглавља 32 I књиге.

⁹ Хетеру Питонику или Питионику спомиње више аутора (*Diod.* XVII, 108; *Athen.* XIII, p. 595 a, b).

¹⁰ Аполонов храм у јонском стилу налазио се поред манастира *Daphni*, који је утемељен једним делом на античком храму. Све до почетка XIX в. у цркви су се налазила три јонска стуба узидана у зид који је лорд Томас Елгин пренео у Енглеску. Чувају се у Британском музеју.

Оснивачка легенда светилишта има скуп мотива карактеристичан за овај тип предања.

¹¹ Остаци Афродитиног храма са околним зградама и делом античког пута у Тријасијској долини поред садашње Каливије, 5 km северонистично од Елеусине, откопани су крајем XIX в. Том приликом откривени су вотивни дарови и натписи; откривени фрагменти триглифа потврђују и присуство дорског храма у градини светилишта.

¹ *Rheitoi* су били бистри извори сланкасте воде која је била загађена. На тај начин створен је рибњак из кога је вода потоком отишала у море.

² Предање деме Скамбониде по коме се Крокон, родоначелник свете лозе Крокониде у Атини, оженио Сесаром, Келејевом кћерком, не слаже се са предајом да је Крокон био Триптолемов син а Кроконов унук (*Paus.* I, 14). Сесара је епонимна хероина Елеусине, што потврђује Хесихије који за Сесару (s. v. „*Saisaria*”) каже да је старо име Елеусине.

³ Еумолп се спомиње у *Хомерској химни Деметри* (154) са епитетом „непорочни”. Попут Триптолема, Еумолп такође поприма у познијој историји елеусинског култа све истакнутије место. Од помениutih принчева у *Химни Деметри* само он опстаје као родоначелник свештеничког рода Еумолпида, из чијих се редова бира хијерофант. Име му значи „добар певач”, што одговара дужности хијерофанта да разговетно и гласно песмом или говором објављује речи посвећења. На атичкој Хијероновој вази из V в. ст. е. у приказаној сцени Триптолемове мисије Еумолп већ заузима истакнуто место (*C. I. A. Brit., Mus.*, 4, сл. 28, 2). Приказани су још Посејдон и Амфитрита, што потврђује

да се генеалогичка по којој је Еумолп Посејдонов син већ проширила, а у Елеусини је документован култ Посејдона оца (*Paus.* I, 38). У сачуваним фрагментима Еурипидовога *Ерехлије* (*Frgrg.*, 39, 65, 100 et sqq., ed. Austin) Еумолп има улогу трачког краља који је на позив Елеусињана дошао да помогне у борби против Атињана. У том рату Еумолп гине, а Атина предсказује да ће његов потомак засновати елеусинске мистерије. На овај начин Еурипид мири два предања — елеусинско и оно о трачком пореклу мистерија. Због варијанте о трачком пореклу мистерија Еумолп је био повезан са Трачанином Мусејем. Атински сликар Мидија, чији стваралачки период пада између 420. и 400. г. ст. е., приказао га је на вази као дечака заједно са Мусејем.

⁴ Рат Елеусине против Атине, за чије датирање нема поузданих података те стога остаје у кругу легенди, инспирисао је вајара Мирона за скулптуралну групу на Акропољу (*Paus.* I, 27; IX, 30). Према Паусанијином извештају, заповедник Елеусињана био је Имарад, Еумолпов син, а према Аполодору (III, 15) Исмар. Као утемељитељ мистерија Еумолп је био повезиван прво са Трачанима Мусејем и Орфејем већ у VI в. ст. е., да би касније још једном био доведен у везу са њима у легенди о учешћу Трачана у сукобу Елеусине са Атином. У својој драми Еурипид је Имарада заменио Еумолпом, који попут свог оца Посејдона жуди за влашћу над Атиком. Паусанија спомиње и Мусејев еп *Еумолпију* (X, 5).

⁵ Елеусински Кефис извире на Китерону близу Елеутере, улива се у море близу Елеусине. Кад надође, плави околину и чини штету, по чему се разликује од истоимене атинске реке.

⁶ Само је Паусанија навео као место отмице Персефоне Ериниј поред елеусинског Кефиса. Литерарни извори као место отмице спомињу Крит, Сицилију претежно, Елеусину у орфичкој варијанти и силазак свињара Еубулеја са крдом свиња, Колон у Атини, Лерну, Фенеј, Филипе, Хермиону, Хипониј, Лебадеју, Пар, Кизик, Тенар.

⁷ У *Хомерској химни Деметри* Триптолем је приказан без истицања, као један од елеусинских краљева. У атинској легенди средином VI в. ст. е. он избија у први план. Њему богиња предаје свето пшенично зрно, њега поучава гајењу пшенице, што све коинцидира са јачањем интересовања Атињана за мистерије у Елеусини. Ово предање, преовлађујуће у Атини класичног периода, дало је Атињанима основу на којој су засновали своје право да из свих хеленских полиса примају прве плодове током V и IV в. ст. е. Развој Триптолемове легенде лепо се може пратити од VI в. ст. е. Из тог периода потичу најстарије ликовне представе Триптолема на двама вазама са црним

фигурама. Триптолем је ту приказан на крилатим колима, са житним класјем, како поучава окупљен народ. На вазама са црним и црвеним фигурама представљен је већ у пратњи Деметре и Коре, и то са жезлом и брадом, док се на црвенофигуралним представама појављује као младик без браде. У његова кола, као и у Деметрина, упрегнуте су змије. Најзад, на великом елеусинском рељефу (око 450—430. г. ст. е.) приказан је као дечак са Деметром и Кором. Упоредно се на ликовним представама осликавају и развојни путеви његове генеалогije: овај атички херој прво је неодређена личност, припада „пранараштају” (*F. H. G. Feres. III, 53*). Варијанте Триптолемове генеалогije видети у Паусанији (I, 14). Пошто је поистовећен са дететом, Триптолем, као Деметрин љубимац, потискује Елеусињанина Демофонта, Келејевог сина и Деметриног храненика, те сасвим лако слови као син Келеја и Метанире (Ов., *Fast. IV, 539*). У наведеном аргивском предању Триптолем је син Аргивца Трохила и извесне Елеусињанке.

⁸ Остаци Елеутере, која је првобитно била саставни део Беотије да би од VI в. ст. е. припала Атици, леже у јужном подножју Китерона, поред данашњег места *Kaza* изнад утврђења *Panaktion (Giftokastro)*. Из овога града стигао је у Атину и култ Диониса Елеутереја. За статуу бога видети Паусанија I, 20.

⁹ Данас се извор зове *Petrogeraki*. Варијанта легенде о рођењу Зета и Амфиона у Паусаније одговара варијанти коју је, као хипотезу Еурипидове *Анџиоје*, сачувао Хигин (*Fab.*, 8).

¹ Антион је по свој прилици садашњи извор *Vlika*. Паусанија следи елеусинско предање па сусрет Деметре и Келејевих кћери смешта крај извора изван града на путу за Мегару. Сусрет поред воде, у близини извора традиционалан је у епској поезији (*Od. XVII, 204; VII, 18; X, 105; VI, 102 et sqq.; XII, 22 et sqq.*).

² Град Мегара, смештен на прелазу средњогрчког копна у Истамску превлаку, задржао је име и исти положај. Налази се у југозападном делу Мегарског поља на 2 km од мора, обухвативши два брда на којима су доцнира два акропоља: источни Карија (70 m) и западни Алкатоја (98 m). Остаци античког града су оскудни. На Алкатоји су откривени темељи Атениног храма. На морској обали налазила се лука Нисеја која је од V в. ст. е. са градом била повезана зидом. У атичком предању Мегара је повезана са Атиком, а тако извештавају и Паусанија и Страбон (IX, 1, 5. et sqq., p. 392).

¹ Тиранин Теаген је живео средином VI в. ст. е. Откопана чесма са кровом и делом водовода не потиче из његовог времена. Видети Паусанија I, 28.

² Планина Геранија пресеца мегарску област протежући се од једне обале до друге. Преко планине воде три проходна пролаза који повезују Беотију и Атику са Коринтом и Пелопонезом. Паусанија ће прећи Геранију дуж литица на јужној обали поред тзв. Скироновог стења (*Kaki Skala*).

³ Кип Артемиде радио је вајар Стронгилион, познат као ливац у бронзи. Најпознатија његова статуа била је Тројански коњ, постављена на Акропољу пре 414. г. ст. е. Статуа Артемиде у Мегари копија је богињине статуе у Паги. Представљена је у живом покрету, у краткој ловачкој одећи, са буктињама у руци.

⁴ На северозападној падини Карије остацима зида и натписима документован је положај светилишта Зевса Олимпијског. На врху има трагова Атениног храма.

⁵ На основу описа код Паусаније и представа на новцу Мегаре јасно је да је Зевсов кип у Мегари копија Фидијиног Зевса у Олимпији.

⁶ Сукоб се одиграо око 600. г. ст. е.

¹ Алкменин је гроб показиван и у Беотији у граду Халијарту (Paus. IX, 16).

² Видети Паусанија VIII, 5.

³ По Херакловој смрти и апотеози, Хераклова и Дејанирина деца, Хераклиди, побегли су од Еуристејеве мржње прво у Трахин, па у Атику, где им је Тезеј допустио да се на Маратону и у Трикориту настане (Paus. I, 32; Strab. VIII, 6, 19; Apoll. II, 8, 1; Eur., *Her. passim*). Хераклиди су два пута безуспешно покушавали да се врате на Пелопонез. Ово је други њихов покушај под вођством Херакловог сина Хила. Да би избегли крвопролиће, изабрали су том приликом са сваке стране по мегданцију — Ехема, краља Тегеје у Аркадији и Хила. Погодба је била да се Хераклиди неће 100 година враћати на Пелопонез ако на мегдану подлегне Хил. Пошто је Хил погинуо, тек у трећем колену Темен, Кресфонт и Аристодем, Аристоменови синови, успели

су да се коначно врате на Пелопонез. У миту о повратку Хераклида на Пелопонез садржано је далеко сећање на досељавање Дораца у ове крајеве у последњој четврти II миленија ст. е.

⁴ Оснивачка легенда светилишта Артемиде Агротере и Аполона Агротера. Својим склопом мотива легенда одговара широко распрострањеном типу народне приче *Убица змаја*. Алкатој, епонимни херој западног мегарског акропоља, припада старијем реду хероја као син Пелопа и Хиподамије. Имао је култ и светилиште у Мегари, њему у част приређиване су игре Алкатоје.

⁵ Алкатој је нехотице убио брата (Apoll. I, 76) и стога је морао да напусти Елиду. По другој верзији легенде (Schol. Apoll. Rhod., Arg., 517). Алкатој је убио у јарости сина. Паусанија (I, 42) понавља ову варијанту. Мотив нехотичног убиства, убиства у јарости, заблуди или због снаге коју херој није у стању да контролише, чест је у херојским легендама. Мотив ваља да објасни одлазак из завичаја, да би помирио различита предања, или да објасни, као у наведеном примеру, зашто елидски херој ужива култ у Мегари. Слични примери у Паусанији (V, 3; V, 1; II, 13). Први литерарни спомен мотива налази се у *Илијади* (XXII, 85 et sqq.).

⁶ Видети Паусанија I, 5.

⁷ За легендарни поход Амазонки на Атику везана су многа локална предања о њиховим гробовима. Плутарх такође (*Thes.*, 27) спомиње гроб Амазонке у облику ромба, који лежи на путу од агоре ка месту по имену Рус, и надовезује каталог гробова Амазонки.

⁸ Овај начин приношења жртве у херојском култу нема паралеле. Сигурно је сам писац дошао до таквог закључка видевши на гробу хрпу камења.

⁹ Атичка легенда о Пандионовим кћерима и Тереју варијанта је етиолошке приче, познате у усменој књижевности (*Зацито славуј илужи*). У Хомера је сачуван први литерарни спомен ове приче (*Od.* XIX, 518—524). Ту славуј, у ствари Аедона, Зетова жена која је у заблуди убила сина Итила и од силне туге се прометнула у славуја, тужи. Схолијаст објашњава да је ово учинила из зависти према јетрви Ниоби, благословеној многом децом. Хесиод први спомиње атинског краља Пандиона као оца Филомеле и Прокне (*Op.*, 568). Два трагичка песника из V в. ст. е. уобличила су ову легенду у својим драмама: Софокле у *Тереју* и Филокле у тетралогiji *Пандионида*. Софокле је у својој драми приказао Прокнину освету Тереју, Итијеву смрт и преображај свих у птине. Познате су и друге варијанте приче (Hug., *Fab.*,

45; Ant. Lib., 11). Антонин Либералис могао је свој облик приче преузети из Бојових *Метаморфоза*, где се сестре Аедона и Хелидона премештају на Крит или у Колофон у М. Азију, а Аедонин муж Политехно је занатлија. У латинским обрадама ове легенде Филомела је славуј, а Прокна ластавица. Временом је уз поменути склоп мотива прионуо и мотив Тијестове гозбе, доста чест у грчким легендама. Холидеј (*Grec and Roman Folk — tale*, U. S. A., 1927, 95—96) сматра да је прича источњачког порекла потекла од неког хијератског мита повезаног са прастарим варварским ритуалом. Делкур (*Tydée et Melanippe*) сматра да је мотив Тијестове гозбе потекао од примитивног веровања из доба варварства да се тим путем прима снага младих појединих бића.

42

¹ Продомеји су били поштовани код жртвеног огњишта у Мегари. Видети напомену 9 поглавља 32 I књиге. С друге стране, постоји могућност да је овај апелатив епитет богова који се поштује пред кућом, Аполона, Артемиде, Хекате.

² Видети Паусанија I, 41.

Елегичар Теогнид из Мегаре (друга половина VI в. ст. е.) каже да је Аполон утврдио за Алкатоја мегарски акропољ (I, 773 et sqq.). Песник епилија *Ciris*, погрешно приписиваног Вергилију, а како су истраживања показала сročеног не пре II в., у 105. ст. и даље описује заједнички рад Аполона и Алкатоја на зидању бедема и камен који, ако се удари, одговара брујем лире. Варијанта латинских песника одговара Паусанијиној (Ov., *Met.* VII, 14 et sqq.).

³ Чувени Мемнонов колос лежао је на западној обали Нила наспрам египатске престонице на источној обали. Била је то у ствари статуа фараона Аменофиса III (1400—1362. г. ст. е.) висока 20 m, постављена испред његовог посмртног храма. Прозвана је Мемнон према сазвучју његове крунске титуле. Откривени натписи сведоче да је у римском периоду била често посећивана. У земљотресу 27. г. ст. е. била је оштећена, тако да је и легенда о Камбизу и статуи познијег датума. Сириге су краљевске гробнице. Сесострис је име више краљева XII династије у II миленију ст. е.

⁴ У близини Мегаре крајем XIX в. нађена је бронзана таблица са посветом Атени, писана архажском капиталом C.I.G.G.S. бр. 37 (Frazier, ad loc., II, 532).

⁵ У Мегари је откривен натпис из III в. ст. е. који сведочи о реститурацији Аполоновог храма и поименце наводи све који су се о томе старали и учествовали C.I.G.G.S. бр. 42 (Frazer, *ibid.*).

⁶ Видети Паусанија I, 44 и IV, 34.

43

¹ *Pleiones*, већина — еуфемизам за покојнике. У том је значењу употребљен код Аристофана (*Eccles.*, 1073). Загробни култ хероја на агори или у државној згради као у пританеју, булеутерију или на акропољу није реткост. Тако у пританеју у Сикиону Меланип има култ (Hdt. V, 67), док у Мегари над гробом хероја подижу по упутству пророчишта булеутерион. Тако су сахрањени Бат у Китери (Pind., *Puth.* V, 125) и дивинизовани Филопојмен на агори у Мегалопољу (Paus. VIII, 30; 51) а на атинском Акропољу Ереклеј и Кекроп. Видети напомену 8 поглавља 17 I књиге.

² Одсецање прамена косе и посвећивање хероју или хероини повезано је у извесном смислу са преласком у зрело доба. Ушло је у обичај да девојке у Трезену пре удаје Хиполиту приносе на дар увојак (Paus. II, 32; Eug., *Hipp.*, 1425 et sqq.), док на Делу и младићи и девојке пре брака остављају на гробу хиперборејских девица увојке косе (Hdt. IV, 34). У питању је *rites de passage*.

³ Скопас, познати скулптор из друге половине IV в. ст. е., заједно са Бријаксидом, Тимотејем и Леохаром украсио је чувени Маузолеј. Скопас је аутор чувене скулптуре Бакханткиње у заносу. За храм Атене Алеје у Тегеји радио је забатне фигуре, од којих су остале добро очуване две главе, са свим одликама његове уметности, дубоко усађеним очима и јаким очним луковима.

⁴ Кореб је мегарски херој, убица Појне — Кер (*Anth. Pal.* VII, 154) или Куте (Ov., *ibid.*, 573), оснивач села Триподисци у Мегарици. Локално предање са типичним склопом мотива за круг легенди о херојима може се поделити у неколико целина. У херојским легендама преовлађујућа целина: зачеће смртнице са богом, излагање новорођенчета, растрзање детета од паса (мотив супротан уобичајеном налажењу изложеног детета од пастира или животиње). Другу целину чини склоп мотива чест у оснивачким легендама култа. Осветнички дух неправедно убијеног, у овом случају Псаматин дух — Појна или Кер пуштоши град. Трећу целину чини склоп мотива чест у херојским легендама — двобој са натприродним бићем, овде женским демоном

смрти, победа, очишћење од проливане крви. Најзад, склоп мотива везаних за утемељење нових градова. У основи ових предања налази се Калимахов, *Ait.* В. 1.

Име новооснованог насеља подно Гераније антички извори пренели су у више варијанти. Страбон (IX, р. 394 и Конон (*Narr.*, 19) као Триподискион, Тукидид (IV, 70) као Триподиск.

44

¹ Паусанијин извештај о Орсипу потврђује копија натписа из позноримског или рановизантијског периода, откривена средином XVIII в. Имајући у виду текст натписа, Паусанија је направио грешку јер Орсип није „припојио део суседне области“, већ је свом завичају вратио старе границе. Суседи су им, наиме, били отцепили већи део територије. Орсип је победио у Олимпији на 15-ој Олимпијади 720. г. ст. е. (Euseb., *Hron.* I, р. 195).

² Најстарије култне представе Аполона имале су облик стуба, као култна статуа бога у Амикли (Paus. III, 19), камене купе, као Аполон Агијеј поштован у кругу мушке заједнице у Атини (Paus. I, 31; II, 19), и пирамидалног камена. Епиклесу бога Карин G. Rasteli (*Apolon Karinos*, *Aevum* XLIV, 1970, 307—311) доводи у везу са медитеранским кореном **kar(r)a-*, камен.

³ Писац је завршио опис Мегаре и прелази на описивање лучког града Нисеје, који је по Тукидидовом извештају био удаљен 8 грчких стадија од Мегаре (IV, 66). У IV в. ст. е. Нисеја је са Мегаром била повезана бедемом и лежала је на источној обали Мегарице у Саронском заливу. После Нисеје следи опис Паге и Егостене.

⁴ Видети Паусанија I, 40. Пага се налазила на обали Коринтског залива северно од Нисеје, удаљена од ње 120 стадија ка истоку (Strab. VIII, 334).

⁵ Егостена је лежала на западној обали Мегарице, подно западне падине Китерона, северно од Паге, у средини садашњег залива *Porto Germano*.

По Меламподу, који је, спасавши змијско легло, добио као награду поимање немүштог језика те тако лечио лудило (Paus. II, 18; V, 5; VIII, 18) и откривао тајне људима, био је насловљен еп *Меламподија* у најмање 3 књиге, погрешно приписиван Хесиоду. Меламподово светиште у Егостени, као и одржавање игара њему у част — Меламподија, потврђено је откривеним натписима (C.I.G.G.S., бр. 207, 208, 210).

Поред Меламподовог светништа у Егостени документовано је натписима постојање Херакловог светилишта (*I. G. VII, 213*) и Посејдоновог (*I. G. VII, 43*).

⁶ Телефан је био чувени фрулаш из друге половине V в. ст. е.

⁷ Скирон је локални херој и епоним Скироновог стења и пута који је пролазио јужном падином Гераније (*Kaki Skala*). Локално мегарско предање Скирона, различито од атичког, представља у лепој светлости. Радермахер (*Sage und Mythos*, 1942², 258, 269 et sqq.) види у Скирону утеловљење опасности овога краја. Е. Мас (*JDAI* 22, 1940, 43) претпоставља да је он утеловљење олујног Северца пошто је био приказан поред Бореје у Атини на кули ветрова. У историјско време Мегара је имала политичко тело које су чинили пет полемарха (*C.I.G.G.S.* 27, 28), али убрајање Скирона у то тело бесмислен је анахронизам.

⁸ Кадмова кићи Иноја изједначена је већ у Хомера (*Od.* V, 333 et sqq.) са „блештаво белом“ богињом из народне религије, Леукотејом. Хесихије (*s. v. Leukothea*) објашњава да су то „све морске богиње“. Њен скок са литице има паралелу са скоком Бритомартиде — Диктине, божанства на Криту и са скоком рибара Глаука (*Paus.* II, 30; VI, 10; IX, 22; X, 4). Скок са литице у море у сва три случаја симболизује прочишћење од смртне природе и промену бића у божанско.

Мит о Атаманту и Иноји обрадио је у трагедији Еурипид, а Хигин је сачувао неколике варијанте мита и хипотезу Еурипидове трагедије (*Hyg., Fab.* 2 Ino, 3 Phrixus, 4 Ino Euripidis). X. Ц. Роуз (*Hyginus Fabulae*, 1963, 6 и даље) архетип види у усменој приповедној књижевности, у бајни о злој маћехи. Временом, како то у Грка бива, краљ и краљица добили су имена познатих личности у легендама грчких крајева — Атамант и Иноја. Пошто је Иноја била Дионисова дадиља, лако је било надовезати мотив о лудилу посланом од љубоморне Хере, као и Дионисову интервенцију приликом њеног спасавања. Роуз такође претпоставља да познате варијанте мита свој облик дугују обрадама неког трагичког песника и Еурипида.

⁹ Такмичење је једна од битних карактеристика херојског култа. Многим херојима у част биле су уведене игре: Тлеполему на Роду (*Pind., Ol.* VII, 80), Алкатоју у Мегари (*Schol. Pind., Nem.* V, 84), Трофонију у Лебадеји (*I. G.* VII, 47, 49), Амфијарају у Оропу (*I. G.* VII, 411, 412, 414), Протесилају у Фалаки (*Schol. Pind., Isth.* I, 11, 58 et sqq.). Олимпијске игре биле су слављене Пелопу у част, Немејске Офелту — Архемору, дечаку који је умро од змијског уједа. Питијске игре

одржаване су прво божанству Питону у част, да би касније биле приписане Аполону, док је на Истму Посејдону претходио дечак Меликерт — Палемон, или Синид, или Скирон. У велике култове богова са такмичењима инкорпорирани су били и култови хероја. У Олимпији пре жртвовања Зевсу приношена је била жртва Пелопу, док је гимназијарх приносио жртву Етолу, сахрањеном у самој елидској капији (заштита града) која гледа ка Олимпији (*Paus.* V, 4). Жртвовање Пелопу строго је прописан обред изразито хтонског карактера (жртвиште, црни ован, табу, жртва се не спаљује у холокаусту), иако га Паусанија назива *thysia*. Култ Херакла такође је био повезан са Олимпијом (*Paus.* V, 14). Палемоново светиште налазило се на Истму с десне стране Светог улаза у посвећену градину наспрам Посејдоновог храма. Ту се наводно налазио Палемонов гроб и *aditon* (*Paus.* II, 2). У Немеји су уживали култ Ликург и Офелт (*Paus.* II, 15). Веза херојског култа са такмичењима видљива је у гимназијима и у палестрама у којима је поред Херакла и Хермеса и многим другим херојима документован култ. Неретко гимназији носе име неког хероја (*Paus.* II, 18, 22 et sqq.; II, 32; III, 22; VI, 23; *Plut., Thes.*, 32, 3).

ДРУГА КЊИГА

1

¹ Еумелу Коринћанину, епском песнику с краја VII в. ст. е., приписиван је био еп *Corinthiaca*, чији је предмет била легендарна историја коринтских краљева од Хелена до Глаука. Паусанија је била доступна прозна прерада овога епа.

² За Паусанијин суд о Критолају и Дијају, последњим стратеги-ма Ахајског савеза, видети VII, 14—17. Млађи Ахајски савез био је обновљен 281/80. г. ст. е. уједињењем четири полиса: Тритеје, Диме, Фаре и Патре. Њима су ускоро пришли и други градови који су били окупљени око старијег Ахајског савеза. Од средине III в. ст. е. Савезу приступају и неахајски градови на Пелопонезу: Сикион, Коринт, Епидаур, делови Елиде и Аркадије, а изван Пелопонеза Мегара. На челу Савеза налазио се стратег са војном и политичком влашћу, коме је у пословима помагала комисија од 10 чланова, *demiourgoi*, у управним пословима и председавању скупштини.

Политика Ахајског савеза средином III в. ст. е. била је антимакедонска. По приступању Мегалопоља и делова Аркадије Ахајском савезу, активности Савеза усмерене су против Спарте и стога се са Македонцима склапа примирје. У тој се ситуацији Арат залаже за помоћ Македонцима, који су се сукобили са Клеоменом III, спартанским краљем, и допушта да се Савез сврста у македонску лигу Антигона Досона 244. г. ст. е. Овакав политички курс Ахајски савез је задржао све до краја II в. ст. е. Македонија је 148. г. ст. е. потпала под римску власт и била је сведена на римску провинцију, Римљанима стратешки веома важну у овом делу света, а унутар Ахајског савеза дошло је до трвња између проримски настројених полиса и Риму непријатељских. Када је Спарта 149. г. ст. е. иступила из Ахајског савеза, Рим је стао на страну Спарте и ратни сукоб између Ахајског савеза и Рима био је неизбежан. Стратег Савеза Дијај извршио је општу мобилизацију укључивши у војне редове и 10.000 робова. До одлучујуће битке дошло је

на Истму, где су удружене снаге Ахајског савеза претрпеле пораз. Тако је Грчка била присаједињена Риму.

³ Пред крај Цезаровог живота 44. г. ст. е. поново су била утемељена два града која су 146. г. ст. е. разорили Римљани. Картагина је обновљена као *Colonia Iulia Carthago*, Коринт као *Colonia laus Iulia Corinthus* (Plut., *Caes.* 57; Strab., 17, p. 833; Dio Cass., 52, 43). Већину новог становништва чинили су ослобођеници и ветерани. Коринт је убрзо доживео нови процват, постао је средиште провинције Ахаје и седиште римских управитеља.

⁴ Кромид, данас *Agii Theodori*, лежао је на југоистичној обали Истма у Саронском заливу.

⁵ За оморике видети ниже, напомену 8.

⁶ Литерарни спомени показују да је идеја да се од Пелопонеза направи острво веома стара. Први је то наурио коринтски тиранин Перијандар у VI в. ст. е. Крајем IV в. ст. е. исто је покушао Деметрије Полиоркет, а од Римљана Гај Јулије Цезар и Калигула. Крајем 67. г. ст. е. Нерон је почео да прокопава превлаку на западној страни и ушао је у камени слој, али су га унутрашњи немири у држави спречили да настави започети подухват (Suet., *Ner.*, 19; Plin., *N. H.* IV, 10; Luc., *Ner.*, 1—5; Philostr., *V. A.* IV, 10; Dio. Cass., 63, 16). Све до краја XIX в., док канал није коначно био прокопан, видели су се трагови Неронових радова. Паусанија ово не спомиње зато што се кретао источном страном Истма, одакле се трагови копања нису могли видети.

⁷ Мимант је кршевито полуострво у Јонији, северно од Еритре.

⁸ Француски истраживачи открили су остатке овога храма. То је дорски периптер из средине VI в. ст. е. Храм је представљен и на новцу, где се на угловима забата виде тритони као акротерије храма.

Коментатори уз ово место напомињу да у Грчкој јужно од Тесалије нема оморика. Стога су „Посејдонов гај оморика“ могла чинити дрвета приморског бора (*pinus maritima*) који је одомаћен на грчким обалама.

⁹ Нериде, кћери морског старца Нереја и Океаниде Дориде, божанства су мора и именима сликовито дочаравају особине мора. Број Нериде варира у зависности од времена и креће се од 33, у најстаријим литерарним споменима, до 50, па чак и до 100 у млађим. Најпознатије Нериде, заштитнице морнара, јесу Дото (Дарежљива), Амфитрита (струјање мора), Псамата (пешчани жал) и Галатеја (бела пена). Ова последња је, према псеудоетимологији у предању, била повезивана са млечношћу стоке.

¹⁰ Легенда припада тебанској саги. У Хомера се спомиње у више махова (*Od.* VI, 326. et sqq.; XV, 248 et sqq.). Ерифилу је жена и мајка издајница која је, полакомивши се први пут на Хармонијину огрлицу, натерала мужа да се придружи Седморици у походу на Тебу, одакле се, знао је као пророк, неће вратити. Други је пут (паралелна прича у млађој варијанти), поткупљена Хармонијиним хаљином, наговорила сина Алкмеона да поведе Епигоне у поход на Тебу (*Apolloed.* III, 4, 2; 6, 2; 7, 2).

¹¹ Као заштитници морепловаца, Кастор и Полидеук су се појављивали у олујама у облику два пламена стуба на катаркама бродова. Исти феномен електричног пражњења назван је касније у Ирској ватром с. Елма или Телма (*Plin., N. H.* II, 101; *Diod.* IV, 43; *Luc., Dial. d.* XXVI, 2; *Ov. Fast., V*, 720).

2

¹ На новцу Марка Аурелија, Л. Вера, Гете и Каракале налази се представа Палемоновог храма. Према овим представама, била је то округла грађевина у јонском стилу са кровом украшеним фигурама делфина.

За историју Палемоновог култа и обреде у њему консултовати J. G. Hawthorne, *The mystery cult of Palaimon*; Phrontisterion III, (1964) 44—45.

² Колико је познато, овде се налази једино право култно место киклопа у Хелади. Киклопи су округлооки цинови; њихов први нараштај деца су Урана и Геје, браћа хекатонхејра, сторуких дивова, и титана. Античка митографска предаја (*Schol. Hes., Theog.*, 139) познаје три врсте киклопа:

- киклопе, градитеље киклопских бедема, нпр. у Микени,
- Полифема и његову дружину (*Od.* IX, 106 et sqq.),
- киклопе, једнооке богове које помиње Хесиод (*Theog.*, 142)

као коваче Зевсових муња и громова.

Полифемова дивља група, која не зна за законе, не сеје житарице, него им је земља самородна, гаји козе и сваки њен припадник налик је на планинске врхове, пребива на острву, у нетакнутој природи, изолована од цивилизованог живота; друге две групе киклопа, градитеља и ковача, саставни су део цивилизоване људске заједнице. Научници о њиховом пореклу имају разне теорије; С. Ајтрем у Pauly — Wissowa (s. v. *Kyklopen* VI) мисли да су киклопи бића потекла од архетипског демона ватре, Вилхелм Грим је у њиховом једном оку

видео сунце, док је Манхарт у киклопима видео утеловљене вихоре, а А. Б. Кук у коцу, којим је Одисеј ископао Полифему око, огњило као симбол открића ватре. Киклопи су необична мешавина божанског и бруталности и пре припадају усменој књижевности него митологији. О односу природе и културе у предању о Полифему и киклопима видети G. S. Kirk, *Myth its meaning and functions in ancient and other cultures*, Cambridge Univ. Presss, 1. ed., 1970, repr. 1978, 162—172).

³ Видети напомену 8 поглавља 28 I књиге.

⁴ Видети напомену 9 поглавља 44 I књиге.

⁵ Видети напомену 3 поглавља 3 I књиге.

⁶ Лехај је коринтска лука северно од града, у Коринтском заливу. Кенхреја је пристаниште Коринта на источној страни Истма. На новцу Антонина Пија представљена је лука са Посејдоновим китом. Остаци грађевине откопане 1970. г. припадали су можда Артемидином храму.

Откривен је био и Изидин храм, који се нажалост сада налази под морем.

⁷ Два гроба хетере Лаиде, један у Тесалији, други у Коринту, претпостављају постојање две истоимене хетере, старије Коринћанке и млађе из Хикаре на Сицилији, као и њихов боравак извесно време у Коринту. Сачуван је епитаф Лаидиног гроба у Коринту (*Suda* s. v. *Peirene*), док је на коринтском новцу сачувана представа лавице са овном, постављене на дорски стуб.

⁸ Област Коринта насељена је почев од неолитске епохе. Око 3000 г. ст. е. нова популација доноси са собом бронзано доба или старију хеладску културу. Око 1000. г. ст. е. Дорци се досељавају у област Коринта. Под династијом Бакхијада Коринт је засновао важне колоније, међу којима треба споменути Коркиру (Крф), Сиракузу, Потидеју. За време Кипселове тираниде Коринт се развио у снажан трговачки центар.

Паусанија описује грађевине настале у римској епохи, пошто је 146. г. ст. е. Коринт био разорен до темеља од Римљана под заповедништвом Мумија. Истраживање Коринта, које врши америчка археолошка школа, у току је и извештаји се објављују у часописима *Journal of Archaeology* и *Hesperia*, као и у посебним публикацијама. Од остатака старог Коринта треба поменути дорски храм посвећен Аполону који је саграђен између 550 и 525. г. ст. е.

⁹ Култна легенда потекла је од ритуала омофагије коме претходи спарагмос у оргијастичком Дионисовом култу трачко-фригијског порекла. Паралелне легенде везане су за митског трачког певача Орфеја (Apollod. I, 14), за Минијаде у Орхомену (Plut., *Qu. Graec.*, 38). Најстарији литерарни спомен легенде о Пентеју налази се у Хекатеја (fr. 31). На ликовним представама архајског периода мотив је често експлоатисан. Драмску обраду легенда је нашла у истоименој Есхиловој трагедији, Еурипидовим *Бакхама* и код Римљана у Пакувијевој трагедији *Пенџеј* (Serv. ad Verg. *Aen* IV, 469). Веома је често и радо легенда обрађивана и цитирана како у грчкој тако и у римској књижевности (Hug., *Fab.*, 76 и 184; Theost., 26; Apollod. III, 36; Ov., *Met.* III, 513 et sqq.).

За обојене статуе видети Paus. VII, 26; VIII, 26, 39; VX, 32; Hdt. IV, 191; Val. Max. II, 1, 5.

¹⁰ Остаци чесме откривени су испод основе Нептуновог храма.

3

¹ Лакунa у тексту.

² На коринтском новцу из времена Антонина Пија, М. Аурелија, Л. Вера, Каракале и Александра Севера сачувана је представа ове фигуре.

³ *Илијада* VII, 5.

⁴ Можда се ради о Гају Јулију Еуриклу, Спартанцу кога помиње и Страбон (VIII, p. 363) као свога савременика и утицајну личност у Лакедемону. Ако није Страбонов савременик из I в. ст. е., могао би бити истоимена личност из времена цара Трајана и Хадријана.

Камен из каменолома у Крокеји у Лаконији био је веома леп зелени порфир, који је коришћен у доба царства пре свега за украшавање базена и кладенаца.

⁵ Стимфал је језеро у Аркадији из кога је цар Хадријан довео воду у Коринт. Остаци овога аквадукта могу се видети и данас.

⁶ У питању је вероватно архајски дорски храм Аполонов од кога је остало сачувано само неколико стубова.

⁷ Када је Јасон одбацио Медеју у жељи да склопи нови брак, Медеја је његовој избраници по својим синовима послала као свадбени дар магичну хаљину или круну (Hug., *Fab.*, 25) од којих је несрећница изгорела (Eur., *Med.*, 1136 et sqq.; Apoll. I, 9—28; Diod. IV, 54).

Култна легенда о Медејиним синовима, са карактеристичним склопом мотива за ову врсту легенде, садржи централни мотив о осветничком духу Медејиних синова утеловљеном у Дејми, женском демону смрти.

⁸ Хеланик из Митилене на Лезбу био је савременик Херодотов и, судећи по броју наслова његових дела и фрагментима сачуваним у посредној предаји, веома плодан писац. Аутор је митографско-етнографско-хорографских монографија о Лезбу, Беотији, Персији, Скиотији, Египту итд. Хеланик је саставио и пинакс Хериних свештеница у Аргу.

⁹ *Науџакџија* или, како Паусанија (IV, 2) каже, *Науџакџијски* *ей* античка критика приписала је Каркину из Наупакта, песнику о коме нема ближих података. Предмет епа била је митска историја града.

¹⁰ Лакедемонјанин Кинетон, епски песник из непознатог времена, словио је у антици за аутора *Телејоније*, *Едијодије*, *Мале Илијаде*, *Песме о Хераклу* и *Генеалојије*.

¹¹ Еумел, живео је око 730 г. ст. е., у легендарној историји коринтских краљева, *Corinthiaca*, настоји да помири више хетерогених традиција. Хетерогени материјал препознаје се по испрекиданом редоследу наслеђивања престола, у стереотипним одласцима из земље уз остављање престола другом лицу, као и у позивању краљева са стране. Сам град са својим епонимом има предгрчко име са карактеристичним суфиксом -inth.

У локалном предању сачувано је старије име града — Ефира, по епонимној Океаниди која се прва ту настанила. Паусанија прати Еумелову листу коринтских краљева до Медеје, односно Сизифа, који припада еолској традицији. Ваља имати у виду да је Коринт са залеђем до доласка Дораца на Пелопонез био настањен живљем који је говорио прото-еолским дијалектом (L. R. Palmer, *The Greek language*, London 1980, 74). У легенди о Оксилу садржано је сећање на досељавање Дораца на Пелопонез (Paus. V, 3 sq.).

4

¹ Представа ове Атенине статуе налазила се вероватно на коринтском новцу из Хадријановог времена.

² *Илијада* VI, 159.

³ Ископавања су открила цистерне и Асклепијев храм. У њему су нађени вотивни дарови у облику делова људског тела.

⁴ Акрокоринт је утврђење Коринта, које се налазило на стени високој 575 m и представљало једно од највећих грчких утврђења. Прилаз чини седло од нижих стена.

⁵ Истражен је Деметрин храм на самом акропољу. У тексту кодекса се не налази члан који би указивао на постојање посебног храма Деметре и Коре. Спиро је у својој рецензији текста прихватио члан (emend. Kayser); превод прати Спинову рецензију.

На коринтским вазама често је понављана представа, третирана као жанр-сцена, жене са дететом на крилу, крај које стоји преља. На основу Паусанијиног текста новија истраживања у овој сцени откривају култни карактер — Деметру са Кором на крилу и једну од мојра крај ње (Callipolitis — D. Feytmans, *Deméter, Korè et les Moires (et Pausanias II, 4, 7) sur des vases Korinthiens*, В С Н XCIV, 1970, 45—65).

5

¹ Афродитин храм стајао је на највишој, источној главици заравњеног врха Акрокоринта. У хришћанском периоду претворен је у хришћанску цркву, под турском окупацијом служио је као џамија, венецијанска барутана и, најзад, турска кућа.

² Сизиф, *Sisiphos* је еолски облик појачаног придева *sophos* — мудар, лукав, представљен је у Хомеровом епу као краљ и утемељитељ Ефире (II. VI, 152) да би у *Одисеји* (XI, 593) већ словио за грешника који у Хаду испашта страшну казну узалудног труда. Његову кривицу песник не саопштава. У каснијим предањима наводе се различите кривице због којих је кажњен: открио је Асопу тајну о Зевсовој отмици Егине и бог му је зато послао Смрт. Сизиф је успео да превари Смрт или неким магичним средством (мотив присутан у усменој европској књижевности, у типу приповетке *Ковач надмудрује Бавола (Смрти)*: помоћу магичне торбе, магичног ковчега зароби особу која легне у њега) или успева да својом вештином окује и зароби Смрт. Пошто су људи престали да умиру (мотив такође присутан у европској усменој књижевности), послан је Ареј да ослободи Смрт. Сизиф се поново довио како да избегне одлазак у Хад (Pheres. fr., 119; Eustat., ad Hom.; II. VI, 153; Schol. Soph., *Aiax*, 625; Schol. Pind., *Ol. I*, 97).

³ Страбон (VIII, р. 379) овај извор назива „горњим кладенцем Пиреном”, а то је садашњи кладенац *Drakonera* који лежи 280 m јужно од главне главице, непосредно с унутрашње стране градског бедема, на 500 m надморске висине.

⁴ Страбон је пренео Ибиково мишљење да сикиоњански Асоп извире у Фригији (Strab. VI, р. 271). На истом месту у Страбона наведено је да Иноп на Делу постаје од Нила, као и у других аутора (Call., *Hymn. in Dian.*, 171; *Hymn. Del.*, 206 et sqq.; Tzetz. Schol. ad Lycoph., 575), док Филострат (*Vit. Apoll.* I, 20, 2) извештава да је Нил у ствари Еуфрат.

⁵ Тенеја је била село у коринтском подручју на путу за Микену (Steph. Byz. s. v.), а у близини, око двадесетак минута хода од данашњег села *Khiliomodi*. Локално предање које саопштава Паусанија засновано је на псеудоетимологији која повезује по сличности Тенед, острво пред Хелеспонтом, и Тенеју.

Тенејска капија у Коринту налазила се на месту где се сустижу градски бедем и акрокоринтски грудобран.

⁶ Сикион, центар данашње Сикионије, у антици је био познат по маслиновом уљу и бадемима, финој грнчарији, изузетно финој обради метала, сликарској и вајарској школи од великог значаја за грчку историју уметности, која је све до хеленистичког периода имала истакнуто место. Из ње су изашли скулптори Аристокле, Канах, Поликлет, Лисип и сликари Паусаја и Памфил. У Сикиону је такође цветало занатство, нарочито су били чувени ткачи и обућари.

Стари град је лежао у долини близу Асопа са акропољем на каменитом платоу удаљеном око 3 km од морске обале. Сикион је доживео процват у време тираниде Ортагоре 660. г. ст. е., потом Ортагорида и Клистена у стогодишњем периоду. Почетком VI в. ст. е. Сикион је учествовао у Светом рату као члан Амфиктионије, а по обнављању Питијских игара Сикиоњани су такође установили своје игре. Када је 146. г. ст. е. Коринт био разорен, Сикион је преузео старање о Истамским играма. Током своје бурне историје Сикион није увек имао своју аутономију. Средином VI в. ст. е., када је Есхин у Сикиону био свргнут са власти, Сикион је изгубио политичку независност и био је прикључен Лакедемонској лиги. У персијским ратовима као и у Пелопонеском рату Сикион је био на лакедемонској страни. Тебанац Епаминонда заузео је Сикион 368. г. ст. е., али је наскоро Сикиоњанин Еуфрон преузео управу у граду. Деметрије Полиоркет разорио је град у равници 303. г. ст. е. и на месту старог акропоља подигао је нови град који је извесно време по оснивачу носио име Деметријада.

Нови град лежао је на каменитом платоу, тешко приступачном са свих страна због окомитих обронака, чије су ивице биле утврђене

бедомом. Са две стране град су штитила два кањона, Асопов и Хелисонтов, а плато је био подељен стеновитом падинам на две терасе. На доњој се налазио нови град, на месту бившег акропоља, док је на горњој тераси био нови акропољ. Ископавањима у току, која врши Грчко археолошко друштво, руководи проф. Орландос. Откопан је мањи део града. Темљи старог храма, реконструисаног у хеленистичком периоду, могли би припадати Аполоновом храму који је обновио Питокле (Paus. II, 7).

⁷ Егијал је старо име Ахаје (Paus. V, 5; Strab. VIII, p. 383). Паусанија извештава да се Ахаја и у његово време зове Егијал, што у ствари значи *морска обала, жал*. Егијалеј је измишљени епоним.

⁸ Има лексикографских података да је старо име Сикиона било Мекона — град макова, јер је Деметра наводно ту открила мак (Steph. Byz. s. v. *Sikyon*), или Телхинија.

⁹ Легенда о Племенају, коју Паусанија као оснивачку легенду саопштава у II, 11, подударна је са елеусинским предањем *Хомерске химне Деметри*.

6

¹ Асије (живео је око 640—617. г. ст. е.), епски песник *Генеалогија*, био је родом са Сама. Од његовог дела до нас је дошло само неколико фрагмената.

² *Одисеја* XI, 260. et sqq.; XIX, 518 et sqq.

7

¹ *Илијада* II, 117.

² То би могао бити земљотрес из 140. г. који се догодио у време владавине Антонина Пија, а спомиње га и Плиније (N. H. VIII, 43). Сибилينو пророчанство о Роду сачувано је (Rzach, VII, 1—3) и гласи да ће острво остати опустошено и без становника.

³ Еуполид је један од великих представника старе атичке комедије из V в. ст. е., савременик Аристофанов. Од Еуполидовог дела познато је само 19 наслова комедија употпуњених подацима из сачуваних хипотеза, ретких натписа и извештаја античких писаца и лексикографа. До нас је стигло 460 њему приписаних фрагмената, укључујући и значајан налаз делова комедије *Demoi* на папирусу. Стара

атичка комедија позната је само по 9 сачуваних Аристофанових комедија које су настале у периоду од 425—405. г. ст. е.

⁴ Изузев неколико осликаних плоча откривених у Сикиону, све су остале карактеристичне за северну Грчку. Сикион је био познат по сликарству и једна од три познате сликарске школе у Грчкој била је ова сикионска. Њој су припадали познати сликари као Еупомп, Памфил и Паусија. У пећинском светилишту код места *Pitsa*, западно од Сикиона, откривене су четири слике на дрвету које се датирају у другу половину VI в. ст. е.

⁵ Најстарије грчке статуе архајског периода биле су од дрвета, *ksoana*.

⁶ Позориште у Сикиону једно је од највећих у копненој Грчкој. Било је уграђено у стеновиту падину која је плато града делила на горњу и доњу терасу. Америчка археолошка школа откопавала је позориште од 1889—1891. г. Позориште је уређено 1951. г. Ова грађевина потиче из хеленистичког времена. Пречник орхестре износи око 20 m а по верикали позоришта 120 m. Педесет редова седишта, претежно издубљених у стени, било је подељено у 15 клинова од којих је сваки представљао двадесетпетину кружнице. Темљи позоришне зграде показују да је два пута била презиђивана у римском периоду. Из Полибија сазнајемо да је 168. г. ст. е. у њему заседала скупштина Ахајског савеза.

⁷ Пророчанство је налагало Хераклидима да чекају „трећи род“, тј. трећи нараштај за повратак на Пелопонез. Хил је схватио да се ради о трећој летини и стога је, легенда гласи, оглушивши се о вољу богова, претрпео пораз у покушају да војном силом освоји Пелопонез. Том је приликом погинуо Хераклид Аристомас (Apoll. II, 8, 2).

⁸ Оснивачка легенда Пејтојиног култа на сикионском акропољу садржи неизоставан мотив очишћења од проливане крви након убиства. Мотив је у грчким легендама чест, стар колико и акадска компилација сумерског епа *Гилгамеш*. Наиме, у једној епизоди Гилгамеш и Енкиду одлазе у Кедрову шуму да убију цина *Нuwawa*. Након посматрања знамења, која су неповољна, и молитви старца боговима за срећан исход подухвата, Гилгамеш и Енкиду добијају савет од старца да Енкиду буде путоваћа у Кедрову шуму, а да се Гилгамеш по убиству цина очисти од проливане крви.

¹ Паусанијина омашка. Антигон Гоната није био тутор Филипу V, него Антигон Досон као што и сам писац каже на другом месту (VII, 7).

² По смрти краља Деметрија 229. г. ст. е. Диоген, заповедник македонских војних постаја, пристао је да се повуче из Атике за своту од 150 талената, чиме је требало да исплати најамнике. Атина није била у стању да сама обезбеди потребна средства и стога су средства прикупљана уз помоћ других градова и појединачним прилозима грађана. Нарочито су се у тој акцији лепо показали беотски градови Теба и Теспија, а међу приватним лицима Арат (*I. G. VII, 2406*, прилози из Тебе; VII, 1737, 1738, прилози из Теспије; *Plut., Arat.*, 34). На овај се начин први пут после 65 година Атика ослободила од македонских војних постаја. Атињани су за узврат Диогена сматрали својим добротвором, његово су име дали новосаграђеном гимназију и почастовали су га херојским култом.

¹ Хесиод, *Послови и дани*, 265.

² Није познато да је у античкој уметности Зевс представљан у овом облику.

³ На сикионском новцу из времена Каракале вероватно се налази представа овога Зевса. Бог је у стојећем ставу са муњом и скиптром у рукама.

Лисип је скулптор Александровог времена, познат по бројности својих дела. Његова се дела одликују посебним пропорцијама људског тела и необично јако израженом трећом димензијом — дубином. Апоксиомен је најпознатије Лисиново дело.

¹ За Скопаса видети напомену 3 поглавља 43 I књиге.

² Асклепије је скоро увек представљан са брадом. За Каламида видети напомену 2 поглавља 23 I књиге.

³ Канах је познат скулптор из средине V в. ст. е.

⁴ Женски украс за главу у облику ваљка.

⁵ Фрејзер претпоставља да би *paideros* могао бити друго име за биљку *acantha* (*Dioskorides, De materia medica* III, 17, 19), или *quercus Balloia*, или *quercus coccifera* (*Curtius, Pelop.*, 2, 585).

¹ Видети напомену 9 поглавља 5 исте књиге.

¹ Лудвиг Рос први је идентификовао локалитет античке Титане северно од садашњег села *Voivonda*. На заравњеном врху брега откривен је мали акропољ окружен бедемом. На акропољу се налази црквица Св. Трифона, подигнута вероватно на темељима Атениног храма, судећи по фрагментима дорске архитектуре уграђеним у црквицу (*Frazer, ad. loc.*, III, 69).

² Флијасија је област у долини реке Асопа са центром у Флијунту, данас *Phliounda*, смештеном у североистичном делу долине. Још старији град у овој области био је Арантија или Аретиреја, који је лежао у подножју брда Аранта, недалеко од брежуљка на коме је касније био подигнут Флијунт. Локалитет Флијунта поново је истражила америчка школа 1970. и 1972. г. Ту се налази црквица *Panagia Rakhionissa* око које су разбацани тешко препознатљиви остаци града, међу којима се могу идентификовати позориште и четвртасти простор окружен колонадом.

³ *Илијада* II, 571.

⁴ Видети Паусанија II, 14.

⁵ Аполоније Роџанин, *Еј о Арјонаутима* I, 115—117.

¹ Питагора, филозоф, математичар и астроном био је родом са Сама, а живео је у VI в. ст. е. Са Сама је емигрирао у Велику Грчку, у Кротон, где је као велики поклоник Аполона засновао морално-религиозно братство. У проучавању света дошао је до закључка да је број основа сваке форме, која мења облик у зависности од аритметичке пропорције. Питагорино братство заговарало је равноправан однос према женама и робовима као својим члановима. За Питагору је карактеристичан политички, конзервативно аристократски ангажман.

Стога је пред крај живота прешао у Метапонт, где је и умро. Душа је по Питагори бесмртна, заточена у љдском телу као у гробу и осуђена на крут реинкарнација у људском, животињском и биљном облику. Одржавање аполонске чистоте, бављење науком и уметношћу омогућује бекство из овог фаталног круга. Лик и живот Питагорин врло је рано застрла легенда, док од његових дела ниједно није сачувано.

² Истраживање флијунтских некропола вршила је америчка археолошка школа.

³ *Илијада* IV, 2 sq.; *Одисеја* XI, 603. Цитирано је према епизодама.

⁴ Позориште је откривено на јужној падини најзападнијег дела акропоља. У његовој близини налазе се остаци других грађевина међу којима и једне велике са низом стубова у унутрашњости.

⁵ Аристија, син трагичког песника Пратине из Флијунта, био је Есхиллов савременик. Познати су нам неки наслови његових драма, као *Акијеј*, *Аијаланџа*, *Орфеј* итд. Његовог оца Пратину антички филолози сматрали су изумитељем сатирске игре.

⁶ Значење аниконичног камена, који су у антици називали *omphalos* — *џупак*, није јасно. Најпознатији примерак омфала налазио се у Делфима, где је, по локалном предању, означавао центар света. За омфал у Флијунту писац извештава да означава средиште Пелопонеза, што је, као и у претходном случају, географски спорно, али у митској свести омфали су могли представљати место на коме се сусрећу три света (центар света) — небо, горњи свет и подземље, одакле се може општити са сваким од њих, што се у прорицању и чини. Отуда њихова веза са пророчиштима у Делфима и Немеји (М. Елиаде, *Шаманизам*, Нови Сад 1985, 200 и даље). То је по свој прилици остатак претхеленског аниконичног култа камена.

⁷ Хероју су својствене све врсте прекомерности, неумерености и незаситости које чине једну страну његове личности — монструозност. Старијем типу хероја својствени су натприродни раст, страховита снага коју често није у стању да контролише, нпр. Херакле и Кијат (Paus. II, 13), велики апетит *boulimia*, нпр. Херакле и Лепреј (Paus. V, 5), несавладава јарост праћена непромишљеним чином, нпр. Алкатој и Калиполид (Paus. I, 42), незасита сексуалност, нпр. Херакле и 50 теспијада (Paus. IX, 27). Овоме ваља додати осиноост у делању и говору, инестуозност, осветољубивост, завист, подлаштво, силовања. Може се приметити да је овај тип хероја почео да се *култивира* већ од Хомеровог времена, да би постепено прерастао у млађи тип хероја културе, изумитеља цивилизацијских тековина, хероја који шири култ

божанстава цивилизације, хероја бранитеља од зла, попут Тезеја, Триптолема, Паламеда, Аристеја, Кадма, Данаја и других. Видети и напомену 5 поглавља 5 V књиге.

14

¹ *Хомерска химна Деметри*, 474—476.

² Анакторон је спремиште за светиње, древне колико и саме мистерије, предаване с колена на колено, а налазио се у Телестерију. По Динсмуровој реконструкцији, Анакторон се налазио у средини Телестерија, међутим, Тревлос је доказао да се Анакторон налазио у југозападном углу Телестерија. Из Анактора светиње су ношене у Атину и враћане у поворци натраг у Еелусину, са двери Анактора хијерофант је показивао мистима светиње. Мисти су стајали на осам степеника који су окружавали дворану, а пресецаје су их шестора врата. Приступ у Анакторон имао је само хијерофант.

Перикле је поверио архитекти Иктину да сагради Телестерион на месту старијег Писистратовог здања. Периклов Телестерион био је хипостилна дворана, сазидаана од лепо тесаних блокова кречњака, готово квадратна (52 x 54 m), са свих страна затворена, 54 унутрашња стуба придржавала су кровну конструкцију. Нема индикација да се светларник налазио у средини кровне конструкције. Можда је Телестерион, ако је уопште то и било потребно, светлост добијао кроз отворе остављене на горњем делу спољашњег северног и јужног зида. У другој половини IV в. ст. е. архитекта Филон подигао је уз источну фасаду Телестерија портик са 12 чеоних стубова и са по једним стубом са стране (G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton Univ. Press, 1974, 3 ed., 77—95).

15

¹ Од остатака старе Клеоне видљив је само храм у дорском стилу из хеленистичког периода.

² Претпоставља се да су ови скулптори, пореклом са Крита, реалне а не митске личности и да су живели у VI в. ст. е.

³ Немејско светилиште налази се у близини садашње Немеје. Храм је саграђен између 330. и 320. г. ст. е. На томе су месту откривени и остаци стадиона, позоришта и палестре.

⁴ То је данас планина *Phokas*, висока 872 m. Остаци античке Клеоне леже 3 km северозападно од ње.

⁵ Микена је несумњиво један од најимпресивнијих локалитета не само у Грчкој већ и у целој Европи. Шлиманова истраживања у другој половини XIX в. показала су не само богатство Микене већ и њен значај као центра микенске културе. Археолошка истраживања открила су тргове насеља на овом месту већ у VI миленију ст. е., откривени су такође незнатни неолитски и ранохеладски остаци. У средњохеладском периоду утврђен је бедемом врх брда, обухвативши простор нешто већи од онога који данас покривају рушевине дворца. У Микени се развија цветна цивилизација око 1650. г. ст. е. која доживљава пад око 1100—1050 г. ст. е. Град је касније поново насељен. Борци из Микене придружили су се Хеленима у борби против Персијанаца са Мардонijем код Платеје 479. г. ст. е. Арг је разорио Микену 468. г. ст. е. уз помоћ Тегеје и Клеоне. У хеленистичком периоду Микена се опоравила.

Да би се из Немеје стигло у Микену морало се прећи преко пролаза Трет, данас *Derbenakia*, који је лежао између две главнице планине Трета.

16

¹ Персијско предање, према Херодоту (I, 1), гласи да су фенички трговци отели Ију и одвели је у Египат.

² *Одисеја* II, 120.

³ Главни улаз у микенску тврђаву је тзв. Лавља капија која се налази на северозападу. Капија је била довољно широка да пропусти двоколице, а била је заштићена грудобраном од огромних каменних блокова распоређених у правилне редове. Под киклопским зидовима подразумева се техника градње при којој се велики камени блокови слажу једни на друге без везивног средства.

⁴ Такозвана Атрејева ризница у ствари је куполаста гробница усечена у стену, са ходником, великом округлом одајом која је служила за церемоније и малом четвртастом која је у правом смислу речи гроб. Скоро је идентична, само лошије очувана, гробница у Орхомену.

Персејев студенац стара је цистерна у североистичном углу Микене.

⁵ Западно од Лавље капије налазе се две куполасте гробнице, назване Клитемнестрином и Егистовом гробницом. Данас је извесно да поред млађег круга гробова у оквиру микенских бедема постоји и мало старија група гробова, њих 14 на броју, изван утврђења.

17

¹ Аргивски Хереј, посвећен Хери, заштитници Арголиде, једно је од најстаријих и најзнаменитијих светилишта у Хелена. Према легенди, ту је Агамемнон био изабран за заповедника похода против Троје, овамо су из Арга Клеобис и Битон довели своју мајку, Херину свештеницу, сами се упрегнувши у кола.

Локалитет је идентификовао и убрзо потом започео ископавање 1836. г. филхелен Т. Гордон. Са дужим прекидима истраживања на овом локалитету вршена су све до 1949. г. у више наврата. Светилиште запрема три терасе. На горњој је лежао старији храм, дорски периптер од кога је још видљив стилобат. Овај храм вероватно потиче из VII в. ст. е. и био је уништен пожаром 423. г. ст. е. Храм који је видео Паусанија потиче из V в. ст. е. Градио га је Еуполем Аргивац од 420—410. г. ст. е. Био је то такође дорски периптер (6 x 12 стубова). Иако је у Хереју откривен већи број микенских теракота, нема довољно доказа о постојању култног места у микенском периоду.

² Биљка *asterion* је непозната. Обред показује карактеристику древног предцереалног жртвовања без крви.

³ Култни кип Хере у аргивском Хереју радио је Фидијин савременик Поликлет из Арга. Нажалост кип познајемо само по представама на новцу Арга.

⁴ Представа Хебе сачувана је на новцу Арга из доба владавине Антонина Пија. Хеба стоји поред Хере која седи, а између њих две представљен је паун. Наукид је скулптор родом из Арга. Био је наводно (Paus. II, 22, 7) брат млађег Поликлета чије се стваралаштво ставља отприлике у период од 430—370. г. ст. е.

18

¹ Стари је Арг лежао на месту садашњег Арга. Француска археолошка школа открила је позориште, одеон из римског времена и у подножју Ларисе зграде из V в. ст. е. међу којима је и једно купатило.

19

¹ Према извештајима античких писаца светилиште Аполона Ликија налазило се на агори (Thuc. V, 47; Soph., *El.*, 6 sq. и schol; Plut., *Pyt.*, 32). Тит Ливије саопштава да је агора лежала под акропољем Ларисом. Писац по своме обичају креће у обилазак града са агоре.

Скулптор Атал Атињанин сасвим је непозната личност.

² Данај је, као и његова чукунунука Данаја, епонимни херој Данајаца. До нас је дошло више његових генсалогија, од којих је најстарија сачувана у Ферекида (fr. 21 Jacoby). Данај је у сродству са другим епонимним херојима, Египтом, који је његов брат близанац, Либијем, Нилом, који га повезују са северном Африком; Феник га повезује са Феникијом. Стабингс (CAN 2/2; 14, 11 sqq.) види у Данају бегунца од Хикса који је по доласку из Египта засновао династију из времена гробних јама. По египатском историчару Манету, Хикси су име 15. династије која је владала Египтом отприлике од 1650—1542. г. ст. е. То су, Мането каже, *сирани јосиодари* који су освојили Египат дошавши са истока.

У Грка је легенда о Данају била обрађена у епу *Данаис*, у Есхиловој трилогији, од које је сачувана само драма *Прибегарке* и до нас су дошле неколике варијанте у литерарном предању античких писаца. Ту се Данају приписује доношење писма Грцима, упућивање у копање канала и наводњавање тла, док се његовим кћерима приписује изум копања бунара (Apollod. II, 12 sqq.; Strab. I, 23 p. 8; Hyg., *Fab.*, 168; за места у Паусанији видети у *Индексу* s. v.).

Оснивачка легенда храма Аполона Ликија садржи мотив борбе вука са биком, у чему неки виде остатке тотемизма. Вук је иначе животиња посвећена Аполону, који је и сам дошљак са Истока, док је бик посвећен Посејдону, провобитно божанству слатке воде, мужу богиње Да — Земље коју оплођује.

³ Форонеј је у аргивском предању аутохтон, син реке Инаха и отац смртних људи; попут Прометеја, и он је препотопски изумитељ ватре, доносилац културе (Fr. Gr. H. Acus. 2. fr. 23 a; Paus. I, 15; 19; Plin., *N. H.* VII, 193). Као Тезеју у Атини, и њему се приписује аргивски синојкизам у „Форонејев град” и утемељење првобитног Хериног храма (Hyg., *Fab.*, 143 и 273).

⁴ За Лина Псаматиног сина видети Паусанија I, 43; за Лина, песника, IX, 29.

¹ У антици је радо препричавана прича о Клеобису и Битону, тако да је постала опште место у морално-филозофским расправама о односу појединца према смрти или о људској срећи. Најстарији литерарни спомен сачуван је у Херодота (I, 31): млади Аргивци су упрег-

нувши се у кола, пошто волови из поља нису стигли на време да њихову мајку, Херину свештеницу, одвезу у светилиште, одвукли неких 45 стадија кола са мајком у Хереј и изазвали опште дивљење присутних због своје побожности и поштовања указаног мајци. Мајка се молитвом и молбом обратила Хери да њене синове награди највећом могућом срећом за смртнике. По обављеном приношењу жртве и по ритуалној гозби, извршивши све дужности према божанском и људском, младићи су уснули у храму да се више не пробуде (Plut., *Consol. ad Apollon.*, 14; Cic., *Tusc. disp.* I, 47, 113; Hyg., *Fab.*, 254).

² За Медузину представу видети напомену 2 поглавља 21 I књиге. Слични се примери још наводе: Паусанија II, 20; 21; V, 10; VIII, 47.

³ Тиреатида или Кинурија област је у Арголиди на североисточној страни планине Парнона према мору. Херодот (I, 82) извештава како су Спарτανци освојили Тиреатиду, која је била аргивски посед. Договорили су се да са сваке стране одаберу по 300 ратника који ће битком решити коме ће Тиреатида припасти. У крвавом боју изгинули су сви осим два Аргивца, Алкенора и Хромија, и једног Спартанца, Отријаде. Аргивци су напустили поприште похитавши у Арг да објаве победу, док је Отријада са побијених Аргиваца скинуо оружје и пренео га у спартански табор. Обе су стране имале разлога да својатају победу, што је довело до новог сукоба у коме су Спарτανци победили. Антички аутори сачували су више варијанти завршетка сукоба: Отријаду је убио Аргивац (локално предање сачувано је само у Паусаније), Отријада је извршио самоубиство из стида што је у првом сукобу једини од сабораца преживео, Отријада је издахнуо од задобијених рана.

И сам Паусанија и многобројни антички литерарни извори спомињу вишевековно, љуто непријатељство између Арга и Спарте, заче-то још у легендарном времену. Античка хронографија зачетак непријатељства ставља у време традиционалне прве Олимпијаде, 776. г. ст. е., тј. у десету годину Теопомповог краљевања. Модерна истраживања (Th. Kelly, *The traditional enmity between Sparta and Argos, The birth and development of a myth*, A H R LXXV, 1970, 917—1003) показују да је могуће говорити о жестоком сукобу између Арга и Спарте тек од 550. г. ст. е., ако се имају у виду извештаји историчара из V в. ст. е., географија Пелопонеза, општи токови грчке историје и археолошки налази. Идеја о традиционалном непријатељству између два града по Келијевом мишљењу почиње да се развија тек од IV в. ст. е. и појављу-

је се у Ефоровој *Историји*. Ефор спомиње сукоб Спарте и Аргиваца са Фејдоном, који ставља у VIII в. ст. е. Млађи писци, попут Паусаније, спомињу учешће Арга у Првом и Другом месењанском рату као неминовност сукобљавања ова два града (Paus. II, 20; 24; III, 2; 7; 38; VII, 11; Thuc. II, 27, 2; IV, 57, 3; V, 79. Strab. VIII, 6, 17, p. 376; Hdt. VI, 76—83; Plut., *Mul. virt.*, 5 c. sqq.; Pol. VIII, 33).

Брелић у овим вишевековним сукобима Арга и Спарте око Тигратида, које антички писци спомињу а историјски су непотврђени, види ритуални агон који се периодично понавља. Овој крвавој ритуалној борби до истребљења која је повезана са култом Аполона Питеја Брелић налази паралелу у борби Еретрије и Халкиде на Еубеји око равнице Леланта (A. Brelich, *Guerre, agoni e culti nella Grecia arcaica*, Bomp 1961).

Причу о Телесилиној одбрани Арга Брелић сматра култном легендом која објашњава обред трансвестизма о агривском празнику *Hybrisuka*. Телесила, поетеса из прве половине V в. ст. е. састављала је лирске песме од којих је очувано само 9 оштећених фрагмената, а 6 од њих изгледа да припадају химнама Аполону и Артемиди.

⁴ Афродитин храм откривен је 1967. г.

⁵ Херодот VI, 77.

21

¹ Видети Паусанија II, 18.

² За Епимениду погледати Паусанија I, 14 и напомену 7 истог поглавља. Према Паусанији, Епименидин гроб био је показиван такође и у Спарти. Видети Паусанија III, 12.

³ Видети Паусанија I, 11—13.

⁴ Писац преноси две рационализоване легенде о убиству Горгона Медузе. Прва је, судећи по романтичном тону, могла потицати од обраде неког хеленистичког аутора.

Прокле Картагињанин непозната је личност.

⁵ На новцу Арга били су представљени кипови Лете и Хлориде. Оснивачка легенда Летиног светилишта развила се из чињенице да су се у храму налазиле две статуете Ниобине деце. Мотив о бледицу Мелибеје налази се и у других аутора (Apollod. III, 46; Hyg. Fab, 9).

⁶ *Илијада* XXIV, 609.

¹ Александар из Плеуруна у Етолији, трагички песник, рођен 315. г. ст. е., провео је извесно време у Александрији у Музеју, где је на захтев Птолемеја Филадельфа урадио рецензију трагедија и сатирских драма, израдивши и пинакс трагичких песника. У последњој четврти III в. ст. е. боравио је заједно са Аратом на македонском двору, на позив Антигона Гонате. Његова дела нису сачувана, зна се само неколико наслова његових трагедија.

Еуфорион из Халкиде на Еубеји, лирски песник и библиотекар Антиоха Великог у антиохијској библиотеци, рођен је 275. г. ст. е. Од његовог песништва сачувани су само фрагменти. Међу римским модерним песницима, попут Корнелија Гала и Катула, уживао је углед, док га Цицерон уопште није ценио (Cic., *Tusc. disp.* III, 45).

Стесихор, песник хорске лирике, рођен је у Химери и живео је у VI в. ст. е. Од његовог песништва сачувани су оскудни фрагменти. О Стесихоровој *Палинодији* видети Паусанија III, 19.

² Наукид је био ученик старијег Поликлета а брат млађег Поликлета.

³ *Илијада* II, 661 et sq.

⁴ Сакада из Арга био је славни фрулаш и песник с прелаза VII у VI в. ст. е. На Питијским играма освојио је три награде као фрулаш. Компонувао је елелије са музичком пратњом (Plut., *De mus.*, 8). Паусанија га спомиње у више наврата, видети *Индекс*.

⁵ Гимназиј Киларабис може се идентификовати са рушевинама гизмазија 700 m југоистично од позоришта. Према неким литерарним изворима гимназиј је лежао изван градског бедема (Liv. XXXIV, 26; Plut., *Pyrrh.*, 32; Cleom. 17 и 26; Luc., *Apol. pro merc. cond.*, 11).

23

¹ За Хирнету, епонимну хероину једног од аргивских племена, видети Паусанија II, 28 et sqq.

² Ксенофил и његов син Стратон, скулптори, стварали су у периоду од 140. г. ст. е. до 90. Ксенофил сам или са сином Стратоном потписао је постоље изгубљеног портрета у Епидауру. Доста оштећена постоља са њиховим именима откривена су у Делфима, Мербаким поред Арга, Клеони, Коринту и Сикиону. На новцу Арга сачувана је представа култне статуете Асклепија и Хигије.

³ Видети Паусанија I, 11.

¹ На акрополу Ларису Паусанија се успиње преко североистичног, 54 m високог хрбата, именом *Deiras*. На месту где се налазио поменут храм Хере Акраје данас стоји манастир *Panagia Vrakhou*. На округластом брежуљку, високом 100 m — Штити (*Aspis*), данас *Agios Ilias*, на североистоку налазило се првобитно утврђење Арга. Изградњом Ларисе ово старо утврђење изгубило је свој значај. На подножју југозападне стране Штита Vollgraff је откопао 26 гробница-одаја и 6 гробова-јама, као и грађевине из средњохеладског периода, из раног II миленија.

Светилиште Аполона и Атене лежало је око 140 m према северозападу. Храм Аполона Дирадиота са пророчиштем налазио се на централној од четири терасе до које се стизало преко 10 степеника. Била је то четвороугаона грађевина од непечених цигала саграђена на каменом постољу. На истом је месту касније била подигнута византијска црква. На истоку, на нижој тераси налазио се толос, док се на горњој тераси налазио храм Атене Оксидерке. Хомер (*Il. V*, 127) спомиње епизоду која је садржана и у оснивачкој легенди храма. На Лариси је откривено утврђење које се састоји од два концентрична утврђена простора, који представљају архајско утврђење, и спољашњег зида; овај зид је био подигнут у V в. ст. е. и био је додат полигоналној структури утврђења из VI в. ст. е., која је штитила архајски акропол.

² Видети *Илијада* V, 127 et sqq.

³ Лариса је током времена коришћена као византијско, франачко и турско утврђење. Ту су откривени темељи два храма, који би могли бити Зевсов и Атенин.

⁴ *Илијада* IX, 457.

⁵ Светилиште на планини Ликони је истражено. Делови кипа и архитектонских украса изложени су у Музеју у Аргу.

⁶ Паусанија је једини аутор који спомиње овај сукоб, по свој прилици према извештају локалних водича. Сматра се да нема историјске основе за тврдњу да је Арг победио Спартанце код Хисиије (Th. Kelly, *Did the Argives defeat the Spartans at Hysiae in 669. B. C.*, *AJPhXCI*, 1970, 31—42). Видети напомену 3 поглавља 20 II књиге.

¹ Можда је легенда о паљењу кресова на Лариси и у Лиркеји *aition* за обред подмлађивања ватре или за обред очишћења у оквиру аграрног култа.

² Значајно светилиште посвећено Пријапу налазило се у Орнеји. Претпоставља се да је било смештено у планинама северозападно од Арга.

³ *Илијада* II, 571.

⁴ Тиринт је и данас добро очуван и састоји се од ограда и подграђа. Са источне стране улази се преко рампе у град и пролази кроз две капије пре но што се уђе у мегарон. Поред главног, краљевог, постоји и мањи, можда краљичин мегарон. Посебно су занимљиви тзв. казамати дуж источне, јужне и дела западне стране, који су служили као магацини. Археолошка истраживања Тиринта започео је Шлиман, а настављена су и после њега. Показало се да је Тиринт био настањен већ у III миленију, да се у II миленију утврђује, да би садашњи облик утврђење добило крајем микенске епохе, до 1200. г. ст. е.

⁵ Медеја је такође акропол из микенске епохе.

⁶ Арахнејон је безводна планина на путу из Арга у Асклепијево светилиште у Епидауру. Један од њених врхова је Арна, 1.079 m надморске висине, повише места *Ligourio*.

Sapiselaton је искварено читање.

¹ У каталогу предања о Асклепијевом рођењу наведено је: епидаурско предање, које има подршку Делфијског светилишта, њему опречна варијанта записана прво код Хесиода (fr. 123), затим Пиндара (*Pyth.* III, 24 et sqq.), и месењанско предање.

Асклепије је херој деификован у народној религији (Farnell, *Hero Cults*, Oxford Clar. press, 1896, 10). Његов је култ потекао из Трике у Тесалији (Strab., 437), где се налазила и Махаонова кућа (*Il. IV*, 202), док је место његовог рођења било локализовано у источној Тесалији. Посредством Флегијаца култ је пренесен у Фокиду, камо је Асклепије понео епиклесу Архагета (Paus. X, 32). У Беотији његов је култ удружен са Аполоновим, а култ у Титани има архаичне елементе (Paus. II, 11). Хигија, претпоставља се, потиче одатле. Из Трике се Асклепијев култ пренео у Геренију у Месенији. Чак ни епидаурска култна леген-

да не пориче Асклепију тесалско порекло (Флегџа). Из Епидаура Асклепијев се култ проширио на остале крајеве Грчке, а 420. г. ст. е. пренет је у Атину, у IV в. ст. е. у Пергам, почетком III в. ст. е. у Рим итд. Највећи Асклепијеви храмови из хеленистичке епохе налазили су се на Косу и у Епидауру, у римском периоду у Пергаму, а у Паусанијино време култ је из Пергама пренет у Смирну. У светилишту је по обављеним прописаним обредима примењивана инкубација.

² *Илијада* IV, 193.

27

¹ Трасимед са Пара је скульптор из раног IV в. ст. е. који је радио у Епидауру на Асклепијевом храму. Култни лик Асклепија био је представљен и на новцу.

² Архитекта Поликлет млађи саградио је између 360. и 330. г. ст. е. чувени Толос у Епидауру. Улога Толоса је загонетна; грађевина се састоји од три концентрична зида, прекинута вратима, са централном одајом пречника 13, 36 m. Претпоставља се да је у њој чувана света змија.

³ Једно од најчувенијих Дијаниних светилишта налазило се у Аришији поред језера Неми, у коме је Хиполит поштован као Вирбије. Свештеник богиње, *rex Nemorensis*, морао је потицати из редова робова, а до свештеничког положаја долазио је двобојем на живот и смрт, који је вођен одломљеном граном са светог дрвета из Дијаниног гаја.

⁴ Позориште у Епидауру је једно од најлепших и најбоље очуваних позоришта у Грчкој. Имало је изузетну акустику и могло је примити 14.000 гледалаца.

⁵ Име сенатора Антонина, кога писац помиње, познато је са више натписа. Пуно име ове личности гласи *Sextus Iulius Maior Antoninus Pythodorus*. Познато је да је родом био из Нисе у М. Азији, а његово се време одређује према једном од натписа који се поуздано датира у 163. г. Из овога се податка може закључити да је друга Паусанијина књига написана после поменуте године (Gurlitt).

⁶ Аполоново светилиште је откривено и истражено; култ Аполона установљен је овде око VII в. ст. е.

29

¹ Архитекта Теодор саградио је између 300. и 375. г. ст. е. храм у дорском стилу, посвећен Асклепију.

² Херино се светилиште вероватно налазило на стени која се спушта у северни залив.

³ Многа грчка племена и крајеви држали су до своје аутохтоности и о томе су испредали локална предања о старинцима, првим житељима, епонимима пониклим из земље. Паусанија тако наводи Огига у Теби (IX, 5), Аранта (II, 12), Еумела у Патри (VII, 18). Неки су од њих прикривени аутохтони, којима су накнадно придодате генеалогije, попут Форонеја у Аргу који је син реке Инаха (Paus. II, 15), или Еака, који је син Зевса и епонимне хероине острва, коме су на Егини измилели први људи мрави из земље (Hes. fr. 76; Apollod. III, 158; Pind., *Nem.* III, 13). Еаков син је Пелеј, епоним пл. Пелиона, чије име песник *Баитрахомиомахје* (1, 19) повезује са *pelos* — иловача, па би и он био човек од иловаче.

⁴ Видети напомену 1 поглавља 6 II књиге.

⁵ Од овога је храма сачуван само један стуб.

⁶ Фок је епонимни херој Фокиде са култом и гробом на Егини. Локално предање садржи мотив чест у херојским легендама: хотимично или нехотично убиство, проузроковано ударцем камена или диска, условљава одлазак починиоца из земље, краја, града. Овим се мотивом објашњава одлазак Еакида са Егине. У варијантама предања убиство је изазвано завишћу због Фокове вештине у бацању диска, или због ривалства око љубави оца Еака (Nican. ap. Antonin. Lib. 38), или да би угодили мајци (Paus., *ibid.*).

Фоков отац Еак у локалном предању има божанске црте: он је одговоран за конфигурацију неприступачне егинске обале. У легенди о Фоку он је смртан човек који је видео Псамату окружену Нереидама, отео је и, да би је обљубио, морао је да је победи у рвању. Фокова мајка Псамата, попут Гилгамешове или Ахилове мајке, бесмртница је, једна од Нереида. Као морском божанству могуће јој је да током рвања мења обличје. Еаку је пошло за руком да победи Псамату док је била у обличју фокe, те је њихов син понео такво име (Paus. V, 18; Pind., *Nem.* IV, 62 и schol; Soph., fr. 561 N., ed. 2, 618 p; Hes., *Theog.* 1004 sq.; Apollod. III, 158, 160; Pind., *Nem.* V, 12; Catull. LXIV *passim*). Као што се види, легенда је у овом делу идентична са оном о Пелеју и Тетиди. У легенди о бесмртној херојевој мајци, пошто роди сина, она напушта породицу, а над сином, који ће постати велики јунак, бди издалека. Псамата је такође напустила сина и смртога мужа, бдела над синовљевим животом, а по његовој погибији се осветила (Ov., *Met.* XI, 346 et sqq.).

¹ Храм на острву Егини приписиван је најпре Зевсу, потом Атени и напоследку Афаји. То је добро очуван дорски храм од пороса, са 6 x 13 стубова, чије се забатне групе чувају у Глиптотеци у Минхену. Храм је саграђен крајем VI в. ст. е. Том времену припада западни забат рађен у зрелом архајском стилу. Пошто су Персијанци разрушили источни забат, он је после 485. г. ст. е. обновљен у ранокласичном стилу. Претпоставља се да је аутор источног забата био Калон. На забатима су представљене сцене које величају егинске хероје: они су два пута освојили Троју, под Херакловим вођством први пут (источни забат), под вођством Атрида други пут (западни забат).

Афаја је локално божанство Егине. У антици њено су име нетачно изводили од глагола нестајати — *aphanidzein*. На Егини је поштована под именом *Aphaia* или *Apha Kourotrophos* (IG IV, 1580 и даље; *Aegina* I, 370, 373; Hesych. s. v; Ps. Verg., *Ciris.*, 303). Судаћи по Херодотовом извештају за ову је богињу карактеристично баш то да се појављује у одсудном моменту и помаже сународницима (VIII, 84) као на почетку Саламинске битке. Афаја је била идентификована са критском богињом Диктином — Бритомартидом.

Госпа од Дикте, критско божанство планинског виса, поштована је у околини Дикте и у источном делу острва као *Kourotrophos* божанског детета — Зевса са Дикте. У ствари име богиње било је Бритомартида, у антици погрешно преводено као *слајка девојка* (Hesych. s. v. *brity*), а њена је епиклеса била Диктина, са предгрчким суфиксом лувијског порекла — *иппа* (Laroche). Ширење њеног култа према западним деловима острва може се пратити трагом натписа и археолошких налаза. Етиолошку легенду о Бритомартиди — Диктини уобличио је први Калимах (*Хум.* III, 189 et sqq.), а слично Калимаку извештава и Паусанија. Бритомартида — Диктина је амбивалентна богиња јер с једне стране као *Kourotrophos* припада кругу Мајке богова, попут осталих хранитељки божанског детета Амалтеје, Адрастеје, Мелисе и Курета (*Apollod.* I, 4), док с друге стране утеловљује плаку нимфу Бритомартиду, минојску Госпу од Звери, *Polytheros*, *Oureia*. Када се култ Диктине проширио по острвима Егејског мора дошло је до стапања критске *Kourotrophos* Диктине, егинске *Kourotrophos* Афаје и трезенског божанства обале Сароније, која је изгледевши била сведена на Артемидину епиклесу (*Paus.* II, 32).

У основи легенди о Диктини, Афаји, Леукотеји налази се *dea demersa et figitiva* са чијим је култом понекад повезан обред *katapontismos* (*J. Fontenrose, Univ. Calif. Publ. Sem. Phil.* 11, 1951, 125 sqq.).

Мотив скока у море праћеног апотезом из легенде о Диктини у истој се функцији јавља у легендама о беотском рибару Глауку (*Paus.* VI, 10; IX, 22) и Иноји — Леукотеји (*Paus.* I, 43; 44).

² У Херодота је сачувана етиолошка легенда о увођењу култа Ауксесије и Дамије у Епидаур (V, 82). Исти аутор извештава да је култ ових богиња из Епидаура био пренет на Егину, у место Еа, где је светкован обредима аисхрологије и ритуалне борбе. Овај тип светковине има своју аналогију у елеусинском празнику у част Дамофонта — *Balletys* на коме су заступљена оба поменућа елемента. Као *aition* за *Balletys* узима се Деметрино пророчанство из *Хомерске химне Деметри* (265—267). Обред литоболіје на Егини супституција је крваве ритуалне борбе. За остале сродне примере видети Farnell, *Cults of Greec States* III, 93 sq.; Nilsson, *Gr. Feste*, 402 sqq., 413 sqq.

Овакве ритуалне борбе биле су тумачене као обред за побољшање плодности, као сукоб зиме и лета, као обред очишћења. Светковина Дамије и Ауксесије аграрног је карактера. За овакве ритуалне борбе често је касније био смишљен неки „историјски“ повод попут ове побуне грабана.

³ Легенда о епониму Саронског залива, трећем трезенском краљу у ствари је *hieros logos* за ритуал *katapontismos*. Мотив младог ловца који се опире љубави (Хиполит) потиче од друга, пратиоца, ривала Госпе од Звери, кога она убија. Од овог архетипа развили су се ликови у легендама попут Ориона, Актеона, Буфага. У Паусаније (VIII, 22) сачувана је у локалном предању варијанта са карактеристичним склопом мотива, нешто проширена, али се име главне личности не наводи. Погледати напомену 1. овога поглавља.

¹ Писац креће у обилазак града, као што то иначе чини, започевши од агоре. Оскудни остаци античког Трезена леже на плодном приобалном делу северозападно од данашњег села *Damala*. У последњој деценији прошлог века француска археолошка школа истраживала је у два маха локалитет, а тридесетих година овога века Немци су поново прегледали терен. Остаци старога града леже у близини три

византијске црквине у које су уграђени архитектонски фрагменти античких зграда.

² Видети Паусанија III, 25.

³ О скулптору Хермону не зна се ништа. На новчићу из времена владавине цара Комода налази се представа Диоскура који су обнажени и лицем окренути гледаоцу са жртвеником између њих. Претпоставља се да би то могла бити представа Хермонових Диоскура.

⁴ Хермесова епиклеса би, према Мајеру (op. cit., 582), требало да гласи *Polyhuktos* — из врбова жбуна, прућа.

32

¹ Скулптор Тимотеј радио је на Маузолеју у Халикарнасу заједно са Леохаром, Скопасом и Бријаксидом. Позната је његова Леда са лабудом.

² Калон са Егине је скулптор с краја VI в. ст. е. Представа ове Атене налазила се на трезенском новцу из времена владавине цара Комода.

³ Храм Афродите Акраје лежао је на малој, зидом неограђеној тераси на стрмој акрополској падини. Ту су откривени темељи и остаци храма из VI в. ст. е.

⁴ Паусанија Посејдонову епиклесу изводи од речи *phyta* — биље и *halme* — слана вода. Култна легенда састављена је према псеудоетиологији Посејдонове епиклесе.

33

¹ Острво Сферија је повезано са великим острвом Калауријом, данас Порос. На њему се налази град Порос у чијем су центру остаци Атениног храма. Писац погрешно на основу сличности речи изводи Атенину епиклесу Апатурија од грчке речи *apalan* — *варати*, *доводи* — *и* у *заблуду*.

² Завезан појас на хаљини већ од Хомера знак је девичанства (*Od.* II, 2). Био је обичај да се девојке на прагу удаје растају са својим појасом који остављају у храму Атене Апатурије. Као и остављање прамена косе на дар Хиполиту пред прелаз у зрело доба, и ово је један од обреда прелаза из једног стадија у други (*rites de passage*).

³ Значајни остаци Посејдоновог светилишта забрањују средишњи део садашњег острва Порос. Храм је лежао на седлу између два

највиша врха брда, на 550 m надморске висине, преко старијег светилишта које потиче из микенског периода. Остаци су оскудни, а ископали су их Швеђани крајем прошлог века. По свему судећи, Посејдонов је храм био дорски периптер са 6 x 12 стубова. О овоме се светилишту старала Амфикиционија чије су чланице биле Хермион, Епидаур, Егина, Атина, Прасија, Науплија и Орхомен у Беотији (Strab. VIII, p. 374). Овде је Демостен, притешњен од Антипатрових људи, попио отров.

34

¹ Метана се налази на вулканском полуострву које се са трезенске обале пружа у море. На полуострву има више топлих извора. На северозападној страни налази се слани топли извор, данас *Vromolimni*.

² Описани обред беле магије састоји се у затварању одређеног простора унутар „магичног круга” који има заштитну функцију. Крв која капље на тле из черека петла има катартичну функцију.

Писац мисли на сина Деметрија Полиоркете, Антигона Гонату (277—240. г. ст. е.).

³ Опис се враћа на место где га је Паусанија у 32. поглављу прекинуо.

⁴ Скилин рт је источни рт Арголиде.

⁵ Античка Мегара налазила се на западној обали, док се модерна налази на источној. Утврђење античке Мегаре из IV в. ст. е. може се видети и сада.

⁶ Остаци античког Хермиона, од којих је и данас видљив градски бедем, леже у близини садашњег села *Kastri* у заливу југоисточне обале Арголиде. У Паусанијино време град је лежао нешто западније док се *сџари* *град* налазио на језичку копна који се код села *Kastri* пружа у море, а у Паусанијино време је био ненастањен. Остатке Хермиона представљају бедем, темељи храмова, терме и велика некропола.

35

¹ Светилиште Деметре на планини Прону лежало је изван градских бедема. Спомине се у натпису из Хермиона (*CIG* I, No. 1193). Храм је био саграђен у VI в. ст. е. Касније је био претворен у хришћанску цркву.

² Народно име ове биљке је челебијин перчин. За слова бола видети напомену 4 поглавља 35 I књиге.

³ Као света тријада — Хад Климен, Деметра Хтонија и Персефона — поштоване су у Хермиону, о чему сведоче откривени натписи (SIG I, No. 1198; A. Boeckh, 1828). Светиња коју спомиње писац могла би бити представа фалоса, повезана са Деметриним култом, или змија.

⁴ Пећине и раселине тла, *katabotra*, била су у антици култна места подземних богова, веровало се да представљају улазе у подземни свет, нарочито ако је из раселине или пећине излазило сумпоровито испарење. Житељи Хермиона према Страбону (VIII, р. 373) веровали су да њихови покојници кроз ову раселину стижу право у Хад, те стога покојницима нису ни стављали обол у уста као остали Грци.

36

¹ *Илијада* II, 562.

² Бедеми Асине припадају различитим епохама. Истраживања шведске археолошке школе показала су да је падина брежуљка била настањена од почетка II миленија ст. е. све до хеленистичке епохе.

³ За ранохеладски период посебно су занимљиви остаци Лерне који обухватају период од млађег каменог доба, неолита, све до краја микенске епохе. Ту се налазе остаци бедема из ранохеладске епохе (почетак III миленија ст. е.), апсидалне куће из средњохеладског периода (2000—1600. г. ст. е), палате из ранохеладског периода, чији су зидови били обложени штуком са урезаним декором.

37

¹ У подручју Лерне поред места које се сада зове *Muli*, 10 km јужније од Арга показивали су античким туристима место Хераклове борбе са Хидром.

² Писандар из Камира, писац епа насловљеног *Хераклеис* у две књиге, у коме се описују Хераклови подвизи, живео је средином VII в. ст. е.

³ Дионис је дошљак у хеленски пантеон, из трачко-фригијских крајева. У Фрижана му је име било *Diounsīs*. Име његове мајке Семеле је такође фригијско *Zemelo*, а припадало је богињи земље. Сам мит о рођењу Диониса варварског је порекла са паралелама у предањима

Северне Америке и у Азијата, Монгола, чији су западни огранак Трачани. Дионисова катабаса у подводни свет мртвих такође је источњачког порекла.

38

¹ Од античке Науплије остали су само малобројни остаци, и то бедема на брежуљку повише модерног града.

² Видети напомену 3 поглавља 20 II књиге.

³ Полемократово светилиште налазило се вероватно у *Moni Loukos*, на месту где се данас налази манастир.

⁴ Река Танај је садашња река *Loukou*.

ТРЕЋА КЊИГА

1

¹ На крају II књиге о Коринту Паусанија је стигао до Херма, где је била у римско доба граница између Аркадије, Лаконије и Арголиде. Херме су три гомиле сачињене од камена и земље. Њихово истраживање вршено је почетком XX века, али је само могло да се констатује да нису старије од VI в. ст. е. Каснија истраживања открила су поред тумула трагове малог светилишта које је вероватно било посвећено Артемиди.

² Хијакинт је предгрчко божанство цвећа, изгледало и сведено на ранг хероја. Предгрчки бог цвећа доживео је преображај у антропоморфно божанство са култом у Амикли, старијим од Аполоновог. Временом је Хијакинтов култ Аполон потиснуо и Хијакинт је сведен на ранг хероја. Одрас овога процеса може се видети и у легенди која је присутнија како у ликовним представама тако и у књижевним обрадама од IV в. ст. е. па надаље. Из тога периода потиче атичка ваза са представом Хијакинта, коју је осликао Никија, и литерарни спомен у Еурипида (*Hel.*, 1465 et sqq.).

Сећање на први преображај давно је већ ишчилело када су песници хеленистичког периода унели у легенду његов посмртни преображај у цвет хијакинта. Варијанте легенде забележене су у литерарним изворима (Apollod. III, 116; I, 16; Sch. ad Eur., *Rhes.*, 347; Serv. ad Verg., *Ecl.*, 3, 63; Ov., *Met.*, 10, 162 et sqq.). Овидије наводи и *aitlion* за светловину Хијакинтија. О значају и распрострањености Хијакинтовог култа међу дорским живљем могу посведочити назив месеца хијакинтија који је документован на Тери и у Дораца у Азији, епиклеса Аполона у Таренту са Хијакинтовим гробом (Pol. VIII, 30, 3), као и Артемидина епиклеса на острву Книду *Hiakynthotrophos* (Hug., *Fab.*, 238). За облик легенде у Паусаније видети *Индекс*, а за цвет напомену 4 поглавља 35 I књиге.

Сам празник Хијакинтија имао је уочљиве карактеристике обреда иницијације. Трајао је три дана, учесници у церемонији проводили су ноћ у колибама од лиснатих грана спавајући на земљи. Током првог дела празника уздржавали су се од хлеба и јели храну предземљорадничког стадија (враћање у „сирово стање“): козје месо, сир, боб, смокве; нису носили венац ни певали пеан, док су хлеб, венац и пеан били у центру другог дела празника. Тада је свечана обредна поворка носила огроман хитон изаткан за Аполонову циновску статуу. Играла су кола младића, девојака и деце. Агон је такође имао своје место у овом празнику.

³ Калиста, у старини Тера, данас је острво Santorini. Истраживања која је шездесетих година XX века водио С. Маринатос открила су богату и специфичну цивилизацију позноминојске епохе, која је нестала приликом неке катаклизме. Верује се да је Тера у ствари тајанствена Атлантида коју је описао Платон.

2

¹ Херодот, I, 65.

² *Одисеја* XIX, 178.

³ Видети Паусанија III, 7

⁴ Видети Паусанија IV, 4 и даље, као и напомену 1 поглавља 4 IV књиге.

3

¹ Предање о трагању и проналажењу Орестових костију записано је већ у Херодота (I, 67 et sqq.). Видети напомену 8 поглавља 17 I књиге.

² *Илијада* XIII, 611 et sqq. и 650.

³ Храм Атене у Фаселиди потврђен је налазом једног натписа који је ту откривен и у коме се помиње богињин свештеник (C. I. G., бр. 4332).

⁴ Агијад Анаксандрида, Леонтов син, био је Крезов савременик (Hdt. VII, 204; I, 67 sq.; V, 39 et sqq.). Предање о његовим двома женама забележио је већ Херодот.

⁵ Клеомен је владао у Спарти око 525—488. г. ст. е. Најважнији извор за његов период је Херодот. Паусанијин извештај и у овом и у наредном поглављу прати Херодота (VI, 61—66).

¹ Предање о осветничком духу хероја Протесилаја у Елеунту записао је Херодот (IX, 76). Приче о Паусанијином поступку према Мардонијевој наложници на Косу, као и о витешком Паусанијином поступку према Мардонијевом лешу, засноване су на Херодотовим извештајима (IX, 76 и 78 et sqq.).

¹ Агијад Паусанија, Плистоанактов син (Paus. I, 13; III, 5), у два је маха био у Спарти краљ: први пут под старатељством Клеомена од 445/44—427/26. г. ст. е. (Thuc. III, 26) и други пут по очевој смрти 408/7. г. ст. е. Поред наведених аутора, блокада Атине под његовим заповедништвом и његова друга интервенција у Атини спомињу се у више аутора (Xen., *Hell.* II, 2, 7 sq.; II, 4, 29 et sqq. 38 sq.; Plut., *Lys.*, 18, 10 et sqq., 21, 4; Arist., *Ath. Polit.*, 38, 4; Diod. XIII, 107, 2; XIV, 81, 1—3).

² Агијад Агесиполид, Паусанијин син, био је на престолу у Спарти већ као малолетан 395. г. ст. е. и владао је све до 380. г. ст. е. када га је при опсади Олинта задесила смрт (Xen., *Hell.* V, 3, 18 sq.; Diod. XV, 22, 2, 323).

¹ Агијад Клеомброт, Паусанијин син, под Аристодемовим туторством краљевао је 394. г. ст. е. по очевом одласку у Тегеју, а самостално је владао по смрти брата Агесиполида од 380—371. г. ст. е. када је код Леуктре претрпео пораз и изгубио живот (Diod. XV, 23, 2; Xen., *Hell.* V, 4, 14. et sqq.).

² Видети Паусанија I, 13.

³ Мусеј је брежуљак у Атини на коме се налази Филопапов споменик који се и данас може видети. Видети напомену 6 поглавља 25 I књиге. На врху брежуљка могу се пратити трагови бедема.

⁴ Видети Паусанија II, 7—10.

¹ Ископавања Асине показала су да је утврђење напуштено нешто пре 700. г. ст. е. и да је поново насељено тек у хеленистичкој епохи. Видети напомену 2 поглавља 36 II књиге.

² За Теопомпа видети Паусанија IV, 4, 7 и даље, 8 и 10.

³ Видети Паусанија II, 38 и напомену 3 поглавља 20 II књиге.

⁴ Паусанија прати Херодотов извештај VI, 61—67.

⁵ *Илијада* XIX, 76 и даље.

⁶ Паусанија у Леотихидиној повести прати неки извор мимо Херодота (VI, 71 sq.).

⁷ За Еурипонтиде Архидама и Стенелаиду погледати Thuc. I, 80—87. Архидам је владао отприлике од 469—427/6. г. ст. е.

¹ У Спарти је откривен мали дорски капител, на коме је било написано име Киниске.

² Еурипонтид Агид, Архидамов син, био је краљ у Спарти отприлике од 427—399. г. ст. е. Први пут се истакао у походу на Арголиду 418. г. ст. е. Победом код Мантинеје учврстио је престиж и утицај Спарте на Пелопонезу.

³ Остаци утврђења у Декелеји леже на брежуљку изнад Парнета у Атици код данашњег места Palaioakastro.

¹ Агесилај, Архидамов син, Еурипонтид, био је на престолу у Спарти од 399—360. г. ст. е. О његовим походима писали су Ксенофонт, *Hell.* III, 4; IV, 1; *Agesil.* I; Plut., *Agesil.*, 7 et sqq.

² Храм Олимпијског Зевса није откривен, вероватно управо из разлога које наводи Паусанија. Неки научници идентификују овај храм са незнатним остацима некад монументалног храма из позног V в. ст. е. који се налази на око 500 m северозападно од Аполоновог храма.

³ Сард је био престоница лидијског краљевства. Најпознатији владар био је Крез (560—546. г. ст. е.), великодружни дародавац многим грчким светилиштима. После Александрових освајања Сард је постао типично грчки град; једно је време био под влашћу пергамских владара, па је најзад потпао под власт Рима.

У току археолошких истраживања које је 1910. г. отпочела америчка археолошка школа, откривен је велики број зграда и гробова. Најзначајнији су синагога из III в. и Артемидин храм из времена

непосредно пред Александрово освајање града. Претпоставља се да је и ова Артемидеа старо аутохтоно божанство, Велика Мајка, сродна Кибели.

⁴ Видети Паусанија III, 5.

10

¹ Рушевине старог Калидона налазе се у близини *Mesolongi*.

² Еурипонтид Архидам III, Агесилајев син, владао је Спартом од 361/0—338. г. ст. е. Он је био тај који је после боја код Леуктре, у коме није учествовао, вратио спартанску војску у Мегару, па потом у Спарту (Хел., *Hell.* VI, 4, 17 sq. 26). Истакао се као ратник у Аркадији победом 367. г. ст. е., као и у одбрани Спарте од Епаминонде и Тебанаца 326. г. ст. е. У Светом рату био је на страни Фокијана, а 342. г. ст. е. прешао је, на позив Тарентинаца, у Италију где је 338. г. ст. е. погинуо у боју код Мандурије у Калабрији.

³ Историчар Теопомп, Дамасистратов син, рођен је на острву Хију око 378. г. ст. е. Припадао је кругу Исократових ученика и од учитеља је прихватио идеју о служби историје политици. Сачувано је више фрагмената из његовог дела *Hellenica*, у коме је наставио приказивање догађаја од 411. г. ст. е., где је стао Тукидид, закључно са битком код Книда 394. г. ст. е., и ту је грађу распоредио у 12 књига. Друго његово дело насловљено је *Philippica* у 58 књига. Стил му је реторизован, а догађаје и личности оцењује са моралног становишта.

⁴ Видети Паусанија II, 8, 9.

⁵ Храм Зевса Скотите вероватно се налазио на врху брежуљка код села *Barbika*, на месту капеле Св. Теодора.

⁶ Бедери Селасије и други остаци још и данас су видљиви на брду *Palaiogoulas*-у, у средини долине *Kelephin-e*.

⁷ Аполоново светилиште у Торнаку налазило се северно од Спарте на улазу у долину из правца Селасије, поред данашњег места *Kokkinotakhi* (Meyer, ad loc.).

11

¹ Остаци старе Спарте нису посебно упечатљиви.

² Код Персијске колонеде кипови Персијанаца у варварској ношњи придржавали су кров (Vitruv., *De arch.* I, 1, 6).

³ Предање о Тисамену и несхваћеном пророчанству, које је чест мотив у грчким легендама, записано је у Херодота (IX, 33—36). Тисамен је свакако био историјска личност уз коју је легенда, са карактеристичним склопом мотива за хероизираних атлети, прионула после битке код Танагре и његове смрти (J. Fontenrose, *The hero as Athlete*, Caliph. Studd. in Class. Antiquity, Berkeley Univ. of Caliph. Pr., 1968, 94 sq.). О њему Херодот (IX, 34) каже да се повео за примером Мелампода, када је у другом наврату удвостручио свој захтев. Када су Спартанци схватили право значење пророчанства и затражили његове услуге као пророка и вође у рату, Тисамен је затражио спартанско грађанско право. Пошто Спартанци нису били вољни да тако учине, изгубили су његову помоћ. Али, у време персијске најезде Спартанци су га поново позвали, на шта је он уз поновљен захтев затражио и држављанство за свога брата. Паралела са мотивом многоструко повећаног првобитног захтева, такође везаним уз личност пророка, сачувана је у Дионисија Халикарнашанина (*Ant. Rom.* IV, 62) у легенди о продаји *Сибилских књига*.

⁴ Видети Паусанија IV, 24 sqq.

⁵ Кип Хермеса са Дионисом представљен је био на новцу Спарте из римске епохе.

12

¹ Улица Афетаида водила је од градског трга на југ. Етиолошко предање о имену улице садржи мотив, чест у херојским легендама, о утакмици просаца на колима или у трчању, као овде, за невестину руку, или чак о такмичењу саме невесте са просцима у трчању — Аталанта, или у рвању — Тетида, Псамата. Пиндар (*Puth IX*, 193 sqq.) поред Данаја спомиње Антеја, као оца који се први томе досетио.

² Боонета је можда била зграда у којој су купци волова за државна жртвовања куповали жртвене животиње. Овакве су зграде постојале у Атини (Frazer, ad loc., III, 329).

³ Видети такође Паусанија III, 25. Култ Посејдона са Тенара документован је натписима откривеним у Спарти, у којима се спомиње и удружење поштовалаца овога култа са именима људи који врше разне послове у вези са култом. Видети Hesych. s. v. *Tainarias*; аутор спомиње и празник Тенарија у Спарти.

⁴ Херодот VII, 134 и даље.

⁵ Светилиште Диктине се, према Титу Ливију (XXXIV, 38), налазило у крај града. Видети напомену 1 поглавља 30 II књиге.

⁶ Подаци о изуму Теодора са Сама односе се на бронзу. Видети још напомену 7 поглавља 14 VIII књиге.

13

¹ Абарид је био легендарни Аполонов слуга, чудотворац са моћима да чисти градове и појединце, фигура слична Аристеји из Проконеса. Први је уобличио легенду о њему Хераклид са Понта, а судећи према Плутарховом извештају, његовим младим савременицима Хераклидов дијалог *Абарид* био је омиљена лектира. Веровало се да је дошао од Хиперборејаца или Скита и да врши своју мисију путујући од града до града, без потребе за храном, носећи златни лук, Аполонов симбол (Hdt. IV, 36). Пиндар га (Fr. 270) чак датира у VI в. ст. е. Каснији литерарни извори спомињу и његов боравак у Атини, као и начин на који је постигао да се убудуће у Спарти не појави куга (Apolon., *Mir.*, 4).

² Карнеј је древно божанство плодности које је на Пелопонезу било поштовано још пре доласка Дораца. Изгледавши временом, био је сведен на Аполонову епиклесу. По свој прилици био је демон овна (*karnos*) од кога се његово име изводи. У прилог овоме говоре и представе овнујскога рога на вотивним даровима Карнеју. Налази на новцу, као и литерарна сведочанства, указују на проширеност његовог култа у областима дорског говорног подручја, у Аргу, на Косу, Тери и у Кирени. Празник Аполона Карнеја, Карнеје, светкован је месеца карнеја (Hdt. VII, 206; Thuc. V, 75; Eur., *Alk.*, 445 sqq.; Plut., *Mor.*, 717 d. (3) 118 sq.) са ритуалном гозбом и трком са прогоном (Ath., IV, 141 e. (1) 81 et sqq. AN. Bekk. I, 305, 25; Hesych. s. v. *Staphylodromoi*). У основи овог празника можда се налази првобитно убијање демона овна који је претходно морао бити сустигнут (Apolod. II, 8, 3; Sch. Theoc., 5, 83). За време Карнеја Спартанци су проглашавали деветодневно примирје. Сам празник је имитација спартанске *agoge*. Мушки учесници су смештани у шаторе и у одређеним групама сврстани по фратријама. Учесници прославе *kameatai* били су бирани на 4 године из редова нежењених младића и владали су се по упутствима агета. Ако би карнеати као учесници трке, *staphylodromoi*, сустигли прогоњеног који је био украшен тракама, сматрано је то добрим знамењем за ту годину

(Angelo Brelich, *Le iniziazioni: parte seconda, Sviluppi storici nelle civiltà superiori, in particolare nella Grecia antica*; Ed. Dell Ateneo 1962).

³ Песникиња Праксила из Сикиона живела је у првој половини V в. ст. е. Била је у антици цењени аутор више песама, од којих су се сачували само неколики фрагменти из њене *Химне Адонису* у хексаметру, из дитирамба *Адонис* и из *Почасница*. Статуу песникиње израдио је њен земљак Лисип.

⁴ Као што је у Спарти било празника са траговима древних обреда иницијације за мушкарце, тако постоји истоврсни елемент древних обреда женске иницијације. Један од богова око кога су се сјатили бројни, по свом карактеру иницијативни култови, био је Дионис. Као божанство које у своме миту садржи елементе смрти и поновног рођења, он је обредима оргијастичког карактера био погодан да задовољи древне захтеве обреда иницијације. Пошто би појединац доспео у пијанство захваљујући светом Дионисовом напитку (а у иницијацији је неопходан преображај у стање изван уобичајених друштвених норми), из стања распојасаности и необузданости он би се поступно враћао у стање реда и уобичајених норми понашања, само — сада иницијацијом преведен у нову групу заједнице као њен пуноправни члан. Тако бива да се о Дионисовом празнику *Alea* шибају девојчице, а у Брисеји (Paus. III, 20) само жене учествују у тајним Дионисовим обредима. Исто тако, може се уочити да је у Спарти постојала својеврсна *agoge* за девојке, на што упућују и Хијакинтије и светковина Ортије, о којој Алкман говори у свом *Партиенију*. У том смислу ваља схватити и трку девојака коју спомиње писац.

⁵ Хипостен је победио на 37. Олимпијади 632. г. ст. е. и на олимпијадама од 39—43 (624—608. г. ст. е.). О победама његовог сина нема података.

14

¹ Паусанија поново креће са агоре у правцу запада и северозапада. Брасида је био спартански војни заповедник у Пелопонеском рату. Тукидид га често спомиње са дивљењем у IV и V књизи *Историје*. Према Диодору, премда млад, Брасида је за 431/30. г. ст. е. био ефор епоним. Најважнији ратни задатак био му је да на Халкидници и трачком приморју копненом интервенцијом отцепи један део територије коју је контролисала Атина. Од 424. г. ст. е. током наредне две године тај је задатак успешно извршио све до битке против Атињана

под командом Клеона код Амфиопоља, из које је додуше изашао као победник, али са раном од које је касније умро. Према Тукидиду, његов се гроб налазио у Амфиопољу, граду који је Брасида освојио (V, 11).

² Позориште које потиче из II или I в. ст. е. усечено је у југоисточну падину спартанског акропоља. Данас је доста оштећено.

³ Такозвани Леонидин гроб ложира се између акропоља и периферије данашње Спарте. Ископавања су показала да се у ствари ради о једном малом хеленистичком храму. Према налогу пророчишта, такмичења су такође били уведена као посмртне почасте историјским личностима: Миџијаду (Hdt. VI, 38), Брасиди (Thuc. V, 11) и Леониди. Интервал од четрдесет година који наводи Паусанија је неприхватљив. Пре би могло бити речи о осамдесетогодишњем интервалу, дакле 400. г. ст. е., а то је по свој прилици могао урадити Паусанија II, Плистоанактов син, спартански краљ из дома Агијада.

⁴ Видети Паусанија II, 30, као и напомену 1 поглавља 30 II књиге.

⁵ Лакедемонјанин Хионид побеђивао је у трчању на олимпијадама од 28—30 (668, 664. и 660. г. ст. е.) о чему сведочи и откривени натпис.

⁶ Претпоставља се да се ово место налазило у западном делу античке Спарте.

⁷ *Agnos* или *lygos* је *Vitex Agnus castus*, биљка која је, на основу народне етимологије према *hagnos*, повезивана са ритуалном чистотом, конопљика. Паусанија није у праву кад тврди да је *rhamnos* исто што и *lygos*, јер је ботаничко име ове бодљикаве биљке *Lyctium Europaeum*.

⁸ Фебејон није откривен. Брутална борба Сфереја у Платанику после принесених жртава Хекати Енодији представља последњи од шест ступњева иницијације кроз које је ваљало да пробу дечаки у Спарти пре но што их приме као пуноправне чланове заједнице одраслих мушкараца у Спарти. Поменути обред врши се под покровитељством Аполона и два превасходна дорска хероја, Херакла и Ликурга, у чије су дружине Сфереји подељени. Овакви обреди иницијације најчешће су нашли место у оквирима култа бога заштитника града, као Атене Полијале у Атини, или врховног бога, Зевса у Олимпији, или Диониса и Артемиде у Спарти.

¹ Алкман, грчки лиричар из друге половине VII в. ст. е. родом из Сардиса, по доласку у Спарту састављао је хорске лирске песме намењене извођењу о празницима. У антици су били веома цењени његови *Паршенији*, од којих су сачувани само фрагменти.

² Легенда о убиству Ифита има више варијанти. По једној од њих, Ифита, који је трагао за украденим кобилама, убио је Херакле који га је прво угостио па га је потом убио (*Od.* XXI, 22 et sqq.). Аполодорова варијанта (II, 6, 2) гласи да га је Херакле махнит бацио са бедема Тиринса. Окаљан крвопролићем, Херакле је морао да се ритуално очисти. Пошто га је Нелеј, краљ Пила, одбио, Херакле се упутио у Амиклу где га је Дејфоб, Хиполитов син, очистио. Потом је по упутству Делфијског пророчишта морао да искаје као роб, да би се ослободио море која га је и након очишћења мучила. Тако је, продат као роб, платио Еуриту крварину и три године је служио код лидијске краљеве Омфале. У легендама које су се слегле око Херакловог лика запажа се његова двојна природа: она је побудила истраживаче да у њему с једне стране виде првобитно инфернално божанство трачког порекла које је током претворбе у хероја губило монструозне црте које су остале Горгонина карактеристика (*Jesi F., The Thracian Heracles*, *HR* III, 1963/64, 261—277), или да с друге стране виде у њему несрећног праведника, патника, добротинитеља, браниоца од зла (*Ch. Picard, Hercule, l'héros malheureux et benefique; ommages a J. Bayet*, ed. par M. Renard et R. Schilling Coll. Latomus LXX Bruxelles, 1964, 751) или, опет, световну личност која је дивинизована (*Farnell L. R., Greec Hero Cults and ideas of immortality*, Clarg. press., Oxford 1921).

³ Видети напомену 5 поглавља 13 III књиге.

⁴ Енијалије (*Enyalios*) је Арејева епиклеса која се доводи у везу са каријским демоном ратног покоља *Enyeus*, парњаком ратнице *Potnia Ma-* *Енуо* која се спомиње такође у *Илијади* (V, 333, 592) и позната је, као и Енијалије, у микенском периоду, што је документовано налазом у Кносу (*KN* V, 52; A. Furumark, *Er.* 52, 1954, 35). У *Илијади* се Енијалије јавља као синоним за Ареја (VI, 166; IX, 668; XVII, 210 sq. XX, 69). Сам Ареј трачког је порекла.

⁵ Паусанија се креће једном улицом у потезу запад — исток која близу Боонета пресеца Афетиду. За Телекла видети Paus. IV, 4 sq. и IV, 31.

⁶ Видети Паусанија IV, 4; 31.

¹ *Кирија*, изгубљени еп, који је по тематици припадао тројанском циклусу, описивао је догађаје који су претходили опсади Троје и прве ратне догађаје. Откуда епу наслов *Кијарска ђесма* није јасно. Хилајра и Феба су Леукипиде, којима су се оженили Кастор и Полидеук.

² Видети напомену 2 поглавља 1 III књиге. Као хитон Аполону у Спарти, тако је и Атени у Атини ткан пеплос. Ови су били ношени у обредној поворци о празнику поменутих богова. За Атенин пеплос видети напомену 3 поглавља 27 I књиге. Обичај облачења кулtnих статуа је древан, а прво литерарно спомињање Атенине хаљине налази се у Хомера (*Il.* VI, 87 et sqq.; 302 et sqq.), где је приказана тројанска свештеница која богињи на крило ставља пеплос да би Атена за узврат спасла Троју. У Олимпији такође 16 жена ткају пеплос за Херину статуу (*Paus.* V, 16), а исти обичај влада и на Саму, опет Хери у част (*Paus.* VII, 4). Видети и Хесихијево објашњење *s. v. praxiergidai*. Ткањем ове обредне одеће у оба се случаја баве изабране групе припадница женског рода које учествују у старом обреду иницијације инкорпорираним у култ Атене, Аполона, Хере. Можда је ткање такође чинило један од задатака који је ваљало да обаве учеснице обреда за време изолације, а пре иницијације.

³ Силфион (*Ferula tingitana*) је сматран лековитом биљком чији је сок коришћен у медицини. Употребљаван је и као зачин за јело, иситњен са сиром. Гајили су га у Кирени у северној Африци и извозили.

Легенда о повратку Диоскура међу људе садржи мотив чест у античким легендама о боговима који у лику путника кушају људе и према заслуги их награђују или кажњавају. У старијем облику легенди овога типа богови могу боравити међу људима који их примају гостољубиво или не, уз одговарајућу награду, односно казну: Деметра код Келеја (*Hom. Hymn. ad Cer. passim*), код Пелазга у Аргу (*Paus.* I, 14), код Фитала (*ibid.*), код Мисија и Атере (*Paus.* II, 18), код Трисаула и Дамитала (*Paus.* VIII, 15). За Диониса су такође прионуле бројне легенде овога типа, нпр. Дионис код Икарија, атинског краља (*Paus.* I, 2), или о посети Зевса и Хермеса Филемону и Баукиди у латинској обради, где се јавља мотив кушања смртника (*Ov., Met.* VIII, 616—715). Легенде о гостопримству указаном боговима причају се као *aition* култа породице (*cf. Hom. Hymn. ad Cer.*, 96). Овај тип легенди прешао је

и у хришћанску легенду, а срећамо га у приличном броју српских народних прича.

⁴ Читање је искварено, превод прати Спинову поставку текста.

⁵ Археолошка истраживања почетком XX века открила су Ликургов жртвеник у кориту Еуроте.

⁶ Светилиште Артемиде Ортије истражили су енглески археолози 1900. г. Том приликом откривен је мали амфитеатар — позориште из III в., који се налазио наспрам источног дела архајског храма, саграђеног око 600 г. ст. е. У храму су у великом броју нађене карактеристичне оловне фигурине, као и маске крезубих старица од печене земље. Култ Ортије у Спарти има карактеристике култа вегетације, о чему сведоче и *hieros logos* који мало ниже наводи и Паусанија, као и епиклесе богиње *Lygodesma* и *Korythalia*. Бичевање је карактеристичан магијски чин у обредима плодности.

⁷ Спарту су утемељили Дорци средином 10. в. ст. е. Античка Спарта обухватала је пет насеља: Питану, Месу, Киносору, Лимну и, од отприлике 800 ст. е., Амиклу. У каснијем периоду, како сведоче натписи из II и I в. ст. е., Амикла је имала своју управу.

¹ Спартански акропол имао је облик неправилног платоа, опкољеног бемемима. Бемеи су били саграђени између 268. и 386. г. после најезде Херула и Гота.

² Чувени храм Атене *Khalkioikos* открила је енглеска археолошка школа 1907. г. Храм се налазио у западном делу акропоља и јако је оштећен. Саграђен је или у раном VI в. или средином VI в. ст. е. и био је украшен бронзаним плочама које је израдио Гитијада.

Испод храма нађена је бројна кермика из геометријске епохе, која можда указује на време настанка култа ове Атене.

³ Можда је ова фигура Атене представљена на бронзаном спартанском новцу из III в. Гитијада је скулптор који је радио средином VI в. ст. е.

⁴ Видети Паусанија I, 20.

⁵ Најстарије култно место Афродите налазило се на Кипру. Госпа од Кипра је несумњиво оријенталног порекла, нека хеленизована богиња типа семитске богиње Иштар, чији је култ био проширен у већем делу Азије. У азијским култовима богиње ратнице нису биле ретка појава. Наоружана Афродита као ратно божанство са култом у

Лаконији, потекавши са Кипра, прешла је у Лаконију преко Китере, острва пред лаконском обалом.

⁶ Само Паусанија спомиње овога скулптора. Фрагменти натписа посвећени овом Зевсу откривени су на већем делу акропоља.

⁷ У Тукидида (I, 134) сачуван је *aition* за постављање ове две Паусанијине статуе. Наиме, то је дар Атени, заштитници прибега, за умилостивљење зато што су Лакедемонјани из њеног светилишта извукли прибега Паусанију, на ко је био под богињином заштитом.

18

¹ *Илијада* XIV, 231; XVI, 672.

² *Alpion* се налазио северно од акропоља.

³ Видети напомену 9 поглавља 15 V књиге.

⁴ Палена је од три полуострва на Халкидици најзападније полуострво, са истоименим градом на њему. Паусанијин извештај слаже се са Плутарховим (*Lys.* 20).

⁵ Амикла, древни микенски центар у Лаконији, лежала је отприлике 5 km јужно од Спарте поред садашњег села Tsausi. Река Тиаса могла би бити садашња река *Magoula* коју је писац морао прећи пре доласка у Амиклу.

⁶ Паусанија спомиње пет трножаца од којих су три завештана од плена из Месењанског рата, а два од плена освојеног код Егоспотама. За трношце постаљене од плена из Месењанског рата на другом месту (IV, 14) писац каже да је то Први месењански рат, што представља хронолошку тешкоћу с обзиром на то да наводи ауторство Гитијада и Калона са Егине. Скулптор Калон се на основу сигнатуре на атинском акропољу може датовати у време око 500 г. ст. е., док је Гитијада нешто старији. Први месењански рат морао се завршити око 700. г. ст. е., док се Други месењански рат, односно велики устанак Месењана десио 600. г. ст. е. или мало пре тога. Двадесетогодишња борба на планини Ири датира се у време око 500—490. г. ст. е. Због хронолошких тешкоћа можда би се трношци понајпре могли повезати са Другим месењанским ратом. Аристандар је можда отац чувеног скулптора Скопаса. Видети напомену 2 поглавља 32 I књиге.

⁷ Батикле из Магнесије радио је у првој половини VI в. ст. е. Аполонов престо у Амикли био је монументалних димензија, направљен од злата и слоноваче и украшен рељефима. Сличан престо, али

мањих димензија и од дрвета, налазио се на кипарској Саламини. Амиклејон су истраживали немачки археолози 1920. г.

⁸ За Артемиду Леукофријену или Леукофрину (из Леукофрије) видети напомену 4 поглавља 26 I књиге.

⁹ *Одисеја* IV, 384.

19

¹ Аполонов кип био је, изгледа, представљен на спартанском новцу из времена цара Комода.

² У вези са Хијакинтом треба споменути велики број налаза керамике у Амиклеју, која потиче из позномикенске епохе. У близини Амиклеја откривен је већи број налазишта из преисторијске епохе.

³ Паусанија упоређује архајску слику у Амиклеју са делом античког сликара Никије из позног IV в. ст. е. Овај сликар био је познат по свом реалистичном представљању, као и интересовању за контраст светлости и сенке. Занимљив је историјат Никијине слике: Август Октавијан пренео ју је из Александрије у Рим, а после Августове смрти Тиберије је слику пренео у Августов храм, где ју је Паусанија вероватно и видео.

⁴ Светилиште Александре налазило се вероватно на месту где је подигнута била црква *Agia Paraskevi*.

⁵ Такозвани Агамемнонов гроб био је вероватно култно место, јер су ту откривени фрагменти керамике посвећени Александри и Агамемнону. Ту је Агамемнон уживао култ дивинизираниог хероја. Најстарији археолошки документи његовог имена потичу из IV в. ст. е., и то у вези са култом хероја у Микени.

⁶ Арејево светилиште није откривено.

⁷ *Илијада* XXIV, 41. Паусанијина псеудетимологија доводи у везу Арејеву епиклесу Терита са грчком речи *ther* — *звер*.

⁸ Терапна је лежала југоисточно од Спарте, на брежуљку који се налазио на левој обали Еуроте. Остаци Менелајевог хероона налазе се на врху брежуљка код цркве Св. Илије. То је мали храм са прилазном рампом. Грађевина се датује у V в. ст. е., премда је вероватно подигнута на темељима старијег храма. Приликом археолошких ископавања нађено је мноштво ситног материјала из VIII в. ст. е., као и позномикенско насеље уништено пожаром.

⁹ Култна легенда треба да објасни епиклесу и култ Дендритиде на Роду. У свим варијантама Хеленине легенде њен отац је Зевс, а она

долази на свет из јајета које је снела или сама Леда, пошто јој је Зевс пришао у лику лабуда, или Немеса претворена у гуску. И она сама и њена браћа већ у Хомера су антропоморфни. Хеленине везе са птицама и дрветом указују на минојско божанство које је избледело током времена и било је сведено на херонну повезану са тројанском сагом.

Песник Стесихор (око 640—555. г. ст. е.) родом из Химере на Сицилији, лирски песник, у једној својој оди недолично се изразио о Хелени. Предање даље гласи да је за то био кажњен слепилом. У прерађеној оди (*Палинодија*) песник је порекао све што је претходно рекао о Хелени, уобличивши легенду о њој на сасвим нов начин: Парис је Хелену силом одвео, она је остала у Египту код краља Протеја, док је њена утвара с Парисом одједирила у Троју. На тај је начин Хелена остала врла Менелајева жена. На повратку из рата, Менелај је поново свратио код Протеја и ту је утвара нестала, да би му се на повратку кући придружила права Хелена (Stesych. frg. 26 Bergk). Еурипид је у драми *Хелена* обрадио овај облик легенде.

¹⁰ Легенда о Леониму, заповеднику Кротоњана у рату против Локрана са Зефиоровог рта, садржи већ објашњен мотив о посмртном учешћу хероја на страни својих сународника у рату (видети напомену 5 поглавља 4 I књиге) и мотив о пребивалишту мртвих далеко преко воде на Белом острву, где они настављају посмртну егзистенцију. На том је острву Леоним ваљало да буде излечен од исте особе која му је и задала рану. Исти тип приче налази се у Конона (Naп., 18), везана је за исти догађај само што је измењено име хероја у Аутолеон. Бело острво је у ствари Острво блажених, а налазило се на Црном мору код ушћа Дунава. Острво се на Тетидину молбу Посејдону, да створи место за посмртну љубав Ахила и Хелене, помолило из морских дубина. Ахил и Хелена нису имали прилике да се у животу сретну, љубав им се догодила у даљини (чест мотив у античким романтичним причама), пошто је она била у Египту, а он под Тројом. На Бело острво стизали су хероји, било да су умрли природном смрћу, били убијени, убили се сами или су, чест мотив, отишли од људи једноставно неставши. Најстарије помињање Острва блажених — у Хесиода (Frg. 171).

¹ Избор се спомиње већ код Хомера, *Илијада* VI, 457.

² Фелија је по свој прилици данашњи поток *Ravioitissa*.

³ Фарис је споменут већ у Хомера (*Il. II*, 582). Овај се град идентификује са значајним локалитетом *Vaphio* или *Palaio* — *pyrgi*, удаљеним мало више од 7 km од Спарте. Са локалитета *Vaphio* потичу два златна микенска пехара који се чувају у Археолошком музеју у Атини; на једном од њих приказан је у релјефу лов на дивље бикове, а на другом крдо говеда.

⁴ Место Брисеја се спомиње већ у Хомера (*Il. II*, 583). Елеусинион је откривен поред данашњег места *Kalyvia Sokhas*, око нешто више од 7 km југозападно од Спарте.

⁵ *Илијада* II, 584.

⁶ Лапитеј се доводи у везу са местом Анагеја где су откривени значајни налази из класичне епохе.

⁷ Харплеја је можда у близини *Kserokampi* где се налази један мост из хеленистичке епохе.

⁸ Видети напомену 5 поглавља 15 IV књиге.

¹ Опкоп је вероватно представљао део утврђења.

² Остаци овога града налазе се југоисточно од садашњег места *Krokeai Stephania*. У каменоломима је вађен тамнозелени порфир (*Lacedaemonius lapis*), познат као *verde antico* а нарочито коришћен у римској епохи.

³ Антички Гитиј налази се северно од модерног истоименог града. Откривене грађевине, акропољ, позориште, потичу из римске епохе.

Егију такође спомиње Хомер у *Илијади* II, 583.

⁴ Паусанија греши. Градови које спомиње писац били су окупљени у конфедерацију са аутономијом и пре Октавијана Августа, о чему сведоче бројни натписи.

⁵ *Илијада* XVIII, 140 и наредни стих.

¹ У овом и наредном поглављу писац описује мање градове и места на северној и источној обали Лаконског залива. То су Тринас, Хелос, Акрија, Геронтра, Палаја, Марије, Глипија, Селинунт, Асоп, Ахајци Паракипарисији, Хипертелеатон, рт Онугнат и Беја. Овај део пута Паусанија је прешао лабом јер је Парнон према обали тешко проходан и беспутан.

Зевс Капота је култ камена, као *Iuppiter Lapis* код Римљана, заостао из религијског слоја који је претходно антропоморфним боговима.

² *Илијада* III, 445. Кранаја је садашње острвце *Maratonisi*, које лежи пред Гитијем.

³ Акрија је данас модерно село *Kokinio*.

⁴ Геронтра је данашње место *Geraki*; истраживања су вршили енглески археолози почетком XX века, али нису открили остатке споменика које спомиње Паусанија.

⁵ Асклепијево светилиште вероватно се налазило у подножју стене на којој је био манастир, данас у рушевинама, код села Асопа.

⁶ Захваљујући бројним натписима потврђено је и локализовано значајно светилиште Аполона Хипертелеата, и то јужно од места *Phoiniki*. То је било централно светилиште Савеза слободних Лаконана.

⁷ Рт Онугнат је стеновито полуострво које на западној страни граничи Бејски залив, садашњи *Vatiki*. Данас је тај крак полуострва претворен у острво и зове се *Elaphonisi*.

23

¹ За светилиште Афродите Ураније видети напомену 5 поглавља 17 ове књиге. Платанистунт је северни рт острва Китере, данашњи *Kar Spathi*. У граду Китери и сада су видљиви остаци античког града са Афродитиним светилиштем. Скандеја је пристанишни антички град у садашњем заливу *Avlemona*.

² Епиделиј је садашњи рт *Kamilo* око 12 km северно од рта Малее. На овом месту видљиви су оскудни остаци.

³ Понтска флота Митридата VI, понтскога краља, заузела је и опљачкала Дел 88. г. ст. е. Паусанијин извештај није сасвим тачан. Неки извори као заповедника Митридатове флоте наводе Архелаја. Било који од њих да је био заповедник, није страдао у заседи коју писац спомиње, јер су надживели поменућу годину.

⁴ Епилаур Лимера, садашња *Palaio — Monemvasia*, лежи на рту *Minoa*, у заливу у коме се налази и модерни град *Monemvasia*; североисточно од Монемвасије могу се видети добро очувани бедеми и други остаци, као и невелика али дубока бара, Инојина вода, на морској обали. Следи каталог индуктивног гонетања по предметима.

24

¹ Зарак се налазио у дубоко усеченом заливу, данас *Yeraka*, северно од истоименог рта. На северној обали овога залива откривени су остаци античког града.

² Агијад Клеоним (310—270. г. ст. е.) споменут је већ и у Пировој историји у I књизи (I, 13) у вези са Пировим походом на Пелопонез. Епизода коју спомиње писац може бити повезана са тим Пировим походом (III, 5; 6). Агесиполид није, како то писац овде наводи, Клеонимов деда, него стриц. Деда му је био Клеомен II.

³ Куфант се налазио у садашњем заклоњеном заливу *Kiparissi*, северно од Зарака.

⁴ Име града Брасија документовано је само код Паусаније, вероватно да би се усагласило са псеудостимологијом коју писац наводи. У свим осталим изворима име града је Прасија. Полибије град сматра делом Арголиде. Прасија се налазила у јужном делу залива *Leonidi* на месту градишта *Plake*, или *Agios Athanasios*. Локално предање о Семели са Дионисом у ковчегу у датом облику и обиму има исти склоп мотива као легенда о Данаји и Персеју. Локално предање сачувано је само код Паусаније.

⁵ Корибанти су демони у служби велике Мајке богова, Реје, Кибеле. Оргијастички култ корибаната био је пренесен из М. Азије у Хеладу у VII в. ст. е.

⁶ Писац сада прелази на опис градова и места на западној лаконској обали: Лас, Хипсон, Пирих, Теутрона.

⁷ Смен се идентификује са рекама *Tourkovrysi* и *Passava*. Ова последња извире на Тајгету близу села *Polyzaravo*.

⁸ *Илијада* I, 158.

⁹ *Илијада* XXIII, 790.

¹⁰ *Одисеја* XI, 630 и даље.

25

¹ Са обе стране рта Тенара, данас *Matapan*, налазе се две луке, које стварају својом конфигурацијом тла својеврсну превлаку за горњи део рта: Ахилејон (данас *Marinari*) на западној обали и Псаматунт (данас *Porto Kalion*) на источној обали.

Посејдонов храм и пећина налазе се у једној ували источно од цркве *Agios Asomatos*. Средином прошлог века ту је откривено седамдесет бронзаних фигурина.

² Хекатеј из Милета, логограф и географ који је живео крајем VI и почетком V в. ст. е. познат је као аутор *Генеалогија*, у којима је обрадио родослове најзнаменитијих митских родова, и *Ојиса земље*, у коме је изложио занимљиву грађу са својих путовања. Поред извештаја о земљама и народима које је посетио, описао је и њихове обичаје, записао локална предања, животиње и необичне ствари и појаве. Од његових дела сачувани су бројни фрагменти.

³ *Илијада* VIII, 368. За Химеру видети *Одисеју* XI, 623 као и *Илијаду* VI, 179 и даље.

⁴ Херодот I, 23.

Пороселена је мало острво на потезу између Лезба и обале М. Азије.

⁵ Данашња *Ano Poula* је вероватно стара Хиопола. Меса је изгледа данашњи *Mezapos*, где поред остатака средњовековног утврђења има и трагова старијих насеља.

⁶ Савремени *Oitilon* није систематски истраживан, иако има бројних античких остатака. Стари град се налазио на јужним падинама брда испод модерног града.

26

¹ У овом поглављу писац описује градове на источној обали Месењанског залива: Кајнепољ, Месу, Ојтилон, Таламу, Пефнос, Леуктру, Кардамилу, Геренију, Алагонију.

Свети извор у Инојином светилишту је хеленистичка чесма у данашњем месту *Svina*.

² Видети напомену 1 поглавља 15 III књиге.

³ Кардамила је данас *Skardamoula*, са акропољем испод Тајгета. На том месту има много античких остатака. Остаци великог римског града, који се налазио на другом брежуљку, нису истражени. *Илијада* IX, 150, 292.

⁴ *Илијада*, на цитираном месту.

⁵ Алагонија је можда локалитет 5 km североисточно од Гајцеса где су откривени натписи посвећени Аполону и Каракали.

ЧЕТВРТА КЊИГА

1

¹ Књига о Месенији разликује се од свих осталих недостатком периегетске грађе. Од укупно 36 поглавља само седам (29—36) можемо назвати периегетским, док сва преостала садрже историјку грађу. Разлог за то је недостатак споменика вредних пажње у земљи која је касно извојевала независност. Да би надокнадио тај недостатак, писац је историјски увод проширио најисцрпнијим, сада познатим, извештајем о месењанским ратовима. Као што сам Паусанија каже, свој извештај о Првом месењанском рату засновао је на спису *Messeniacae* Мирона из Пријене (видети напомену 1 поглавља 6 IV књиге). Опис опсаде Ире у Другом месењанском рату ослања се на еп Ријана Крићанина (видети напомену 1 поглавља 6 IV књиге). Овај део Паусанијиног излагања поетски је пребојен, што се огледа у избору речи, градњи реченице и начину представљања догађаја. У Паусанијиној верзији месењанских ратова доминантна је улога побожности, неминовности усуда, који богови учесницима рата откривају тешко схватљивим пророчанствима, као и утицај богова на прилике у рату. Све се то сасвим лепо уклапа у епску обраду историјске или псеудоисторијске грађе. Паусанија оба извора није користио директно, већ је његов извештај о месењанској историји заснован на једној компилацији из периода раног царства, сада изгубљеној, у којој су оба поменућа извора, повезана са другим предањима, била постављена у хронолошки оквир који не одговара увек историјској истини. Паусанијино излагање допире отприлике до 180. г. ст. е. Чињеница да је светилиште Великих богова у Анданији у обнављању Месене одиграло проминентну улогу у Паусанијином извештају указује на обраду каснијег датума. Познато је да су мистерије у Анданији за време спартанске окупације биле занемарене и да су обновљене по ослобођењу Месеније. Из великог натписа из 92. г. ст. е. сазнаје се да је хијерофант Мнасистрат мистерије у Анданији реорганизовао (*Sylloge* II/3, 735/36) и придонао Деметри и Кори (Хаг-ни) Велике богове (Диоскуре?). Мисли се да је култ елеусинских

богиња у Анданији позног, хеленистичког датума. Идеја о проминентној улози анданијских мистерија у месењанској историји морала је потећи из кругова блиских овом светилишту и то после 92. г. ст. е. пошто је већ легенда о обнављању мистерија била уобличена.

Антички историчари не располажу поузданим информацијама о историји месењанских ратова. Осим мало података сачуваних у Тиртејевим стиховима све остало је позна конструкција. Исто тако конструкцијом је хронологија ратова. Из Тиртеја (Fr. 4. D.) знамо да је Други рат вођен у време спартанског краља Теопомпа, да су га водили „отаца наших оци“ (у прев. „дедова наших род“) и да је трајао 10 година. Паусанијин извор поставља Први месењански рат у хронолошки оквир 743/42—724/23. г. ст. е., Други месењански рат (или побуну Месењана) у 685/84—668/67. г. ст. е. У других историчара и хронографа налазе се други подаци: пад Месеније датиран је у време I рата отприлике 700 г. ст. е., док је прва велика побуна тзв. Други месењански рат, чији је савременик био Тиртеј, у 600. г. ст. е. или нешто раније. Аристодем је јунак Првог месењанског рата, па се у овим хронолошким оквирима може датовати око 735—715 г. ст. е. Аристомен, јдначни бранилац Ире, може се отприлике ставити у реалан хронолошки оквир од 500—490/89. г. ст. е. Компилатор историје месењанских ратова и Паусанијин извор померио је Аристомена, самим тим и Ријанов опис ратних збивања, у време Другог месењанског рата извршивши низ насилних хронолошких прилагођавања схеми, док је, према Паусанијиним речима, Мирон из Пријене Аристомена померио чак у Први месењански рат.

² Цар је Октавијан Аугуст. У грађанском рату између Октавијана и Марка Антонија 31. г. ст. е. Месењани су пристали уз Антонија. Као победник Октавијан их је казнио отцепивши делове њихове територије и припојивши их Лаконији. Тако су Спарти припале Кардамила, Фара, Турја, а Слободним Лаконцима Леуктра и Геренија. Поменути градови били су у поседу Месењана од боја код Херонеје 338. г. ст. е. (Филип II их је отцепио од својих непријатеља Лаконца) па до Октавијана Аугуста.

Хојријска долина налази се поред данашње реке *Sandave*.

³ *Илијада* II, 591 и даље; *Одисеја* XXI, 15, 18. *Одисеја* III, 488 и наредни стих.

⁴ На северу Месеније у близини села *Konstantinoi* у области Анданије био је нађен 1858. г. веома занимљив натпис са правилима која су регулисала мистерије у Месенији (Dittenberger, *Sylloge Inscr.*

Graec., 288). Легенда о Атињанину Каукону, дошљаку из Елеусине, као оснивачу мистерија уклапа се у атичку традицију подређену претензијама Атињана према Елеусини, јер други литерарни извори (Apoll. III, 8, 1; Schol Lys., *Alex.*, 481) Каукона приказују као Пелопонезанина са култом у Лепреју у Елиди (Paus. V, 5).

Метап је, претпоставља се, припадник атичког свештеничког рода ликонида, чију је статуу са натписом на постољу Паусанија могао видети у капелици ликонида у Флији у Атици. Натпис са постоља Метапове статуе потиче из 93. г. ст. е.

После боја код Леуктре 371. г. ст. е. где је Епаминонда победио Спартанце и вратио Месењанима слободу, светковање мистерија у Анданији било је обновљено.

⁵ За кабире и њихово светилиште у Теби видети Паусанија IX, 25.

2

¹ Креофил са Сама био је легендарни песник, Хомеров савременик, коме је приписиван еп *Заузеће Ехалије* (Паусанија га овде назива *Хераклејом*). У епу се описује Хераклова освета краљу Ехалије Еуриту, Јолином оцу, зато што није допустио да се његова кћи уда за Херакла.

² За Еуритове кости видети Паусанија IV, 33.

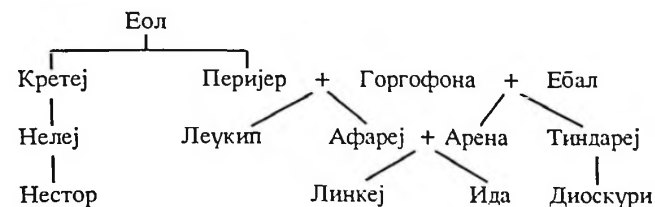
³ Видети Паусанија II, 21 и III, 1.

⁴ За Пил видети напомену 1 поглавља 36 IV књиге.

⁵ Пиндар, *Немејска ода* X, 61.

3

¹ Родослов Еолових потомака изгледа овако:

О борби Диоскура и Афарејевих синова извештавају Пиндар (*Nem.* X, 60—72) и схолијаст за исту оду ст. 114, Аполодор (III, 11, 2),

Овидије (*Fast.* V, 699—714), Теокрит (22, 137—211), Хигин (*Fab.*, 80) и други.

² *Илијада* XI, 597 и даље.

³ Паусанија II, 18.

⁴ Претпоставља се да се Стениклер налазио у северном делу месенске равнице, која се данас зове *Meligala*.

⁵ Мотона, сада *Methoni*, првобитно названа *Pedassos* — лука је на југозападном врху Месеније, близу данашњег острва *Sapienza*. Археолошка истраживања открила су остатке како грчке тако и римске Мотоне.

⁶ Шведска археолошка школа вршила је истраживања у долини Памиса на потезу *Skala—Agios Floros*. На речној обали, између два извора хладне и једног извора топле воде, откривен је мали храм саграђен у архајско доба. Храм је, према налазима, био у употреби и у римско доба. Видети напомену 5 поглавља 31 IV књиге.

4

¹ Положај светилишта Лимнатиде налазио се источно од Турија и најчешће се идентификује са местом на високој тераси изнад долине реке Недон, на западној падини Тајгета, где се налазе остаци цркве Панаје из Волигноса. У зид црквице узидане су две мермерне стеле са натписима из царске епохе који документују постојање светилишта Артемиде Лимнатиде.

За овај део месењанске историје све до 14. поглавља Паусанија не прати Ријанов еп. По свему судећи, догађаји су описани на основу извора из IV в. (*Vulgata*) који је близак извештајима Калистена (Jacoby, Bd. X, 1690), Ефора и промесенских савремених списа.

² Прича о Полихару позната је и Диодору (fr. VIII, 5).

³ Међу појединцима или између приватног лица и неког града склапан је свечан уговор о гостопримству по коме су једни код других одседали и сваки у своме граду заступао је интересе оног другог. То су били *ksenoi* а штито их је Зевс Ксеније.

5

¹ Амфикионије су биле савези грчких градова окупљених око заједничког светилишта у циљу неговања и заштите култа. Ови савези имали су и политички аспект. Најпознатије амфикионије биле су она

у Антели код Термопила, окупљена око Деметриног култа, доцније повезана са Аполоновим култом у Делфима, и Делфијско-делска амфикионија. Ову аргивску амфикионију, чије је постојање спорно, спомиње још само један аутор (Plut., *Parallela*, 3).

² За Креза видети напомену 3 поглавља 9 III књиге.

³ Аполодор, тиранин у Касандрији познат по својој суровости, владао је око 279—276. г. ст. е. Касандрија је новије име за Потидеју на Халкидици (Diod XXII, 5).

⁴ Амфеја се можда налазила на месту где је на античким рушевинама подигнуто у средњем веку византијско утврђење, затим франачки кастел *Gardiki (Palaiokastro Kikla, Kokkala)* јужно од планине *Hellenitse*.

6

¹ Ријан из Бене на Криту, живео је у III в. ст. е., приредио је једно издање Хомера и саставио више дела митолошког и псеудоисторијско-етнографског садржаја. Поред епа *Messeniaci*, који није сачуван, приписују му се *Heracleia*, *Achaica*, *Eliaca* и *Thessalica*. Паусанија користи Ријанов еп чија је централна личност Аристомен и непосредно се позива на Ријана у IV, 1, 15, 17. Угледајући се на *Илијаду*, Ријан описује ратне догађаје према непознатим изворима, од побуне Месењана и њиховог повлачења након боја код Великог шанца. Питање да ли се Ријанов спев завршавао Аристоменовом смрћу или је сезао све до боја код Леуктре и утемељења Месене остаје остворено (F. Kiechle, *Messenische Studien*, 1959, 82 sqq., 123 sq.).

Мирон из Пријене, историчар, можда из III в. ст. е. Његово, сада изгубљено, дело *Messeniaci* Диодор користи директно (VIII, 7 et sqq.), Паусанија индиректно in ext. IV књ. Свој реторизован опис Првог месењанског рата од пада Амфеје до Аристодемове смрти Паусанија свакако дугује Мирону. Од Мироновог дела сачувана су два фрагмента у Атенеја (XIV, 657 C. D.; VI, 271, F.) који показују све одлике реторизоване историје. Упоредивање Паусанијиног текста са паралелним местима у Диодора указују на разлику Паусанијине и Диодорове верзије, што се може објаснити неким посредним извором, делимично заснованим на Мироновој историји.

² Тиртејев дистих који Паусанија цитира уопште не доказује да Теопомп није умро пре завршетка рата. Литерарна сведочанства садрже обе верзије. Плутарх (Ag., 21) извештава да је Теопомп био само

раћен. Клемент Александринац (*Protr.*, 36 П. = *Eus., Praep. Ev.* IV, 16, 9 sq.) саопштава да је Теопомп пао од Аристоменове руке у првом рату.

³ Стениклар, или Стениклер — име горње месењанске равнице, као и града који се у њој налазио (*Hdt.* IX, 64, 2; *Strab.* 8, 4, 7, p. 361).

7

¹ Неки испитивачи (*Busolt, Griech. Gesch.* I, ed. 2. 580, нап. 6) мисле да је опис битке моделиран према Тукидидовом опису боја код Мантинје (V, 66—73).

8

¹ За Дриопе из Асине видети Паусанија II, 36; III, 7; IV, 14.

9

¹ *Илијада* II, 729. Град који се спомиње у Хомеровом каталогу није се налазио у Месенији, већ на Итоми у Тесалији. Итома је планина висока 802 m у западном делу месењанске равнице, данас *Vourkano*. Паусанијина изјава да Итома не заостаје за другим планинама с јужне стране Истма изазива недоумицу. Наиме, врх Тајгета *Ayios Elias* висок је 2.409 m, планина Еримант висока је 2.225 m, Ароанија 2.355 m, Килена 2.375 m. С друге стране, Итома има у Хомера епитет „степенаста“, што је у супротности са Паусанијиним „неприступачна“. На врху Итоме налазио се жртвеник Зевса Итомате и светилиште у коме су светковане Итомеје.

² За пророчанство у јамбу Н. Hitzig—Н. Bluemner (*Pausaniae Graeciae descriptio*, vol. II, *Lipsiae*, 1901, 123) претпостављају да је цитирано из неке трагедије. Диодор наводи исти садржај пророчанства само у прози. За људске жртве видети напомену 3 поглавља 5 I књиге.

12

¹ Епизода је позната из *Мала Илијаде*. Одисеј се прерушио у пребега да би неопажен ушао у Троју. Хелена га је ипак препознала (*Ep. Gr. fr.* p. 37 ed Kinkel). Алузије на ову епизоду јављају се у Хомера и Еурипида (*Od.* IV, 249 et sqq.; *Eur., Hec.*, 239 et sqq.; *Rhes.*, 503 et sqq.).

² За смисао пророчанства видети крај овог поглавља и 13. поглавље IV књиге. „Коловрт кола“ односи се на круг трonoжаца, а

„гумно“ на перибол светилишта Зевса Итомате, док су „пар из чеке“ два Офионејева ока која вребају да „промене природу своју“, тј. да прогледају, да би поново потонула у слепило „кад усуд стигне то што природу измени своју.“

14

¹ Видети напомену 6 поглавља 18 III књиге.

Од краја 14. поглавља до краја 17. поглавља главне црте приказивања упућују на *Вулиају* из IV в. ст. е., премда су могуће контаминације извора.

² Положај Хијамије није познат. Страбон је спомиње (VIII, p. 361) као један од пет делова Месеније након Кресфонтове поделе.

³ Све три поменуте историјске личности, Аристомен, Александар Велики (356—323. г. ст. е.) и Арат из Сикиона (271—213. г. ст. е.) уживале су божански или херојски култ. Стога је њихово рођење украшено карактеристичним мотивом о једном од родитеља, у сва три наведена случаја ради се о оцу, који је натприродно биће. Мотив незаобилазан у херојској легенди са функцијом да укаже на двојну, божанску и смртну, природу дивинизоване или хероизиране личности.

15

¹ Леотихид је био на престолу у Спарти од 491/90—469/68. г. ст. е.

² За хронологију Другог месењанског рата видети напомену 1 поглавља 1 IV књиге.

³ Чин црне магије који предвиђа хомеопатски učin.

⁴ Легенда о хромом Тиртеју и његовом атинском пореклу позног је порекла (*Schol. Plat., Legg.* I, 629 A; *Just.* III, 5, 6; *Schol. Hor., Ep.* II, 3, 402). Према сада познатим подацима легенда је први пут забележена у историји Александровог савременика Калистена (према *Strab.* VIII, p. 362).

⁵ Античка Грчка имала је више славних животињских гробова о којима су најраније сачувани литерарни спомени релативно позни, из хеленистичког доба. Спомињу се тако Гроб коња у Олимпији, Коњски гроб у Спарти, Вепров гроб у Месенији, као и више пасјих гробова. Мотив о полагању заклетве над деловима убијеног вепра јавља се код Паусаније још у III, 20 и V, 24. Демостен такође извештава (*Or.* XXIII, p. 642) да на суђењу на Ареопагу тужилац, стојећи на комаду убије-

ног вепра, бика, овна, кога приносе на жртву одређене особе у одређене дане, полаже заклетву. Сличан начин полагања заклетве био је да се проба између две полутке заклане животиње за жртву, постављених на истоку и на западу (Dict. Cret. I, 15). Делови животиње над којом је изречена заклетва или се бацају у море (II XIX, 266. et sq.), или се закопају у земљу (Eust. ad II. III, 310) при чему нико од тога меса није смео окусити.

16

¹ У слици Диоскура који седе на дивљој крушци Wide (*Lakonsche Kulte*, 316 sq.) види траг древног култа божанстава дрвета и као потпору својој тврдњи наводи новац из Гитиона на коме су представљени Кастор и Полидеук између којих се налази дрво. Хелена као њихова сестра, а предгрчко божанство вегетације, такође има култ као божанство дрвета на Роду (Paus., III, 19), где је документована њена епиклеса Дендритис и етиолошка култна легенда.

² Видети Паусанија IV, 32; IX, 39.

³ За Фару видети напомену 2 поглавља 30 IV књиге.

⁴ За Карију и играчице у част Артемиде Каријатиде видети Паусанија III, 10.

17

¹ Место на коме се Егила налазила је непознато, али је документовано у натпису мистерија у Анданији, у коме се спомиње Деметрина свештеница у Егили.

Од краја 17. до 24. поглавља Паусанија се углавном ослања на Ријанов спев, а у поглављима 20—21 искључиво. И о заробљавању и о ослобођењу Аристомена извештавају Полијен (II, 31, 3) и Плиније (N. H. XI, 185), само не спомињу девојчину помоћ, већ кажу да је Аристомен сам сагорео конопац којим је био везан и да је тако побегао.

² Издајство Аристократа због примљеног мита спомиње и Полибије (IV, 33).

³ Вергилије (*Aen.* II, 550—53) такође спомиње Неоптолемово богохулно дело.

⁴ Паусанија претерује. Ратовање Спартанаца у М. Азији од 400—395. г. ст. е. није имало толиког значаја и успеха. Коринтски рат трајао је од 395—386. г. ст. е.

⁵ Планина Ира идентификује се са брежуљком *Agios Athanasios*, јужно од села *Kakaletri* у горњем току реке Неде. У нижем делу брежуљка има остатака античке архитектуре.

Одбрана Ире трајала је, како Ријан извештава, двадесет две године. Паусанија, податком да је одбрана Ире трајала 11 година, противречи ономе што је изнео у поглављу 23, да је Ира пала прве године двадесет осме Олимпијаде — 668/7. г.

Паусанијина хронологија изгледа овако:

Одметништво

Месеније (с. 15) 4. год. 23. Олимпијаде 685/4. г. ст. е.

Сукоб код Дера (с. 15) 1. год. 24. Олимпијаде 684/3. г. ст. е.

Сукоб код

Капрусеме (с. 15) 2. год. 24. Олимпијаде 683/2. г. ст. е.

Сукоб код

Великог рова (с. 17) 3. год. 24. Олимпијаде 682/1. г. ст. е.

Повлачење на Иру (с. 17) 4. год. 24. Олимпијаде 681/0. г. ст. е.

Опсада Ире (с. 17—20) од 4. год. 24. Олимпијаде 681/0. г. ст. е. до 3. год. 27. Олимпијаде 670/69. г. ст. е.

Пад Ире (с. 23) 1. год. 28. Олимпијаде 668/67. г. ст. е.

Ни у ком случају, по самом извештају у с. 23, рат није могао трајати 14 година, како то аутор тврди, него 17.

18

¹ Кеаду, само са дифтонгом, спомињу и Тукидид (I, 134) и *Suda* s. v. Фрејзер (loc. cit., vol. III, с. 416) претпоставља да се ова провалја налазила на Тајгету, мало јужније од Мистре. Овај начин убијања практикован је од старине. Упоредити (*Hdt.* VII, 133; *Schol. Aristoph., Plut.* 431) у Риму бацање са Тарпејине стене и у Елиди егзекуцију жена ухваћених у Олимпији на играма (Paus. V, 6).

² Мотив о спасавању хероја од орла, лисице присутан је у усменим предањима многих народа. Легенда је можда повезана са амблемом орла који се налазио на Аристоменовом штиту (Paus. IV, 16). Мотив о орлу који носи јунака кроз ваздух стар је колико и сумерски еп *Гилгамеш*. Мотив о лисици која из гротла избавља човека дословно

је поновљен у нашој народној бајци *Чудојворан њрстѣн* (В. Чајкановић, *Српске народне љриповѣстке*, 1927). Лисичину помоћ у спасавању Аристомена из Кеаде спомине и Плиније (*N. H.* XI, 185), док се у Полвијена налази рационализована верзија — уместо орла, Аристоменов штит је спасао јунака док је падао у Кеаду. Према Аполодору (II, 8. 5), лисица је, чини се, била симбол Месеније, чему у прилог говори и лисица која се јавља као амблем на месењанским штитовима.

19

¹ *Likta* или *Lita*, код Паусаније Ликт, налазила се на источном делу Крита, јужно од Кандије (Strab. X, p. 476; Steph. Byz. s. v.).

20

¹ За аркадску реку Неду и планину Ликеј видети Паусанија VIII, 41; VIII, 2.

² За тајанствени предмет видети још 26. поглавље о мистеријама у Анданији. Свештени запис анданијских мистерија је, попут Горгониног увојка у Тегеји, талисман за који је везан опстанак града, државе. Видети такође напомену 1 поглавља 1 IV књиге.

³ Аптера, приморски градић, налазила се на западној обали Крита у области *Apokorona*.

21

¹ Битку за Смирну спомине Херодот I, 14 и још једном Паусанија IX, 29.

² Десна је страна сматрана срећном у тумачењу знакова (Хомер *Одисеја* XV, 160, 525; „птица са десне стране” или „гром, односно мучња са десне стране”, *Илијада* II, 354; IX, 236; Пиндар, *Пилијска ода* IV, 40).

22

¹ За светилиште Зевса Ликеја видети Паусанија VIII, 38. Натпис питира Полибије (IV, 33, 2) на основу извештаја у Калистену. Према Полибију, Аркађани су поред Зевсовог жртвеника поставили стелу са епиграмом.

23

¹ Видети напомену 5 поглавља 17 IV књиге.

² Помињање Анаксиле, тиранина у Регију, у контексту је анахронизам, јер је Анаксила живео у доба Дарија и Ксеркса, дакле почетком V в. ст. е. Освајање Занкле Паусанија ставља у 29. Олимпијаду (664—661. г. ст. е.), док се то уистину догодило 494. г. ст. е. Избеглице из Месеније нису отишле у Занклу, већ у Региј (Hdt. VI, 22 sqq; Thuc. VI, 4; Strab. VI, p. 257).

³ Хераклово светилиште које спомине писац није откривено.

24

¹ Паусанија ће извести о Дијагоридима у VI, 7.

² Трећи месењански рат, друга побуна Месењана, избио је после земљотреса (464—456. г. ст. е.) и завршио се, попут првог, после дуже опсаде Итоме. Име архонта у Атини Архимед није тачно пренето, било да је томе узрок омашка кописте или писца.

25

¹ Енијада се налазила у плодној равници Ахелоја. Остаци старог града доста су добро очувани и зову се данас *Triardokastro*.

² Наупакт се налази на северној обали Коринтског залива.

26

¹ Од некада великог града Еуесперида на источној киренској обали, данас Бенгази, није ништа очувано, јер је слана вода све уништила.

² Овакав инцестуозни сан теоретичари античке ониромантије тумачили су изједначавајући лик мајке са родном грудом, а сједињење са мајком као добијање земље у власт, или наговештај моћи. Паралелни примери: Хипијин сан (Hdt. VI, 107), Цезаров сан у Херкуловом светилишту у Гаду (Suet., *Div. Iul.*, 7). Мотив је симболизован и у миту где Едип сједињен са мајком добија престо, чија се паралела налази у причи о Перијандру и његовој мајци.

27

¹ *Theoksenija* или *theodasija* грчки је обред приређивања гозбе боговима одређених дана, када се веровало да богови посећују град.

Такав је обред приређиван Аполону у Делфима, и у Дораца у част Диоскура и Хелене. Исту причу преноси Полијен, само су личности које су извеле ову варку Аристомен и његов пријатељ (II, 31, 4).

² Античка Месена се налазила на брду Итоми, северно од садашње Месине. Добро су очувани бедеми и капије утврђења које је утемељио Епаминонда 369. г. ст. е.

³ Од краја II месењанског рата 657/6. г. ст. е. (година коју наводи Паусанија 668/7. г. ст. е.) протекло је 287 година до утемељења Месене. Разлика од 11 година појавила се вероватно стога што је Паусанијин извор, или сам Паусанија, Ријанов интервал од 22 године омашком пренео као 11 година. Тачно име атинског архонта је Дисникет. Можда се ради о грешци кописте.

⁴ Адрамитиј је мала лука на турској обали, преко пута острва Лезџа, која се сада зове *Edremid*.

Платејане су истерали Тебанци 373. г. ст. е. Протеривање Деља-на које спомиње Паусанија трајало је само годину дана од 421—420. г. ст. е.

⁵ Тебу, која је 335. г. ст. е. била разорена, Касандар је обновио 316. г. ст. е.

28

¹ Видети Паусанија I, 25.

² Лакедемонски штитови имали су слово *L* као почетно слово свога племенског имена, док су Месењани на штитовима имали као ознаку слово *M* или лисицу као амблем, а на сикиоњанским штитовима стајало је слово *S*. Уместо слова на штитовима су се могле налазити и друге представе. Тако је Идоменејев штит имао слику петла да означи јунаково порекло од Сунца (Paus. V, 25).

³ *Илијада* X, 220; Патрокле XVI, 278 и даље; извиђачи X, 222.

⁴ *Илијада* VIII, 517.

29

¹ Паусанија овде и у IV, 32 меша две историјске личности — Деметрија, сина Филипа V, и Деметрија Илирца, савезника Филипа V (Habicht, op. cit., 98).

² Видети Паусанија II, 9.

³ Месењани су се придружили 182. г. ст. е. Ахајском савезу. За освајање Мегалопоља видети Паусанија VIII, 50.

⁴ Паусанија II, 9. За Маханиду в. Паусанија VIII, 50; за Филопојмена в. Паусанија VIII, 49—51.

⁵ Паусанија VIII, 21.

30

¹ Остаци града Абије, данас *Palaiohora*, налазе се на обали око 10 km југоисточно од садашње луке Каламате. Абију спомиње Хомер у *Илијади* IX, 148 и даље; поново у 292.

² *Илијада* IX, 150.

³ Каламата лежи на месту где се некад налазила Фара. Ту су били откривени остаци микенског акропоља и остаци из класичне епохе. У близини града има више археолошких локалитета од којих је најзначајније оно код Акобитика јужно од Каламате. Претпоставља се, на основу архитектуре и ситних налаза, да је у питању Посејдоново светилиште. На 2 km од морске обале налази се јак слани извор, око 4 km северно од Абије, именом *Атуро* (Слани извор).

⁴ *Илијада* V, 542 и даље.

⁵ Култ Тихе, заштитнице града, посебно је популаран и шири се у хеленистичком периоду. Од ликовних представа поменутих градских Тиха најпознатија је Тиха из Антиохије. Видети напомену 6 поглавља 2 VI књиге.

⁶ *Хомерска химна Деметри* 417 и даље.

⁷ *Илијада* V, 332 и даље; XXI, 483 и даље; V, 429.

⁸ О вајарима Бупалу и Атениду видети напомену 14 поглавља 35 IX књиге.

⁹ Амалтеја је у грчкој митологији име козе која је на Криту подојила млеком божанско дете Зевса. М. П. Нилсон сматра да је она првобитно била териоморфна богиња. Два основна облика легенде настала су релативно позно. У старијој варијанти она је нимфа најада, Океанида, док је у рационализованој варијанти критска принцеза која је млеком хранила Зевса. Зевс јој је из захвалности подарио златни рог који по жељи власника ствара свакаку храну (*cornu copiae*). У античкој усменој књижевности, колико је познато, мотив *Στήχοιθη, ὑοστήα-ви σε!*, присутан у европској усменој књижевности, није постојао, те се исходиште *рога изобиља* као и *Сунчеве џиризе* налази у уметничкој књижевности. Прво литерано сведочанство о два Амалтејина рога, из

једног тече нектар, из другог амбросија, налази се у Schol. Callim., *Hymn. in lov.* I, 49. Овидије (*Fast.*, 5, 121 et sqq.) спомиње сломљен Амалтејин рог крцат свакаквим воћем.

¹ Аполонов гај, претпоставља се, налазио се код *Pera Kalamitsi*, где су откривени антички остаци и где се и данас налази извор.

² Знатни остаци Турске, који обухватају цистерну, делове бедема, остатке позоришта и два дорска храма, као и остатке из римског периода, налазе се на тераси између садашњих села *Veisaga* и *Pharmisi*, око 9 km у ваздушној линији од Каламате. За Антеју видети *Илијада* IX, 151 и 293.

³ Калама је локалитет на рубу планине код *Janitse*, североисточно од модерне Каламате. Некада је град *Janitse* сматран старом Фером, али је касније откривени натпис побрио ову претпоставку.

⁴ Лимна, са светилиштем Артемиде Лимнатиде, налазила се на граници Месеније и Лаконије. Локалитет је открио 1840. г. L. Ross у јужном подножју планине *Gomovouno*. Видети напомену 1 поглавља 4 IV књиге.

⁵ Врела Памиса, највеће реке у Месенији, којој долина Макарија дугује своју плодност, налазе се поред данашњег села *Agios Floros*. Крај врела били су недавно откривени остаци малог храма речног бога.

⁶ Бедеми Месене који потичу из IV в. ст. е. добро су очувани, нарочито делови на северу и северозападу. Најлепша су Аркадска врата са кулама, директно постављена испод планине Итоме. У унутрашњем делу, тј. у кружном довршћу, врата су била двојна. Ту су се налазиле две нише, вероватно за кипове. Агора античке Месене налази се јужно од данашњег села *Mavromati*, које једним делом прекрива антички град.

Крајем педесетих година овога века започето је интензивније истраживање терена. Позориште, стадион и рушевине великог храма могу се видети јужно и југозападно од *Mavromati*. Правилни четвороугаони облик 67:72 m, са четири стране окружен портицима, откривен је крајем прошлог века и ископан је до 1925. г. у више наврата. Поновна ископавања, започета 1957. г. а продужена до у седамдесете године, донела су коначне резултате. Паусанијин текст је служио у овом истраживању као путоказ, али је истовремено доводио археологе у забуну због неподударности текста и налаза: остаци Арсинојиног

кладенца са агоре нису нађени, откривени натписи потврдили су да остаци храма у северозападном углу припадају Артемиди, док је источно од позоришта откривена глава младог бога идентификована као Аполонова. На основу Паусанијиног описа квадратни простор идентификован је као Асклепијево светилиште. Паусанијин опис до танчина одговара археолошким налазима, постоља побројаних статуа натписима потврђују пишчеве речи. Асклепијево светилиште, храм, позориште и остале грађевине пример су архитектуре хеленистичког периода. Ако је, како Паусанија каже, бројне статуе за главне грађевине израдио Дамофонт у време када су оне сазиране, време њихове градње може се датирати према Дамофонту. Овог, без сумње реномираног, скулптора спомиње само Паусанија у више наврата (видети *Идекс уметника*). Дамофонтска дела добро су позната, али је датум његове делатности тешко одредити. Претпоставке се крећу од утемељења Месене и Мегалопоља око 370. г. ст. е. па допиру све до Хадријановог времена. Његова дела немају одлике познокласичног стила, већ се својим стилем уклапају у прву полониву II в. ст. е. пре 146. г. ст. е. (Habicht., op. cit., p. 36—63).

Пошто се показало да је оно што је првобитно сматрано агором Асклепијево светилиште, поставило се питање где је агора. По извору Арсиноји, који спомиње Паусанија, Ернст Мајер идентификовао је агору Месене према извору *Mavromati* у истоименом месту, северно од Асклепијеја. Античка агора прекривена је модерним насељима и пољима.

⁷ Артемиде Лафрија, господарица звери и вегетације, у Патри и Ахаји и у Калидону у Етолији поштована је холокаустом дивљих звери и птица који је надзирала свештеница у колима која вуку јелени, попут саме Артемиде (Call., *In. Dian.*, 98 et sqq.; Paus. VII, 18). У Лафрији је могуће препознати *Господарицу јелена* првих грчких досељеника (H. Gregoire, BAV 34, 1948, 603 sqq.) док њена епиклеса указује на варварску богињу, убицу звери *двосеклом секиром, labrys*, из предгрчког супстрата. Видети Паусанија VII, 18.

⁸ За Артемиду Ефешку видети напомену 5 поглавља 2 VI књиге.

⁹ Видети Паусанија III, 26.

¹⁰ Омфалион је непознат уметник, можда сликар из III в. ст. е. За Никију видети напомену 3 поглавља 19 III књиге.

¹ *Илијада* IX, 122.

² Епида је несумњиво Паусанијин савременик *Ti. Claudius Saethi-da Caelianus*, чије се име појавило на два натписа у Месени и на једном у Спарти. Син му је био римски сенатор *Ti. Claudius Frontinus* (*IG. V, 1, 1451, 1455 а*, из Спарте *IG. V, 1, 512*). Био је свештеник царског култа у Царском светилишту северно од Асклепијевог светилишта (*Habicht, loc. cit., 38 и 58*).

³ Видети напомену 1 поглавља 21 IV књиге.

⁴ Видети напомену 5 поглавља 4 I књиге.

⁵ Стадион је откривен у југозападном углу локалитета.

¹ Клепсида се може идентификовати са малим изворима под врхом Итоме.

² Агелата је скулптор из раног V в. ст. е. који је радио углавном у бронзи. Кип његовог Зевса на Итоми познат је по представама са новца. Претпоставља се да је био налик на монументални Посејдонов кип са рта Артемисија, који се сада чува у Археолошком музеју у Атини.

³ Паусанија је напустио Месену кроз чувену Аркадску капију на северној страни града и креће се ка североистоку Месеније. Етиолошка легенда о имену речице *Balyra*, данас *Sphendamos*, заснива се на псеудоетимологији од *apoballein* — *одбацити*. Леукасија је по свој прилици *Mavrozoumenos*, а *Vivari* која дотиче са севера је Амфит. Реке удружују токове код садашњег места *Meligala* и троstrуког моста *Mavrozoumenos*.

⁴ На удаљености од 5 km ка северу од моста *Mavrozoumenos*, поред садашњег села *Polikhna*, налазе се остаци светилишта Карнасија, на левој обали реке *Sandani* (античког Херадра). Овде је откривен велики натпис који извештава о мистеријама које се овде одржавају (*Dittenberger, Sylloge, 388*). Гaj Карнасиј носи име по Аполону Карнеју. Извор Хагна је садашњи *Divari* или *Kephalovrysis*. Карактер мистеријског култа у Анданији је споран. *L. Ziehen (Archiv für Religionswissenschaft, 24, 1926, 29 et sqq.)* заступао је мишљење да је овде првобитно била поштована Хагна (Кора?), којој је касније приступила Деметра. По мишљењу *U. v. Wilamowitz — Moellendorff-a (Der Glaube der Hellenen,*

2, 1932, 536 et sqq.) овде су били поштовани Велики мушки богови, док је *M. P. Nilsson* био мишљења (*Geschichte der griechischen Religion, 2 Bde. 1, Aufl. 2, 1955; 478 A. 5*) да су ту, као и у Аркадији, биле поштоване Велике богиње. У хеленистичком периоду Анданија је изгубила свој значај, а мистерије су ипак биле реорганизоване 92. г. ст. е. можда додавањем култа Великих богова (Диоскура?) од хијерофанта Мнаси-страта, о чему сведочи запис (*Sylloge, II/3, 735/36*).

⁵ Градиште Анданије идентификовано је крајем прошлог века на брежуљку изнад села *Trypha*, у североисточном углу Стениклерске долине.

⁶ Дориј се налази, није поуздано потврђено, на хрбату *Malthi*, између *Vasiliko* и засеока *Kokla*. На локалитету је тридесетих година овога века ископавање Швеђана открило остатке средње хеладске епохе, две мале толос гробнице и мало светилиште са бронзаном двосеклом секиром, *II. II, 594—600*.

⁷ Циклички еп *Минијада*, сада изгубљен, спеван је, судећи по наслову, о Минију, оснивачу Орхомена и епониму Минијаца. Продик из Фокеје је непозната личност.

¹ Античка Корона се налазила на западној обали Месењанског залива, код садашњег места *Petalidi*, где су откривени остаци античке архитектуре. Планина Матија данас се зове *Lycodimon*, висока је 957 m.

² Светилиште Аполона Коринта је истражено и идентификовано помоћу откривених натписа. Ту је нађена архајска бронзана статуета војника са натписом који наводи Месењане као дароваоце. Епиклеса бога је нејасна.

³ Асина се налазила на локалитету данашње *Koroni*, где су откривени остаци цистерни, бедема.

⁴ Рт Акрита, данас *Cap Gallo*, налази се на југозападном делу Месеније. Тегануса је садашње острво *Venetiko*. Острва Енуса су садашња острвца *Skiza, Agia Maria, Sapienza*.

¹ За Мотону видети напомену 5 поглавља 3 IV књиге. Хомер спомиње Педас (*Илијада* IX, 152 и 294). Видети такође Паусанија IV, 24, 27.

² Видети Паусанија IV, 24; 27.

³ Видети Паусанија I, 11—13.

⁴ Кизик је познати град на малоазијској обали, одакле је доведено веома цењено мирисно уље биљног порекла.

⁵ По Филострату (*Vit. soph.* II, 1, 9) ово купатило саградио је Херод Атичанин. Јопа је данашња Јафа, Тел Авив у коме је откривено много остатака из хеленистичке епохе.

⁶ За Астиру видети Паусанија VII, 2 и Херодот I, 160.

⁷ Место које су Римљани звали *Aquae albulae* у ствари је мало језеро на путу у Тиволи које отиче у речницу, притоку Анија.

⁸ Херодот IV, 52.

⁹ Дикеархија је грчко име за Путеоли у Кампанији, крај Напуља, данас *Portici*.

¹ Рт Корифасије је северни рт Наваринског (Пилског) залива. Ту су откривени остаци из преисторијске, класичне и хеленистичке епохе. Претпоставља се да је северни део Пилског залива коришћен у микенско доба као лагуна, односно да је то лука микенског Пила. Такозвана Несторова палата која је откривена дубље у унутрашњости на заравњеном брежњу *Epano Englianos*, пре је палата неког непознатог микенског владара, него Нестора. Америчка археолошка школа од 1939—1952. г. истраживала је локалитет под руководством К. Блегена. Утврђено је да се ради о позномикенској палати из времена око 1200—1190. г. ст. е. уобичајеног распореда, са бројним одајама украшеним фреско-сликама. У два одајама, које су служиле као депо, откривено је преко 600 глинених таблица, првих које су откривене на грчком копну, исписаних микенским линеарним Б писмом. Педесетих година Вентрис и Чедвик дешифровали су линеар Б којим је записан најстарији познат облик грчког говора. Око палате откривено је више куполастих гробница, од којих су неке имале богат гробни инвентар.

² *Илијада* XI, 682; *Одисеја* III, 4.

³ Пећина, са богатим украсима од сталактита, може се видети на северној падини Корифасија, испод венецијанског утврђења.

⁴ *Илијада* XI, 244. Видети Паусанија III, 16.

⁵ Сфактерија, данас *Sphagia*, лежи пред Наваринским заливом. Ту је у Пелопонеском рату 425. г. ст. е. спартански одред претрпео пораз.

⁶ Античка Кипарисија налазила се на месту модерног истоименог града, утемељио ју је Епаминонда да буде лука Месене. Код црквице Св. Борба има оскудних архитектонских остатака јонског античког храма, можда Аполонновог.

ПЕТА КЊИГА

1

¹ До хеленизације Балканског полуострва дошло је у првој половини II миленија. До доласка Дораца на Пелопонез 1300 г. ст. е. на целом Пелопонезу говорно се аркадско-кипарски дијалект (јужно-ахајски), осим у Коринту са уским залеђем, где је говорен еолски дијалект (северно-ахајски). Паусанија вероватно има у виду Тукидида (I, 10), који каже да од пет делова Пелопонеза Лакедемоњани држе два $\left(\frac{2}{5}\right)$. За новодосељене Коринћане видети напомену 3 поглавља 1 II књиге.

² Педесет Ендимионових и Селениних кћери, по неким ауторима, представљају можда 50 месеци након којих следи наредна Олимпијада. Међутим исти се број јавља и мимо овог контекста, да значи групу сродника, браће или сестара, или само групу: у Хомера 50 Еолових, 50 Пријамових синова, 50 Египтових синова, 50 Данајевих кћери, 50 Ахелојевих кћери, 50 Ликаонида, 50 Теспијада, 50 Орионових синова, 50 Океанида, али и 50 Аргонаута који нису сродници, или 50 Тебанаца у заседи, од којих само једном Тидеј допушта да побегне. Могуће је да број 50 означава анонимну позадину, са бројем 5 у основи а са циљем да значи мноштво, према којој се јединка истиче као изузетак: Тетида, Хипермнестра, Линкеј, најмлађа Теспијада итд.

³ У Хераклеји* код Милета на падинама брда Латма, налазила се једна грађевина, делом светилиште у стени, вероватно посвећено Ендимиону, а делом светилиште хероја. Хришћански су писци веровали да је Ендимион био светац који је, помоћу месеца, покушао да сазна име бога. Једном годишње отворан је његов ковчег, којом би приликом, веровало се, његове кости мелодично зазвучале. За Ендимионову гробницу у Елиди видети Паусанија VI, 20.

⁴ За нехотично убиство видети напомену 5 поглавља 41 I књиге.

2

¹ Обичај је био да се у време великих панхеленских такмичења прогласи свето примирје, да би на прославу свегрчке светковине са играма безбедно пристигли такмичари и поштоваоци култа из свих крајева Хеладе. Истамске игре, установљене у част Меликерта — Палајмона, у оквиру Посејдоновог култа на Истму, установио је Сизиф (коринтско предање), или Тезеј у славу своје победе над Синидом (атичко предање). Од 581. г. ст. е. игре добијају панхеленски карактер и одржавају се сваке друге године; награда победнику био је венац од целера. Видети напомену 9 поглавља 44 I књиге.

² Кипселов заветни дар, статуу исковану од злата, спомињу Страбон (VIII, pp. 353 и 378), Платон (*Phaedr.*, 236 B.), византијски лексикографи и *Suda*, Фотије s. v. „*Kypselidon anathema*“. Сачувана је варијанта да је завешталац статуе Перијандар, Кипселов син (*Diog. Laert.* I, 7, 96).

³ За Тимонову статуу видети Паусанија VI, 16.

3

¹ Оснивачка легенда култа Атене Мајке указује на неке ребе заступљене аспекте богиње. Атена је прехеленска богиња и као таква може имати аспект Мајке, хранитељке младих, помоћнице код рабања, о чему сведоче њена улога *kourotrophos* у миту о Еректеју (*II. II* 546; *Eur., Ion*, 269 sq.), епиклеса *Meter* у Елиди и повезаност са Аугом (*Ов., Met.* IV, 798). Ове је црте приближују Хекати и Артемиди.

² Дулихиј је или острво Кефаленија, или неко од Ехинадских острва на западној обали Акарнаније наспрам ушћа Ахелоја, данас острвље *Dragonara*.

³ *Илијада* II, 615 и даље.

4

¹ Чини се да причу о двобоју Паусанија и Страбон (VIII, p. 357) дугују Ефору.

² Елидска капија налазила се у близини гимназија. Гроб хероја у самој градској капији има очито заштитну функцију, попут Лаомедонтовог гроба у Скејским вратима у Троји (*Serv. ad Verg. Aen.* II, 241) или Неоптолемовог гроба под прагом делфијског храма (*Schol. Pind.*

Nem. VII, 62). Фрејзер (ad loc. III, 468) сматра да се у овом и сличним предањима крије „изблдело сећање” на праву људску жртву принету код градње капије. Видети напомену 8 поглавља 17 и напомену 8 поглавља 28 I књиге.

³ Према Атенејевим речима (XIV, 635 F.), антички писци једнодушно тврде да је законодавац Ликурџ живео у доба Елићанина Ифита и прве Олимпијаде, чији је традиционални датум 776. г. ст. е. Тако и Паусанија на овоме месту извештава, међутим, сам себи противречи, јер је већ рекао (III, 2) за Ликурга да је живео у време Агесилаја, око 880. г. ст. е. Реформе приписане легендарном законодавцу Ликургу на основу археолошких чињеница датирају се око 600. г. ст. е.

Када спомиње „старе елидске записе” у више наврата (III, 21; V, 21; VI, 2), или само „елидске записе” (X, 36), или „каталог олимпијада” (VI, 22), Паусанија има у виду спискове победника у трчању на раним олимпијадама, који се спомињу и у Филострата (*De art. gymn.*, 2). Међутим, Плутарх извештава (*Numa*, 1) да је први објавио списак олимпијских победника софист Хипија из Елиде, с краја V в. ст. е. Испитујући аутентичност списка елидских победника у трчању, Махаффи открива да историчари V в. ст. е. као и Тукидид нису користили имена олимпијских победника у трчању за означавање године и изводи закључак да је записивање олимпијских победника ушло у обичај тек од 50. Олимпијаде, тј. 580. г. ст. е., од кога су времена игре приређиване сваке четврте године, док су пре тога, по једној претпоставци, одржаване сваке године, што би почетак листе победника померило на 632/1. г. (Meuser, ad loc. op. cit., p. 604). Наиме, Елићани су председавали играма у Олимпији тек од средине VI в. ст. е. Пре тога игре су биле у делокругу Пишана, који нису били подложни Елићанима. Фејдон је узурпирао право на приређивање олимпијских такмичења 668. г. ст. е. и Пишани су у време тираниде дома Панталеона имали надзор над играма све до 580. г. ст. е. Следи да за претходни период Хипија није ни могао имати поузданих података. Махаффи такође сматра да су „стари елидски записи” у ствари прерађиван Хипијин спис, који се чувао и умножавао у Елиди (Mahaffy, *On the authenticity of the Olympian register*, JHS, 2, 1881, 164—178).

⁴ Видети Паусанија IV, 28.

5

¹ Аристотим се уз помоћ Антигона Гонате 272. г. ст. е. осовио као тиранин у Елиди. Због његове окружности избегло је у Етолију

800 грађана; убијен је у једној побуни. За статуу коју су Килону завештали Етолци у Олимпији видети Паусанија VI, 14.

² Извештај се заснива на Херодоту (IV, 30). Елида је иначе била чувено узгајалиште коња.

³ Паусанија започиње опис Елиде од Самика и области Трифилје са уским приобалним појасом које са јужне стране омеђује река Анигар. Паусанијин опис не одговара садашњем изгледу овога краја. Тако се не могу идентификовати реке Анигар и Акидант, које ће писац у наредним поглављима споменути.

⁴ Аристофан, *Птице*, 149.

⁵ Незасити апетит, сексуални или полифагија, такође је једна од монструозних црта хероја. Херакле је са тим особинама био предмет одређеног типа комедије, али било је и других хероја те врсте. Херакле *boufagos* окружен је и другим херојима сличног апетита попут Лепреја, елидског епонима, који не припадају уметничкој књижевности већ посебној врсти усмене књижевности. Силеј, тесалски епоним, такође се такмичио са Хераклом у пићу (Hdt. VII, 115). Постоји и херој *Boufagos* (VIII, 27) који је посегнуо за Артемидом и није повезан са Хераклом, затим Линкејев брат Ида, Аргонаут, који такође има *Илад за једној вола* (Apoll. III, 135). Хероизирани олимпионика Теаген такође је тражио вола за трпезу (Athen. X, 412 E.). Мотив постоји у усменој књижевности многих народа, а у грчкој литератури може се пратити од Хомера (*Od.* VII, 215) надаље. Предање о Лепреју садржи још мотив о будали која не може да процени сопствену снагу, такође широко заступљен у усменој књижевности. Видети напомену 7 поглавља 13 II књиге.

Незнатни остаци античког Лепреја налазе се крај садашњег села *Strovitsi*.

⁶ Пећине су се налазиле на јужном обронку планине *Kaiapha*. Из њих и сада излазе сумпорна испарења и гасови, јер се у њој налази извор топле, сумпорне воде која служи за лечење.

За поменуће кожне болести видети Гален (XIV, 758). По свој прилици у питању су кожне болести *vitiligo* и *leucodermia*.

6

¹ Због свог положаја, акропољ код *Kato Samiko*, у антици Самија или Самик, изузетно је добро очуван. На њему има трагова преисторијског пута, а у шумама се налази подграбе. Страбон спомиње свети-

лиште Посејдона Самског у близини мора (VIII, р. 347). Дерпфелд је локализовао Пил у близини, на месту изнад пута где се налази акропољ из микенског времена.

² *Илијада* XI, 722—3.

³ Локација Скилунта је непоуздана. Најчешће се сматра да је у садашњем селу *Mazi*, у чијој се близини налази ранохришћанска црква, подигнута на темељима античког храма из IV в. ст. е. Мајер одбацује ову идентификацију и сматра да је Скилунт лежао на брежуљку *Prophitis Elias*, повише данашњег села *Makrisia*. Артемидин храм није пронађен. Река Селинунт је садашња речица *Krestena*.

⁴ Ксенофонт се као млад човек 401. г. ст. е. придружио грчкој најамничкој војсци у Малој Азији коју је регрутовао Кир за борбу против брата Артаксеркса у борби за престо. Овај поход Ксенофонт је описао у делу *Anabasis*, а новцем, који је зарадио у походу Десет хиљада, купио је комад земље у Скилунту. На њему је саградио мали храм и посветио га је Артемиди. Била је то копија ефешког храма са статуом од кедра, израђеном по угледу на ефешку статую (*Anabasis*. V, 3, 7—13).

⁵ Типај је, претпоставља се, окомита, 130 m висока, литица *Agia Eleusa* на североистоку од Крестене. Изгледа да је име Писиродове мајке било Ференика, јер Паусанија помиње у VI, 7 Калипатуру као његову тетку, док име мајке изоставља.

7

¹ Град Сиракуза основан је првобитно на острву, где се увек налазио акропољ града. Крајем V в. ст. е. острво је спојено са копном, да би касније било опет одвојено до њега. Алфеј, највећа и водом најбогатија река на Пелопонезу, данас *Rouphia*, протицао је кроз Аркадију и Елиду. Као моћна река, уживао је култ у Олимпији, Хереју и у другим местима.

Познате су легенде о љубави ове реке према Артемиди Алфеји и више варијанти легенде о његовој љубави према Аретуси. Лакуна у тексту.

² Панормо је лука Аполоновог светилишта у Дидими, у М. Азији, јужно од Милета. Бранхиди су и име свештеничке породице, која се старала о Аполоновом култу и пророчишту до 480. г. ст. е., и име места. Названи су по родоначелнику и утемељитељу пророчишта

у Дидими (Con., *Narr.*, 33; Strab. IX, р. 421). Видети напомену 4 поглавља 2 VII књиге.

³ Пећина на планини Иди, где је по миту чуван мали Зевс, највероватније се налази у централном делу Крита, на планини *Psiloriti*, на надморској висини од 1.600 m. Откривени археолошки остаци у овој пећини релативно су позног датума из XI—IX в. ст. е.

Легенде о дактилима са Иде (Идиним прстима) различите су, а заједничко у њима је да су дактили представљени као ковачи и да су повезани са Рејом. Како је ова богиња идентификована са Кибелом, а Ида је место и у Фригији и на Криту, дактили су такође повезани са Фригијом и Критом. Углавном, они су или пет ковача циновског раста, или тридесет два чаробњака. По једној легенди, никли су у пећини где је рођен Зевс из прашине коју је бацила нимфа Анхијала (Schol. *Apol. Rhod.*, *Arg.* I, 1129). Херакле који је са њима дошао у Олимпију и ту приредио такмичење није Алкменин син, него Идски Херакле, један од дактила.

⁴ Хиперборејци су легендарни народ који се локализује у разним областима, почев од крајњег севера па до југословенског Подунавља. Жртве првих плодова стизале су из њихових крајева на Дел старим, преисторијским, *Гилибарским џуштем*. Видети напомену 7 поглавља 31 I књиге.

8

¹ Листа првих легендарних победника на такмичењима у Олимпији није сасвим униформна, што се може утврдити употребљавањем предаје у литерарним текстовима. Набрајајући победнике у тек уведеним дисциплинама на олимпијадама, Паусанија имена појединих такмичара наводи другачије од имена наведених у Еусебијевој *Хроници*, арменском издању Еусебијевој *Хронике*, или у Филостратовом спису *О гимнастички*:

Паусанија	Филострат	Еусебије	Арменска верзија Еусебија
Еурибат	Еурибат	Еурибат	/
Лаконац	из Луса,	Лаконац	
(правилно је Еурибијад)			
Пагонда	/	Пагон	Паорон
Крауксида	Краксилас	Краксилас	
из Кранона			

Паусанија	Филострат	Еусебије	Арменска верзија Еусебија
/	Полместор из Милета	/	/
Филита из Сиџарице,	Креонт са Кеја	Филита из Сиџарице	/
Филита Сиџаријад	Филита /	Филота Еурибат	/
Белистиха	/	/	Филистијак, Макетов син
Глеподем из Ликије	/	/	Хипократ, син Тесала
Федим из Троаде	/	Федим из Александрије	/

Од имена првих победника у Олимпији које Паусанија наводи у поглављима 7—9 ове књиге, изгледа да је Пиндарова листа (*Ol. X, 60 et sqq.*) још старија. Упоредена са Паусанијиним подацима из V, 8—9 указује на то да је труд позних антикара резултирао баналним ликовима првих победника (Кастор у трчању, Полидеук у песницењу, у рвању и панкратији Херакле, у колској трци Јолај, у трци јахача Јасије), док Пиндар зна за сасвим непозната имена, попут Фрастора, Дорикла, која дакако није сам измислио.

² *Илијада* XXIII, 295.

³ Видети Паусанија IV, 5.

⁴ Мајер (op. cit., p. 604), пратећи Паусанијин извештај, начинио је редослед увођења дисциплина на такмичења у Олимпији:

Олимпијада	Година ст. е.	Уведена дисциплина
1	776	трка на један стадиј
14	724	двострука трка
15	720	друга трка
18	708	пентатхлон, рвање
23	688	песницење
25	680	колска трка
33	648	панкратија, јахање
37	632	трчање и рвање за дечаке
38	628	пентатхлон за дечаке и одмах је укинут
41	616	песницење за дечаке

65	520	трка са оклопом
70	500	колска трка са запрегом мазги
71	469	касачка трка
93	408	колска трка са двопрегом
99	384	колска трка са ждрепцима
128	268	двопрег са ждрепцима
131	256	јахање на ждрепцима
145	200	панкратија за дечаке

⁵ Место је лакунозно, превод прати допуну коју су дали Krause и Meursius према паралелном месту у Еусебија и Филострата (opp. cit.) прихваћеном у Спиоровој рецензији.

9

¹ Према Паусанијиним речима може се закључити да су до 77. Олимпијаде 472. г. ст. е. сва такмичења одржавана у једном дану. Касније су такмичења била распоређена на 5 дана. Потом су у једном дану одржаване дуга трка, трка на један стадиј и двострука трка. Такмичења у рвању, шакању и панкратији такође су одржавана у једном дану. Колске трке, јахачке трке и петобој одржавани су истог дана, док су такмичења дечака одржавана у дане одређене за те дисциплине пре такмичења за одрасле мушкарце.

10

¹ Пиндар, *Олимпијска ода* X, 55.

Интересовање за Олимпију и њене споменике отпочело је још у првим деценијама XVIII в., али су систематска археолошка истраживања, која води немачка археолошка школа, отпочела тек 1875. г. Истраживања Олимпије врше се и данас. Резултати тих истраживања објављени су како у извештајима Немачког археолошког института тако и у посебним монографијама.

Најстарије грађевине у Олимпији налазе се у подножју Кроновог брега. Алтис је првобитно био гај дивљих маслина и платана. Са северозападне, западне и јужне стране на њега се надовезују профане зграде које су служиле како за администрацију светишта тако и за потребе такмичара и посетилаца.

² Градња храма отпочела је око 468. г. ст. е. и трајала је пуних 9 година.

³ Неколико оклесаних црепова од пентеличког мермера припадају хеленистичкој епохи, када је храм обновљен. Првобитни кров Зевсовог храма био је од парског мермера. Мермер са Накса је коришћен за клесане црепове на храмовима. Биз је непозната личност, можда власник клесарске радионице на Наксу. Археолошко-геолошка истраживања установила су да су на неким старијим храмовима мермерни црепови за кров били израђени од мермера са Накса. Испитивачима Паусанијиног дела и ово је један од доказа да је Паусанија храм описао према личном виђењу, а не према Полемоновом делу, јер је храм првобитно имао кров од црепова исклесаних од пентеличког мермера, у време Полемона из Троје (око 200. г. ст. е.), који су у римском периоду замењени цреповима исклесаним од мермера са Накса.

⁴ Алијат је био краљ Лиђана (око 605—560. г. ст. е.), а Астијаг, краљ Међана (584—550. г. ст. е.).

⁵ Видети Паусанија I, 29.

⁶ На основу трагова могуће је закључити да су ови штитови били постављени на метопама источног и јужног дела храма.

⁷ Немачки археолози открили су и реконструисали статуе забатних група. Но и данас је неизвестан положај појединих фигура, посебно ложирање парова Пелоп—Хиподамија и Еномај—Стеропа. Клећећа фигура поред Стеропе представља жену, вероватно њену робињу, а брадати старци у седећем ставу највероватније су пророци.

⁸ Подаци које Паусанија даје о скулпторима забатних група сасвим су нетачни. Ни један ни други уметник не могу бити аутори скулптуралне декорације због стилских и хронолошких разлика. Пеонијев стил познат је са фигури Нике из времена око 421. г. ст. е. (видети V, 26). Алкамен је пак био Фидијин ученик и његов стил познајемо по фигури Афродите у вртovima. Највероватније је да је аутор забатних група храма у Олимпији био непознат уметник локалне, елидске скулпторске школе.

⁹ Тумачење по коме је средишња фигура западног тимпана Пиритој нетачно је. Представљен је Аполон, а Пиритоја треба препознати у мушкој фигури са мачем која хита у помоћ невести.

¹⁰ *Илијада* XIV, 318.

¹¹ Источну и западну страну наоса украшавало је по шест метопа. Оне су лоше очуване, изузев метопа са Хераклом и Критским биком и метопа Херакла код Атланта.

11

¹ Зевсов кип у Олимпији био је најславнија античка статуа, убрајана међу седам светских чуда. Изгорела је у VI в. у Константинопољу. Изглед фигуре познат нам је само из описа код Паусаније, Страбона (VIII, р. 353), из оштећених стихова хеленистичког песника Калимаха (III в. ст. е.) откривених на папирусу, као и са представа на новцу Елиде.

² На овоме месту читање је искварено. Писац сам себи противречи пошто је претходно рекао да је такмичење за дечаке било уведено на 37. Олимпијади, 632. г. ст. е. Можда би најједноставнија емендација била у претпоставци да недостаје део текста „у панкратији”; панкратија за дечаке је, наиме, била уведена око 200. г. ст. е. У том би случају једна од поменутих фигура представљала дечака као борца у панкратији (Meuser, op. cit., р. 611).

Паусанија за фигуру Дијадумена на Зевсовом престолу извештава да је лепи Пантарк, победник у рвању за дечаке 436. г. ст. е. Прича о Фидијиној љубави према Пантарку потекла је стога што се на једном прсту Зевсове статуе налазио љубавни запис „Пантарк је леп”.

³ Панен је био Фидијин синовац, син Фидијиног брата Плистенета, за кога неки извори преносе да је он, а не његов син Панен, насликао Маратонски бој у атинском Осликаном трему. За Осликани трем у Атини видети Паусанија I, 15 и напомену.

⁴ Према поменутом Калимаховом фрагменту ове су хоре биле високе 1,98 m. Видети Хесиода, *Теогонија* 901; *Илијада* V, 749 и даље.

⁵ Црни камен појачавао је контраст и истицао злато и слоновачу.

12

¹ Поменуто Артемидино светилиште код Капуе у ствари је старо Дијанино светилиште на обронцима планине Тифата повише Капуе, на граници између Кампаније и Самнија.

² Застор који писац спомиње вероватно је заветни дар Антиоха IV Епифана, краља Сирије (175—164. г. ст. е.), који је, према макебеј-

ским књигама (I, 22) и извештајима Јосифа Флавија (*Antiquit. Iud.* XII, 5, 4), похарао Јаховин храм у Јерусалиму. Према Флавију, из јудејског храма Антиој је однео више источњачких скерлетних застора изатканих од најфинијег лана (*byssos*).

³ Паусанија набраја монументалне грађевине цара Трајана (98—117. г.) које је видео приликом боравка у Риму. Златом стеченим у походу против Дачана, из кога су призори представљени на рељефима Трајановог стуба у Риму, Трајан је од 107. г. развио живу градитељску делатност и у Риму и у Италији. У Риму је подигао Трајанове терме, аквадукт, амфитеатар за наумахије, велепни Трајанов форум са монументалном јавном библиотеком (*Ulpia*). Побринуо се за рестаурирање Великог цирка, градио нове путеве, мостове. О Трајановом форуму видети напомену 12 поглавља 5 X књиге. Трајанове терме налазиле су се југоисточно од данашњег *St. Pietro in Vincoli*, док се његово позориште налазило на Марсовом пољу. Будући да је цар Хадријан ово позориште разрушио, Паусанија вероватно има у виду *amphitheatrum castrense* који се налази код цркве *St. Croce in Jerusaleme*.

⁴ Грцима је њилибар (*elektron*) са Балтика и Северног мора стицао копненим „Њилибарским” путем (Plin., *N. H.* XXXVII, 43). У микенским краљевским гробовима има налаза њилибара као и у свим гробовима у Лацију и у Етрурији у преисторијско време. Ови налази коинцирају са налазима предмета феничке занатске обраде, што упућује на закључак да су трговину њилибаром у то време држали Феничани.

Грци су такође и смешу злата и сребра у сразмери три дела злата и један део сребра називали електроном. За Еридан видети Паусанија I, 4; 19 и напомену 2 поглавља 4 I књиге.

13

¹ Пелопиј је једно од најстаријих култних места у Олимпији, јер се на основу откривених слојева датује у почетак I миленија ст. е. Првобитно је Пелопиј био отворен простор са једним узвишењем — тумулом у средини. У класичном периоду Пелопиј је имао облик петоступа са оградом и улазом на југозападу.

² За Пелопеву кост, њену моћ и изглед, видети напомену 8 поглавља 17, напомену 8 поглавља 28 и напомену 5 поглавља 35 I књиге.

У хомерској традицији (II, 718 et sqq.) садржан је већ мотив о неопходности Хераклових стрела за успешно освајање Троје. Наиме, смртоносне стреле Херакле је дао као награду Поји зато што је запалио ломачу на планини Ети, на којој је Херакле спалио свој смртни део. Поја је стрелице оставио сину Филоктету. Њега су Грци због несносног смрада, који се ширио из његове ране од уједа змије, и страшних јаука у боловима, при чему је изговарао злосрећне речи за успех похода, морали оставити на Лемну. Прича је у античкој књижевности експлоатисана од Софоклове истоимене трагедије до *Дневника из Тројанској рајџа* Диктиса Крићанина (II, 14) и разгранала се у више варијанти.

³ На овоме се месту, уз остале сличне наводе, заснива теорија о Паусанијином лиђанском пореклу.

Мајка Пластена је Кибела. На основу нађених натписа њен је храм идентификован у равници код *Tas Suret-a*. Танталов гроб је вероватно гроб усечен у стену код истог места, у подножју планине Сипил. Данас је познат под именом гроб св. Хералампа. Језерце у четинарској шуми изнад *Jamanlar-daga*, именом *Karadjel*, вероватно је Танталово језеро.

⁴ Зевсов жртвеник припада најстаријим култним местима у Олимпији. Датује се у почетак I миленија ст. е.

⁵ Крај месеца марта и почетак априла.

14

¹ *Илијада* XII, 389 и XVI, 482.

² Паусанија започиње периегесу жртвеника у Олимпији, којих има 69, по принципу који је саопштио, започевши Хестијиним жртвеником. Жртве су Хестији приношене у старом светилишту које се налазило у југоистичном углу Алтиса, у близини Неронове куће. Светилиште је са сваке стране, осим источне, било ограђено дорским портиком са 19 стубова на челу и по 8 стубова са сваке стране. Поплочано је било белутком уграђеним у гипс. Светилиште је било срушено да би се сазидала Неронова кућа намењена царевом смештају у време његове посете Олимпији.

³ Текст је лакунозан. Читање „Лаети Зевсу и Посејдону Лаети” предложено је Бутман, а Спиро прихватио у својој рецензији. Превод прати Спинову рецензију.

⁴ Пиндар, *Немејска ода* I. Видети Паусанија VI, 22.

⁵ Камени темељи једног великог и једног малог жртвеника откривени су испред источног pročеља Хериног храма.

⁶ Њон са Хија, син Ортомена, био је трагички, лирски песник и филозоф. Време његовог стваралаштва у Атини пада у шездесете године V в. ст. е. На такмичењу трагичких песника победио га је Еурипид драмом *Хиполиит* 428 г. ст. е. До нас су дошли само наслови његових изгубљених дела и оскудни фрагменти у посредној предаји.

⁷ Остаци Херакловог жртвеника нађени су у екседри Херода Атичанина.

⁸ Положај Гејиног светилишта није познат, а претпоставља се да се налазио изван Алтиса.

⁹ Стомнион је раселина у тлу. Малобројни остаци из микенске епохе не дозвољавају претпоставку о постојању светилишта у микенском периоду.

15

¹ Археолошка ископавања открила су Фидијину радионицу у остацима византијске цркве западно од Алтиса. Ту је нађен велики број калупа за изливање стакла, земљаних калупа за делове одеће од злата, отпадака од слоноваче, алата. Најзначајнији налаз је дно једне купе са урезаним натписом „припадам Фидији“.

² Леонидеј је саградио Леонида са Накса у III в. ст. е. Првобитна грађевина обнављана је два пута (око 174. г. и у III в.). У средишту Леонидеја налазио се атриј чији су имплувиј окружавала 44 дорска стуба. Око атрија на све четири стране низале су се одаје. Око целе грађевине протезала се галерија са 138 јонских стубова.

³ Под Паусанијиним „улево“ треба подразумевати пут који, преко два степеника у јужном делу Алтиса поред Зевсовог храма, води ка Пританеју.

⁴ Паусанија VIII, 37.

⁵ Проедрија је зграда која се може идентификовати или са тзв. Јужним тремом, грађевином из средине IV в. ст. е. која се налазила јужно од Алтиса, или са грађевином у југоисточном углу Алтиса, која је била испод Неронове куће. Тзв. Јужни трем био је дуг 33,25 m, широк 14 m, са 34 дорска стуба на pročељу и са 17 коринтских стубова у унутрашњости.

⁶ Артемидин жртвеник са натписом откривен је под рушевинама Неронове куће и Антонинових терма.

⁷ Првобитна зграда Тееколеона саграђена је вероватно око средине IV в. ст. е. Касније је проширивана, а у римском периоду додата јој је велико двориште са стубовима. Првобитни Тееколеон имао је облик дворишта са извором, дрвећем и девет одаја које су окруживале двориште. У хеленистичкој епохи придодате су му на истоку још три просторије, а у римско доба и атриј са перистилом, што му је дало изглед римске куће.

Фрејзер (ad loc. III, 578) претпоставља да су у одајама око централног дворишта пребивали свештеници, да је Тееколеон свештенички стан.

⁸ Пританеј се налазио у северозападном углу Алтиса, северозападно од Хериног храма. Имао је улаз окренут југу. Гимназиј се простирао на северу, поред Кладеја.

⁹ Амон је грчки облик египатског божанства Аман (касније Амун), које је првобитно било божанство египатске Тебе. Његов се култ временом проширио на Нубију, Сирију и Либију. У грчкој литератури помиње се поглавито због култа у оази Siwa, са којим су Грци досељени у Кирену дошли у додир после VII в. ст. е. Ту се налазило пророчиште чија је слава угрозила Зевсово пророчиште у Додони и Аполонovo у Делфима. У грчкој иконографији Амон се представља са Зевсовом главом и овнујским роговима. Херодот и Пиндар извештавају о Амоновом пророчишту, које је било на врхунцу у IV в. ст. е. када је Александар ишао да га посети. У Грчкој је било удружења поштовалаца Амоновог култа: у Атици пре 371/70. г. са жртвовањем од 333/32. г. (*I G. II², 1496a Z. 96 = Sylloge³ 1029 Z. 33*), а на неки је начин био повезан и са Амфијарајевим култом у Оропу (*I G. II 338 = Sylloge³ 281*).

16

¹ Хереј у Олимпији један је од најстаријих храмова дорског стила. Саграђен је крајем VIII в. ст. е. као једноставна четвороугаона грађевина. После пожара у другој половини VII в. ст. е. саграђен је нови храм, периптер са 6 x 16 стубова. Темelj и доњи део храма био је од камена, док су зидови били од ћерпича, а кров и стубови од дрвета. Гредље су биле оплаћене теракотом. Постепено, током времена дрвени су стубови били замењивани каменим, тако да је у Паусанијино време остао само један дрвени стуб. У наосу Хереја откривена је чувена статуа Хермеса са дететом Дионисом.

² Хереје су светковане сваке четврте године и повезане су са обредом женске иницијације. Видети напомену 4 поглавља 13 III књиге.

³ Статуа једне тркачице чува се у Ватиканском музеју.

⁴ Видети Паусанија II, 21.

⁵ Читање „разорени“ не налази се у рукописној предаји. Допуну је дао О. Милер.

17

¹ Пре но што је изграђен чувени Зевсов храм, постојао је у Олимпији храм посвећен Зевсу и Хери. Глава Хере израђена од кречњака из времена око 600. г. ст. е. припадала је овом храму.

² За Дипена и Скилида видети напомену 2 поглавља 15 II књиге и напомену 16 поглавља 1 VI књиге.

³ Иако се сматра да је статуа Хермеса са Дионисом оригинални Праксителов рад, већи број научника данас сматра да се ради о изузетно доброј копији из хеленистичке епохе.

⁴ Боет из Халкедона био је познат хеленистички вајар из II в. ст. е. Најпознатије његово дело је „Дечак са гуском“. Боет је био познат и као резач гема и камеја. За Клеона из Сикиона видети Паусанија V, 21; за Антифана X, 9 и 12.

⁵ Коринтски тиранин Кипсел владао је од 657 (620)—585. г. ст. е. Причу о Кипселовом спасењу саопштава Херодот (V, 92), али не каже ништа о Кипселовом ковчегу у Олимпији. Поред Паусаније, овај ковчег у Олимпији спомиње само Дион Хрисостом (*Or.* XI, vol. I, p. 179) који је писао педесетак година пре Паусаније. У својим извештајима два се писца не слажу утолико што Паусанија каже да су ковчег завештали Кипселиди, чланови његове породице, а Дион да је Кипселов ковчег видео у опистодому и да га је поставио сам Кипсел. Ако је извештај Паусанијин тачан, ковчег је старији од средине VII в. ст. е. У Паусанијином тексту крије се лакүна. Наиме, Паусанија је све до овога места описивао статуе у наосу па се претпоставља да недостаје „у опистодому“ (Frazer, ad loc. III, 600—620).

⁶ Бустрофедон („воловско скретање“, мисли се при орању) изменичан је начин писања првог реда текста улево, наредног реда удесно итд. То је прелазни облик од фазе када је писано само са десне стране улево ка коначном начину писања, који се задржао све до данас, с леве стране удесно. Начин писања с десне стране улево у Грка документован је на најстаријим натписима писаним алфабетом из VIII

в. ст. е. откривеним на Криту, Тери, Мелу. Бустрофедон је био у употреби на натписима до раног VI в. ст. е. из ког времена потичу акрипольске таблице Солонових закона у Атини (Hers. s. v. „ho kátothen potmos“).

⁷ Амфијарајева жена Ерифила а Адрастова сестра, према првобитном договору Адраста са Амфијарајем, ваљало је да пресуди у спору, уколико до њега дође, између ове двојице. Када је Амфијарај одбио да се придружи Адрасту у походу Седморице на Тебу, пошто је знао да се из њега жив неће вратити, Ерифила је, поткупљена огрлицом Кадмове жене Хармоније, пресудила у корист брата и Амфијарај је морао да се повинује. Пред полазак у рат оставио је синовима у аманет да се освете Ерифили. Фрејзер (ad loc. III, 608—610) указује да је ова сцена са Кипселовог ковчега репродукована на двама вазама осликаним у архајском стилу. Описана сцена насликана је готово подударно на коринтској вази, откривеној у Korvetri 1872. г. и чува се у Берлинском музеју. За мотив Амфијарајевог растанка од Ерифиле на вазама Фрејзер упућује на *Monumenti Inediti*, 1843, сл. LIV; *Annali dell Istituto*, 15, 1843, 206—220. Видети још напомену 2 поглавља 34 I књиге.

⁸ Паусанија није добро схватио неке ликове на ковчегу. „Жена која свира на фригијској свирали“ је аулет који је одевен у, за њих уобичајену, дугу хаљину.

⁹ Јолаја, који је по Рејзеровој претпоставци морао стајати на колима или поред њих, чекајући да Херакле убије Хидру, из претходне сцене Херакловог подвига Паусанија је погрешно припојио сцени погребних игара у част Пелији.

¹⁰ На најстаријим споменицима Херакле је представљан као зрео мушкарац, обично наг, дугокос, наоружан луком и мачем. Од VI в. ст. е. приказан је са подсеченом косом и брадом, у хитону, или као хоплит, огрнут кожом Немејског лава. Литерарна сведочанства (*Athenae*. XII, p. 512 e—513 a; *Strab.* XV, p. 688; *Suda* s. v. *Peisandros*) указују да га огрнутог лављом кожом у књижевности први представљају Писандар и Стесихор. Прво у Јонији, а након персијских ратова и у копненој Грчкој, представљан је као младић, без браде, а од друге половине V в. ст. е. са батином. У хеленистичком периоду Херакле добија још два атрибута — рог изобиља и венац од тополе (Д. Срејовић—А. Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979).

¹ Фрејзер мисли да је уметник овако представио групу Смрт, Сан и Ноћ према Хесноду (*Theog.*, 211 et sq., 756. et sqq.).

² Сцена је тачно тако представљена на вази са црвеним фигурама и могуће је да се ради о копији сцене са ковчега.

³ Ида је за своју невесту Марпесу са Аполоном поделио мегдан (*Il.* IX, 557 et sqq.).

⁴ Мотив о рвању смртног мушкарца са бесмртном женом да би се, ако победи, њом оженио, јавља се у легендама о женидбама Пелеја са Океанидом Тетидом и Еака са Океанидом Псаматом. Мало измењен, мотив налази се и у саги о Нибелунзима. Видети напомену 6 поглавља 29 II књиге.

⁵ Овај Паусанијин коментар изазвао је контроверзију код испитивача. Ото Јан (*Herms*, 3, 1869, p. 192) претпоставља да је ковчег стварно био Кипселов и даје Паусанији за право што очекује да види на њему сцену из коринтске историје. Тешкоћу представљају водичи који ову кључну сцену не повезују са историјом Коринта. Јан закључује да водичи не знају да је ковчег повезан са Кипселом, а предање о Кипселовом ковчегу да је позно и непоуздано. Како је предање о Кипселовом ковчегу у Паусанијино време било познато, Паусанијина реч „водичи” не може се односити на локалне водиче, него на раније писце које је Паусанија консултовао. Једноставније а противно мишљење заступали су В. Гурлит и С. Џоунс указавши на чињеницу да се на ковчегу налазе и друге сцене, које не припадају коринтским предањима, па се не мора очекивати ни приказ сцене везане за Коринт (*W. Gurlitt, Über Pausanias*, 169 sq.; *Stuart Jones, JHS* 14, 1894, 33). Други истраживачи такође не подржавају Паусанијину интерпретацију сцене (*Frazer, ad loc.* III, 615).

⁶ Видети Паусанија II, 4.

¹ Мит о Борејиној отмици Оритије представљен је релативно касно у вазном сликарству, тек на вазама са црвеним фигурама. Представа Бореје са змијским реповима уместо ногу позната је само у овом опису. За мит вилети Паусанија I, 19.

² Хераклов мегдан са Герионом често је приказиван у вазном сликарству, да би од краја VI в. ст. е. сцена била заступљена и у

³ Скулптурална група била је израђена према Хомеру, *Илијада* VII, 161 и даље. Мисли се да је ова група била постављена на великом постољу које се налазило 15 m источно од југоисточног угла Зевсовог храма. Сачуван је део овог постоља од кречњака. Реконструкција базе на којој су били хероји урађена је према сачуваном фрагменту; база је имала полукружни облик са пречником од приближно 11 m. Изгледа да је ова скулптурална група старија од Зевсовог храма, пошто се темељи постоља пружају испод набацаног шута, коришћеног за нивелацију терена за Зевсов храм.

⁴ Оната је вајар из прве половине V в. ст. е., родом Егињанин. Аутор је, према литерарним извештајима, неколико статуа божанстава, заветних дарова и кавдриге Хијерона Сиракужанина коју је израдио после Хијеронове победе у Олимпији 468. г. ст. е. Овај је уметник радио нарочито много у бронзи; од његових дела није сачувана ниједна копија.

⁵ Аристокле Кидоњанин је нама непознат скулптор. Према Паусанијиним расуђивањима радио је почетком V в. ст. е. пошто је Занкла 494. г. ст. е. добила ново име Месина. У Зевсовом храму нађен је фрагмент постоља за који се претпоставља да припада овој статуи по окрњеној речи „(Ки)доњанин” исписаној архајским писмом.

⁶ Тасос је острво пред обалом Тракије.

⁷ Паусанија често спомиње припаднике егинске вајарске школе (I, 42; II, 30; VII, 5; VIII, 53; X, 17, 36). *Murray (Hist. of Greek Sculpture*, 2, I, 201) сматра да под Паусанијиним изразом *егинска школа* треба подразумевати архаичност, ригидност и сиромаштво облика, а све то блиско *египатској скулптури*; под *ајичком школом* Паусанија, по његовом мишљењу, подразумева зrelu уметност. Примену Паусанијиних термина на уметничка дела Фуртвенглер (*Meisterwerke d. griech. Plastik*, 720—723) тумачи на други начин. По њему су *егинске стилије* врло архаичне, имају нерастављене ноге. *Египатске стилије* (I, 42; II, 19; IV, 32; VII, 5) нешто су мање архаичне и код њих је, иако су ноге нерастављене, лева нога мало померена напред испред десне — уобичајени тип египатске статуе. *Ајичке стилије* (X, 33; X, 37) такође су архаичне, али ноге су им сасвим растављене да би се створио утисак неспутаног, гипког покрета. Према Фуртвенглеру, Паусанија је Смилда сматрао оснивачем *егинске стилије*, док је Дедала сматрао оснивачем *ајичке стилије* архајске скулптуре (*Frazer, ad loc.* II, 642).

¹ Статуа Нике од парског мермера, висока 9 m, извајана је око 421. г. ст. е. и веома смело и слободно представља богињу у лету са драперијом која вијори на ветру иза ње. Нике је стајала на стубу троугаоног пресека висине 9 m а представљена је у тренутку када слеће са Олимпа, стављајући ногу на аморфну масу из које израња глава орла (симбол ваздуха). Статуа је откривена за време ископавања немачке школе у Олимпији 1875. г. тридесетак метара испред јужног угла Зевсовог храма; веома је оштећена и чува се у Музеју у Олимпији. На постољу статуе сачуван је натпис који потврђује да су статуу завештали Месењани и Наупакћани, поводом победе над непријатељем. Над којим непријатељем у натпису није речено. Очито је већ у Паусанијино време било више верзија. Паусанијина прва претпоставка са хронолошког становишта је неприхватљива, док се друга може прихватити уз допуну да је то било учињено након Никијиног мира 421. г. ст. е. (Thuc. V, 18 sq.). Други део Паусанијиног објашњења је неоснован.

У другом, спорном делу натписа спомињу се акротерије на храму које је израдио Пеоније, као и његова победа. Овај део натписа може подразумевати и неку врсту конкурса уметника на коме је Пеоније својим нацртом украса добио награду, о чему нема података у антици, или, што је вероватније, да је тим делима однео победу над осталим израћеним делима. Треће тумачење спорног текста натписа било би да је Пеоније израдио једну или две статуе Победе на крову храма, поред колосалне статуе Победе коју спомиње Паусанија.

² Глаук из Арга је непознат скулптор. Можда време његове делатности пада у рану другу половину V в. ст. е.

³ У Олимпији је откривена база за заветну групу коју је даровао Микит. Антички аутори слажу се у томе да је Микит био регент у Регији после смрти тиранина Анаксила 476. г. ст. е. и да је на том положају остао до пунолетства Анаксилиних синова 467. г. ст. е. Након тога поштован од свих грађана Регија Микит је са свом својом имовином отишао из Регија и допловио у Аркадију, где се настанио у Тегеји (Hdt. VII, 170; Diod. XI, 48). Тако се узима да су Микитови заветни дарови морали настати после 467. г. ст. е.

⁴ Дионисије из Арга непознат је скулптор, по свој прилици Глауков савременик. У Олимпији је пронађено неколико постоља са

натписима, која припадају заветним даровима, делима аргивских скулптора Глаука и Дионисија.

⁵ Скулптуралне групе Хераклових подвига које су поставили становници Хераклеје на Понту налазиле су се западно од Микитових заветних дарова.

¹ Паусанија поново мења правац кретања и сада прелази на описивање заветних дарова наспрамно постављених на северној страни пута, крећући се од запада ка истоку. Постоље Формидовог заветног дара откривено је ту скоро код западног зида Алтиса на аутентичном месту.

² Менал је планина и област у унутрашњости Аркадије. Гелон је био сиракушки тиранин од 485—478. г. ст. е. Хијерон I је такође као тиранин у Сиракузи владао од 478—467. г. ст. е.

³ Калител је непознат уметник.

⁴ У Алтису је откривена база ове статуе са натписом. На основу натписа може се закључити да је кип постављен између 420. и 410. г. ст. е.

⁵ Источно од Зевсовог храма нађена је база фигуре вола, заветног дара из Еретрије, која се датије у рани V в. ст. е.

⁶ Видети Паусанија X, 9.

⁷ Паусанија помиње у више махова битку унутар Алтиса за време владавине Агида, спартанског краља (Paus. V, 20; VI, 2), у рату који је трајао од 401—399. г. ст. е. За тај је рат Ксенофонт (*Hell.* III, 2, 21—31) главни извор, а он не спомиње битку у Алтису. Могло је до таквог сукоба у Алтису доћи 418. г. ст. е. када су се Елићани придружили Аргивцима у борби против Спартанаца, али Тукидид (V, 58—60) јасно каже да су се зараћене стране повукле без оружаног сукоба. Тако се Паусанијин извештај не може потврдити сведочанствима античких историографа.

⁸ Менда се налазила на западној обали полуострва Палене на Халкидици, одакле је родом био скулптор Пеоније. Ову Менду у Тракији спомиње само Паусанија.

САДРЖАЈ

Љиљана Вулићевић, ПРЕДГОВОР	7
Љиљана Вулићевић, О издањима <i>Периетесе</i> и њеном српском преводу	40

ОПИС ХЕЛАДЕ Књига I—V

ПРВА КЊИГА	
АТИКА	51
ДРУГА КЊИГА	
КОРИНТ	145
ТРЕЋА КЊИГА	
ЛАКОНИЈА	227
ЧЕТВРТА КЊИГА	
МЕСЕНИЈА	290
ПЕТА КЊИГА	
ЕЛИДА	365

КОМЕНТАР

Прва књига	431
Друга књига	492
Трећа књига	522
Четврта књига	541
Пета књига	560
Мапа Атике и Мегариде	104—105
Мапа Арголиде	184—185
Мапа Лаконије	232—223
Мапа Месеније	304
Мапа Елиде	403

Илустрације — планови

Атински акропољ	91
Атина, агора	109
Коринт у II веку	148
Олимпија	379

АНТИЧКА КЊИЖЕВНОСТ

Паусанија
ОПИС ХЕЛАДЕ
I

Издавачко предузеће Матице српске
Нови Сад

Директор
Милорад Грујић

Главни уредник
Зоран Стојановић

Технички уредник
Мирјана Јовановић

Лектор и коректор
Гојко Јањушевић

Ликовна опрема
Душан Ристић

Компјутерски слог
ГРАФИЧАР, Нови Сад

ISBN 86-363-0164-5 / ISBN 86-363-0255-2

Штампа
ВОЈНА ШТАМПАРИЈА, Београд

1994